

Бауыржан Момышұлы
ӘҢГІМЕЛЕР ЖИНАҒЫ

Бірінші кітап

Бауыржан Момышұлы

Әңгімелер жинағы

1-кітап

Анаштың әңгімесі

1926 жылдың сентябрь айында Губфо (финансовое отделение губернии) жанынан Шымкент қаласында алты айлық есеп қызметкерлерінің курсы ашылып, соған кіріп, оған онша қанағаттанбай биржа труданың есебіне еніп қойдым.

Бір күні барлық қызметсіз адамдарды шақырып алып, орысша жаздырып, сөйлетіп сынап көріп, мені Шымкент уездік обкомының қарамағына жіберді. Сол уақытта уездік парткомның счетчигі Қойшыбай Өтеуліұлы дейтін мен көңілім жақын кісі еді. Соның үйінде жатып белгілі қызмет беріле қоймаған соң, соның кеңсесіне барып «мәжіліс хат», тағы сол сықылды қағаздарын көшірісіп жәрдем етіп жүретұғынмын.

Қойшыбайдың өзі Тама (Жағалбайлы) руынан еді. Бір күндері соның үйіне жеті-сегіз қос пен бірнеше мал айдап, базар базарлап таманың жақсымын дегендері келіп жатты. Киімім орысша, судыраған жаңа. Қойшыбай менімен санаса сөйлескен соң, мен тамалардың көзіне әлдеқандай көрінсем керек.

Ол уақытта Тама елінде Вик (всесоюзный исполнительный комитет) емес, Ревком (революционный комитет) үстемдік етіп басқарады екен. Меймандардың ішінде Ревком ағасы Қанапия Таймасұлы дейтін қара торы, сұңғақтау жігіт пен аласа шикіл сары Ахметжан дейтін ақша бөлім бастығы бар екенін біліп алғанмын.

— Мына жігіт — (мені көрсетіп) осы жердегі іс білер сенімді жігіттің бірі. Сіздердің шаруаларыңызға қолқабыс етіп, бірге істесуге менің қолым тимейді. Барлық істеріңізді осы жігітке істетіп, менімен де осы арқылы сөйлесіңіздер, — деп Қойшыбай мені тамаларға тапсырды.

Тамалардың маған істететін жұмыстары өңкей чепухалар: әрбір кеңсеге алып бару, арыз жазып беріп, істерінің жағдайын анықтауға жәрдем беру, тағы сол сияқтылар.

Тамалар мені әулие тұтып, соңымнан шулап жүр. Ақша деген қалталарынан тең-тең болып шығады. Азаннан кешке дейін извозчиктен түспеймін. Кешке таман барлық ресторандарға кіріп, мейлінше тоқ болып шығамыз. Сөйтіп, қолымнан келген жәрдемімді аямай беріп жүрдім.

Бір күні мені Вик шақырып алып, Адоға жіберді. Барсам, Ташинский Ревкомға начальник милиции етіп тағайындап, куәлігімді даярлап қойыпты. Күтпеген жерден былай болған соң, мақұл деместен ол күні кетіп қалдым. Кешке Қойшыбайдікіне келіп, қонып отырғанда, сөзден сөз шығып отырып, таманың біреуі мені начальник екен деп қалды.

— Қалайынша? — деді Қойшыбай. Одан кейін мен тұрып:

— Адо мені Тамаға солай етіп дайындап қойған екен, оған менің барғым жоқ, — дедім.

— О... Барсаң болады ғой, — деді.

— Құрысын. Тама елі — жапанда өз бетімен жатқан алыс ел. Осы уақытқа дейін өкіметтің не екенін білмейді бағынған емес, елі бұзық келеді, бармағын, — деді Қойшыбайдың қатыны.

Менде бармау ойы одан бетер күшейді. Ертеңіне Қойшыбай мен оңаша шығарып алып:

– Менің саған беретін кеңесім барып келгін, құрығыр есеп курсінен не қылмақсың? Мына отырғанның барлығы біздің – адамдар. Менің қадірімді көріп отырсың ғой. Барсаң, сен де елге қадірсіз болмайсың. Бұдан бұрынғы милиция начальнигін де өзіміз жіберіп едік, бірақ та кейіннен ол басқа жаққа ауып кеткен соң, оны орнынан алып, жағдайлы адам табылмай жүр, — деп елдің жағдайын айтып, бармасыма қоймай ақыр баратын етті.

Рефком ағасы мен ақша бөлім бастығы екеуі Әулиеатадан мені тосып алмақ болып кетті. Үш-төрт күннен соң Әулиеатаға жетіп барсам, олар кетіп қалған екен. Маған семізше қара домалақ жігіт келіп:

Мен Тама ревкомының төрағасының орынбасары едім, атым Ибаділдә. Ревком ағасы асығыс болып кетіп қалып еді. Мен сізді ертіп қайтуға қалып едім, — деді.

Бұл — тама ішіндегі атақты бай, Ақмола қаласында екі жарамды магазині болған, Үбіжан дейтіннің баласы екен. Жүруге қамданып, базарға келген тамалардан екі-үш ат мобилизовать етіп, қаланың сыртына шығып қондық. Алған аттарымыз таманың бір мықты жері – Сарбас дегеннің адамдарының аттары екен. «Жалпы таманың ішінде бізді көріп пе? Жолаушы жүргенімізде, атымызды басып алғаны несі?» — деп жатыр деп естіп едік. Азанда тұрсам, бір аттың кісенін шығарып алып кетіпті. Қонған үйдің егесіне кейіп, қалалық милициядан жәрдем сұрап келіп едім, қасыма тасыраңдаған орта бойлы дембелше көк көз, сары Екенбайұлы Мұқатай дегенді қосып берді.

Көше белуардан лай. Декабрь айының он бес-он алты шамасы. Атқа мініп базарға келсек, жастау келген толық сары жігіт бір жақсы көк айғыр мініп, қақ базардың ортасында шалқайып тұр. Мұқатай келе сала кейіп кетті. Шамамда атақты бір байдың баласы болуы керек. Екі ат түсіріп алып, бір шалға келіп түйенді бергін десек, көнбейді. Оны Мұқатайекең түйесімен қоса бір милицияға айдатып жіберді. Енді екеуіміз базарды аралап тамашалап жүр едік, көзі жыпылықтаған өзбек шалыс, даусы жіңішке, ұзын бойлы, орысша киінген бір бала бізбен амандасып:

— Ағалар, мен Орынбордағы рабфак оқушысы едім. Ауру болып, осында келіп, елге қайтып бара жатыр едім. Әкем осында базарлап келген екен, менің атым — Қалып, әкемнің аты — Баймахан, оның түйесі мен өзін қамауға айдатып жіберіпсіздер. Елге жетуге сіздерден жәрдем сұрап, ала кеткін деп айтайын деп едім.

— Шырақ, онда дұрыс, біз амалдап жүгімізді алып кетерміз, барып түйең мен әкенді алып қайта қойғын.

Кейіннен білсем Баймахан деген Жағалбайлының ішіндегі байдың бірі екен. Қоржындарымызды аттарымызға бөлшектеп салып алып, алда елге қайтып бара жатқан керуендерді қуып жеттік. Жүк астына түйе аламыз деп мен, Ибаділдә, ежелден кедей болып, өмір бойы ұрлық істеп, өзінің пысықтығы арқылы ел жақсыларына қадірлі болып өткен Кәжеке дейтіннің баласы — ұзын бойлы, сұңғақ қара торы жігіт Жұмабек дейтін (милиция етіп алмақ болып ертіп алғанбыз) — үшеуіміз он бес шақырымдай жүріп, жүгі тірелген (астық сатып алып бара жатқан) керуенге жеттік. Қасымдағы екеу жүгін аударып тастап, бір түйесін алмақ болып еді, мен алдырмай озып кетіп, алдымыздағы жиырма бес шақырымдай жерде кетіп бара жатқан үлкен көшті бір ауылдың ортасында қуып жеттік. Көштің қариясынан түйе сұрап едік, онша ыңғай бермеді.

Бұл көшті бұрын болысы болған Ошақты Дәуренбек дейтін бастайды деп еститінмін. Бір түйесін алмақшы болып едік, атқа мінген Үйсінше киінген сақал-мұртты қара жігіт

жақындап келіп: — Жергілікті халық болмаса, көштен түйе ала алмайсыздар, – деді. Бұл Дәуренбектің тап өзі екен.

– Бір жақтағы Таманың өкіметі қалайынша жергілікті халықтан алады? Жүктерін жаймалап, бір түйесін босатып берсе, еш нәрсесі құрамайды ғой. Елге барғанда алады да, біз жеп кетпейміз, — деп едім ол:

Білгеніңнен қалма. Мен мейманымдікін алдыра алмаймын... — деп ірі кетті.

— Атаңа нәлет! Сенің баяғы болыстығың есіңе түсіп жүр ғой. Тамалардың малына делдал болып, арам ақшаға семіріп, бұл бейшаралардың ақшасын жеп. Айта берсең бұл ел біздікі, бұл көшке қожа біз боламыз... — деп ашуланып, атымды шықшыттан қамшымен түртіп кеп жібердім.

Шатақ шықты. Ел жиналып қалып, бізді аттан түсіріп, кәриелері:

— Дәуренбек, сенікі жөнсіз, бұлар жүктерін атына артып бара жатқаны еп емес. Ақыр өзіңнен бір түйе сұраса, бермей қалғаның ұят емес пе? — деп мені жүйелеп жатыр. Мен Дәуренбекті акті жасап қалаға айдатып жібермек болып жатырмын. Түскен үйіміз тамақ істеп қойыпты. Тамақ жеп болған соң, сол ауылдың кәриелері жиналып:

— Шырақ, бір білместік өткен шығар, — деп Дәуренбекті сұрап алды. Біз жүріп кеттік.

Сол күні кешке Тәңірберген даласының шетіндегі Сымтас дейтін жерге жақын Ойық Жылқыбай дейтін байдың үйіне қондық. Жүк астындағы түйеміз шығып, ат аяғына ілесе алмай, әбден қорлықты көрсетіп келе жатқан. Бізден бір күн бұрын біздің алдымыздан Таманың атақты байы Өксікбай дейтіннің Мысықбай деген баласының керуені кетіп бара жатқанын білдік. Керуен жалғыз оның керуені емес, көп керуен ішінде сонікі де болған соң, керуен солай болып аталған.

Тәңірберген даласын шолып келе жатып, көз ұшында керуен көрдік. Қуып жетуге ұмтылып, жүрісті жылдамдаттық. Көшке жақындағанда, көштен үш атты адам бөлініп қиғаш кетті. Бұлардың Мысықбай екендерін білдік. Көшке жақындап келіп:

— Анау кеткендер кімдер? — деп едік.

— Қайдам. Осы жердегі Ойықтар шығар, — деп жасырды.

Бұл көштің жүгі басқа көштерге қарағанда жеңіл екен. Бір түйесін босатып алуға толық мүмкіндік бар. Көш ішінде семіз қызыл нарды жайлы қомдап, үстіне көрпені қалыңдап салған әйел — Мысықбайдың екінші әйелі, бір жастау қызыл шырайлы әйел екен. Бұл әйелдің өзі бала тумаған екен. Соған Әулиеатадағы доқтырға көрсетіп алып бара жатқанға ұқсайды.

Көшбасшысы шоқша сақал, шүңірек көз бір кәриесін шақырып алып:

— Кәрие, біз сіздің елге бара жатқан өкімет едік, мына түйеміз атқа ілеспей келеді, жүктеріңіз жеңілге ұқсайды ғой, бір жарамды түйеге ауыстырып беріңіз, — деп едім. Оған көнбеді.

— Ал, Жұмабек, енді өзің бір есебін тауып сөйлес, — деп біз озып кеткен едік, артымыздан шаң-шұң шықты да қалды. Қайтып келсек, Жұмабек екен, біреуін ұрып, бір түйесін тартып алып қойыпты.

— Қойғын. Ұрғаның айып. Жапан далада жанжалдасқан да бола ма екен, — деп қойғызып, жағдайын сұрастырсам, бұл көш біз баратын жерден қиғаш, үш күншілік жерге барады екен.

— Егер де біз сіздерге түйе берсек, сіздердің қалдырған түйелеріңізді егесі бізден барып ала алмайды. Арасы мүлдем қашық, — десті.

— Бағаналы бері солай демейсіңдер ме, онда дұрыс, бір лаж қылармыз.

Әлгі әйелдің өзі майысып қалған кісі екен. Пәлен, кезен деп майысып:

— Ойбай-ау, шырақтар-ау, арып-ашып келе жатқанымызда көшімізге тиіп... Мен бір қаріппін. Бір баланың зардабынан бармаған әулиелерім қалмады, — деп қыртып тұр.

— Ии, жеңгей, түйеңізді алмадық қой, бір балаға бола онша қамықпаңыз. Тілегеніңіз бір бала болса, елге бара жатырмыз ғой, бір мәнісі болар, — деп жүріп кеттік.

Таласқа — Үшаралға қарай түйені арттағы егесіне тапсыратын етіп, екі күннен кейін намаздыгер шамасында құм аузындағы бір топ ауылға кездестік. Ауыл сыртын төрт түлік мал басып, сан жетпес шыбындай болып жатқан бір байдың ауылы екен. Байдың бір қыз, бір баласы, келіні бес-алты жігітпен құдықтан шығыр тартып, жылқыларын суғарып жатыр екен. Біз келіп:

— Біз жолаушы едік. Атымызды суарып алалық, — деп едік, жылқыларын астаудан қуып шығарып, рұқсат берді. Атымызды суарып тұрғанда:

— Меймандар-ау, біздің еңбегімізді ұялмастан-ақ пайдаланып кетесіздер ме? — деп қыз бен келіншек бізге тиісе бастады.

— Ал, онда Жұмабек, сен мына кісіге су тартып бергін, — дедім.

Құдықтың ауызы биік, екі шетінен арқан байлаған қамтеріден істеген үлкен бөшкені екі ат шығырмен тартып шығарады екен. Құдықтың екі жағында екі жігіт судың жақындағанын аңдып тұрып, аузына жақындағанда қолымен көтеріп алып, астауға құяды екен. Жұмабек арқанды тақымға басып алып, атын шу-шулеп қисақтатып жүре алмағанына қыз бен келіншек:

— Бір шығырлық әліңіз жоқ екен ғой, — деп кекете күліп тұр.

Мен Жұмабекке көзімді «Өлсең де тарт» дегеннің белгісін беріп қысып қойып едім, атын ұрып шығырды ала келіп жөнелді. Құдықтың екі жағындағы екі жігіт те ұстаймыз деп құлап жығылып қалды. Су төгіліп қалды. Жұмабек әлі сүйреп барады. Мұнда күлмесең қайда күлесің? Елдің барлығы қыран күлкі болды.

— Ал, құдаша, енді қайратына сендіңіз ба? — деп қолымызға түстік.

Екі ай қызмет істеп жүріп, елмен танысып болдым. Қазақтың ескі әдетін тастап, төңкеріс заңын тура мүдіртпестен алып кетуге, ел ескілікті би-болыс байлардың ықпалында,

ешқандай мүмкіндік жоқ. Кеңсе дейтін, ол жерде қай бір кеңсе бар дейсің. Барлық қағаздар қоржында жүреді. Қылмыстыларды тапсаң, қылмыс ізін оңайлық етіп таптыра қоймайды. Оларды қамайтын қай бір түзу үй бар дейсің. Тергеп жауап аламын да, жазаларын киіз үйге қамап, қарауыл қойып жүрдім. Сонда бір күн онда, бір күн мұнда, қылмыстың ізі жойылып кеткенін бір-ақ сезіп қаласың. Өз бетіммен ешқандай іс істей алмайтын болған соң, бір ауылда абыройы бар, сөз білетін адамдар арқылы онша-мұнша істерді атқаруға айналдым.

Мысалы, бір Әбдіхалық дейтін кедей бір байға екі жылға он бес тұяқ, үш төрт түйенің жүніне жалданады екен. Жылы біткен соң, бай ақысын бермей қуып жіберіпті. Сол кедей маған келіп арыз айтып еді. Іске әбден қанып алған соң, кедейді қасыма ертіп алып, сол ауылдың тәуірінің үйіне барып түсіп:

— Қане, қария, мына ақы талап етіп отырған кедей — сіздің өз кедейіңіз, ақысын бермей отырғаныңыз да — өз байыңыз. Мен болсам, әйтеуір ағайындарыңыздың ащы болмай, ынтымақпен бітіскенін жақсы көремін. Екеуін тындырып қояр деп алып келіп отырмын, — дедім.

— Сіздікі мақұл, шырақ. Бәрінен де жөнімен тыңғандары дұрыс. Біз баяғыда іске араласып, атқа мінгеніміз болмаса, қай бір көсем дейсің. Бүгінгідей өкімет жөнін білмейміз, өзіңіз не дейсіз? — деп мені арбайды.

— Не деуші едім. Басындағы уәделескен ақысын алып беріңіз.

Осыған ұқсап ауыл адамдары арқылы бірнеше жалшылардың ақысын толығынан алып беріп жүрдім. Мен араласқан соң, бір жағы өкіметті сыйлап, қазақшылыққа салмай, кедейді жем қылмастан бітіріп жүрді. Бұлай істемейінше, істі үлгере алмадым.

Тама елі төрт руға бөлінеді. Алшын, Жағалбайлы.

Басынан елдің өзі екі жік болатын. Жік болғанда — ру жігі. Екі жағы да өкіметтің өз жағынан болып, бір-бірін жаншығанын дұрыс көретін.

Февраль айының басында Шымкент уездік атқару комитетінен екі адам сайлаушы келді. Біреуі — уездік жастар комитетінің хатшысы Көшербай Нарбайұлы. Екіншісі — уездік билеу бөлімі қызметкері Қуанышәлі Дүйсебайұлы. Бұлармен бірге Болком союз қосшы болып Шаян болысының азаматы Тамайұлы дейтін келді. Тамайұлы Дүйсебайұлымен жақсы таныс екен. Әрбір ауылға ауылдық кеңестерді сайлап, болыстық съезге делегат сайлауға уәкілдер жіберіп, болыстық съезді февральдың 18 дайындап, ревком ағасы Қанапия Таймасұлыныңінде үшеуіміз күніне үш рет ет жеп, бір рет құрт езіп ішіп жата берейік. Киіз үйдің ортасына сексеуілді өртеп қойдырамыз. Еріккеннен үшеуіміз алысып ойнаймыз деп, сексеуілдің шоғын шашып жіберіп, көрпелерді бірнеше рет өртеп ала жаздадық.

Елдің арасындағы ру тартыстары, сайлау ескі адамдардың ықпалыменен жүріп, әркім өз адамдарын сайлап жатқаны туралы оқта-санда ақша бөлім бастығы Ахметхан айтып келіп тұрады. Онымен сайлаушылардың шаруасы аз. Өз білгенінше істеп кетпек. Таймасұлы мені сайлаушылармен сөйлестіріп, арада жеңгетай қылмақ болып еді. Мен оған көнбей, жеңгетайлықты Тамайұлына итере салдым.

Өксікбайдың Мысықбай дейтін баласы «Сайлаушылар сайлауын ел арасына келіп істесін» деп хат жазып қойыпты. Оған біз бармадық. 18 февральға да ешкім келмеді. Бұл қалай деп

аң-таң қалсақ, Кентарал дейтін жерде елдің барлығы жиналып, Өмірбек деген байдың баласын болыс сайлаймыз деп жатыр деген хабар келді.

Барып, елдің ішінен барлық делегаттарды бөліп алып келгін деп мені жібермекші болды. Себебі әрі-бері ақылдасып «Біз бармағанымен, олар өздері сайлайтын түрлері бар. Оларға жиылысты өткізуге рұқсат бергеніміз келіспес», – деп жаңағы қорытындыға келіп едік.

Екі милицияны қасыма ертіп алып, азанда шығып, намаздыгерден жоғары Кентаралға жетіп келсем, сан жетпес қарақұрым адам. Аттарын тұсап байлап айқастырып қойып, қамыстың ішінде де, сыртында да сөз қызып жатыр. Өмірбектің бір үйіне бізді апарып түсірді. Ол үй бір тайды жайратып сойып тастаған екен.

— Нәшәндік, жақсы келдіңіз, — деп жалпандап елдің жақсылары келіп қолымды алып жатыр, бұл жиналысты атақты бай Омар қария басқарады екен.

— Жиналғандарыңыз айып емес, бірақ та шақырған жерімізге келмей шыли қазақтыққа салынып барасыздар. Ана жақтағы меймандарымыз бірнеше күн күтіп қайтамыз деп асығып жатыр, мен сіздерге келген шақырушымын. Ал, енді сайланған делегаттар жиналсын, жүрелік, — дедім.

Біраз отырдым. Былқ еткен пенде жоқ. Сыбыр-сыбыр, екеулеп топтанып сөйлесу көбейіп кетті. Ілесіп жүруге даярлық еткен жан көрінбейді. Сол жерде бір милициям кездесіп қалды, үш милицияны ертіп алып далаға шықтым. Атқа міндім де:

— Делегаттарың, аттарыңа тезден мініңдер! — деп айқайладым.

— Қариялар! Сіздердің боларыңыз болған, төрлеріңізден көрлеріңіз жақын. Топқа әрқайсыңыздың балаларыңыз, інілеріңіз араласып жүр. Енді топқа араласып, баяғыны көксегенге ұялмайсыңдар ма?! — деп кейіп жатырмын.

Қариялар ренжіп қалды. Қолдарындағы қағаздарын көріп, делегаттарды бір жаққа шығарып, теріп алып жатырмын.

— Ал, енді делегаттар, жүріңдер. Қалғандарың кім болыс болғанын ертең естисіңдер, — деп көнген делегаттарды алдыма салып жетіп келдім. Делегаттар үшін үй даярланып, екі-үш ауылдан дайындық істеп қойған екен. Бөліп-бөліп жайластырып, екі-үш милициядан қарауыл қойып, басқа адамдардың келмеуін қадағаладық.

«Әлібайдың Жақыбы, қасында он шақты адамы бар, милицияға бой бермей, делегаттардың үстіне барады» деген хабар сап ете қалды. Бір атқа міне салып, шауып барсам, ауылға жақындап қалған екен.

Жақып дейтін кісі сақал-мұртты, семіз қара домалақ, үлкен ақбоз атқа мінген шіреніп қалған кісі екен.

— Қане, қария, жолыңыз болсын!

Әли болсын. Мына ауылға қонғалы барамыз, — деді Жақып.

Ол ауылға делегаттарды жайғастырып қойып едік. Олардың үстіне еш бөтен адам жіберілмесін деп едік. Басқа ауылға барып қоныңыз, — дедім.

— Бұл өзіміздің ауыл ғой, шырақ.

— Бүгінше бұл ауыл біздікі. Онда делегаттар жатыр. Онда бізбен бірге қоныңыз, жүріңіз, — десем.

— Қайтсең де осы ауылға қонамын, — деп Жақып ірі кеткен соң, атының басын қамшымен тартып жіберіп, нағанымды суырып алып қайта қудым. Басқа ауылға барып қоныпты.

Азанда тұрып қарасақ, ешкі сақалды сұм қақбастардың бастауымен Кентаралдағы адамдардың барлығы келіп, делегаттармен араласып кетіпті. Делегаттарды зордан ажыратып алып, жиналыс құрсақ, делегаттардан екі есе көп жай адамдар қаптап келіп қалды. Ақыры милициямен тоқтатуға болмаған соң, делегаттарды бір қамыс қорғанға қамадық. Сайлаушылар баяндама істеп, қолға салуға келгенде тепе-тең болды да тұрды. Бұдан делегаттың екі жағы тепе-тең сайлағандығы мәлім болды. Ақыры зорлап басып жатып, бұрынғы ревком ағасы Қанапия Таймасұлын болысполком ағасы етіп сайлап жібердік. Ахметжан екеуімізді уездік кеңестер съезіне делегат етіп сайлады. Тамайұлы жеңгетай болып жүріп, Таймасұлынан сайлаушыларға 800 сом ақша, 3 түлкі алып беріпті.

Уездік съезд 10-мартта болмақ. Февральдың 24-күні жолға шығып, Ахметжан екеуіміз 4-март күні Әулиеатаға келіп жеттік.

* * *

Алшын-Жағалбайлы жағынан Ажыұлы дейтін елдің сайлауға наразылық арызын алып кетті деп еститінбіз. «Сайлау бұзылатын болыпты, Ахметжанды көрсе, қамайтын болыпты» деген хабарды Әулиеатадан естіп қалдық. Ахметжан маған:

— Енді сіз барып істің жағдайын байқаңыз, егер де тыныштық болса, маған телеграмма берсеңіз барармын, — деді.

Шымкентке келсем, Қойшыбай Укомның (уездік комитет) қызметінен, Нарбай Дүйсебайұлы да қызметтен алынып қалған екен.

— Бекер істепсіңдер, Алшын-Жағалбайлыдан бір адамды да болысполком составына өткізбегенсіңдер. Егер де олардан орынбасар, хатшы, бірнеше адамды мүше еткендеріңде, ешқандай жік болмаған болар еді. Сендер жіктің бір жағын қолдағансыңдар. Мен әліп жағынан боламын. Осы сайлаудың осылай өткенін губерналық обком ағасы Жанайдар Садуақасұлы (руы Жағалбайлы) менен көріп отыр. Тек Қойшыбай екі сайлаушымен маған айтты.

— Менің ешқандай ісім болған жоқ, мыналар өздері істеген, — дедім.

Уездік съезд өтіп кеткен екен. Менің енді тама еліне қайтып барғым келмеп еді. Үшеуі:

— Сен қайтып барғын. Бұл жердегілер сайлауды бұзып, қайтадан ревком құрмақ. Онысы заңсыз... Ең ақыры сайлауды бұзғанда, өкіметті қолдарыңнан шығармаңдар. Бұл жерде біз болсақ, ақыры Мәскеуге дейін айтысамыз. Егер де бұл жақтан болысполком жіберсе де, оған бағынбай, өз беттеріңмен істей беріңдер, деп бармасыма қоймады.

Жолдас емес пе едік, осындай қысылғанда жолдастығыңды білдіргін. Біздің жікке жолбасшылық етіп тұрғын. «Бағынбадың» деп конный отряд жібере алмайды, себебі қыстың үдеп тұрған кезі. Бес-алты ай қазақшылыққа салып сүйретсеңдер, ендігі күзге

дейін еш нәрсе істей алмайды. Қойшыбайдікі — руын жақтап, жігін қолдау. Нарбайұлы мен Дүйсебайұлыныкі — бір жағы принцип, екінші жағынан ақша алып жеп қойғандығы.

Установканы көтере алмай елге қайтып барамын. Әулиеатаға келсем, Ахметжан мені күтпестен кетіп қалған екен. Әулиатадан шығып, Таласқа қонып, екі күннен кейін құмның ортасындағы отырған елге барып қондық. Аттанарымызда үй егесі былай деді:

— Осы күні елдің барлығы қар суын қуалап Сарысуға қарата қайта көшіп бара жатқан уақыт. Шу өзені де суға толып келе жатқан шығар, — деді де, ол оң жақ батысты көрсетті, ал, ана жолмен жүрсеңіздер, Шиліден барып құлайсыздар. Ол жерге әлі су жеткен жоқ шығар.

Шабыр құмының басына шықсақ, Шудың үсті бұрқыраған түгін болып көз ұшында көрінді. Бұл әлгі жерден шыққанымыздың ертесі еді. Атты шалдырып алып, ел жата Шуға жетіп келсек, түгіні бұрқырап, айналасының барлығын күндізгідей жарық етіп өзен бойының қамысы өртеніп жатыр екен. Біздің алдымызда қыр бар. Біз ойға түсе бергенімізде, қырдың басындағы екі атты адамды арғы ойдағы өрттің жарығы айқын көрсетті. Ел бар екен деп, тұра шауып қыр басына шықсақ, ешкім жоқ. Айқайлаймын, жауап жоқ. Біз қырда қалып кеттік. Екі жақтан да бізді жақсы көріп, кім екенімді толық ажырататын жарықтың ортасында тұрмыз. «Әлгі екеу сау адам емес қой» деген ой келді, бірақ та жолдасыма еш нәрсе айтқаным жоқ. Себебі, ол Аманқұл дейтін бұрын мұндай жол көрмеген менің жақын туысым еді. «Жарағы болмаса, тиюге батпас» деген ой басымнан кетпейді.

Қайда жүрерімізді білмей, әлі тұрмыз. Оң жағымыздан өртке қарай жалғыз аяқ жол шықты. Сол жолмен келе жатқанда алдымыздан жазық дала шықты, жазық ойдың екі жағы да өрт. Ойдың бұрын су жүріп кеткен арна белгісі бар жалғыз аяқ жол бізді түгін қаптаған қап-қараңғы түнекке апарып кіргізді. Жарым жолға келгенімізде, алдымыздан патыр-пұтыр етіп атқа қамшы басып, екі адам қаша жөнелді. «Токта!» — деп қуып бердік. Қырға шыға қашқындар ғайып болды. Ізінен адастық.

— Өй!... Біз жол таба алмай адасып жүрген адамбыз. Бізге жол сілтеп жібергін, әйтпесе, дөмең болса, бізді алғын, — деп айқайлап едім, жым-жырт, жауап болмады.

«Бұлар қашып жүрген таманың ұрылары болу керек, мені таныған болар, сол себепті жарағы бар деп жоламай жүр ғой», — деп жорыдым да қойдым. Бізде жарақ түгіл пәле де жоқ еді. Менің нағанымды Ахметжан алып кеткен еді.

Жол іздеп әрі-бері шауып жүріп қопаға бірнеше рет тығылып, баяғы жалғыз аяқ жолды қайта тауып алдық. Ол бізді Шудың суына алып келіп тіреді. Шу көкпеңбек болып жатыр екен. Ағып-ақпай жатқанын ажыратып болмайды. Атты салып жіберіп едік, екі күннен бері су ішпеген аттарымыз тұра қалып суды қомағайлана жұта берді. Алға бастырып қарасақ, суға кетіп бара жатырмыз. Қайта шығып, суға ұзындығы екі саржындай қамыс салып едім түбіне жетпеді. Бұдан бізді алып келген жол қыстыгүні мұз қатқанда өтетін жол екені мәлім болды. Қайда барарымызды білмей, сол жерде таңның атуын күтуге тура келді. Атымыз ыстықтай су ішсе де, ауыздығын алып отқа қойдық. Қасымдағы жолдасым жолға бостық қылып ұйықтап қалды. Біраздан соң оны оятып:

Енді ұйықтамай отырғын. Адам дыбысы білінсе, мені оятқын, — деп жатып қалдым.

Таң атты. Телегей-теңіз түгін ішінде біз отырмыз. Жан-жаққа қарап жер болжауға болмайды. Жер болжау үшін кейін жүруге тура келіп, аттарымызды ерттегелі қарасақ,

сеп-семіз аттардың жалынан басқа түгі қалмапты. Іштері қабысып, терілері сүйектеріне жабысып, көздері үңірейіп, арқалары гүп болып ісіп кетіпті. Арқасына су бүркіп, ерттеп мініп алып кейін шықсақ, түтін тұман Шудың ар жағын көрсетпейді. Қиқулаған қаз-тырналардан аяқ алып жүргісіз. Өрттен бос жер солардікі. Құстардан басқа жан жоқ. 15 шақырымдай өрге жүрген соң, бір жерден екі саржындай құрық кесіп алып, судың бір жерін келіп өлшесем, түбі көрінбеді, судың арғы беті шамалы-ақ.

— Киім, қоржын, ер-тоқымдарымызды ар жаққа лақтырып тастап, өзіміз атпен жүріп өтелік, — деп едім, жолдасым:

— Судың екі жағы да жар, жылқының аяқ тоқтатар жері болмаса, өте алмайды, — деп көнбеді.

— Онда анау тұрған қамыс қорадан қамыс тасып, жал жасап өтелік, — деп едім оған да көнбеді. Шай қайнатып ішіп алып, тағы да өрге жүрдік. Жолда бірнеше қоралар кездесті. Біраз жүріп екі жаяуға кездестік. Түрлері суық, ақшоқайлы, үстерінде ескі күпілері бар еңгезердей екі жігіт, біз жақындағанда, таяқтарына сүйеніп тұра қалды. Жөн сұрасам, біреуі «Тік көз» деген атақты ұры екен.

— Біздің ауыл осы кезде сарықамыс тұмасында отыр. Судың аяғын болжағалы шыққанымызға екі күн болып еді, — деп бізден судың хабарын сұрады. Мен жөнімді айтып бердім.

— Сіздер қателесіпсіздер төмен қарата жүре бергенде, Кентаралдан барып өтіп кететін едіңіздер, — деді де:

— Шырақ, Үйсін ағаның баласы екенсің, ат тағылған кетпейді, боқ жағылған кетеді дегендей, маған ат тағылған еді. Бұрынғы істеген ісімнің барлығына тоба қылдым. Енді елге барып, ел қатарына қосылып отырсам деп едім... — деп мән-жайын айтып мүсәпірси бастады.

— Жарайды. Елге барып, ел қатарында отыра бергін, — дегеннен басқа жауап бермей, жүріп кеттік. Күн қайта баяғы ат жайып, шай ішкен жерге келіп түсіп:

— Ал, Аманкүл, енді шай қайната бергін, Кентаралға кешке зордан жетерміз, — деп су жағасын қыдырып келе жатсам, алдымыздан бір көпір көрінді. Келіп қарасам, қамыс су кеулеп, тамырларын біріктіріп, шөп-шаламның бары байланып, жер көпір болып қалған екен. Аяғымды дәлдеп басып өтіп жолдасымның тұсына келіп:

— Әй, Аманкүл! Шайды қой. Ана жерде көпір бар екен. Өкін, дедім. Жолдасым сенер-сенбесін білмей, аң-таң болып қалды. Өтіп алып қыр басына шықсақ, көз ұшында көш көрінді.

Ел көріп, қуанышымыз қойнымызға сыймай, көшке ертерек жетелік десек, атымыздың алға басқан аяғы кейін кетіп жүрісіміз өнбеді. Аттан түсе қалып, қоржынды ат дорба орнына пайдаланып, екі атқа екі қоржынбас бауырсақты ілдік. Аш аттар қатып қалған бауырсақты бидайдан бетер жейді екен. Аттар әлденіп қалды. Күн бата көшке келіп жеттік, бұл Қанапия Таймасұлының ауылы екен.

Болысполкомның көші елдің ең артында қалған екен. Қақтың суын алдыңғы көштердің малдары ішіп, тастап кеткен екен. Лаж жоқ, сол суға ауқат істеп ішіп, көшіп бара жатырмыз.

Ахметжан келген соң-ақ, бұлардың арасына сөз кіріп, біресе ревкомға істі бермек боп, біресе бермейтін болып жатыр екен. Менің онымен ісім болмады. Басында-ақ ісімді өткізіп қайтсам деген оймен келіп едім, бірақ та қайтуға елге жеткізерлік жылқы табу қиын еді. Көшіп бара жатқанда, мен ауырып қалдым. Тамағым гүп болып ісіп кетті. Дәмі жаман жалғыз түйе сүтінен басқа еш нәрсе ішпеймін.

Төрт-бес күннен кейін артымыздан ревком ағасы Демесұлы қуып жетті. Болысполкомдермен сөйлессе, олар істі бермекке бекініпті. Далаға шықсам, Демесұлы бес-алты адаммен қырдың басында отыр екен. Мені шақырысты.

— Мыналар ревкомға бағынып, істі бермек емес, сен айтқын, әлі де болса қазақшылықты қойсын, ісін өткізсін, — деді Демесұлы.

— Міне, менің ауру екенімді көзің көріп отыр ғой. Мен айтқанмен, бұлар менің тілімді алады дейсің бе? Мен елге қайтамын ғой деп едім. Оған жарамды атым болмай отыр. Ат жөнінен мен бұларға жалынышты болып қалып отырмын. Мүмкіндігі болса, сен мені бұл қызметтен босатқын, — деп Демесұлын сендірдім. Бірақ та мен айтсам, болысполкомдер ісін өткізер еді... Қойшыбайдың установкасын есіме алып, бір жұмыртқам ішімде болып, сөйлескенім ғой.

— Ісін бермесе, күллі тамамен мен ұрысамын ба? Саған өкпем жоқ. ГИК-ке (государственный исполнительный комитет) шабарман жіберіп жата беремін. Енді біз аттанамыз, — деп Демесұлы жүріп кетті.

Пленумның атынан «Ревкомның керегі жоқ, исполком керек...» деген бес-алты табак қаулы жазып беріп, Қанапия Таймасұлын біз де Шымкентке жібердік. Таймасұлы кетерінің алдында 7000 сомдай ақшаны ақша бөлім бастығы Ахметжанға өткізіп кетті.

Тама елінде екі өкімет болды. Ревком жіктің бір жағын, біз бір жағын қолданып жүре бердік. Біздің ешқандай істеп жүрген ісіміз жоқ. Елдің жақсыларымен сыйласып, жорғаларын мініп, қымызын ішіп, қызойнағын аралап жүрміз. Шынын айтқанда, елде толық ескілік үстемділік етіп, ревкомды танығысы келмеді.

Бір жарым айдан соң Таймасұлы мен Қойшыбай Әулиеатада қамалыпты деген хабарды естідік.

Бұдан екі жыл бұрын Шегебай дейтін атақты бір бай өледі екен. Оған «заман көтермейді» деп ас бере алмай жүреді екен. Тапа биылғы кеңшілікті пайдалана қойып, ел қариялары жиналып, Шегебайға ат шаптырып үлкен ас бермекке қаулы етеді. Сарыарқаның кең даласына бірнеше қатар етіп қазақтың сансыз ақ үйлерін тігіп тастаған, ұшы-қиыры жоқ сонша адам жиналған айдын мәжілістің бірі болған себепті жиналысты басқару ісіне де мені қосты.

Ат шауып болып, ауылға барып бәйгені бөліп бергелі бара жатқанымызда, 3 милиция келіп Ахметжан Мықанұлын ұстау туралы ревкомның бұйрығын оқып естірді.

Жақсы, Ахметжан еш жаққа қашпас, әзір мына аттың бәйгесін бөліп бергелі бара жатқан едік. Егер де Ахметжанды қазір ұстасаңдар, жиналыс бұзылып кетіп жүре ме? Мәжілісті тарқатқаннан кейін Ахметжанды қолдарыңа тапсыралық, — деп едім, ішіндегі біреуі начальник екен, мақұлдасып қойды.

Біз тобымызбен ас берген ауылға қарата жүріп барамыз. Бұл жақтың жігінің ішінде қырық үй қыңырайып іріп жүруші еді. Олардың бастығы аз ғана орысша оқыған Сапалай Исатайұлы дейтін болушы еді. Сапалай жаңағы милицияларды «Ахметжанды қазір ұстағын» деп қайраған білем. Бір уақытта:

— Ойбай-ай! Жәкелер-ай! Енді қайтем? — деп Ахметжан аттан ұшып түскені. Артыма қарасам, үш милиция мылтықтарын серпе ұстап бізге қарай шауып келе жатқан екен. Олар бізге жетпей-ақ артындағы ел атты қойып кеп жіберді. Милицияларды қуып жетіп, ортаға алып қалды. Мылтықтың даусы екі рет шықты, топқа қарата атымның басын жіберіп алып жетіп келсем, ел екеуін потырлатып, қамшыдан бас көтергізбей жатыр екен.

Тараңдар! Тараңдар! — деп айқайлап, топты қақ жарып кіріп барсам, начальнигім атының жалын құшақтап қатып қалған екен. Мен барған соң, елдің барлығы кейін шыға берді.

— Ойбай-ай, ағажан-ай! Бұл не деген сұмдық еді? — деп начальник менің шылауыма орала түсті. Екі рет мылтық атылғаны — бір милиция мылтығын аспанға атып қашып құтылып кеткен екен.

— Еш нәрсе етпейді. Сыпайыгершілік, — деп жұбатып қойдым.

Екеуінің нағандарын тартып алып қойған екен. Оны маған алып келіп берісті. Сөйтіп, тұрғанымда Сапалай келіп қалды.

— Сапалай, бұл сенің қай адамгершілігің? Осы бәленің барлығын істетіп отырған сенсің. Әйтпесе, бұлармен келісіп қоймап па едік, — деп Сапалайды боқтап едім, бір мыржиған аппақ кудай шал:

— Апырмай, мына қызыңды... Қаңғырған Дулаттың тілі өтіп кетті-ау, — деп ажырайып шыға келді.

— Біз мейманымызды сөктіріп тұра алмаймыз, — десіп Таймасұлы ауылының адамдары шалдың үстіне қамшыны жаудырып жібергені...

— Қарабура! Қарабура! — деп айғайлап, ұран салып шал бір жаққа шауып шықты. Бұл — Сапалайдың әкесі Исатай би екен. Елдің жарымының көбі шалдың артынан ілесіп кетті.

«Ойпырмау, үлкен соғыс болатын болды-ау» деген ой менің ойыма келіп, үлкен қорқыныш туып:

— Оу, Бейсембай, мынау қалай?! — деп Қанапияның ағасына қарадым.

— Ойбай, иттер түсінбестік қылыпты, — деді де «Жақсылық, жақсылық!» деп ұрандап топқа қарата шаба жөнелді. Елдің барлығы Бейсембайдың артынан ілесіп, Исатай жағында аттың төбеліндей-ақ ел қалды.

Ахметжан сол таманың ішіне сіңіп кеткен Шот дейтін рудағы Қожа екен. Шоттың бір тәуір адамы Смағұл дейтін:

Ойбай! Менің Қожама тиетін кім?! Қырамын-жоямын, шыққын, бермен, — деп атой салып жүр.

Барлығын сабыр еткізіп тоқтаттым. Сол жердегі бес старшынның мөрін бастырып, акті жасадық. Келген милициялардың мылтығы Мұқаш, Бәйсейіт Әділұлдарында екен. Бұлардың ол уақытта түрмеден қашып шығып жүретін кездері екен.

Асты тарқаттық. Біздің жасаған актіміз қарсы жағымызға үлкен бәледей көрініп, араға адам түсіп, келісім сөз айтылып, жара-жара болғансып, мылтықтарын қайтарып беріп, милицияларды Ахметжансыз қайтардық...

Бұл жиналыстан он бес күннен кейін сол уақыттағы Сырдария облыскомының ағасы Жанайдардың әкесі Садуақас: «Екі жақ та жігін қойсын, жарассын, ревкомға болысполкомдар ісін өткізсін», — деп хат жазыпты.

Бізді Бестау деген жерге шақырған екен. Соған барып болысполкомның печатын ревкомға өткізіп, қалған істі «Көк домбақта» алғын деп шақырып қайттық. Бес-алты күннен кейін ревком «Көк домбаққа» келді. Істің барлығын өткізіп, ақшадан 2800 сомнан басқасына документ өткіздік. 2800 сом ақшаны Ахметжан үйіне адам жіберіп алдырып бермек болды.

Бір күн күтеміз, екі күн күтеміз. Ақшаға кеткен адамнан хабар жоқ. Ақырында Ахметжан жеп қойғанын мойнына алды. Оны ревкомдар қамады.

Жаңылмасам, 1929 жылдың август айының 4 күні «Қу тауының» маңындағы «Көк домбақ» дейтін жерден қасыма Бейсембай Жақсылықұлын ертіп, Шудан пішен шапқалы бара жатқан бір жалшы үшеуіміз азанда шықтық та, сол күні кешке таманың ішінде атағы бар Сарт Әжінің балаларының ауылына келіп қондық. Бұлардың кәсібі мал шаруасымен қатар бөкен атып, мергеншілік істеп, қай уақытта болса да жалпы елдің алдында бір күншілік жер озып көшіп жүреді екен. Біздің алдымызда ғана сол ауылдан Әулиеата қаласынан екі мың сомдық түрлі асыл заттарды тама еліне алып келіп сатқалы жүрген саудагерлер аттанып кеткен екен. Саудагерлерді ол жерден төрт күншілік жердегі «Арыс» өлкесіндегі Көкеспе дейтін жерде 1922 жылы Түркістан уезінен адам өлтіріп, жүз қаралы түйе алып қашып кеткен «Қыран Қоңыраттар» кездесіп, алып келе жатқан малдарының жарым-жартысын алып, алғандардың тізімін саудагерлердің қолдарына беріп қоя беріпті.

Қоңыраттар Түркістаннан қашып, қатар жатқан Алсай-Тарақты елдерінің ар жағындағы Көкірек еліне барып, сіңісіп кетеді екен. Ол елде бір-екі жыл отырғаннан кейін, отыз үй қоңырат он бестен екіге бөлініп, өзді-өзі жауласады. Он бесі Алсай-Тарақты елдеріне жағымды болып, олармен шығысып, ақырында қалған он бес үйдің барлық малын алып, бастарына көлік шайла, сауындық мал мен көндерін қалдырып, тағы бес күншілік шөлге алып келіп тастайды. Кейіннен бұлар қайта барып, елдің бір шетінен өздеріне жетерлік малды шауып алып, Түркістанға қарата жол тартып бара жатқанда жаңағы саудагерлерге кездесіп, «түбі бір бітімі болар» деп малдарының жарымын алады.

Сол өлкенің өзінде Қысқаш дейтін қазақ жігіті бастайтын жиырма шақты орыстары бар бір банды бар екенін бұрыннан еститінмін.

Сіздер азанда осы арадан шықсаңыздар, төрт қонып, бесінші күні түсте Арыс өлкесіндегі Қызылауыз деген құдыққа барып түстенесіздер. Қоңыраттар Көкеспеден бұдан үш күн бұрын шыққан болса, олардікі көш қой, олар да Қызылауызға сіздермен бірге түстенеді. Себебі, ол маңайда одан басқа құдық жоқ. Екеулеріңіз де сол жерде лажсыздан жолығасыздар. Сіздер асықпай-ақ қойыңыздар, осы жерде бір аялдап, Қоңыраттарды өткізіп жіберіп, сосын жүріңіздер, — деп қонған кісі өз болжалын айтты. Оған көнбестен біз жүріп кеттік.

Қоңырат болса, елге қайтып бара жатқандар екен. Олар бізге тие қоймас деп, мен олардан қорықпаймын. Менің қорқатыным — Қысқаш. Ол өкімет адамын көрсе, тірі жібермейді дейтін. Менің астымда жақсы жарау атым бар. Бейсембайдың аты да дұрыс. Үшіншіміздің Аты шыбықтай семіз құнан. Жол азықтан кептіріп алған бір ешкінің еті, екі қоржын бас бауырсақ, бір мес сүзбеміз бар. Мен өзіме үш метр матаны шатыр істеп алғанмын, оның барлығы Бейсембайда байлаулы.

Бесінші күні түсте шығыстан батысқа қарай созылған Арыс өлкесіндегі Қызылауыз құдығына келіп түстендік. Сонда біз бұл өлкенің оңтүстік жағында боламыз. Аттарымыз теріскен шалып жатыр. Шатыр астында ұйықтап жатып мынандай түс көріппін. Қаперімде Қоңыраттар қаптап келіп қалыпты. Мен нағанымды қолыма алып атсам, оғым тиген жерін үңірейтіп ойып кетеді. Бірақ тиген адамдар жығылмастан осылай басып келеді... Ұйқымнан шошып оянып, қасымдағы ұйықтап жатқан Бейсембайды ояттым. Анау аттарды суарғалы кеткен екен. Мен Бейсембайға «Қоңырат келіп қалды» деп қалжыңдап отырғанымда, біздің бет алдымыздан өлкенің солтүстік жағынан екі атты адам көрінді.

— Өні, Қоңырат, — дедім.

Біз күннің астында едік, олар бізді көрмейтін еді. Ат суарып тұрған жолдасым оларды көре салып, бізге қарата тұра шапқанда, шаң бұрқ ете қалды. Аналар шаңды көріп, бізді де көріп, бір төбешік басына шығып атой салып, басындағы тұмағын алып арттағыларын шақыра бастады. Біз асығып аттарымызды ерттеп, буынып-түйініп жатырмыз. Шығыс жағыма қарасам, бір шоқының басында бір топ атты адамдар тұр.

Менің атымның егесі басында атын берерде «алдыңғы тартпасын қатты тартпаңыз, ақсап қалады, айыл тартпасын қатты тартсаңыз болады» деп еді. Мен асығыста онысы ескермей, мықтап тартып жіберсем керек. Біз алды-артымызға қарамай жөнеліп қалдық. Бес-алты шақырым жорытқаннан кейін қасымдағының құнаны болдырып қалды. Бейсембай болса, алды-артына қарамай айдап барады. Ақыры түсіп қалған қоржынына да қарамады. Оны айқайлап тоқтатып, қоржынын астына салып, ананы мінгестіріп, құнанды жетектеп алдым. Үш-төрт шақырымнан кейін менің атым ақсады. Жолдасымды өз атына міндіріп:

— Ал, енді сендер кете беріңдер. Мен жаудың кім екенін болжап тілдесейін, — деп бір төбенің басына шығып, тартпаны босатып тұрдым. Қуғыншылар әлі өлкенің ойынан шыққан жоқ. Өкше ізімізден екі бүйірден екі атты шыға келді. Қазақ екенін көріп, жолдастарымның артынан жүре бергенімде, мылтықтың даусы шықты да, болат оқ төбемнен сыңғыр-сыңғыр өте шықты. Артыма жалт қарасам, сол жақтағы екеудің үстінде түтін тұр екен. Жолдастарыма жетіп:

— Мыналар Қоңыраттарға ұқсайды, мен тілдесейін, — деп тосып қалдым. Астымдағы жығылғыр тықыршып, аспанға қарғып, бір орнында тұрмай ұрынып тұр.

Біраздан соң алдыңғы екеу жетті. Біреуі қолында сойылы бар ақсақалды кісі екен. Екіншісі — қолында мылтығы бар жастау жігіт. Шиыршық атып аттың тізгінімен алысып жүргенімде, қолымдағы нағанымды көріп қойса керек. Екеуі қайта қашты. Артындағы екеуге жолығып сөйлесіп тұрды. Арттарынан әр төбенің басынан біріндеп-екіндеп адам жетіп жатыр. Барлығы он екі болып, маған қарай жол тартты. Бір мылтықтан басқаларының жарақтары сойыл екен. Жақындап келе бергенінде нағанымды серт ұстап:

— Тоқтаңдар, кім боласыңдар?! Неге осынша қуасыңдар? — дедім.

— Біз Қоңыратпыз! Сендер неге сонша қашасындар, өзің кім боласың? — деді.

— Арғы тегімді сұрасаң — қазақ, оның ішіндегі Дулат боламын, осы тама ішіне болыстық начальник милиция болып келіп едім. Енді Шымкентке елге қайтып бара жатыр едім.

— О, айналайын, Дулат ағаның баласы екенсің, — десіп, аттарынан түсе-түсе қалып, ертоқымдарын алып жетектеп, аттарына тыныс беріп, шоғырланып отыра қалды да:

— Аттан түскін, жөн сұрасып әңгімелеселік, — десті.

Менің жолдастарым да қайтып келіп қалған екен.

Атымды біреуіне беріп, нағанымды қолдан тастамай оқшау тұрмын. Ақырында, шын Қоңырат екенін сендіру үшін баяғыда Қаратау болысы Түркістан уезінен берілген ескіше жазылған куәліктерін көрсетті. Мән-жайларын айтты. Яғни «біздің сендерді арттарыңыздан қалмай қуғанымыздың себебі — біз Көкірек елінен қашып келе жатқан елміз. Олар біздің артымыздан қуғыншы қол жібермей тұра алмайды. Сендерді солардың қолының жіберген болжаушы, шолушылары «разведка» екен, егер де бұларды ұстап алсақ, арттағы қолды хабарсыз қалдырып, құтылып кетеміз деп едік. Шырақ, түсі жақсыдан түңілме деген, біз саған сеніп отырмыз. Біздің ар жағымызды сұрасаң, қыран Қоңыраттың ішінде Көкшекұм дейтін жерді мекен етіп, өкіметке онша бағынбай, елдің бір жағын ұрлықпен, бір жағын зорлықпен бағындырып, өз алдымызға жүретін қырық шақты үй едік.

Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін де сол кәсібімізді істеп, елмен жауласып, жеті адам өлтіріп, ел шетінен жүз қаралы түйе тартып алып, Түркістан уезінен қаштық. Артымыздан өкіметтен отыздай отряд шығып, он бес он алты үйімізді алып қалды, қалғанымыз қашып құтылып кетіп едік, — деді.

Ақмола губерниясының елінен Сырдарияға барып теңдік алатынын оттап, менің жәрдем етуімді сұранды. «Құп болады», — деп мен тұрмын.

— Айналайын, Дулат ағаның баласы, кездеспейтін жерде кездестің. Ауылға жүріп, бір мал жеп кеткін, танысып қоялық. Бізді «жетім бала Шоқайбай» дейді, — деп жатып келіп жабысты.

— Үлкен рақмет мейман достықтарыңызға. Өзіміз талай жерге келіп қалдық. Ең ақыры кейін қарай бір қадам басқанымыз, бізге өте зиян, әлі алдымызда бірнеше күндік жол бар, рұқсат болса, біз жүрсек, — деп қоштасып жолға түстік.

Бір шақырым ұзаған соң, Қоңыраттар жапырлап бізге қарай қайта шапты. «Қап, мына Қызай...лардың ойлары бұзылды ғой. Қашып құтылуға болмайды. Не де болса тұралық» дестік.

Атса, бір-екеуін-ақ өлтірермін, онан кейін қалғаны бізді өлтіреді деп нағанды қозғамадым.

— О, айналайын Дулат атаның баласы! Жапанда кездестік, дәм ауыз тигізіп кет, — дейді. Сөгілмеген қоржынның ауызын сөгіп жіберіп, он не он екі шеңгел бауырсақ беріп құтылдық.

«Енді бұлар күндіз алуға ұялды ғой, түнде тимек болды ғой, шамасы. Еш жерге тоқтамастан түнделетіп жүрелік» дестік. Сонда шамамен намаздыгерден сәл ертеден

келесі сәскеде бір құдыққа бір-ақ тоқтадық. Суы сап-сары, іші құрт-құмырсқаға толған. Іліп алсаң, қоп-қою тары көжедей. Шелекті салып жіберіп тартып алғанда, бір нәрсе сопаң етіп шыға келді. Қарасақ, шіріп кеткен өлген қасқыр екен. Ішпеске лаж жоқ, басқа жақтан су табуға болмайды, қасқырды былай шығарып тастап, суды аттарға берсек, ішпейді. Иісінің жамандығы сонша — адамды жақындатпайды. Ақырында аттардың мұрнын басып, суды алдына алып барсаң, бір шелектегіні екі-үш-ақ рет сорп-сорп етіп жұтады. Өзіміз де орамалға сүзіп тынықтырып, әлгі суға ас істеп іштік. Жолда екі қонып, үшінші қонаға Шу бойына жеттік.

Ымырт жабылып, қас қарайған, біреуді-біреу танымайтын уақыт. Алдымызда әр жерден жарқыраған от шығады. Бір уақытта ну көк қамыстың ішіне кірдік те кеттік. Қай жердің су, қай жердің құрғақ екенін адам ажыратып болғысыз. Қасымдағы жолдастарым жалғыз аяқ жолмен бастап келеді. Бір сағаттай жүріп, әр жерге масадан қорғанып түтін салып қойған бір топ жігіттің арасына кірдік те кеттік. Бір топ адамның ішіне кірген соң, тап үйіме келгендей-ақ жаным кіріп, көңілім шаттанып, бір түрлі болдым да қалдым. Бұлар кеш батпай жатып сатқа қақпан қойып, қарақұйрықтың бір ешкісін ұстап алып, соны сойып, ас істеп жатыр екен. Сол асты жесіп, біраз әңгіме шертісіп, өлең айтып, тыныш ұйқыға кірістік.

Бұлар сол кездегі Шудың тозақ отынан ыстық күніне пісіп, шымалдай маса, соналарына таланып, Сарыарқаның салқын ауа, айдын көл, көк майса шалғынына лажсыздан, кедейліктен күн көру үшін қу тамақтың қамын ойлап, тұрмыстың айдауымен келіп пішен шауып жатқан жалшылар еді.

Сарыарқа, ауаң салқын, көлің айдын,
Шалғын шөп, сап-сары бел, сазың майдан,
Қыз ойнақ, ішкен қымыз, тоқты етін жеп,
Күн туса рақат етер сол бір жайдан, —

деп зарлы дауыспен өлең айтып мұңайып, тап сезімді күшейтеді.

Ертеңіне түс қайтқанша тынығып, бесінде жігіттермен — Шортанбаймен қоштасып, күн батқанда құмның аузындағы құдыққа келіп ат шалдырып, жүріп кеттік. Түс бола бергенде, құмның шетіне жақындап, астымыздағы құм мен дәл төбеміздегі күннің жалынына пісіп, бір құдыққа келіп ат шалдырып, суына сүзбе езіп іштік. Менің шамамда он бес-жиырма шақырымдай жерде ел болу керек. Соған жете жығылсақ деймін. Елді көңіліме тоқ санап, ащы суға езген сүзбені бір ұрттадым да қойдым. Бейсембай азырақ дем алалық деп еді, мен болмастан жолға түстік. Бейсембайдың өзі қу тілді жігіт еді. Жолда келе жатқанда:

— Шырақ, ел мен елдің айырмасы болмай қоймайды ғой. Сондай болса да, осы Дулат атамның балалары бір өзгеше-ау. Жолыққанынан жол сұрап, ел жөнін білгің келсе, төмен қарап күңкілдеп жөнін айтпайды-ақ қой. Небір әжептәуір әйелдері жаздың күні тілім — тілім болып жалаң аяқ жүреді... — деп әр нәрсені бір айтып келеді. Өз елінді мақтап келесің ғой деп тырс демей келем.

Құмнан шыққанда алдымыздан қара құрымдай болып түйе көрінді. Шамамда төрт жүз-бес жүздей бар.

Ортасында түйе мінген біреу жүр. Біз жақындай бергенде, арғы шеттегі лағып бара жатқан бір түйеге қарай әлгі адам жөнеліп қалды.

— Тоқта, — деп айқайласақ, жалт қарайды да жүре береді.

— Қарағым-ау, айтпап па едім, мынау отарда жатқан түйе, анау адам біздің осынша шөлден сандалып келе жатқанымызды біледі. Қайырылып келіп, ауыл жөнін сілтеп жіберсе, несі кетер еді, оған ақы сұрай ма? — деп Бейсембай мені жеп барады. Жол азабын тартып, «қоржыным тырысып» келе жатқан адаммын. Ызаланып, кейіп ашулы дауыспен:

— Әй! Тоқта, бері кел! Тоқтамасаң, атам, — дедім. Тоқтады. Қасына барғаннан кейін боқтап сөгіп жатырмын.

Екі-үш қыр асқанда, ойдан екі ақ үй көрінді. Келіп: «Кім бар?» — деп едік. Бір жалаң аяқ жас реңді әйел шықты. Мән-жайымызды айтып «түсеміз» деп едік, әйел ыңғай бермеді. Ішімнен «ауызын қу шөппен сүрткен бір пасық байдың үйі екен ғой» дедім-дағы, аттан түсіп, үстіміздегі олбыр-солбыр киімімізбен үйге кіріп бардық. Төрдің алдында бір жаялық киіз төселіп жатыр екен. Үй егесі киіз салмаған соң, басымдағы қалпағымды алып, шапанымды керегенің басына іліп, жүк үстіндегі текеметті алып төсеп жаттым. Шашым бірнеше айдан бері алынбаған еді. Орыстың попының шашындай болып, қалпақты алғанда бұрқ ете қалды.

— Жеңгей, сусын болса, — деп едім, әйел суды икемдей берді.

Суды қойыңыз. Шалабыңыздан алып келіңіз, — дедім.

Ойбай-ау, малшыларға алып қойған аз ғана шалап еді, — деді де, бір торсықтан екеуімізге екі тостаған берді. Бір жетідей ащы судан бас аспаған сорлы басым, мына сусынның дәмі балдай татып, тағы бір-бір кеседен берсе екен деп өліп отырмын. Ақырында тостағанды қолыма ұстап:

— Жеңеше, тағы бір құйып жіберіңізші, — деп телміріп жалынсам:

— Күнге қақталып жүрген малшыларға жетпейді ғой, — деп көнбейді.

— Айналайын жеңеше, тағы бір беріңіз, малшыларға жетпесе, біздікі де шыдатпай барады, — деп бір жағын қалжыңға айналдырып отырып, бір-бір кеседен тағы іштік-ау.

Атымызды сабанға қойып, жатып қалдық. Бір уақытта оянсам, үйдің ішінен күле сөйлеп жампаңдасқан дауыс шығады. Тыңдасам, сол үйдің бір реңді келген семізше сары кемпірі екен. Бейсембайды тұрғызып, келінінің меймандостығын айтып, оның алдында бізді сыйламаған қылығына кешірім сұрап жатқан екен. Мен тұрмастан оң жағыма аунап түсіп ұйықтап қалдым. Біраздан соң Бейсембай:

— Әй, Анаш, тұрғын, — деп оятады. Бір қозы сойып, ас пісірген екен. Соны жеп, жақсы сусындап, намаздыгерден ерте аттанып жүріп кеттік. Кешке Талас-Үшаралдағы Ноғай Ешеннің балаларының ауылына жетіп, екі күн тынығып жаттық. Бұл жерде де аспан жерге түсіп, күн қайнап тұр екен. Бұл жерден жотаға ас қамдағалы бара жатқан бір түйелі қатын ілесіп, қоржынымызға үш-төрт дарбыз салып алып, күн бата жолға түстік. Тәңірберген даласындағы бір ауылға түн жарымына жақын кездесіп, бір үйден:

— Кім бар? — дегенімізге жалаңаш етіне желбегей шекпен жамылған бір қатын сидаңдап шыға келді.

— Ойбай-ау, жеңгей, дамбалың қане, — деп едім, бүк түсіп отыра кетті.

— Отырғаныңмен көрініп қалды, бар, дамбалыңды киіп, бізге сусын алып бергін, — дедім.

Ауа ашық, аспанды күлімсірей жылтылдаған жұлдыздар басып тұр. Қасымдағы жолдастарымның шегі қатып күлкісін тыя алмай тұрғанда, әлгі әйел шығып, түйенің саумалынан берді. Түйенің сүтінің дәмі керемет болады. Оның үстіне ащы сор татыған құдықтың суын құйған екен. Дәмі өте жаман болған соң, ауыз тиіп, қайтып бердік.

Жиырма-жиырма бес шақырымдай жүргеннен кейін алдымыздан быжырқай-тыжырқай болып бір нәрсе қараңдап көрінді. Барсақ, көп түйені шөгеріп, жүктерін түсіріп тастаған үлкен көш екен. Көштің сол жағында таласқан жиырма шақты иттің даусы шығады. Барып қарасақ, жинаулы екі-үш қап ұнның қабын жарып, шашып, жер дүниені қар жауғандай аппақ қылып қырылысып жатыр екен.

Көштің адамдары төсекті қатарынан салып, көгендеген қойдай тізіліп жатыр. Жау шапса да оянар емес. Мен жақтағы шетте төсекті қалың салып, құс жастықты жастанып, шәйі көрпеге оранып, талдап өрген ұзын шашы ақ жастықтың бетін алып, жаңа туған айдай болып дөңгеленіп бір аппақ сүттей қыз жатыр екен. Атпен басына жақындап келіп:

—Әй, қыз, әй, қыз, ұныңды иттер жарып қойды!—деп айқайласам да оянбайды. Жатқандардың ішінен тырс еткен жан жоқ. Сол кезде ай найза бойы көтерілген мезгіл. Ақырында болмаған соң ат үстінен еңкейіп, қамшыммен қыздың шашбаулы шашын іліп алып ақырын-ақырын тартып қойып едім, оянып бетіме жалт қарады да, жымың етіп күлімсіреп, бүркеніп көрпенің астына кіріп кетті.

— Әй, қыз, ұныңды иттер жарып, шашып жатыр, деп үзеңгімді теуіп, аттың үстінде шіреніп тұрмын. Жолдастарым анандай жерде менің ісіме күліп тұр.

Елдің бәрі оянып, иттерді қасқыр шапқан қойдай үркітіп қуып тастады да, бізге сусын берді.

Бұл оңтүстіктен көшіп келе жатқан атақты Ойықтың үш мың түйе біткен Аяпберген дейтін байдың ауылы екен.

ОЛАР МЕНІҢ ЕСІМДЕ

Мен Ленинград финанс академиясының жанындағы мамандық жетілдіру курсы аяқтағаннан кейін, СССР өнеркәсіп банкінің Алматыдағы қазақ конторында экономист-консультант болып қызмет атқардым.

1935 жылдың ноябрінде Орта Азия Соғыс Округінің Ташкенттегі машықтандыру орталығына запастағы командирлер шақырылды. Соған келгендердің ішінде мен де болдым. Біздің топтың командирі орта бойлы, арықша келген, ойлы қоңыр көзді, сопақ бет полковник Павел Вахалов болды. Екі "Қызыл Ту" орденді, азамат соғысында эскадронның алғыр командирі болған кісі еді ол. Павел Вахалов сияқты қос орденді командирлер ол кездерде бүкіл Орта Азия мен Қазақстанда үшеу-ақ еді. Қалған екеуі полковник И.В.Панфилов пен қазақ азаматы Жармұхамедов қана болатын.

Біздің жиынның екінші тобына сабырлы, қарапайым, сұңғақ бойлы сары кісі — майор Степан Чистяков басшылық етті. Ол бұрын атқыштар батальонының командирі болған екен.

Азамат соғысынан алған ауыр жарақаттың салдарынан Павел Вахалов сылти басып жүретін. Ол — қызу қанды, жылдам кісі. Әдетте аяғының кемістігін ұмытып кетіп, бізге сап түзеудің жолдарын, қару ұстаудың тәсілдерін, гимнастикалық жабдықтарда жаттығудың әдістерін, кедергіні алу амалдарын өзі қызбалықпен құмарлана көрсетуші еді. Мүгедектің аты — мүгедек қой. Атты әскердің әдеттегі дәстүр сабаздығын сақтап, ол жаттығуларды қаншама ынтасымен көрсетсе де, кемістіктің аты — кемшілік екенін көрсетіп тұратын.

Соны көре тұрып, «Менің аяқ-қолым сау ғой, бұл кісіден мен жаспын ғой, не бетіммен мұның тілін алмаймын, үйреткенін үйренбеймін» деген ой жан тербетіп, қара терге салып бізді жұмсайтын...

Павел Васильевичті біз жолыққаннан-ақ аға тұттық. Ол мейірімді, кішіпейіл, өзінен үлкенге ізет етіп сыйлай білетін, өзінен кішіге қамқорлық жасап, керек болса, мәпелеп еркелете білетін, керек болса құжырта білетін совет командирі екеніне біз түсінуші едік. Қанша ашуланып, қанша ұрысып, екі аяғымызды бір етікке тығып қуырып алған кезде де, ол біздің арымызға, намысымызға тиіп, кеміте сөйлеу дегенді білмейтін.

Сен де адамсың, саған бағынып тұрған да адамдар, олардың ар-намысы бар, кемітпей, мұқатпай билегін,— деген сөзін Павел Васильевич бізге бірнеше рет қайталап айтып беретін.

Ол кісі бізге керекті сабақ бергенде еш нәрсені оқымайтын. Қалжың-әзілдерін араластырып, бізді күлдіріп сөйлейтін. Бірақ та қалжыңы да, әзілі де негізгі ой шеңберінен шықпайтын. Мен өзім егде тартқанда қазір есіме алып, қазір ойлап отырмын. Ол кісі табиғатынан ақын кісі еді. Оқырмандар ұстазын асыра мақтап жіберіпті деп ойламасын — ақындық алдымен мида, одан кейін ойда, жүректе. Ұйқасқа құл болғандар ақын емес. Ақын болу үшін алдымен терең ой керек, тебіrentетін жүрек керек... Павел Васильевич өмірінде бір шумақ өлең жазған кісі емес. Мен ол кісіні ақын деп отырғаным, оның терең ойы, мейірімді елжіреген жүрегі, кейде қуанышты, кейде мұңды үні.

Бір жетіден соң ол біздің топты жиырма адамнан үш шағын топқа бөліп, әрқайсысына басшы тағайындады.

— Ұшқан құс, жүгірген аң, өсімдік, адамға да жаратқан бір-ақ өмір береді. Біз уақытты бағалай білмейміз, біздің үлкен қатеміз сонда. Кейбіреуіміз өкімет боп, көкірегімізді шірене жоғары көтеріп, басқалардың уақытын бағаламаймыз. Мылжындықпен солардың уақытын ұтамыз. Бұл ақылдылыққа жатпайды. Сендер менің қарамағыма келдіңдер, мен сендердің бастығыңмын. Бастықтығыма шіреніп, сендердің уақыттарыңды ұрлағым келмейді. Сендер де менің уақытымды ұрламаңдар. Маған да жан керек. Өкімет пен партияның тапсырмасын орындау — бізге азаматтық парыз! Бір-бірімізді дұрыс түсінейік. Отан алдындағы парызымызды ақылдасып отырып орындайық. Мен сендерге сенемін, сендер де маған сеніңдер... Келістік пе, жолдастар?— деп күлді. Біз де күлдік:

— Келістік!

Тұйық мінез, әдепті жауынгер түркпен жігіті інілік ретінде ақалтеке тұқымының әсем торы сәйгүлігін Вахаловтың алдына көлденең тартады, қолтығынан сүйеп аттандырады. Командир бізбен қоштасып, әзірліктерің сәтті болсын деп арғымағын тақымдап шаба жөнелетін. Егде тартса да ерден түспеген командиріміздің соңында екі көзіміз төрт боп біз қалушы едік...

Өз бетімізше даярлану кездерінде біз бес-алты адамнан топтанып ақылдасып, келесі күнгі сабақты әзірлейтінбіз. Арамызда бұрын взвод, рота командирлері болған, өмірдің ащы-тұщысын татқан, азамат соғысына белсене қатысқан, оның қиыншылығын мейлінше көрген, тәжірибелі егде тартқан кісілер де бар. Олардың көбінің жастары менен бір-екі мүшел үлкен еді... Ең кішісі мен болатынмын.

Бухгалтер Бусин тамаша гимнаст; колхоз бастығы Красноносков аса шебер саптың адамы, инженер Сорокин баллистика мен артиллерия ісін жақсы біледі; аудандық тұтынушылар одағының бастығы өзбек Ахметов уставының барлық тарауларын жатқа білетін (біз оны құранды жақсы білген «қаридай» «уставшы» деп атаушы едік); татар мұғалімі Шарапов қару-жарақты жіліктеп ажыратып, омыртқадай жік-жігін тауып қоса білетін еді, тергеуші Пашковский аяғын абайлап басып, әр сөзін тізгіндеп сөйлейтін кісі еді... Ол, әсіресе, тактикалық машықтарда терең ойланып, тұжырымды пікірін айта білуші еді. Завхоз Старостин болса, казармадағы, ауладағы, жауынгердің бұйымдары тұратын бөлмедегі, жаттығу алаңдарындағы байқалған бейберекеттікке жаны қас, ұқыптылықтың құлы еді... Жиылмаған төсек, абайсызда түсіп қалған шүберек, бәрі-бәрі ол кісінің назарынан тыс қалмайтын. Вахалов адам танитын кісі болғандықтан, Старостинді біздің топқа старшина етіп тағайындады. Ал, мені жасым да, шенім де кіші ретінде оның көмекшісі етіп қойды.

Машықтану оңай емес. Машықтандыру үшін қаражат керек, қайрат керек. Үйрену үшін қару керек, жарақ керек. Олар оңайға түспейді. Старостин солардың ауыртпалығын менің мойныма жүктеді. Ертеңгі біздің топтың машықтануының ауыртпалығы менің мойнымда болды. Шыр көбелек айналып жүгіріп жүрмін. Бір нәрсе бар болса, бір нәрсе жоқ. Маған сенгеннен кейін, жоқ нәрсені де табуға міндеттімін. Жетпегенді жеткіз деп Старостин мені қудалайды. Ол кезде жас кезім. Старостин не айтса, алдына қалт тұрып, оның тілін ала жүгіремін...

Біздің топ қалжың ретінде Старостинді біздің «генерал» деп атады, ал, мені болса «Офицер особого поручения генерала Энто» деп атады. («Генерал Старостин» сөзге олақ кісі еді. Маған бұйрық бергенде «Я поручаю вам — энто» деп сөйлейтін, оның «энтосы» — «это» деген сөзі еді...). Содан бастап қалжың-әзіл ретінде біздің топта екеуіміз де күлкі болдық.

Вахалов таң сәріде, біз оянбастан келуші еді. Таңертеңгі дене шынықтыру жаттығуын көзімен көріп, өзі басы-қасында болып, сонан соң арғымағына мініп, азанғы шайын ішу үшін үйіне қайтып кетуші еді. Содан машықтану алдында бес минут қалғанда ұқыпты қайтып келетін.

Әр топтың басшыларынан машықтануға дайындық жөнінде рапорт қабылдап, Старостиннен де әр машықтану орнының дайындығын сабырлы сұрайтын. Сонан соң Вахалов бүгінгі сабақты қайсымыз қандай тақырыпта өткізетінімізді хабарлайды да:

— Топтарды сабақ өтетін орындарына апарындар, — деп бұйрық беретін.

Өзі әр топтың арасында болып, машықтануымызды сынап жүретін. Ол кісі ешкімнің сөзін бөліп зіркілдеп ескертпе жасамайтын. Машықтану соңында «Бүгін біз не істедік, не таптық? Ертең не істеуіміз керек? Бүгін біз бірнеше оғаш қате жібердік. Оны мен де, сендер де сезіп отырсыңдар. Бүгінгі қаталығымызды ертең қайталау бізге жараспайды. Әр жөннің жігін таба білейік, жолдастар», — дейтін.

— Дұшпан сырын айтпайды. Бірақ та тамырын ұстап, сырын білу — командирдің негізгі міндеті. Шахмат ойнай білмейтін командир — командир емес... Шахматты ойнай білу үшін терең ой керек... Мен бүйтсем, бұл қайтер екен деп ойламаған ойыншы, ойыншы емес... Түбін ойлап ойнау керек шахматты. Шырақтарым, соғыс та шахматтың бір түрі... Ойламаған командир соғыста опырылады... Өз обалы өзіне, бірақ та соның қарамағындағылар қырылады... Командирдің бір оқыс ойы халқымызға қымбат түседі. Өмір жағынан қымбат түседі... Сол себепті біздің маңдайалды міндетіміз: ел десе еңіреген ерлерді қан майдан да орынды жеріне жұмсай білу... Сол себепті командирдің міндеті — ауыр міндет. Осыған түсінулеріңізді сұраймын...

— Мен де бала болғам бір кезде, мен де жасөспірім жігіт болғам бір кезде... Сендер де бала болғансыңдар бір кезде, сендер де жаңа өспірім жігіт болғансыңдар бір кезде... Ақ сүтін берген ана, адал күшін жұмсаған ата біздің қарамағымызға бөпелеген, мәпелеген ұлдарын солдат етіп беріп отыр... Сеніп беріп отыр. Отанның арын, бостандығын, тәуелсіздігін қорғасын деп беріп отыр... Солдатыңды аялай білгін. Бастықпын деп маңғазданба. Шеніңе құтырма... Ақылың болса, шенің мен шекпеніңнің қадірін біле біл... — Вахалов соңғы сөздерді қолын сермеп көтеріңкі дауыспен айтты.

Старостин мені өзінің «қолбаласындай» жүгіртіп, жыртық-кетіктің, жетіспей жатқан жердің бәріне жұмсай береді... Тәртіптің аты — тәртіп, орындауға тура келеді.

Біздің тобымызда ашық партия жиналысы болып өтті. Мұғалім Шарапов халықаралық жағдай жөнінде баяндама жасады... Вахалов та президиумда отырды. Старостин өзінің «осыны сізге тапсырамын» деуімен мені жүгіртіп қойып еді. Мен залға кешігіп кірдім. Баяндамашы ауғанның Аманулла ханының тақтан түскені жайлы, Бачи-сақау көтерілісі туралы айтып тұр екен. Басын естімеген баяндаманың аяғына түсіне алмай отыра бердім.

Баяндамадан кейін бірінші болып бухгалтер Бусин сөйледі. Ол өз сөзін тарихи және географиялық анықтамалармен айқындай отырып, Муссолинидің Абиссинияға (Эфиопия) жасаған агрессиясы жайлы шегемен қаққандай дәлелдеп сөйледі.

— Жабайы жатқан Эфиоп халқы Муссолинидің танктеріне таяқпен қарсы шықты... Муссолини қолданған у — иприт халыққа бүркілді... Ол у адамның денесіне тисе, қанын қайнатып өлтіретін у еді. Жан сақтау үшін эфиоптар у тамшысы тиген денесінің жерін у таратпау үшін өткір пышақпен кесіп тастауға мәжбүр болды. Өзі түгіл басқа адамға пышақ жұмсау оңай емес. Бірақ та эфиоптар соған мәжбүр болды. Сол хабарды оқып отырған кезімде адамның айуандығын мен бірінші рет түсіндім. Адам айуан емес, адамды айуан еткен империализм... — деп сөзін доғартты.

Мен мұғалім мен бухгалтердің сөздерінің оралымдылығы мен олардың жан-жақты біліміне балаша қызығып отырмын. Өзге шешендер де қызу, ұтымды сөйледі. (Маған ол кезде бәрі жаңалық еді.)

Инженер индустриямыздың өркендеуі мен советтік техниканың жетіле түскенін айтса, колхоз бастығы құлақтармен таптық бітіспес күресте жеңіп, колхоз құрылысының өркендегенін әңгімелейді. Аудандық тұтынушылар одағының бастығы НЭП дәуірінен советтің мемлекеттік және кооперативтік саудасына көшкенімізді, мұның артықшылығы мен алдағы болашағы жайлы айтты.

— Тағы да кім сөйлейді, жолдастар?

— Осымен сөзді жинақтасақ деген ұсыныс бар, — деді орнында отырып Пашковский.

— Қалайша? Мәселеміз өте маңызды. Мүмкіндігінше жолдастар көбірек талқылағаны дұрыс емес пе...

— Ал, кәне, кім сөйлейді... Бүгін бұл ашық партия жиналысы ғой. Арамызда партияда жоқ жиырма бес адам отыр. Солардан сөйлегені Бусин ғана. Меніңше, ол өте жақсы сөйледі... — деді жиналыс басқарушы Красноносков. Мен Бусинді партияда жоқ деп ойламаушы едім. Өзім болсам, ол кезде партияда жоқпын.

— Кәне, батылырақ, белсендірек болайық, жолдастар... Өзіміздің ісіміз жайлы толғауға да болады ғой, — деді жиналыс атасы.

Ұзақ үнсіздіктен кейін Старостин қол көтерді.

— Иә?.. Старостин жолдас па!?— деді жиналыс атасы, үміті үзілгендей сарыла күтіп отырып қармағына әлденені іліктірген балықшыдай қуанып...— Сөйлеңіз, сөйлеңіз.

— Шынымды айтайын, халықаралық мәселе жайын жете ұғып, жақсы біле бермеуші едім,— деп бастады сөзін Старостин. — Алайда, менің түсінуімше, Бачи-сақау дегеніміз мұсылмандардың нағыз баспашысы екен. Мен Ибрагимбектің баспашыларына қарсы күресіп едім. Керек болса — бұл баспашыларды да турап салармыз... Мен өз халқы үшін аянбай күресіп, тәнінен ет кессе де шыдап жүрген абиссиндықтар нағыз батыр ел ме деп қалдым... Ал, олардың Хайселасе Біріншісі бізге тап жауы болғанменен, жауынгерлерін бастап, өзі бастап дұшпанға атой салғанына мен өте риза болып отырмын. Муссолини, әрине, Италияның итаршысы, немістің — Гитлері, испанның — Франкосы, бәрі де сілімтіктер... Оның үстіне өздерінің самұрайларымен жапондар да қылышын қайрап құтырып отырғанын сездік.

Ал, енді өз ісімізге келейікші. Мен топтың старшинасымын. Мен тәртіп жағын бақылауым керек, ол — менің азаматтық міндетім. Ертеңгі машықтануға керекті құрал-жабдықтарды әзірлеу де менің міндетім. Оның үстіне тамақ жайын (ертеңгі, түскі, кешкі ас), көрпе-төсек жайын мен ойламасам болмайды. Кезінде киім-кешек ауыстыртып, топты моншаға апару тағы бар... Рас, менің көмекшім бар. Өзі партия мүшесі емес, алайда елгезек, тәртіпті жігіт. Әр тапсырмамды ыждаһатпен орындайды. Ол екеуіміз өз бетінше әзірлену жұмысына көбінесе қатыса алмаймыз. Момышұлын осындағы жолдастардың кейбіреулері «офицер особого поручения генерала Энто» деп оттайды. Өздеріңіз айтыңызшы, осы дұрыс па екен? («Энто» дегені — менмін.)

Қызыл Армияның жас командирін «офицер» деп, мені «генерал» атандырыпты... Бұл не деген бізді мазақтау? Момышұлы соғысты көрген жоқ. Ал, мен болсам, патша өкіметі мен ақтарға қарсы күрескеннің бірімін. Менің жасымды неге сыйламайсыңдар? Мен сендерден осыны күтіп пе едім, інілерім? Сонда қалай болғаны? Біз Момышұлы екеуіміз басшымыз айтқан бұйрықты бұлжытпай орындай береміз. Онсыз болмайды ғой, жолдастар-ау! Тәртіптің аты — тәртіп. Мен айтарымды айтып болдым, — деп Старостин ауыр күрсініп орындыққа сылқ етіп отырды.

Вахалов өз сөзінде бүгінгі баяндама мен шығып сөйлеушілердің орынды пікірлеріне, мазмұнды әңгімелеріне ризашылығын білдірді.

Соңғы жылдардағы соғыс оқиғалары алдағы бір сойқанның сұрқия хабаршысы сияқты көрінетінін айтты ол. Бірқатар буржуазиялық әскери теоретиктердің болжамдарын еске салды. Еліміздің қорғаныс әзірлігі жайлы айта келіп, әрбір запастағы командирлердің

дайындығын, білімін арттырып шынығу, қажет болса әр бөлімшені нағыз командирлерше батыл басқарып кету жайын сөз етті. Сонан соң Вахалов машықтанудың алғашқы жартысының қорытындысын шығарып, екінші жартысын да жақсы өткізу жолындағы міндеттерді атап өтті. Жеңіл әзілмен қоштай отырып, Старостиннің ықыласы мен ынтасын құптады. Мен жайлы да жылы лебіз білдірді. Екеуімізден жолдастардың бізге қойған әзіл атын көңілімізге ауыр алмауды сұранды. Сөзінің соңында Вахалов толғанып тұрып, баршамызға ой тастай сөйледі.

— Халқымыз «Сақтықта қорлық жоқ» дейді. "Сақтансаң, сақтаймын" деген сөз бар. Сіздерден несін жасырайын, егер алдағы кезде соғыс бола қалса, біз соған барынша дайын болуымыз керек. Осы жиналыста Чистяковтың тобы бізді социалистік жарысқа шақырғанын хабарлады. Біз қабыл алдық.

"Соңғы түйенің жүгі ауыр" дегендей, машықтану аяқталар алдындағы екі аптаның ауыртпалығы бізге оңайға түскен жоқ. Вахалов әрқайсымызды көз алдынан таса етпей, қадағалап жүрді.

Ақырғы үш күн бойы округтің әскери дайындық жөніндегі басқармасының начальнигі комдив¹ Брилев төрт командирмен қосылып біздің машықтану тәжірибеміздің қорытындысын тексерді. Оны әскер тілінде сынға салу — инспектирование дейді. Ол сұңғақ бойлы, бадырақ көк көзді, таңқы танау, байсалды, байыпты кісі болатын. Әскер тілінде инструктирование деген сөз — нұсқау, ақыл айту деген мағынада. Инспектирование деген сөз — сыннан өткізіп, емтихан алу деген мағынада. Сыннан өтіп, емтихан беру алдында кім қобалжымайды. Соревнование деген сөз — бәйгеге қосу деген мағынада. Чистяков тобымен бұл сынауда біз бәйгеге қосылып отырмыз. Бәйгеде кімнің артта қалғысы келеді. Әркім шамасы келгенше намысқа тырысады. Ең үлкеніміз Вахаловтан бастап, ең кішісі маған дейін қобалжуымыздың себебі осы еді. Мен турникте айнарудан сүріндім.

— Момышұлы, неге жаңылдың? Сізге не болды?—деп шыдамын жеңе алмай «сенгендегім сен болсаң...» деген көзқарасымен зекіді маған Вахалов.

— Бұлай болады деп өзім де ойлаған жоқ едім, — дедім мен ентігіп тұншыға жауап қатып.

— Қайтала!

— Павел Васильевич, асықтырмаңыз, өзі де ұялып қалды ғой. Кішкене дем алып, етек-жеңін жинап алсын. Содан кейін көрерміз,— деді комдив Брилев Вахаловтың сөзін бөліп. Мен қызара бөртеп бір шетке ығысып барып, жерге төмен қарап отырып қалдым.

— Әй, саған не болды? Өзіңді-өзің ұстай білмейтін жігіт екенсің ғой. Сенің сасқалақтығыңның кесірі күллі біздің топтың намысына тиіп отыр, — деп зекіді Бусин. Мен үн қатпадым. Бусиннің зекігенін естіген комдив Брилев ала көзбен бір қарап:

— Сәтсіздікке әркім де душар болады, Бусин жолдас. Барлық қимыл өне бойы сәтті бола бермейді. «Иі қанбаған қамырды етке салма» деген мақал бар... Ініңізді мазаламаңыз. Ол жігітке әзір тыныштық керек. Кемітпей, кекетпей сөйлеңіз! — дегенде Бусин де қамығып, төмен қарап отырып қалды.

¹Комдив — ол кезде әскери атақтар осылай комбриг, комдив, комкор, командарм деп аталатын — бұл қазіргіше айтқанда: комбриг — генерал-майор; комдив — генерал-лейтенант; комкор — генерал-полковник; командарм — армия генералы.

Қасыма тағы да екі кісі үнсіз келіп отырды.

— Сендер де «айып алаңына» жеттіңдер ме?— дедім мен Красноносоты кекете сөйлеп. Ол әлгінде ғана мен сүрінгенде маған түнере қарап, атарға оғы жоқ еді.

— Сүрінбейтін кісі болмайды деп комдив жаңа ғана айтты ғой. Сен жалғыз болмасын деп екеуіміз де сүрініп, қасыңа кеп отырмыз, — деді Пашковский күліп.

— Момышұлы! — деп шақырды Вахалов. Мен орнымнан ұшып тұрып жүгіріп бардым.

— К снаряду! — деп қатал бұйырды Вахалов.

Мен аяғымды нық-нық басып турниктің астына келдім... Құжырланып екі қолымды сермеп турниктің белдеуіне қолымды қапсыра жабыса кеттім де, барлық денемнің салмағын салып, аяғымды сермеп, шыр көбелек айналдым. Оны әскер тілінде айтқанда «крутил солнце» дейді. Дәрменімді біраз басып, турниктің белдеуінен қолымды босатып жерге ырғып түстім. Вахалов жымысып күліп, «дұрыс, балам» деген көзбен маған мейірлене қарап тұрды. Комдив Брилев:

— Дұрыс, қарағым. Сен спортсмен екенсің. Әрине, мына қимылыңа бес қойып, баға беруге болар еді. Бірақ та алдымен сүрініп те алдың ғой, жігітім. Сол себепті төрттен артық баға бере алмаймын.

— Комдив жолдас, — деп Вахалов жалынғандай сұпсұр болып кетті.

— Павел Васильевич, мен осылай шешімге келдім. Менімен таласпаңыз, — деп тастады комдив.

— Құп, комдив жолдас, — деп Вахалов қалт тұрды алдында.

— Мен инспекторым, Павел Васильевич. Мен қалыстығымды ғана айтам. Кешіріңіз.

— Әділеттігіңізге рақмет, комдив жолдас,— деп Вахалов қайтадан қалт тұрды.

Машықтану нысана атумен аяқталуы тиіс еді. Күн жарқыраған ашық болатын. Таңғы сағат онда екі топ та гарнизонның атыс алаңында сыналу үшін салтанатты сапқа тұрды. Әскер тілінде оны тир дейді.

Брилев Вахаловтан рапорт қабылдағаннан кейін, әр тобымызды өз орындарымызға апаруды бұйырды. Оның көмекшілері нысананың жайын, оқ-сайман қорамсағы мен қару-жарактың атыс-тартысқа дайындығын тексеріп жүр. Кезектесіп нысанамызды атқылап жатырмыз. Көз алдымыздағы нысана — дөңгелек қара қағаз, қашықтығы жүз-ақ метр. Екі минут ішінде үш оқ атуымыз керек. Алтылық шеңберден оғыңды жібермей атып, 18 ұпай алсаң — қатардан қалмадың деген баға, 20 ұпай алсаң — әжептәуір атқыш екенсің деген бата, жиырмадан асып кетсе — ортаң қолдай мерген екенсің деген бата.

Мен атқанда 23 ұпай алдым. (Оқ нысананың жоғарғы оң бұрышына топтанып 7, 8, 8 шеңберіне тиіпті.)

Қасымызға ақсаңдап сылти басып Вахалов келді. Ол қорытынды шығарғанда, екі топтың да көрсеткіші барлық жағынан бірдей боп шыққанын хабарлады. Брилев бірінші орынды ешкімге қимай, екі топ та тепе-тең деп актіге жазбақшы екен. Оған майор Чистяков:

— Комдив жолдас, мен өз тобыммен полковник Павел Васильевичпен бәстесіп жүрген кісімін, не жеңіп беріңіз, не жеңілтіңіз, мына билігіңізге мен көне алмаймын,— депті.

— Мен де шыдадым, інім, арпалысып көрейік, — депті Вахалов. — Ұсынысыңды өзің айт. Мен көндім.

Чистяков:

— Екі топтан бір-бір үздік атқышты таңдап сайысқа салайық. Қайсысы жеңсе, жол соныкі, — депті.

— Мен сайысқа дайынмын... Таңдаманды шығар майданға. Мен де құры қол емеспін. Чистяков өз тобынан Петровты таңдап шығарып отыр... Оның бүгінгі атыстағы көрсеткіші 23 ұпай...

Бізде Пашковский жолдастың 25 ұпайы бар. Әрине, ортаңқол көрсеткіш екеніне дау жоқ. Бірақ та Бауыржан Момышұлының оқ тобы маған зілдей ауыр түсіп отыр. Орысша айтқанда «Он стреляет не в бровь, а в ресницу». Сол себепті Пашковскийдің қадірін білсем де, мына қазаққа сеніп тұрмын. Ал, қарағым, сені айтыс-тартысқа салдым... Сеніп салып отырмын. Бар орныңа, — деп толқи аяқтады сөзін Вахалов.

Мен Вахаловпен бірге атыс шебіне бара жатқанымда, соңымнан жігіттер: «Сапарың сәтті болсын» деп шуылдасты.

Атыс шебіне Чистяков Петровты ертіп келді. Сөйтіп, өз тобымыз бен бақылаушылардан алыста, атыс шебінде төрт адам қалдық.

Менің мылтығым тазаланған еді. Пәкене бойлы, арық келген, қысық қара көзді Петров болса, сүмбісіне құрғақ шүберекті орап тұрып, «Менімен жағаласасың ба?» дегендей маған кекесін қарап күлді.

Тірексіз атқан оқ зая кетеді. Мен орныма жаттым да, жерден тірек іздедім. Екі шынтағымды әрі-бері тірек боласың ба деп сынадым. Қолымдағы кішкентай күрекшені алып, екі шынтағым үшін шұқыр қаздым. Шұқырға екі шынтағымды тіреп, мылтығымның дүмбісін иығыма тіреп, нысананы көздедім. Шынтақтарым, қолым орнында... «Е, атуға болады екен» деп ойладым орнымнан тұрып.

— Мен дайынмын, полковник жолдас, — деп баяндадым Вахаловқа. Ол үн қатпастан қолыма үш оқ ұстатты. Орныма жатып, саусақтарымды сартылдатып, нысананы көздеп, үш оғымды бірінің ізімен бірін жібердім.

Вахалов маған наразылы көзбен қарап: «Неге асықтың, заң бойынша екі минут ату керек еді. Сен отыз секунд ішінде ұшқалақтық істедің», — дегендей бұрылып кетті.

Алыста біздің топтан менің ұшқалақтығымды сезген біреу: «Әй, сен де асығып-аптыққан сабырсыз ит екенсің ғой» дегендей жұдырығын көрсетті. (Мен снайпер мектебін бітірген кісі едім. Оларға бұл сырымды бұрын білдірген жоқ едім. Сол себепті Вахалов та, менің жолдастарым да менің шапшаңдығыма түсінбепті.)

Енді Петров атыс шебіне орналасқанда, Чистяков оған оқ беріп тұрып:

— Жаттығудың шарты бойынша, үш оққа екі минут беріледі, асықпай атқын, — деді.

— Білем, майор жолдас, — деп жауап берді Петров мылтығын оқтап жатып.

Петров жалпайып жата қалды. Асықпастан, аптықпастан мейлінше сабырланып, бір оғынан кейін бір оғының арасын ажыратып атып жатыр.

Тура екі минутта атып үлгердіңіз, — деді Чистяков. Вахалов: «Осылай асықпай ату керек еді ғой» дегендей маған кінәлай ала көзімен қарады. Сынаушылар келді. Брилев топтарды нысанаға апаруға рұқсат берді.

Петров оң нысананы, мен сол жақтағы нысананы атып едік. Нысанаға он метрдей қалғанда сынаушылардан, Вахалов пен Чистяковтан және жарысқан екеуімізден басқалары тағатсыз күтіп тұрып қалды.

Петров 24 ұпай (7, 8, 9 шеңберге тиген) алыпты. Ортаң қолдай мергеннің ұпайын көргенде, Вахалов сасқалақтап түкірігін жұта беріп, маған ашулы көзбен қарады. Менің нысанама келгенде, бәріміз таңырқап қаппыз. Үш оқ та қатар қара моншақтай тізбектеліп бір сызықтың бойына топталыпты — 8, 9, 10-дық шеңберге тиіп 27 ұпай жинаппын. Егде тартқан полковниктің ашуы тарқап:

— Жарайсың, Момышұлы! — деп серпіліп кетті. Брилев менің нысанама қарап үн қатпай тұрды.

— Шынымды айтсам, комдив жолдас, бұлай болады деп ойлаған жоқ едім, — деді Чистяков Брилевқа қарап. Қолын сермеп алып, автоматтан атқандай-ақ тарылдатып еді, отыз секундтың ішінде үш оқты нысанаға тамаша тигізу дегенге таңырқап тұрмын. Комдив жолдас, Павел Васильевичтің шәкірті — мергенді құттықтауға рұқсат етіңізші, комдив жолдас, — деді.

— Сабыр етіңіз, кейін топ алдында айтарсыз сөзіңізді, майор жолдас, — деді де, — Бәсекенің аты — бәсеке деп қарқ-қарқ күлді Брилев.

— Мен жеңілдім ғой, комдив жолдас, — деді Чистяков.

— Ағаңнан жеңілгенге намыстанба, інім. Павел Васильевич ағаң болады, — деп Брилев тағы күлді.

— Құп, комдив жолдас. Жеңілгенімді мойындап тұрмын ғой, — дегенде Вахалов ақсақ аяғын сылти басып келіп:

— Мен сені әрқашан да азамат деп ойлаушы едім, кателеспеппін. Рақмет, інім, кешір, қарағым,— деп құшақтап Чистяковтың бетінен сүйді.

— "Күш атасын танымайды" демеуші ме еді халық, ағатай. Жеңілгеніме, сіздей атаға жеңілгеніме намыстанып тұрған жоқпын, мақтанып тұрмын. Осыған дұрыс түсініңіз, ағатай.

Брилев бәрімізді жинап, сап алдында сынаудың қорытындысы жайлы қысқаша талдау жасады:

— Жолдастар, біз сіздерді оқытқанымыз жоқ, біз сіздерді машықтандырған жоқпыз. Сіздерге сабақ берген, сіздерді машықтандырған менің қасымда тұрған полковник Павел Васильевич Вахалов пен майор Чистяков. Біз сіздерді тексергелі, біз сіздерді сынағалы келген кісілерміз. Сыннан өттіңіздер. Жарыстыңыздар... Мен сыншылардың бастығы ретінде алдымен сіздердің командиріңіз — ұстаздарыңыз Павел Васильевич пен майор Чистяковқа рақмет айтам. Әскер қызметі оңай қызмет емес. Оған сіздер түсінесіздер. Таң атпастан тұрып, түн ортасында бастарың жастыққа тиіп, сіздер өздеріңіздің азаматтық міндеттеріңізді Отан алдында ақтағандарыңызға көзім жетті бүгін. Сіздер сияқты інілерімнің барына мен мақтанам. Сол себепті сіздердің адал ниеттеріңізге шын көңіліммен рақмет айтам... (қол шапалақтау). Әрқайсымыздың бала-шағамыз бар, өмірлік жолдас жұбайларымыз бар. Менің жасым сіздердің барлығыңыздан үлкенге ұқсайды. Менің ақниетті тілегім — сіздерден жұбайларыңызға, балаларыңызға біздің сынаушы тобының атынан сәлем айтуларыңызды тілеймін (қол шапалақтау). Ертең өздеріңіздің ауыл, қазан-ошақтың басына қайтасыздар. Сәтті сапар, жолдарыңыз болсын, жолдастар (қол шапалақтау), — деп сөзін бітірді комдив...

Нысана сызығынан қайтарда сап түзеген жоқпыз. Топтанып жүріп келеміз. Кімнің ойы екенін білмеймін, біздің топтың қуанышы қойнына сыймастан, күтпеген жерден мені бастарына көтеріп, нысананың алдынан мен жатып атқан жерге дейін көтеріп келді...

Мен биыл елу сегіздемін. Сол өмірімнің 25 жылын әскер қатарында өткізген кісілердің біреуімін. Комдив Брилев айтқандай, әскер өмірі оңай өмір емес. Әр өмірдің азабы да аз емес. Түсіне білген кісіге рақаты да көп... Әскер қатарында жүріп менің бірінші көрген рақатым осы еді.

* * *

Арада бес ай өтті. Ол кезде мен Қазақстандағы промбанктің аға консультант-экономисі кезім еді. Күтпеген жерден мені Казвоенкомат шақырды. Ұзын бойлы, ат жақты қара торы жігіт:

— Сізді Ташкентке шақырып жатыр. Билетіңіз мынау, қағазыңыз мынау. Ақшаңызды бухгалтериядан барып алыңыз, — деп бұйырды.

«Не боп қалды?» деп мен шошына кеңсеме қайттым.

* * *

Ташкентте округтің штаб үйінде алдымен кездескенім Вахалов болды. Ол мені ағалық ретінде қуана қарсы алды. Мен онымен ренжіп сәлемдестім.

— А, Момышұлы, келіп қалдың ба? — дейді қол алып амандасып. — Сіздің бұл жерге келуіңіздің себепкері мен едім.

— Ойланбай істегенсіз, ағатай, — деп мен қабағымды түйдім.

— Жоқ, мен ойланып істедім. Қазір штапта жиналыс өтіп жатыр. Сені ешкім қабылдамайды. Жүріңіз асханаға, бірге дәмдес болайық. Сізге арналған анау-мынау жаңалықтарым да бар. Соны тыңдай біліңіз, — деп Вахалов мені қолтықтай жөнелді.

Тәшкеннің күні күйіп тұр. Асханада мен ашуым тарқамастан, пенжагіме сыймай, шешініп отырдым. Вахалов маған таңырқай қарады.

Көбігі көпіршіген бір саптыаяқ салқын сыраны сіміріп салғанымда, сабырлы отырған Вахалов өз сырасын бір шетке ысырып қойып, маған сұрақ бере бастады.

— Демек, әскери қызметке шақыртқанымызға ренжисіз бе?

— Иә, қатты ренжіп отырмын. Сізден мен мұны күтпеп едім.

— Неге?

— Павел Васильевич, сізге мен өте наразымын. Сіз менің жағдайымды білместен сыртымнан билепсіз. Сол себепті наразымын... Бес қыздан кейін әкем мені елу үшінде көрген екен... Менің жасым биыл жиырма алтыда. Елу үш пен жиырма алтыны қоссаңыз қанша болады?

— Ойбай, әкең жетпіс тоғызға келіп қалып па еді? — деп таңданды Вахалов.

— Иә, менің әкемнің жасы сексенге кетті. Кейінгі шешемнен туған бір інім бар. Оның жасы бестен алтыға ғана кетті... Мен осы уақытқа дейін бойдақпын... Сіз осы жағдайлармен санаспастан сыртымнан билепсіз. Сол себептен мен сізге өкпелімін... Қарт әкемді, жас інімді қор етпеймін деген ниетте едім. Осы ниетімді сіз бүлдіріп отырсыз. Сол себептен, ашығын айтсам, мен сізге қатты өкпелеп отырмын. Менен басқа жігіттер құрып қалды ма? Қартайған шалдың жалғыз баласын, жалғыз тірегін қайда жұмсап отырғаныңызды сіз түсінесіз бе, түсінбейсіз бе? — деп қатты сөйлеппін.

— Кешір, қарағым, шынында мен бұл жағдайларды білмеппін. Бұрын неге айтпадың... Болар іс болды. Оны қайтаруға рұқсат жоқ... Ал, енді бір-бірімізге түсінейік... Мұндағы отырған ел бізге қарап отыр... Ақырмай, сабырлы сөйлегін,— деп сырасын алып ішті.

— Ал, өзіңіз жауынгерлік міндетіңізді қай жерде өтеп едіңіз?

— Термезде, Коваленконың қарамағында.

— Дмитрий Коваленконың ба?

— Ия, сол кісінің қарамағында мен қатардағы жауынгерлік тәрбие алып едім.

— Міне, сол кісі Шыршықта полк жасақтап жатыр. Округтің оқу орталығының бастығы ретінде менен ол кісі машықтануға қатысқан запастағы офицерлердің қайсысы әскери қызметтің әжетіне жарайды деп сұрап еді. Оның үстіне болашағы бар жастарды сұрады. Өзің ойлашы, жасы қырықты алқымдап қалған Красноносков пен Бусинді қалай ұсынбақпын? Взвод, ротаны басқару — аяқ-қолы жылдам жастардың ғана міндеті. Мен сияқты егде тартқан кісілер взвод, ротаның командирлігіне жарамайды. Оған түсін, жастың аты — жас. Қаншама көнбеймін десең де, егде тартқанның аты — егде тартқан... Бағынуға тура келеді. Лаж жоқ.

— Олардың тәжірибесі мол ғой.

— Тәжірибе деген — өмірден алған сабақтың жинағы. Сен әлі жассың. Сенің өмірің алда, қапаланба, қарағым... Екі-үш жыл басқарғаннан кейін, академияға барасың. Сөйтіп, бес-алты жылдың ішінде әрі тәжірибелі, әрі білімді командир боласың да шығасың деп мен сенемін. Жаман айтпай, жақсы жоқ... Егер де соғыс бола қалса, бөрік кигеннің барлығы аттанады. Жаппай әскер қатарына шақырыласыңдар.

— Ондай жағдай бола қалса, сөз басқа ғой...

— Армиядағы жаңа жасақтаулар — соғысқа қарсы сақтықтың белгісі деген сөз. Біз жасы отыздардағы рота, эскадрон, батарея командирлерін, отыз бес-қырықтардағы тәжірибелі батальон және полк командирлерін саптап, машықтандырып алуымыз керек. Ол сақтыққа жатады. "Ел басына күн туса, ел деп еңіреген ерлер толарсақтан қан кешуге дайын" деген сөзді мен шығарған жоқпын, халық шығарған... Мен сені соған түсінеді деп ойлаушы едім. Қаталасқаныма қапаланып отырмын... Артық айтсам, айып етпе, шырағым...

— Сіз, Павел Васильевич, пайғамбар емессіз ғой... Тіптен соғыс болатынына қандай дәлеліңіз бар?

— Мен пайғамбар емеспін... Мен күнәкар пенделердің біреуі ғанамын. Бірақ құдай маған ой берген, сезім берген... Мен Отанымның ұлдарының біреуімін... Мен жауынгермін... Отан үшін қобалжу — ол менің правом. Ойлану да — менің правом... Сол праволарыма қол сұқпағын... Болашақ шайқаста негізгі мәселені, тап күресінің тартысын білектің күші, найзаның ұшы ғана шешеді... Соған мен ақылым жеткенше түсінгім келеді... Жанымды арым үшін құрбан еткім келеді... Осыған сен неге түсінбейсің?... Сен маған неге өкпелейсің?... Бураның шудасындай қаптап келе жатқан қара бұлтты сен неге сезбейсің?!

— Кешіріңіз, Павел Васильевич, ойланып, сізге түсінуге тырысайын... қазірінше маған жеткен жоқ айтқан сөзіңіз.

— "Игіліктің ерте-кеші жоқ" деп халық бекер айтқан емес... Кейін түсінсең де, мен саған ризамын. Ал, шырағым, мен Отан жауларымен соғысқан кісілердің біреуімін... Отан — менікі, Отан — сенікі. Әрқайсымыз жағдайға байланысты, жасқа байланысты орынды кезінде Отанды қорғауға парыздармыз...

— Кешіріңіз, Павел Васильевич... Енді ғана сізге түсіндім.

— Ал, доғарайын сөзімді. Сен Дмитрий Коваленконың полкында взвод командирі болып тағайындалған бұйрықты мен өз көзіммен оқыдым. Оны қайтаруға болмайды. Жолың болсын, шырағым. Ағалық ретінде ақ батамды бердім.

* * *

Қолыма жолдама қағазды алып, Вахаловпен қоштастым да, жолшыбай машинаның біреуіне мініп, Шыршыққа жол тарттым. Полк штабы жазғы лагерьдің шетіндегі жеке үйге орналасқан екен. Осы үйге жақындағанда, оның алдына жеңіл машина келіп тоқтады да, бір полковник пен оның адъютанты — ұзын бойлы аға лейтенант түсті. Мен батылсызданып тұрып қалдым.

— Сіз маған келдіңіз бе, жолдас? — деп сұрады полковник. Қоңыр дауысты, орта бойлы, қызылшырайлы полковниктің Дмитрий Коваленко екенін танып, мен өзімді запастағы взвод командирі екенімді білдірдім. Коваленко жайдары күліп, қол алды да:

— Ішке кіріңіз, Момышұлы жолдас, — деді. Өзі алға түсіп жүрді. Күзетші документтерімді тексермей-ақ мені де ішке жіберді. Шамасы, полковниктің сөзін естіген болуы керек. Оның кеңсесі әлі жабдықталып болмаған екен.

— Мына орындыққа отырыңыз, — деді де, өзі аласа столдың қасындағы қатқыл креслоға жайғасты. Бір құты «Казбек» темекісін алып маған ұсынды. Өзі шылымын тұтатып болып әңгімесін жалғады. — Басқару құрамының тізімін қарап отырсам, сіздің де фамилияңыз жүр екен. Демек, тағы да бірге қызмет етеміз.

— Ия, солай, полковник жолдас.

— Мен де Тәшкеннен жаңа шықтым. Вахалов маған екеуіңіздің араңызда болған әңгіменің бәрін айтып берді. Сондықтан сіздің көңіл-күйіңіз маған біршама белгілі. Бұл ретте мен сізге ешқандай көмек бере алмаспын. Бұйрық берілген. Енді сіз Қызыл Армияның қызметіндегі командирсіз. Сіз Термезде жаман жауынгер болған жоқ едіңіз, енді мұнда да жаман командир болмассыз деп сенемін. Сөйтіп, енді бірге қызмет етеміз, бір-бірімізге көмектесетін боламыз.

— Менен қандай көмекші шығар дейсіз, полковник жолдас.

— Мен жалғыз өзім бүкіл полктің қай жағына жетем, — деп күлді Коваленко, — ал, сіз сияқты жас командирлер өз міндетін өте жақсы атқаратын болса, онда менің де қызметім жеңілдемек... Бүгін тынығыңыз, киіміңізді әскери формаға ауыстырыңыз. Ал, ертең сағат он екіде маған келерсіз.

— Полковник жаңа келген командирді қоймада бар ең жақсы киім-кешекпен жабдықтасын деп бұйырды, — деді адъютант полк интендантына мені ертіп келіп.

— Қолда бардың тәуірін ертең берерміз.

— Ертең бұл жолдасты полковниктің өзі қабылдайды. Ол кісіге не деп айтып баруды бұйырарсыз?

— Солай ма, несі бар. Бұйрық болса, бұл жолдасқа бәрін бүгін-ақ береміз.

— Тігіншілер өлшеп-пішіп көрсін, барлық әбзел-шендерін, түймелерін, жаға астарын тігіп берсін. Бұл жолдас азаматтық қызметтен алыстан келді ғой.

Кешкі асқа мен су жаңа лейтенант формасымен келдім. Бәрі үйренбегендіктен бе, құрым етік аяғымды қысып барады, жаңа португеп сықырлайды, қабындағы наган, офицер сөмкесі әр қадамымды тұсаулағандай болады. Кездескен жанға ебедейсіз қырланып, мен асханаға келдім.

— Міне, мәселе енді мүлде өзгеше, — деді Коваленко менің қолымды алып қуанып. Бірақ қысылып тұрғанымды сезіп: — Мына киімге біраз үйренген соң, өзіңді еркін ұстайтын боласың, — деді.

Бұдан соң полковник менің хал-жағдайымды, жай-күйімді тәптіштеп сұрап, ден қойып тыңдады.

— Көріп отырсыз ғой. Полк деген әзірше жоқ. Бірақ көп ұзамай болады. Полк жасақталған соң, біз бұл жерден орын ауыстырамыз. Қайда баратынымызды әзірге өзім де білмеймін.

Ал, енді мына киімді сіз жуық арада шеше қоймассыз. Сіз бүгіннен бастап әскери адамсыз. Жаңа орныңызбен құттықтаймын... Сіз тәжірибелі жауынгерсіз, бірақ командир ретінде тәжірибеңіз аз. Жас командир әркімнің-ақ жанарынан тыс қалмайды. Оны бүкіл құрам бақылап, іштерінен «Сенен қандай командир шығарын көрерміз» деп ойлайды. Адамның бәрі бірдей емес қой: біреуімен тіл тауып сөйлессең, екіншісімен қатал сөйлесу керек. Өз қарамағындағыларды әскери тәртіптің ережесінен шығармай ұстаған жөн. «Баланы — жастан» дегендей, әуел бастан берік болыңыз. Командирдің алғашқы қадамының өзі талай істің тағдырын аңғартпақ. Бір-екі ойланбай істеген ағаттық, кейбір мүлт кеткен әрекет, сәл ғана салақтықтың өзі командирдің беделіне көп уақыт нұқсан келтіреді... Тап қазір өз басыңызда қобалжу бар, өзіңіздің азаматтық борышыңыз бен тұрақты армия қатарында қызмет атқарғыңыз келмеген іштей бір сезіміңіздің қарсылығы бар. Әсіресе, осындай сәтте босаңсып кетіп, тірлігіңізді болбыратып алмаңыз.

Сіз ауылыңызға барып, қызмет орныңызбен біржола есептесіңіз. Коллективіңізбен қоштасып, семьяңызға жағдай жасап қайтыңыз. Қаржыңыздың көбін жинап үйіңізге қалдырыңыз. Біз, байқауымша, барлығы дайын дала жағдайында тұратын болармыз. Сондықтан қаладағыдай ақша шашып жүретін жағдай да болмас. — Осыдан кейін полковник орнынан тұрып, маған қолын ұсынды. Жайдары жымыып:

— Жайшылықтағы киіміңізді қобалжуыңызбен бірге үйіңізде қалдырыңыз. Тура бір аптадан кейін полкке ораларсыз, — деді.

Шынымды айтайын, мен Коваленкодан мұндай қабылдауды күткен жоқ едім. Бірден «армияның арбасына» жегеді ғой деп ойлап едім. Мен қуана-қуана ауылға аттандым.

Біздің меңгерушіміз Борис Бархан көз нұры кеміген қарт кісі еді. Менімен әңгімелескеннен кейін лезде шағын жиналысты ашып та үлгерді. Мен жайлы, менің абыройлы қызметкер болғанымды жылы лебізбен айтты:

— Міне, жолдастар, өз ортамыздан ең таңдаулы қызметкерлеріміздің біреуін сүйікті армиямыздың қатарына аттандырғалы отырмыз. Қымбатты Бауыржан, абыройлы болғайсың. Отан даңқын, Отан салтын, Отан шебін қырағы күзете біл. Өз қарауындағылардың кемістігіне төзбес бол. Біздің айтар өсиетіміз — осы. Қызыл Армияның қатарында қызмет ету — Совет азаматы үшін ең бір елеулі құрмет. Осы құрмет біздің ортамыздан сенің еншіңе тиіпті...

Осы жиын үстінде Бархан маған екі айлық демалыс қаражаты мен айлық жалақы мөлшерінде сыйлық та берді.

Коллективімнің осыншама жылы лебізін есітіп, мейірбан сөздерінен нәр алып, кешкі поезбен Алматыдан ауылға жүріп кеттім.

Ауыл менің армияға шақырылғанымнан бейхабар екен. Кәрі әкемді кемсеңдетпейін деп хат жазған жоқ едім. Командашымыз өтінішімді ескеріп ауылға босатар деген үмітпен жүргенмін.

Мен поездда вагон-ресторанға кіріп, оның директорынан тәттінің әр түрінен екі қорап толтырып, менің купеме жібертуін өтіндім.

— Тойға барасыз-ау, командир жолдас? — деп ақтарыла күлді дөңгеленген төртбақ грузин.

— Ауылдың қарттары мен балаларына сізден базарлық ала кетпекпін. Мен Әулиеатаның ар жағындағы Бурное станциясынан түсемін, — дедім.

— Жақсы, командир жолдас. Қарттарды сыйлап, жастарды сүйген жақсы ғой. Өзім таңдап, тәттілерді іріктеп, буып-түйіп, жайыңызға апарып берермін, — деп директор жайдарыланып кетті.

Мен кетіп бара жатқанда, директор соңымнан айқайлады:

— Командир жолдас! Шарап! Шарап алдыруды ұмытып барасыз ғой.

— Өзім ішпеуші едім. Ауылда да оны ауызға алар адам жоқ, — дедім мен.

Қолтығымда қос түйіншек, қолымда қолсандық, иығыма шекпенімді көтеріп станция баспалдағымен көтерілгенімде, поезд да орнынан қозғалып еді. Ұзын бойлы, арнаулы киімді, қызыл күнқағары бар мұртты кісі станция кезекшісі екен. Ол да поезды жөнелтіп қайтып келе жатыр.

— Сәлематсыз ба, Сашко ағай! — деп тоқтаттым оны.

— Сәлемат бол, әскери жолдас! — деп әрі таңырқай, әрі абыржып қарап қапты ол.

— Сіз мені танымадыңыз ба?

— Е-е, есіме түспей тұрғаны.

— Мен Бауыржанмын ғой.

— Тьфу! Сайтан алғыр! Момыштың баласымысың!?

— Ия, мен соның өзімін.

— Тьфу! Сайтан алсын!.. Кел, кәне жүгіңді жеңілдетейін. Жүр менің кезекші бөлмеме.

Сашко ағай қолсандығымды көтере-мөтере жүгіре жөнелді.

Мен кезекші бөлмеге келгенімде, ол телефонмен айқайлап жатыр екен: «Абаил ма? Мен Бурныймын ғой. 87-ші бес минут кешігіп келді. Уақытында жөнелттім. Неме? Тьфу! Сайтан алсын! Өй, сен құрымтай шыдашы. Мен Шақпаққа хабарлайын...

Шақпақ! Мен Бурный ғой. Құлақ тос, 87-ші менен уақытында кетті. Неме?.. Мен өйте алмаймын... Құрымтай шыдашы... Өйте алмаймын. Абаилдан жүк поезы шығады. Мен қабылдай алмаймын»... деп жатыр.

Бұдан кейін де Сашко ағай телефонның тұтқасын бұрап, әлденені айтып, тьфулеп, жо-жоқ деп, дамылсыз тірлігін атқара берді. Мен мұнда жалғыз тұра бермей, базар алаңына бет алдым. Станциядан базарға дейін кездескен жұрттың бәрі маған, маған емес-ау әртүрлі әбзелі бар менің әскери киіміме таңырқай қараумен болды. Мен оларға басынан бақайшағына дейін қаруланған атамандай көрінсем керек. Өйткені, үстімде жаңа ғана тәртіпке енген әскери киімдер еді. Жұрттың бәрі орағытып өтіп, ойқастай қарап, жол береді. Ал, мен болсам, ауылға бірге барар таныс біреуді кездестірем бе деп жүрмін ғой.

Уақыттың өзі де «той тарқарға» жақындап қалған екен. Базардағы жұрт сиреп қалыпты. Ауыл адамдарынан ешкімді көре алмадым. Сата алмаған торайын шыңғыртып, қаздарын қаңқылдатып, қызып алып базардан әлі қайтпай қисандап жүрген кейбір адамдардың арасымен келемін. Екі жирен ат жегілген сатылы арбаға жоңышқа нықа тиеліпті. Аттар алдындағы жоңышқаны күрт-күрт шайнап бас шұлғып тұр. Қасында гармонылы жігіт екі езуі құлағына жетіп құйқылжыта ойнайды. Топырлаған көңілді қыз-жігіттер қиқулап, дуылдасып, қызулатып таңдайын тақылдатып, табанын тарсылдатып, алақанын соғып билеп жүр. Мені олар көздеріне де ілер емес. Мен өз жерлестерімнің қарапайым халық өнеріне сүйсіне қарап қаппын.

— Жігіттер мен қыздар! Бүгінгі базарға осы да жетер. Аттарыңды жегіп, ауылдарыңа тарандар енді, — деді гармоньшы жігіт. Мен оны шырамыттым. Жасы отыз бестерге келіп қалған, ауыл советтің хатшысы, ұста Алексей Кононенко екен...

Өлгі сөзден кейін у-шу болған жастар жинала бастады. Қатты сөйлеп, қарқ-қарқ күліп барады... Мен аяндап теміржол көпіріне қарай беттеп келем. Бірінде қызып алған, енді бірінде жайбарақат отырған адамдар толы көліктер өтіп жатыр.

— Др-др-р!

Байқасам, сатысынан асыра сықита тиелген жоңышқалы арба сықырлап келіп тоқтаған екен.

— Мына су толған шұқанақты амалдап айналып өтпесе болмас. Мә, сен тізгінді ұстай тұр. Мен қарап көрейін, — деп жүре сөйлеп, ұзын бойлы тарамыс сары жігіт арбадан секіріп түсті. Жылтырақ күнқағары бар жаңа картуз киіп алыпты. Маған көңіл аудармай, жайылып жатқан жайпақ лайсаңның айналасын бағдарлай бастады.

— Василь, — деп айқайлап жіберіппін.

Василий Гончаров менің құрдасым еді, әкемнің тамыры қырылдақ шал Кузьма Гончаровтың кенже ұлы болатын. Балалық кезде бақташы боп жүріп табысқан досым еді. Ол да мені бірден танып:

— Бауыржан! — деп дауыстап жіберді... — Жерден шықтың ба, көктен түстің бе. Қайдан келдің өзің? А?

— Мен сені күтіп отырғаныма көп болды, Василь. Жүктерім Сашко ағайда қалды. Сен енді үйге жеткізіп саларсың.

— Ол оңай ғой. Маня, мұнда Бауыржан келіп тұр! Арбаны оңға бұр да, күте тұр. Біз жүктерді әкелейік...

— Тьфу! Сайтан алғыр! Мен тіміскіленіп жүрмін, тіміскіленіп жүрмін... Қайда кетті деп іздеймін кеп, — деп бұрқылдап жүр Сашко ағай жүктерді бізге беріп жатып.

Ауылға дейінгі жол кедір-бұдырлы, адырлы-атызды, ой-шұңқырлы, сай-салалы, көп жылғалы еді. Мен осынша жасқа келгенше Азияның, Европаның, Американың талай-талай тақтайдай түзу, айнадай жылтыр, теп-тегіс жолдарымен де жүріп өттім. Бірақ сол тоқылдақ арбамен ауылға, әкеме, мейірбан құшаққа апарған Маня, Василий үшеуіміздің жолымыздан ыстық соқпақ бар ма екен, сірә? Үшеуіміз де жас едік, үшеуіміз де көңілді едік, үшеуіміз де қуанышты едік.

Арбамыз үйдің қасына келіп тоқтағанда, Василь секіріп түсіп, әкемді шақырды:

— Ата! Біз келіп қалдық!

Әкем шекпенін желбегей жамылып сыртқа шықты. Қуана сөйлеп қалбалақтап жүр:

— Оу, сенбісің, Уәсілжан? Әкелгенің шөп пе, жоңышқа ма? Малдарымыз ашығып тұр еді. Жақсы болды ғой. Көзма-тамыр жіберді-ау? Рақмет, балам...

— Ата! Мен Бауыржанды да ала келдім.

— Не дейсің, балам? Кәне, кәне?

— Мен мұндамын! — деп арбадан секіріп түстім.

Қарт әкем өзіне-өзі сенбеді ме, әлде көзіне сенбеді ме, жеңімен жасаураған жанарын сүртіп, біресе Василийге, біресе маған қарайды. Сонан соң тәңіріне жалбарынғандай күбірледі.

— Өңім бе, мынау түсім бе, Аллам-ау!?

— Әке! Бұл мен ғой!

— Даусыңды танып, түрінді ажырата алмай тұрмын ғой.

— Ата, Бауыржан енді командир емес пе! Қараңызшы, мықынында нағаны да бар...— дейді Василий алып ұшып...

Мен әкемнің қажып, қартайып, көзінен нұр тая бастағанына қынжылып тұрмын. Осы екі арада ауылдың адамдары тұс-тұстан андыздап келіп те қалған еді. Жапырласып, шұрқырасып мені ортаға алып жатыр. Әкем бір шетте қуанғанынан не істерін білмей қалшып тұрып қапты. Кенет өзіне-өзі енді келгендей:

— Шырағым-ау, үйге кірсеңші. Тап бүгін келер деп ойлаппын ба? Қуанышым қойныма сыймай кетті ғой. Сендер де жүріңдер, айналайындар, — деп ауыл адамдарын ішке қоса шақырды. Өзі қалбалақтап бастай берді...

Әкем үйге кірген соң да айналып, үйіріліп, қайта-қайта қарай береді. Ел адамдарының көңілді шуына да қуанып жүр. Кіші шешемді, ағай мен жеңгемді оңаша шақырып алып, әлденені сыбырлайды. Шамасы қонақ жайын ойластырып жүр-ау. Аналар да үнсіз құптап бас шұлғиды да, шығып кетеді...

Үнемі асығып-аптығып жүретін, қуақы да адал Василий қазақша сөйлеп, үйдегілердің бәрінен де асып түсіп отыр. Сәлден соң ауыл ортасына келгенін енді еске алғандай ізет сақтап тұтығып қала берді. Ақыры шешеме тіл қатты.

— Апа! Дастарқанды мол жайсаңызшы. Сараң боп кеткенсіз бе?

— Сабыр етші, шырағым! Қазір самауыр қойып, қой алдырамыз, қуырдақ жасап, бауырсақ пісіреміз... сонан соң шай ішіп, ет жейсіңдер. Ақымағым-ау, қайда асығасың? Атаң солай ретімен жасауды тапсырмады ма.

— Мұның бәрі дұрыс қой, апа. Алайда жолаушының қоржынын сөгіп, базарлығынан дәм таттырмаушы ма едіңіз?

— Хэ-хэ! — деп кеңкілдеп күлді әкем. — Уәсіл дұрыс айтады. Дастарқаныңды кең жай.

Шешем үй орнындай үлкен дастарқанды ортаға жайды. Жиналғандар жағалай қоршап отыр.

Василь түйіншектің біреуін ашып, ішіндегісін ортаға төкті. Қызыл-жасыл жылтыр қағазды тәттілер көздің жауын алып құлпырады. Ауыл адамдары тұс-тұстан қол созып, жапатармағай ұмтылып еді, Василь тыйып тастады:

— Токтаңдар! Қолдарыңды тартып отырыңдар деймін ғой сендерге! Тағы бір түйіншек бар... Онан да соны қоса ашайық.

— Әкел, әкел, Василь, — деп отырғандар шу ете түсті.

Василь екінші түйіншектегіні төккенде, конфет ортада төбе боп үйіліп еді. Үлкендер әдеп сақтап, әзер шыдап отыр. Ал, балалар тағатсызданып қыңқылдап, тіптен кейбіреуі жылап та жіберді.

— Кім қыңқылдап, кім жыласа, тәтті түгіл тас та жоқ! — деп қорқытады Василь. Әкем өзінің арық аяғын салбыратып биік төсегінде отыр. Бұл төсекті бұдан ширек ғасыр бұрын өзі шауып жасаған екен.

Қазақша білмейтін арамызда жалғыз Маня екен. Ол істің мән-жайына, байыбына түсінбей, орысша-украинша сөздерді араластырып Василь екеуімізге ұрысып қояды. «Бұларың не?», «Бұлай болмайды ғой», «Балалардың қолын қақпайламасаңшы», «Жұртқа неге айқайлайсың», «Ұят емес пе, Василь?», «Командир, сіз бірдеме десеңізші», «Алсын да» деген сөздерді жағы тынбай айтады. Васильдің тізесінен түрткілеп, мазалайды. Оны тыңдар Василь жоқ. «Жайыңа отыр» деп жалғыз сөзбен Маняны қағып тастады да, өз ісін жалғастыра берді. Мен мән-жайды Маняға сыбырлап түсіндіріп отырдым. Төрағасы мен ауыл адамдарының әзіл-оспағын, жарасымды қалжыңдарын аударып жеткізген боламын.

— Ал, енді бас-басыңа екі тәттіден алыңдар, — деді Василий жұртқа. — Қалғаны апамның несібесі.

— Қой, үш-үштен алсын! — деді шешем.

— Жоқ! Жоқ! Екі-екіден, — деп болмайды Василь. — Дәрігерлер тәттіні көп жесең, тісің ауырады дейді ғой, — деп қалжыңдайды ол.

Ауыл адамдары шұрқырасып үйді-үйіне тарап жатыр. Әкем үнсіз тұнжырап отыр.

— Апа, мынаны жинап алыңыз. Үйіңізден бүгін-ертең қонақ үзілмейді ғой. Есігіңізден мереке енбеді ме, — дейді Василь.

— Айналайыным-ау, мен алжыған неме, мына даң-дұңның ішінде есімді де жинай алмай қалыппын ғой, — дейді шешем.

Әкем жөткірініп, мұртын сипап, салалы бұрыл сақалын тарап қойды. Кебісін қоңылтаяқ сұғынып:

— Қап, сорлы малдарды ұмытып кетіппін-ау. Соларды суарып, жайғастырайын. Алдарына бір шөкім шөп шашайын. Көкке аузы тигенше қалтылдай тұрмаса болмас, — деді.

— Ата! Мен сізге көмектесейін. Мен де аттарымды суарып, жемдеп алайын, — деді Василь.

— Отыра бер, балам. Сен біздің қонағымыз емессің бе. Адамдар бар ғой, сенің де аттарыңды жайғастырамыз...

— Жоқ, ата, мен қонақ емеспін. Сіздің қонағыңыз Бауыржан мен есігіңізді алғаш көрген Маня ғой.

— Иә, иә. Мұндай қонақтарға қалай қуанбассың. Ал, онда жүре ғой, шырағым. Қараңғы түскенше жайғастырып алайық.

Василий әкемнен бұрын үйге қайтып оралды.

— Арбаны түсірдік, жоңышқаны қора төбесіне жинап та үлгердік. Ата қуанып жатыр, — деді Василий.

— Ал, пұлы қайда? — деп қалды Маня. Мен қатты абыржыдым.

— Иә, базарға сатамыз ба деп алып шығып едік. Бес сомға да алмады ғой. Бес сом деген тегін бергенмен тең ғой. Мейлі енді...

— Менде ақша бар, — дедім мен.

— Жо-жок. Атам жаңа шарбақтан шөптей немесе жоңышқа күйінде қайтарамын, — деді.

— Сендер мұны қаржы қажет боп сатуға шығардыңдар ғой.

— Иә, солай. Енді шыдай тұрамыз да.

— Қанбазардың бағасы қанша еді?

— Өткен базарда он сомға да алып кетіп еді. Мен он сомды суырып алып, Васяға ұсындым.

— Жә, жә, мұның не. Өз адамдарымызға сатқанға, оның үстіне қымбатына бергенге бетім шыдамайды, — деп қарсыласты Вася.

Осы кезде әкем де үйге еніп еді. Істің мәнін айтпай-ақ түсініп, әкем мені қолдады. Вася көнетін емес. Болмаған соң әкем бір ұсыныс жасады.

— Мейлі, айтқаның-ақ болсын, Уәсіл. Сен бізге жоңышқанды қарызға бер, біз ақшаны қарызға берейік! Әжетке жарап, бір-бірімізге қол ұшын бергеніміз болсын. Келістік пе?

— Онда сөз басқа, ата, — деп келісті Вася. Сөйтіп, менің қолымнан ақшаны алды.

Кешкі ас үстінде мен жиналғандарға өзімнің әскер қатарына шақырылғанымды айттым. Жұрт әскер жайын білгісі кеп сұрақтарын алдыма тосады. Мен сауалдарына жауап бердім. Астан кейін қонақтарымыз Василий мен Маняны ауылына шығарып салдық. Өзіміз қалып шүйіркелесіп отырмыз.

— Алғашында мен сені орыс келін әкелген екен деп қалып ем. — Әкем жымысып езу тартты. — Ал, енді мән-жайыңды айтшы, шаруаңа қанықтыршы. Не болды, қайда бет алдың?

Мен әкеме бар жайды бастан-аяқ баяндадым. Ол ұйып тыңдап отыр. Мен сөмкемнен бір бума ақша алып, өзіме жүз сомын қалдырдым да, өзгесін әкемнің қолына ұсындым. Ол асықпай санады.

— Мынауың бір жарым мың ғой. Солай ма еді?

— Иә, солай болуы керек.

— Мұның бәрін бізге неге беріп жатырсың?

— Полковник солай ет деген.

— Ол сенің ақшаңа да билік ете ме?

— Жоқ, әншейін аталық ақылын айтқаны ғой. Бәлкім, алысырақ барып қызмет етерміз деген болатын.

— Біз осындамыз. Ағайындардың ортасындамыз ғой. Сен болсаң, алыста жалғыз өзің ақшасыз жүрмекпісің. Өзің қалтаңа сала кет онан да.

— Жоқ, әке. Мен жүз он сом жалақы аламын ғой. Оның үстіне тегін киім, тегін тамақ.

Әкем ақшаны бір шаршыға мықтап түйді де, сандықтың түбіне тастады:

— Мәйлі, аса қысылып бара жатпасақ, бұл ақшаңа қол тигізбеспіз. Өзіңе керек бола қалса, аялдамай, алаңдамай хабарлас.

— Жо-жок. Қайта, өзім қаржы сап тұрармын.

— Демек, әскерге ұзақ уақыт кетеді екенсің ғой, шырағым, — деді әкем. — Сөз саптауыңа қарағанда, сенің басшыларың өзіне де, бізге де қамқор біреу ғой деп шамалап отырмын. Сондай жанашыр адамның қарамағында қызмет ететініңді жанымызға медеу тұтамыз да. Солар айтып, сол екі бастығың да ақыл-кеңес берсе, біз туралы толғанса, өзіңді де іштартқаны ғой.

Құлақ сал, балам. Есінде жүрер бір жай болсын. Ертеде бір бишара кемпір өлер алдында жақындарымен арыздасып-қоштасып жатады. Осы сәтте ардың-гүрдің, әумесер ұлы сырттан кіріп келіп көзіне жас алып, анасының тізесін құша құлапты. Кешірім сұрай жылапты. Сонда ашулы ана былай деген екен: — Найза алып жауға бармадың, қамшы алып дауға бармадың, қос айдап егін екпедің, құрық ұстап малға кетпедің, қан сасып бір көрден шығып ең, мен сенің неңе мақтанбақпын, мен сенің неңді кешірмекпін? — деген екен. Өз ана соңғы демі біткенше, баласының ынжық боп, қор боп қалып бара жатқанына күйініп айтқаны ғой.

— Өзің үлкен сапарға шығарда, мен саған бар үмітімді арнадым, ұлым. Жаман атың шыққан жоқ еді. Сол жақсылығыңнан танба. Ақ жүрек болып жолдасың, адалдық сені қолдасын. Жақсылық үшін тірессең, жаныңды арың қорғасын. Арынды болсын шабысың, алымды болсын табысың, найзадай болсын намысың. Ер жігітке бәрі сын. Қиындық көрсең, мұқалма, ауырлық көрсең, жұқарма, қамқоршы бол кішіге, үлкенді үлгі тұт алға.

Әкем осылайша бар тілеуін алдыма үйіп-төгіп, бауырына басып, маңдайымнан сүйіп қоштасты.

ӨМІРІМНІҢ БІР САЛАСЫ

Жасым отыз бірде еді. Полковникпін. Бір күні мені күтпеген жерден майданның штабына шақыртты. Ол кезде майданның командашысы армия генералы Иван Христофорович Баграмян болатын. 6-шы армияның командашысы генерал-полковник Иван Михайлович Чистяков еді.

Мен кіргенде, Чистяковтың қасында авиацияның маршалы отыр екен.

— Ең алдымен тамақтанып алайық, сонан соң мен майдан командашысына таныстырамын, — деді генерал-полковник Чистяков салған жерден.

Жасыратын ештеңе де жоқ, жүз грамнан тастап алып, тамаққа кірістік. Сол кезде майданда үлкен шайқас болып жатыр екен. Шайқасқа Жоғары командование ставкасының өкілі болып Совет Одағының Маршалы Василевский келіпті. Ара қазы ретінде Совет Одағының Маршалы Жуков те келген екен. Оларды бұрын көрмегендіктен, білмеймін де.

Тамақ жеп бола бергенімізде, Чистяков орнынан тұрды.

— Ал, мен кеттім...

Шайқастың сәті түспей жатқан кезі еді. Отан елдің бәрі ашулы... Бір сағат, екі сағат өтті. Өлі күтіп отырмын. Бір кезде есіктен генерал-полковник Чистяков көрінді де:

— Полковник жолдас, келіңіз, — деп мені шақырды.

Ішке ендім. Қасқа басы жалтырап, әлденеге ренжіген армия генералы Баграмянның сұп-сұр жүзі көзіме бірден шалынды.

— Маршал, майдан командашысымен тілдесуіме рұқсат етіңіз, — деп генерал-полковник Чистяков маршал Василевскийге бұрылды. Василевскийді өте мәдениетті адам деп еститінмін, бұл жолы да жайдары қарап, сыпайы ізет білдірді.

— Майдан командашысы жолдас, сізге полковник Бауыржан Момышұлын таныстыруға рұқсат етіңіз, — деді генерал-полковник Чистяков.

Баграмян маған аларып бір қарады да, сәл-сәл басын изеп қалып, үнсіз отыра берді. Кең бөлменің бір жақ қабырғасын түгелдей жауып үлкен топографиялық карта ілулі тұр екен. Василевскийдің мені сынағысы келсе керек.

— Полковник жолдас, біз бір үлкен операция жүргізіп жатырмыз. Өкінішке қарай, операция әзірше нашар өтуде. Картаға қарап, жағдайды мұқият сараптап, өз пікіріңізді бізге айтыңыз, — деді маған.

Мен картаның алдына барып, біраз ойланып тұрдым да:

— Хабарлауға рұқсат етіңіз, — деп маршалға бұрылдым.

— Айта беріңіз, полковник жолдас, — деп маршал елгезек қозғалып тыңдауға ыңғай білдірді.

Жағдайдың бәрін айтып болдым да:

— Меніңше, дәл осы корпустан ештеңе де шықпайды, — дедім, Баграмян сұп-сұр болып жетті. Ашу буғанда қасқа маңдайға қып-қызыл болып қаны ойнап шыға келеді екен.

— Сіз өзіңіз?!... Сіздіңше, біз ештеңе ойламайды екеміз ғой! — деп маған айқай салды.

— Командашы жолдас, мен өз пікірімді Совет Одағының Маршалына хабарлап тұрмын ғой, — дедім мен жайлап қана.

Баграмян тағы бір нәрсе айтқалы ұмсынып келе жатыр еді, маршал Василевский оған ала көзбен ата қарап:

— Иван Христофорович, дыбысыңызды шығармауға тырысыңыз, — деді.

Баграмян төмен қарап отырып қалды. Бір қызарып, бір сұрланды. Екі көзін менен айырмады.

— Полковник жолдас, сөзіңізді жалғастырыңыз, — деді маған Василевский.

Сөйлеп тұрмын. Маршал Жуковтың бөлме ішінде әрлі-берлі жүру әдеті болса керек. Екі қолын артына ұстап, аласа бойлы шағын денесін ықшам қозғайды. Үнсіз ғана тыңдап тұр. Бір сәт менің бірер сөзім жақпай қалуы керек, кілт тоқтай қалды да, мені екі сөзбен шағып алды. Сонсоң түрімнің сұрланып қалғанын сезе қойғандай, іле-шала қасыма келді.

— Сен маған ренжіп қалдың ба?

— Полковниктердің маршалға ренжуі ағаттық болады, — дедім мен.

Маршал Жуков ішек-сілесі қата күлді де, иығымнан алақанымен түйіп жіберді.

— Енеңді ұрайын, қатырдың мені, — деді.

Маршал Василевский орнынан қозғала түсіп:

— Полковник жолдас, сізге рұқсат, бара беріңіз, — деді.

Мен шығып кеттім. Бір сағат, екі сағат, үш сағат өтті. Өлі отырмын. Күтіп отырмын.

Бір кезде іштен генерал-полковник Чистяков шықты. Моншадан шыққандай бусанып тұр. Қасыма келді де, кителінің түймелерін ағытып желпіне бастады. Кенет маған бадырая қарай қалып:

— Енеңді ұрайын, боқмұрын, бала! Сен үшін мені қуырдақтай қуырды ғой, — деп айқайлады да, адютантына бұрылды:

— Қане, бізге жүз грамнан арақ пен жейтін бірдеңелер әкел.

Манағы авиация маршалы үшеуіміз тағы да жүз грамнан тастап-тастап алып, үн-түнсіз тамақ жеуге кірістік. Генерал-полковниктің ашуы әлі тарқар емес. Шанышқысы тәрелкеге шықыр-шықыр тиеді. «Е-е, құрыған жерім, осы екен ғой» деп ойлап отырмын..

Шайды ішіп болғаннан кейін генерал-полковник сабасына түсіп, ашуы басылды. Маған ошарыла бұрылды да:

— Совет Одағының Маршалы Василевскийдің ұйғаруы бойынша 9-шы гвардиялық дивизияның командашысы болып тағайындалдың. Қазір саған машина келеді. Бар да дивизияны қабылда. Дивизия сұрапыл шайқас үстінде. Егер бірдемені бүлдірер болсаң, айтпады деме, өз қолыммен атып тастаймын, — деді.

Сөйтіп, мен дивизия командирі болдым.

* * *

Что такое политика — многие этот вопрос не понимают. Я когда был учеником интерната, нам прислали одного идиота из Шымыров, язык у него был на пять километров... Когда один из моих одноклассников задал ему вопрос.

— Ағай, саясат деген не?

— Саясат дейтін қулық-сұмдық деген сөз, — деп жауап берді (өз көтін өзі ашты деген сөз осындайдан шығады)

Политика — не кулық-сұмдық, а гений человечества; политика — это своеобразное классовое обобщение общественных взаимоотношении; политика — есть война, а война есть продолжение политики. Древний арабский полководец до нашей эры дал правильное определение «Ас сияси Си, сияси си Ас»

«Политика есть продолжение войны,
Война есть продолжение политики».

Ленинді біз данышпан дейміз, солай деп дүние жүзіне атын таратқанбыз, гений дейміз, бірақ та ол кісі өзі туралы осылай ойлаған емес. Өзінің бір еңбегінде ол кісі мен көп қателестім дейді. Соларды түзетуге уақытым болмай барады, арманым сонда деп Лениннің өзі жазған. Шынында, осы мойындауы рас. Оған бірнеше дәлелдер бар:

Лениннің өз сөзімен айтқанда...

ГОЭЛРО (инженер Крижановский) деген планға Ленин қол қойған. «Коммунизм — это есть революция плюс электрофикация страны» Осы нәрсе ол кісінің үлкен қатесінің біреуі.

2-қатесі, трактор болатын болса, «Я коммуна» деп күлді крестьян қуанып, айқайлайды дегені. Бұл — ол кісінің ең үлкен қатесі. Он не знал крестьянской психологии...

3-қатесі. Исходя из этой позиции, он ненавидел всеми фибрами кулачество, так же настоящих хозяев земли.

Исходя из этой ложной позиции, он выдвинул так называемую теорию «кооперирование сельского хозяйства». Сталин протрактовал этот его тезис, как «сплошная коллективизация» — на этом совершил непростительную историческую ошибку. В этой сельскохозяйственной политике мы потерпели непоправимую катастрофу (гибели миллионов людей из 8 разных республик от голода — это отрицать нельзя).

Крестьянство могло покормить самих себя. Сталин сам признал это в своей знаменитой статье «Головокружение от успехов».

Ленин был прав, когда призывал к особой революционной бдительности. Сталин злоупотреблял этим указанием Ленина. Он физический уничтожал всех неугодных ему партийных, государственных, военных деятелей... Ленин сотрудничал и в соавторстве писал несколько своих теоретических трудов с Николаем, Бухарином, Зиновьевым, Пятаковым, Львом Троцким, (Ленин его назначил народным комиссаром военно-морского флота)...

Теперь их фамилии вычеркиваются из произведения Ленина — это не справедливо. Ленин был справедлив. Ленин скончался очень молодым. Ему было всего 53 года. Если бы он дожил до 70 (семидесяти) лет — у него хватило бы мужества исправить свои ошибки.

Ленин с глубоким уважением относился к талантливым военно-начальникам: он назначил главнокомандующим Красной Армии ЭСЭС Камнеева — бывший генерал царской армии; — он назначил командующим западным фронтам младшего офицера царской армии Крыленко (в последствии прокурор Союза ССР); он назначил командующим фронтом 22 летнего младшего офицера царской армии Тухачевского (в последствии маршал Советского Союза) и т.д и т.п. Сталин, руководствуясь некоторыми неосторожными выражениями В.И.Ленина, слишком злоупотребил и физический уничтожил партийных, государственных, военных деятелей накануне Великой Отечественной войны, тем самым обезглавил партию, государство, народ накануне великих испытаний.

Это оплошность Сталина обошлось нашему народу слишком дорого: достаточно одного примера, немцы воевали 6 лет — они потеряли всего лишь 13 миллионов, а мы воевали всего лишь 4 года — мы потеряли более чем 30 миллионов. Если Ленин воскрес бы, никогда это не простил бы.

ӘШІМОВ БАЙКЕН

Әшімов Байкен — Талдықорған облысының обком секретары.

Кіруге рұқсат сұрадым.... Кірдім...

— Менен жасың кіші шығар?

— Я, кішімін.

— Онда сені жолдас деп жалпақтар жайым жоқ... Алматыдан, шынымды айтсам, қашып келдім, жұмыс істетпейді.

Келесі жылы Лениннің 100 жылдығы, соғыстың 25 жылдығына даярланудасың.

— Бауке, сөзіңізді бөлейін

— Я.

— ЦК КПСС осы туралы кең атап өтуге қаулы алды, оны атап өтіңіз.

— Сіз мені танымайсыз, секретарь обкома жолдас.

— Бауке, не деп отырсыз? — деп абыржыды.

— Сіздің атыңыз Бауыржан, фамилияңыз Момышұлы емес пе?

— Міне, танымағаның осы.

— Ойбай-ау енді, сізді қалай танимын, үйретіңізші? — деді.

— Ал, қазақ дейтін халық бар, олар мал бағады, ет жейді, сүт ішеді... бірақ та жауынгер халық. Оған менің документім бар. Мысалы, 4 рет Совет Одағының батыры Маршал Советского союза Жуков былай дейді:

«Мне часто задают вопросы, какие у меня глубокие впечатления и тяжелые осадки в годы ВОВ». Он отвечает сам на этот вопрос:

— Это сражение под Москвою под главным командованием И. В.Сталина.

Как вы знаете, я был его первым заместителем, — дейді Жуков. Қазақ халқы өз тарихында ондай шайқасқа қатысып көрген емес бұрын. «Елдің атын ер шығарады» деген сөз бар.

Біздер, қазақтар, әбден Отанның басына қиын жағдай түскен кезде, Москваның түбіндегі шайқаста «Біз қазақпыз» дегенді жанымызбен де, қанымызбен де, арымызбен де айта білдік.

«Біз қазақпыз» дегенді біз ұялмастан, қызармастан бүкіл жер жүзіне айқайлап айттық. Бұған куә — тарих, халық. Бұған куә — түнде ұйқы, күндіз күлкі көрмеген еңбегіміз. Бұған куә — өлген, жарақаттанған, аяғымен келіп, мүгедек болып таяғымен қайтқан немістер — фашистер. Бұған куә — достарымыз бен дұшпандарымыз да...

Жаңа мен айттым ғой, қарағым, менің денсаулығым жағынан алып бара жатқан еш нәрсе жоқ дедім. Алматыдан қашып келдім дедім ғой. Шақырған үш датаға мен құр қол бара алмаймын.

— Мне нужно рабочее место. Тауып берсең, рақмет айтамын. Отказ берсең, өкпелемеймін. Мен кедей қазақ емеспін. Ақшасын төлеуге жараймын.

Он обалдел, нажал на кнопку, явилась его секретарша Лидия Ивановна. — Срочно соедините меня с первым секретарем Кировского райкома партии, если нет его, тогда с председателем райисполкома, — деп бұйырды. Секретарь жылдам екен.

Райисполкоммен сөйлесті:

— Сүлеймен, мен Байкенмін ғой. Менің алдымда Баукең отыр, полковник, жазушы Бауыржан Момышұлы, ертең бізде областной актив болады ғой. Соған сіз обязательно келесіз. Партактив біткен соң, Баукең Айнабұлақта бажасының үйінде, сол кісіге барасыз. Бүрсігүні өзіңіз лично өз машинаңызбен ертіп барып, Баукеңді курортқа орналастырасыз.

Чтобы были созданы все условия для работы, для лечения,— деп орысшалап айтты. —Я сам через 2 дня приеду на курорт Капал-Арасан и лично буду проверять как устроился Баукең.

II

На второй день моего прибывания на курорте прибыли первый секретарь обкома партии Байкен Ашимов, председатель областного исполкома Забурувный, первый секретарь Кировского Райкома Комсомола О. Бекеев, председатель Кировского райисполкома Сүлеймен Кибраев и др. По приезду они интересовались прежде всего как устроился полковник Б.Момышұлы. В это время я принимал ванну, отсутствовал.

Главный врач повел их в мою комнату, открыл и показал как я устроился в отдельном люксовом номере. Увидев на письменном столе пишущую машинку, полдюжины авторучек, кучу бумаг и рукописей, они удивились.

— «Ей, мына кісі шынымен жұмыс істегелі келген екен ғой!» — воскликнул первый секретарь обкома... Когда я возвращался в номер, они по дороге встретили меня.

— Бауке, сіздің рұқсатыңызсыз, жатқан жеріңізге кіріп шықтық. Вас устраивает этот номер?

— Я очень благодарен главному врачу, меня вполне устраивает этот номер.

— Создайте все условия для товарища полковника, писателя, чтобы он хорошо отдыхал, лечился и работал, — деді первый секретарь главному врачу. Потом, обращаясь ко мне, сказал:

— Бауке, не керек болса, маған да, райкомға да, райисполкомға да қысылмастан айтып отырыңыз. Сіз бізге әр жылы келіп жүрген кісі емессіз. Сізді күтіп ала алмасақ, бізге ұят болады ғой... Біз курортты аралап шығайық, мына кісіні танысыз ба?

— Жоқ, танымаймын.

— Бұл — ақсақал Бекең Жидебаев дейтін кісі, — деп ақ мұртты шалмен мені таныстырды. Бұл кісі осындағы колхоздың бастығы болады. Колхоздың шамасы жаман емес, алдыңғы қатарлы колхоздың біреуі... Бұл кісінің жасы 65-те. Пенсияға шық десек, тіл алмастан осы уақытқа дейін еңбек етіп жағаласып жүр...

— Ей, Бәйеке, менің сендерге қандай зияным бар. Жоспарды өздерің бересіңдер, орындайтын біздер ғой. Менен құтыла алмай жүресіңдер ме? — деп шал бұлқынып үн қатты.

— Беке, ренжімеңіз. Сіз сияқты шалдарымыз көп болса, әлдеқашан-ақ байып кетер едік. Сізді зейнеткерлікке қимастан айтып тұрған сөзім ғой, көңіліңізге алмаңыз.

— Я, қарағым, сөйтіп айтсаңшы, — деп шал қуанып кетті.

— Беке, батырды үйіңізге ертіп барып, шайыңызды беріп әңгімелесіңіз. Біз 30 минуттан кейін сіздің үйге барамыз.

Газ-69-бен шалдың үйіне бардым.

Жақсы сары кемпірі бар екен. Бала-шағасы, немере, шөбересі бір қорада орналасқан, өскен-өнген жандар екен...

— Батыр, жоғары шығыңыз, — деп ізетпен мені төрге отырғызды...

— Батыр, шаймен бастайсыз ба, коньякпен бастайсыз ба?

— Қонақ қойдан жуас, май берсең де жей береді дегенді мен шығарғам жоқ, сіздің ата-бабаңыз шығарған, — деп мен күлдім.

— Онда коньяктан бастайық, — деп шал екі рюмкаға коньяк құйды.

Екеуіміз де қағып салдық... 30 минуттан кейін басқа қонақтар келді. Менің байқағаным, обкомның аты — обком екен. Барлығы да қалжыңдап отырды. Бірінші тосты обкомның бірінші секретары көтерді. Орысшалап сөйледі:

— Среди нас присутствует знаменитый полковник Советских вооруженных сил, имя которого известно не только в Советском Союзе, но из зарубежом — всеми нами уважаемый Бауржан Момышұлы. Среди нас присутствует один из крупных партийных работников республики, бывший заведующий отделом науки и культуры ЦК КП Казахстана, теперь директор института при ЦК КП Казахстана, доктор исторических наук Серикбай Бейсембаев. Разрешите мне поднять тост за их здоровье...

Мы встали, хлопнули, налили рюмки коньяков. Доктор наук притронулся губами своей рюмки и отложил в сторону (Я его знал раньше, как отъявленного пьяницу, признаться, удивлен его отказом от коньяка)... После этого говорили в мой адрес всякие нелепые дифирамбы, поднимали тосты за мое здоровье.

Признаться мне весьма неприятно было. Хозяин дома облокотился ко мне.

— Бауке, сіз де бір сөз айтсаңызшы?

— Я говорил на русском и на казахском языках. Уважаемый хозяин, қадірлі жеңгем, адал ниеттеріңе, адал тамақтарыңа, ақ дастарқандарыңа сансыз рақмет... Сіздер мені сыйлап шақырғандарыңызға рақмет. Бірақ та шынын айтсақ, сіздер мені емес, менің халқымды сыйлап шақырдыңыздар — оны сартша айтқанда сіздерге катта рахмад...

Облыстың бірінші бастығы айтты ғой, қымбат уақытын бөліп келгеніне бұл кісіге де рақмет. Ендігі айтайын дегенім — Талдықорған биыл ғана бөлініп облыс болды. Біздің қазаққа ат қойғыш келеді. Талдықорған деп атын бекер қоймаған екен. Шынында зәулім-зәулім теректерің көп екен. Оларды мен өз көзіммен көрдім.

«Көрген көзге жазық жоқ» деген сөзді мен емес ата-бабамыз шығарған. Богатство создается народом, трудящимся; богатство создается кровью и жизнью сыновей и обильно пролитым потом. Если не было бы таких трудящихся, народа — не было бы обкома партии. Если не было бы тщеславного Советского воинства — не было бы гвардии полковника Бауыржана Момыш-улы...

1970 году предстоят несколько знаменательных исторических дат: 100-летие со дня рождения В.И.Ленина — Ленин велик!.. 25-летие победы вооруженных сил Советского Союза над фашистской Германией (Я это говорю как воин).

— Товарищ гвардии полковник, ЦК нашей партии, эти даты решили отметить очень серьезно, — бросил реплику первый секретарь обкома.

— Благодарю вас за информацию, — дедім мен — хочу закончить свое слово. Короче говоря я желаю, притом искренно желаю, трудовых успехов всем трудящимся вашей области. Я — муж, отец, дедушка. У Вас тоже есть дети. Поэтому, как ата баласы (мен ұлы жүзбін), по традициям наших предков разрешите мне дать ақ бата:

— О, Алла тағала, Сіздің барыңыз рас болса, біздің бала-шағамызға, Абайдың басын бергін, Жамбылдың жасын бергін, Сәкеннің сәнін бергін, Күләштің әнін бергін, Исатай-Махамбеттің атағын бергін, Бауыржан Момышұлының шатағын бергін.

Громкие хохоты, смех и бурные аплодисменты...

Жылқы айғырларының арасында жұмыртқасы ішінде болатындарын ауыл-шаруашылық ғылымында внутряк дейді. Ал, образно выражаясь, біздің партия қызметкерлерінің көбі — внутряктар. Олармен құдай ешкімді дастарқан басына отырғызбасын. Мен өз басымнан соны көп кешірдім. Обком, райком жиналып, мені қонаққа шақырды. Сондағы сезгенім — адал тамақ, адал дастарқан, ақ ниет дейтін олар отырған жерде бола бермейді екен. Емін-еркін отыру жоқ. Бірін-бірі іштей аңдып отырған кісілер...

— Адал асты арам істейді екенсіңдер, ақ дастарқанды қара істейді екенсіңдер, ақ ниеттің бетіне түкіреді екенсіңдер, — дедім маған сөз бергенде. Бұдан былай аштан өліп, көштен қалсам да, обком мен райкомның үйінен дәм татпаймын. Маналы бері не ішіп, не жегеніме түсінбестен отырмын.

Бұдан былай мені қонаққа шақырушы болмаңыздар, рақмет.

Отырғандар ха-ха-ха деп өтірік күлісті. Мен ішімнен күлдім.

АЙТЫЛҒАН СӨЗ ЖЕЛІСІ

Бүгін (1965 ж. 8 июль) сағат 14-тен 16-ға дейін Имашевта болдым.

— Орталық Комитеттің хатшысы болып сайланғаныңызбен құттықтаймын! Сізге бұл үлкен сенім, — деп қол алысып амандасып, ол кісінің ұсынған орындығына отырдым.

Саттар әдеп ретінде менің хал-жайымды сұрады да:

— Ал, енді Бәуке, бұйымтайыңызды айта отырыңыз, — деді.

— Мені тыңдау үшін қанша уақыт бөлесіз?

— Уақыт жағынан қысылмаңыз. Күнде келіп жүрген жоқсыз ғой.

— Мен үлкендердің алдарына келе бермеймін (мысалы Қонаевтың алдына бармағаным а он жылдан асып барады. Нұрымбетпен сіздей беттесіп сөйлескен емеспін, Тәшеновпен ол орнынан түскеннен кейін ғана, біреулердің үйлерінде кездестім...) Неге десеніз, олардың уақтыларын алғым келмейді; оларға айтар өз жеке басымның шаруасы жоқ; мен ешқандай жікке жатпаймын; «ағайын арасындағы көже өкпелерге» араласпаймын; мен туралы сөздер аз емес, естіп те жүрген боларсыз.

— Я, ел құлағы елу емес пе?!

— Солай. Мені мақтаса да, жамандаса да, өте көпіртіп айтады. Кейбіреулер мақтаймын деп, жамандағанын білмей қалады. Я не располагаю временем опровергать эти вздоры или полувздоры...

— Елдің барлығы сіздей болса, бізге жұмыс істеу оңай болар еді. Өсек пен арыздарға уақыттың көп кететіні рас.

— Мен сізбенен бірінші рет кездесіп отырмын. Ашық сөйлескім келеді. Бірінші кездесуде бірін-бірі іштен сынап отыру заңды. Сіз мені, мен сізді сынап отырмыз. Мен ашық айтайын. Мен сізді хатшы деп келіп отырмын. Түспейтін хатшы болмайды...

— Я, ол дұрыс қой...

— Сіздің қызмет жағынан тағы да жоғарылай беруіңізге шын тілектеспін.

Мәселе хатшы түсуде емес — оның ісінде. Темірбек Жүргенов аз уақыт қана нарком болған... «Жүргеновтің кезінде» деп, ол кісіні мәдени, әдеби қайраткерлер әлі ауыздарынан тастамайды. Демек, ол кісі партияның, халықтың сенімдерін ақтап, артына жақсы із қалдырып кетті... Қай хатшының халық аузында қалай қалғандарын өзіңіз де білесіз. Кімдердің өрге, кімдердің көрге тартып өткендері де іс жемістерінен, нәтижелерінен халыққа, тарихқа мәлім... Сіздің участоғиңіз өте ауыр учасок...

— Я, солай.

— Жазушылар, журналистер, ғалымдар, суретшілер, өнер адамдары, ұйымдары. Әрқайсыларының ерекшеліктері бар... Мен сізге лекция оқып отырғаным жоқ па?

— Жоқ. Әңгімелесіп отырмыз. Мен тындап, кей пікірлеріңізді естелік ретінде қағазға түртіп отырмын. Айта беріңіз.

— Жазушылар туралы: «Это беспартийная организация. Притом там писателей мало, а желающих быть писателями много. Не так-то легко иметь партийное влияние на эту организацию. Если Союз писателей работает плохо, в этом прежде всего виноват ЦК. Вам известно выражение Энгельса: «Если рабочий класс не понимает нас, в этом виноваты прежде всего мы».

Творческие люди по команде и по приказу не вдохновляются. Под видом выполнения социального заказа пишутся всякие «временки», они слишком легковесны, поверхностны. В чем же причины?

Дело прежде всего в правильной, продуманной организации и в умелом руководстве.

Наши писатели делятся на три поколения — старшие, средние и младшие. У каждого поколения свое достоинство и недостатки, присущие только им в отдельности связанные временем, их школой, окружением и возрастным индексом.

Время, люди и события для трех поколений представлены и пережиты по разному.

Феодальные устои, Царизм, Революция, гражданская война, НЭП, начальные училища, семинария, гимназия — жизненно известны первому поколению;

НЭП, детдома-интернаты, семилетки, техникумы, ликбезы, коллективизация, ВОВ — жизненно пережиты вторым поколением.

Молодое поколение — Вузовцы. В течение сорока лет руководство Союзом писателей целиком и полностью доверено старшему поколению: Сабита сменяет Габиден, Габидена сменяет Габит, снова Сабит, снова Габит, снова Габиден, снова Габит, они незаменимы, лишь происходят смены одного другим. Они сделали немало хорошего, но и много плохого. Это вам известно больше чем мне.

— В частности?...

— Беспринципная группировщина со всеми ее отрицательными последствиями. Злоупотребление доверием (властью, именем) в своих личных выгодах. Вовлечение в сферу беспринципной группировки молодежь... Это для вас не открытие, это давно известный факт...

— Да, к сожалению, так...

— Экспериментирование в руководстве СПК старшего поколения, как видите, продолжалось довольно длительное время... Мне кажется, СПК нужно нейтральное — партийное руководство, умеющее организовать правильное взаимодействие трех поколений, восполняя недостатки одних достоинствами других, ради общей цели и задачи правильного развития казахской литературы и выращивания кадров. Старикам надо передать эстафету руководства более молодому поколению.

Писателей часто, очень часто упрекают, что они мало пишут о современности. Тема современности связана с жизнью народа, безусловно является актуальной. На всех собраниях, совещаниях говорят по этому поводу и принимаются клятвенные постановления писать на современную тему, а на деле получается «А воз и ныне там».

В чем же дело?

Надо определенно понять — что следует понимать под современностью. Надо строго разграничить понятия злободневность и современность. Правомерность малых жанров нельзя навязывать большим жанрам. Последние требуют глубокого изучения, осмысливания и обобщения.

У нас бытуют крайности: охаивание прошлого, восхваление настоящего, (перспектива будущего), пророчествование на райские блага будущего.

Настоящее большое полотно должно объективно дать их единство как наследственное развитие, взаимосвязь, взаимообогащение, взаимозависимость. «Объективно-правильное знание прошлого, есть признак просвещенности», — писал Энгельс. У нас не хватает просвещенности.

«Көзің желкеңе біткен бе? Неге артыңа қарай бересің», — говорил ваш предшественник. А почему бы не посмотреть в ретроспективном плане, чтобы во всеоружии понимать всю глубину настоящего и обоснованно пометать о будущем? Разве это не современно?

Благородные традиции, этические, эстетические взгляды, моральные нормы наших предков, воспитывающие молодежь в духе благородства, добропорядочности, патриотизма не являются современной темой? Разве лучшие страницы романа «Абай» является не современными?

Разве лучшие произведения на тему ВОВ не являются современными?

Гали Орманов говорил: «Сары жамбас болған соғыс темасын қоялық та», это – невежество и кощунство над историей, над народным подвигом.

Подготовка и проведение XX летия победы выявило доселе неизвестные имена, неизвестные события, а сколько еще не выявленных подвигов, эпизодов на фронтах ВОВ, в партизанском движении, в рядах движения сопротивления (в Польше, во Франции, в Италии, в Югославии), бывшими военнопленными и в самих концлагерях. Разве это не современная тема? А трудовые подвиги в тылу в годы ВОВ, и в послевоенный, восстановительный период?

Как можно писать историю, не зная истории? Как можно написать книгу, не зная самой жизни?

Гастроли бригады писателей — это не изучение жизни, а увеселительная прогулка, почетные встречи, обильные угощения, банкетные обещания, торжественные проводы. Что в этом делового?

Мы часто встречаем слабые произведения...

«Жаным саған құрбан», «Жарым саған құрбан», «Қаным саған құрбандық» деп тұншыға, қылқынып жазылған өлеңдерде қандай патриотизм, тереңдік бар?

Біздің жазушылардың көбі Алматыда тұрады. Олар астанадан көшірілсін деп отырған мен жок. Облыстар да, аудандардағы қызметтер де шалажансар деуге болады.

Әдебиет кадрларының баулынып, өсу жағынан сатыларға қамқорлық жоқтың қасы. Жергілікті талапкерлерге жетекші жұмыстары өте нашар.

Болашақта әдебиетіміз кімдермен нәрленбек. Қала жастарының жөні бөлек. Ауыл, аудан жастарына көңіл бөлінуі өте жөн болар еді.

Әдеби үйірме, қабырға газеттер, оқырмандар конференциялары, әдеби тәрбие болашақ әдебиетшілерді баулудың бірінші сатысы емес пе?! Содан бастап әдеби құрамдардың істері ойдағыдай жандандырылып, өз орындарын алып, қалыптарына келтіріле басталғаны жөн болар еді. Ол туралы менің пікірлерім Жазушылар одағына жазба түрде берілген

болатын. Сол ұйымдастыру мәселесін кең қарап шығып, жергілікті жерлердегі істі дұрыс арнаға салған дұрыс болар еді.

— Ондай ұсыныстарды қаралық.

— Ол қағаз кезінде жазылған еді, оны мен алып келгенім жоқ. Онда нақты ұсыныстар бар еді.

— Мен оны алдырып көрейін.

— Значимость 1941 года весьма велика. Подвиг 1941 года не имеет себе равных. Он был проявлен в самый критический период, нависшей смертельной опасности для нашей родины — подвиг носил стихийно-общенародный характер. Я принес вам этот проект письма, чтобы посоветоваться с вами, разрешите прочесть.

— Оқыңыз.

Секретарю ЦК КП Казахстана Имашеву С.

Копия:

Начальнику главного политического управления
Советской Армии и военно-морского Флота
МОСССР Генералу Армии товарищу Епишеву.

Уважаемые товарищи! Я в этом письме Вам докладываю не мое личное мнение, а мнение ветеранов ВОВ — моих фронтовых друзей. Они сводятся к следующему:

1) Мы ветераны ВОВ с глубоким волнением и гражданской гордостью вместе советским народом отпраздновали Двадцатую годовщину великой победы нашего Советского народа и его вооруженных сил над гитлеровской Германией. Наше правительство день 9 мая узаконило, как праздничный день победы — нерабочим днем. Это решение доставило всем советским гражданам приятное моральное удовольствие — всеобщее одобрение.

Этот традиционный праздник величия нашего народа, нашей КПСС, не меркнущая слава СССР в истории человечества — вечная слава погибшим, слава инвалидам ВОВ, оросившим своей кровью священную землю нашей Родины, и воинам, перенесшим все невзгоды военной службы, боевых походов, огни и дымы боев. Слава труженикам тыла, обеспечившим все нужды фронта во всех отношениях.

Мы все это сознаем с чувством гражданской гордости.

2) В 1966 году предстоят три знаменательных дат:

а) 25-летие начала ВОВ.

б) Формирование из сынов Казахстана пятнадцати дивизии и восьми бригад, впоследствии отличившихся на полях сражения ВОВ.

в) Первого крупного поражения немецко — фашистских войск во второй мировой войне и первой крупной победы РККА в ВОВ, положившей победное начало, как ходу, так и исходу всей второй мировой войны.

Мы не сомневаемся, что эти даты достойно и подобающе будут отмечены. Но, как и всякое мероприятие требуется продуманное организационное начало и тщательная подготовка в продолжительное время (особенно в области литературы, искусства, историографии — краеведения и в других организационных вопросах)

3) Исходя из выше изложенных соображений, как частности общего мероприятия мы считали бы желательным следующие мероприятия:

а) Подготовить и издать сборник воспоминаний под названием «От западных границ до Подмосковья»

б) Подготовить и издать сборник солдатского фольклора (документальные переписки фронта с тылом)

в) Документальный сборник о героях Советского Союза (портрет, биография, реляция — страна, подрастающее поколение должно знать своих героев.)

г) Издать и переиздать лучшие произведения на тему «За нами Москва».

е) Издать и переиздать лучшие монографии и исторические труды на тему «За нами Москва».

д) Подготовить к постановке пьесы на тему «За нами Москва».

ж) Подготовить и демонстрировать кинофильмы на тему «За нами Москва».

з) Радио, телепередачи, статьи, очерки, стихи в периодической печати на тему «За нами Москва».

4. Во всех краеведческих музеях необходимо организовать постоянные залы «Революционной и боевой славы на местных документальных материалах».

Необходимо установить памятные монументы на местах формирования частей и соединений, отличившихся в сражениях в ВОВ.

Необходимо установить мемориальные доски погибшим героям на местах их учебы и работы.

Необходимо подготовить и провести научные сессии и доклады перед трудящимися на тему «За нами Москва».

Некоторым особо отличившимся воинам в сражениях под Москвой, но в свое время в суматохе в разгаре боев, огня и дыма не отмеченных за истинные подвиги желательно было бы присвоить звание героя Советского Союза, или наградить орденом Отечественной войны на основании архивных документов, или по представлению группы ветеранов подмосковных сражений.

Весьма желательно было бы в Алма-Ате, на одной из площадей (или в парке) зажечь Вечный Огонь в честь участия Казахстанцев в сражениях в ВОВ, или — это выразить в другой форме.

Я очень надеюсь, что Вы меня правильно поймете, если я в чем-либо не прав, то товарищески Вы меня поправите.

— Дұрыс. Мәселе дұрыс көтерілген. Бұны маған тапсырыңыз. Мен Қонаев жолдасқа көрсетіп, ол кісімен ақылдасып көрейін. Меніңше, ол кісі де мақұлдар... Шығармалар туралы солардың аттары, авторларын соңынан қосымша ретінде жазып берсеңіз...

— Мен жігіттермен ақылдасып, жазып берейін.

— Сіздің айтқан пікірлеріңіздің барлықтары да есте болатын нәрселер екен, қысқа айтсаңыз да, мен олардың мәніне түсініп, жазып алып отырдым. Принципти мәселелер... Әсіресе, мен сияқты жаңадан келген адамға осындай әңгімелер өте керекті... Келушілердің көбі өз жеке басындағы мәселелермен келеді. Өз мәселелерін де айтып шешкендері дұрыс қой, бірақ та — арыз, айтыс-тартыстар жағы басымырақ болады. Әркімді өзіне жарасымды орындарына қоя білсек, жұмыс жақтары да қалпына келе бастар еді... Қиындық сонда болып тұр... Творчестволық ұжымының жұмыстарын баулып-басқару оңай емесін өзіңіз де айтып отырсыз. Ол рас. Араларында ауызбірлікті ұйымдастыра білсек, әжептеуір жеміс берерлік істерге талаптана кіріскен болар едік.

Ауыстыру оңай. Орынға лайықты кісі табу қиын. Бұл, әрине, бізде кадр жоқ деген сөз емес — солардың ішінен таңдай білу деген сөз. Сырттан басқармаға қол сұғу бола қоймас деген ойдамыз.

— Сіз айтқан сөздердің ішінде күрделі-күрделі проблемалық мәселелер жатыр. Оларды да хал келгенінше ойланып, толғанып көрерміз.

Алдымыздағы XXIII съезден көп нәрселердің беталыс бағыттарын күтіп отырмыз... Оған сіз жақсы түсінесіз...

ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ

Телефон сыңғыр ете қалды. Мен алдым.

— Тәшенов жолдас, сізді сағат 12-де қабылдамақ.

Жоғарғы Советтің президиумының председателі Ж.Тәшеновты естігенім болмаса, көрген кісім емес.

Верховный Советке бардым. Тап мені күтіп отырғандай-ақ, помощникі алдымнан шығып, ізетпен кезексіз мені тіптен-тіке председателге ендірді.

Кең кабинеттің төрінен алдымнан орта бойлы, тығыншық сары жігіт орнынан тұрып, жеңіл қадаммен алдымнан шықты.

Амандастық. «Тақтың» алдындағы столға қарама-қарсы отырдық.

— Бауке, халіңіз қалай?.. — деген сұрақтардан сөзін бастады председатель. Мен жауап қаттым.

— Денсаулық қалай?

— Онша мақтанарлық емес... — деп бастай бергенімде ол столдағы бір седеп түймені басты. Помощнигі жетіп келді.

— Немедленно позвоните Ерастову. Чтоб он прикрепил полковника к больнице Совета Министров...

— На Ерастова не жалуюсь...

— Если нужно, пусть его положить в больницу в правительственную палату. Идите.

Помощнигі кетті. Мен не айтарымды білместен, сасқалақтап:

— Благодарю Вас, — деппін.

— Сіз арақ ішесіз бе?

— Ішемін.

— Сізге пиво да ішуге болмайды. Темекі тартасыз ба?

— Тартамын.

— Көп тартасыз ба?

— Көп тартамын.

— Оныңызды қойыңыз. Сіз бізге өте керек адамсыз. Не істеп жүрсіз?

— Жазып жүрмін.

— Не жазып жүрсіз?

— Көрген-білгендер мен өткен-кеткендер. Менің темаларым...

— Ол өте дұрыс екен. Ол да бізге өте керек, — деп бастырмалатып сөзімді аяқтатпады. «Е, бұл кісі асығып отыр екен ғой» деген оймен тілімді тарттым.

Председатель маған Рахымжан Қошқарбаевтың арызын көрсетті.

— Мен сізбен осы жағынан ақылдасайын деп шақырып едім, — деді мен оқып шыққан соң.

— Его личное заявление не служить основанием...

— Қазақшалап сөйлеңіз.

— Архивтан дәлелдейтұғын материалдар керек. Оларсыз киліксеңіз, ұялып қалуыңыз мүмкін.

— Бұныңыз өте дұрыс ақыл. Оны қалай табамыз?

— Іздеу керек.

- Сіз іздесеңіз қайтер еді?
- Іздейін.
- Қаражатты мен бергізейін.
- Жоқ. Мен қаражат алмаймын.
- Бұныңыз не?
- Таба алмасам ше?..
- Жоқ. Сіз табасыз. Сіз таппағанда кім таппақ оны?
- Мен іздестірейін. Тапсам дұрыс, таппасам — ешқандай міндеттемені мойныма алтым келмейді...
- Келістік. Сіз іздестіресіз, сіз табасыз.
- Жарайды. Бірақ та мен ақшадан аулақпын.
- Жарайды. Ал, енді сіз туралы да көп хаттар бар. Сізді неге Герой Советского Союза емес деп жазады менің атыма...
- Это компетенция правительства.
- Мен үкімет бастығымын...
- Вы всего лишь председатель президиума Верховного Совета Республики...
- Я заместитель Ворошилова...
- Оны мен білемін.
- Сіз менің атыма арыз, өмірбаяныңызды толық етіп жазыңыз. Барлық көрсеткен ерліктеріңізді жазыңыз. Мен ол мәселені Ворошиловтың алдында көтеремін....
- Жоқ. Мен еш нәрсе жазбаймын. Мен туралы жазылғандар аз емес.
- Онда соларды қарастыралық. Оларды қайдан табуға болады?
- Мен ол жағын білмеймін.
- Тағы біраз сөйлестік.

II

Маған Рахымжан Қошқарбаев келді.

**Қадірлі Жүмеке!
(Шаяхметов Ж.)**

Я не сомневаюсь, что в правительственных кругах Казахстана продолжают по сердцу отдавать должное делам боевым гвардейцев — казахстанцев Панфиловской дивизии. Я не имею оснований сомневаться также, что и ЦК партии и Правительство Казахстана помнят, что в ноябре 1946 года исполняется пятилетие боев под Москвой, пятилетие со дня гибели Ивана Васильевича Панфилова, пятилетие преобразования первой боевой дивизии из казахстанцев — в 8-ую гвардейскую дивизию.

Не распространяясь о значении и роли той дивизии в тогдашней оперативной обстановке в решающем историческом сражении под нашей Столицей, признанном общественным мнением и Союзным правительством, как достойный вклад Казахской Республики в дело общей борьбы с врагом и имеющим право на достойное место в истории Казахстана, в истории его участия в Великой Отечественной войне, считаю своим долгом (не с целью вмешательства во внутренние дела) поделиться по порядку следующим:

Дату — 17 ноября 1941 года мы считаем днем проявления весового героизма личным составом дивизии, днем проявления высокого патриотизма и творческой инициативы сынами Казахстана в тяжелый час испытаний. В эти дни второго тура наступления немцев на Москву с особенной яркостью проявились тактическая зрелость, болюпевисткая моральная стойкость офицерского состава дивизии под руководством Ивана Васильевича Панфилова, выразившиеся в искусстве умелого ведения маневренно-оборонительных боев против превосходящих сил противника и приведших к крушению его наступления на этом участке. Военные специалисты продолжают признавать действия дивизии, как образец оборонительных боев, сочетавших в себе основные принципы оперативно-тактических установок Верховного Главнокомандующего в этот период войны: — «сковать, перемолоть живую силу и технику врага, обескровить его и выиграть время для последующего контр-удара мощными резервами».

18-го ноября 1941 года мужество бойцов и офицеров и полководческое искусство генерала Панфилова — нашли Правительственное признание. Дивизия была преобразована в гвардейскую и награждена орденом Красного Знамени, что принесло большую радость и вселило законную гордость в казахстанцев фронта и тыла, чему свидетелем Вы были сами.

В этот же день в Ореоле славы народного героя на поле боя погиб Иван Васильевич Панфилов, оставив после себя как боевое наследие благородные традиции боевого содружества, сплоченности, инициативы воинов-братьев разных национальностей, объединенных под гвардейским знаменем его дивизии, что и порождало неоднократно достойное поведение воинов и массовый героизм и в последующих боях за родину, как выполнение боевого завещания первого командира дивизии.

И, наконец, в эти дни и с тех времен по всей Советской земле пронеслась слава о 28-панфиловцах, как вершине проявления массового героизма, и установилась, как незримый символ высокого патриотического чувства всех честно сражавшихся воинов.

Надеюсь, что Вы не сочтете излишним такое пространное вступление. Короче говоря, я хотел в этом письме сделать некоторые предложения по поводу предстоящего пятилетия вошедших в историю дней, ибо долг нашей совести перед кровью и героическим духом обязывает чтить память и на коленях произнести с сердцем за упокой души погибших — «Аминь».

Конкретно:

Для «тіріге сәлем, өлікке бата» следовало бы, уже теперь создать авторитетную комиссию по подготовке и проведению предстоящего пятилетия, на которую возложить:

1. Подготовку и организацию выставки, посвященной боевым делам панфиловцев. (Можно использовать карты подмосковных боев, фото-документы, номера газет за 1941 г., брошюры, письма, телеграммы и т.п.) Желательно заказать и выставить скульптурные портреты Панфилова, его боевых соратников и героев дивизии.
2. Создать слет демобилизованных панфиловцев — ветеранов подмосковных боев, для организации квалифицированных докладов и выступлений с воспоминаниями в аулах, колхозах и на производствах в эти дни пятилетия.
3. Подготовить мероприятия по проведению ко дню пятилетия вечеров батырских айтысов акынами и жоктау по Панфилову и погибшим героям. (Удачные варианты в последствии следует издать).
4. В эти дни в кинотеатрах организовать просмотр документальных художественных фильмов, посвященных дивизии и героям войны.
5. К этому дню постараться сделать специальный выпуск хроники, в котором были бы засняты и смонтированы куски фронта, тыла, работавшего на фронт, и сегодняшний день — люди войны — панфиловцы, вернувшиеся к родному очагу, станкам и колхозным полям с чувством выполненного долга, старающиеся на новом фронте восстановления ликвидировать последствия войны.
6. В эти дни в драматических и оперных театрах должны идти постановки, посвященные дивизии и Панфилову.
7. В этот день в столице Казахстана должна быть торжественно обставлена закладка памятника генералу Панфилову и объявлен конкурс на памятник Панфилову, который, мне кажется, должен включать тему героизма бойцов Казахстана, их многонационального содружества, где казахи, русские, киргизы, украинцы и другие грудью защищают народ, детей и матерей.
8. Издать:
 - а) Полноценную биографию генерала Панфилова, под названием «Генерал Панфилов и его дивизия».
 - б) «Люди Панфиловской дивизии» — с фронтовыми иллюстрациями и воспоминаниями участников.
 - в) Сборник стихов панфиловцев и посвященных 8-ой гвардейской.
 - г) Фронтовые записи Дмитрия Снегина, Павла Кузнецова и др. Посвященные пятилетию.
 - д) Разумеется, соответственно должны быть составлены специальные номера Казахстанских газет, посвященные этим дням.

Со своей стороны, я заканчиваю к этим дням на казахском языке «Хронику одного дня» (17 ноября 1941 г.) — отрывок из моих воспоминаний под общим названием «Облик воина» и работу над третьей книгой «Волоколамское шоссе» (А. Бека).

О том, что широко отмеченное пятилетие участия Панфиловской дивизии в подмосковных боях и дня героической смерти Ивана Васильевича Панфилова, безусловно, весьма положительно повлияет на мобилизацию общественного мнения на выполнение задач, стоящих сейчас перед нами, писать много не требуется, это и так понятно.

И не нашел среди посетителей Москвы ни одного, с которым мог бы устно передать изложенное, и потому вынужден отнять Ваше время на прочтение сего письма.

Желаю Вам здоровья. Салям!

17.05.46г.
г. Москва

ГЕНЕРАЛ КОПЫТИН

Мына кітап «Генерал Панфилов». «Я их помню» совещаниесында генерал-лейтенант Копытинға (18) IX-71 г) менің жазғаным мынау деп тапсырғамын.

Қазақстан Украинадан кейін 2-орында әскери патриотизм тақырыбын жазған дегенмін.

«Под руководством полковника Варзунова работайте, ол надан» дегенмін. «Сендер Московский отдел Совет Одағын түгел қамти алмайсыңдар. Қазақстан екінші орын алса да, бізді баспайсыңдар», — дегенімде, пред. В.О.Кручкин:

— Это правда, — деп реплика тастады да, генерал Копытин қып-қызыл болып кетті.

— Военное издание — по закону всесоюзное издательство, — дедім, — под руководством полковника Варзунова.

Сделалось это издательство монополией не только РСФСР, но, в основном Московских писарщиков, — дедім.

— Пока полковника Ворзунова не выведете из членов Военного издательство, Военное издательство не будет Всесоюзным, а всего лишь Московским Российским издательством. А мы СССР Республик, — дедім.

Генерал Копытинге қолымды сілтеп: — эта нелепость делается под Вашим руководством, — деп тастадым. Ол қып-қызыл боп кетті.

— Мы посмотрели Ваши книжные выставки, я увидел всего лишь невзрачную одну узбекскую книгу — дедім, — остальные все русские, так же Московские издания русских писателей. Я имею полное право на основании ваших выставок заявить товарищу генерал-лейтенанту: «Ваше издательство — шовинистическое издательство, а была наша Армия интернациональная, многонациональная. Мы бывали, мы писали о войне. Почему Вы нас не издаете? В Казахстане 54 живых военных писателей. Нас издают в других союзных республиках, даже издают зарубежом, а нас не издают только военные издательства. Как на это смотрите, товарищ генерал лейтенант?..»

* * *

Мои выступления не нравятся кое-кому. Я откровенно признаюсь, товарищ генерал-лейтенант. Я — националист, исходя из марксистской, ленинской позиции.

Мы пишем на своем родном языке, но и пишем на русском языке, исходя из национальной чести и марксистской позиции. Мы у Вас перенимаем все честное, исходя из марксистской позиции все достижения классиков, всех народностей, включая великую русскую литературу.

Мы с уважением относимся к афоризмам, гениям народов с позиции Марксизма.

Мы народ с древней культурой. Наш народ первобытные скакуны, мы жокеи.

К тому есть исторические доказательства. Конница А.Македонского ездила на коне без седла, не знала что такое стремя, а мои предки саки оседлали коня, имели пики, луки. Вот кто древнее из нас, в воеводстве. А если не верите, пожалуйста, посмотрите архив. Если я голословно заявляю, повесьте меня.

Генерал лейтенант Копытин кызарды...

Но наш народ потерпел катастрофу, остатки нашего народа сделались «дикими киргизами». Невежественные русские княжества нас называли киргизами.

А мы казахи.

Веками мы не могли прийти в себя, опомниться. Монгольское нашествие, калмыцкие нашествия, русские колонизации, октябрьская революция...

И наконец мы стали казахами и Казахстаном.

Казахстан — это великая страна. Территория более 3 млн. Км². Население в современном Казахстане 13 миллионов, из них около 6 миллионов коренное население казахов. В общем казахов во всем мире — более 10 миллионов.

В Китае, Иране, Индии, даже в Алжире есть казахи. Мы имеем свое национальное достоинство. Несмотря на все исторические невзгоды — мы сохранились как нация. Мы сохранили свой язык, свою культуру на огромном пространстве от Туранской долины до Волги. Это расстояние солнце проходит за 6 часов. Наш народ был владельцем этой территории. И сейчас владеет этой территорией.

Я сказал 13 миллионов в Казахстане. Из них 5-6 миллионов казахов на собственной земле Казахстане. Остальные пришельцы, но мы их терпим, но отдать должное, они нам очень помогают.

Мы учимся у них, они учатся у нас....

По-современному говоря, с благосостояния, так же пропитание всего советского Союза дает Казахстан.

Если не верите мне, прочитайте газету «Правда» о миллиардах пудов хлеба, который дает Казахстан ежегодно. А насчет мяса, масла это разумеется само собой.

Теперь о войне

Я назвал цифры проживающих в нашей республике. Среди Советских народов в смысле жертвоприношения первое место занимает Украина, исторически известно, что немцы — фашисты прошли всю Украинскую территорию с боями. Немцы наступали и отошли от территории Украины, а сколько жертв и катастроф — известно одной истории. Второе место в смысле жертвоприношения занимает Казахстан. Несмотря на то, что Казахстан находится от Европейской части России за несколько тысяч километров. Это исторический факт. На это есть архивные материалы...

Я это заявляю официально, как полковник генерального штаба. Кто мне не поверит, пусть посмотрит архив...

ПОЛКОВНИК КУРГАНОВ

Бұл кісі туралы мен «За нами Москва» деген кітабымда жазғам. Оларды қайталамадым. Оқырманға эпилог ретінде ұсынамын.

Бұдан он шақты жыл бұрын Сарыағашта демалыста едік. Ташкентке бардық. Қайтарда жұбайыма мен:

— Георгий Федоровичка соға кетпесек, қарт өкпелеп қалар, — деп айдаушыға қаланың шетіндегі адресті айттым.

Үлкен дарбазаның таянышындағы түймесін басқанымда, қора төріндегі қоңыраушаға жетіп сылдырлады. Оның даусына іле-шала әуілдеген төрт сырттан қызыл ит әуілдеп, дарбазаның ар жағына жүгіріп келіп: «Сендерге не керек?» — дегендей тістерін сақылдатып, ырылдап ашулы көздерімен бізді жеп барады.

— Дарбазаның жабығы қандай жақсы болды, әйтпесе, мыналар біздің борша-боршамызды шығарып, талаудан тайынбайтын сырттандар ғой, — деп жұбайым шегініп менің артыма тығылды.

— Қой дегенде қойыңдар. Болды, барыңдар өз орындарыңа, — деді жеңіл шапанды, қоңылтаяқ кебіс киген аппақ қою шашы таралмаған, ұйқысын әлі ашпаған шал.

Дарбазаны ашып, бізге үңіле қарап, маған:

— Сен өзің мені ыңғайсыз жағдайға қалдыруыңды қашан қоясың? — деп амандаспастан қолымен қораға енуді ұсынды.

Көлеңке шатырындағы орындықтарды көрсетіп:

— Қазірше осы жерде отыра тұрыңыздар, — деп бұрылып үйіне кіріп кетті. Мен темекі тұтаттым. Жұбайымның мені атарға оғы жоқ. «Саған осы керек!», — дегендей үн қатпай ішінен тынып, тоңғандай бүрсііп отыр. Менде де үн жоқ. Ермегім сигаретімді сора беремін. Онша кешікпей-ақ, театрға баратындай-ақ, жақсы тігілгендіктен өзінің денесіне қонымды қоңырлау көк костюмін киіп, ұзын бойлы, ақ шашты реңді сары кемпірді ертіп, баспалдақтан түсіп, бізге жақындаған сайын түсін жылытып:

— Вот, как видишь, сам Бауржан изволил наконецто навестить нас, — деді әйеліне.

— Очень приятно... Я вас таким не представляла, — деп кемпір қолын ұсынды да, жұбайыма жақындап, — Я очень рада видеть вас. Меня зовут Евгения Николаевна, а вас как?

Меня зовут Гайникамал, — деді күлімсіреп жұбайым.

— Будемте знакомыми, — деп жұбайымды құшақтап амандасты. Иттері: «ә, бөтен кісілер емес екен ғой», дегендей құйрықтарын бұлаңдатып келіп, иесінің артында тұрды.

— У вас очень надежная охрана, Ваше претоварищество, — деп едім, шал күліп:

— Так точно, Ваше Высокородие, — дегенде, әйелдер бізге таңдана қарады. Шал мырс етіп күліп:

— Патша әскерінде генералдарға Ваше превосходительство дейтін. Оны Бауыржан Ваше Товариществоға айналдырып тұрғаны ғой, — деп күліп, — ал, полковниктерді ол заманда Ваше Высокое Благородие деп жоғары мәртебелейтін...

— Ал, сенің Ваш-пышың не? — деп әйелі сөзін бөлді.

— Когда в Санкт-Петербургском артиллерийском училище его императорского величества служил в нижних чинах полковником в строю на его «здравствуйте, молодцы!» хором отвечали: «Здравжам Ваш Выш Бродие!», «Здравжам» — это значит: «Здравья желаем», — дегенде, әйелдер орамалдарымен көздерін сүрте күлісті.

— Мына кісіге жаңа ғана жүрегім жыли бастады, — деді жұбайым. Шал оған күліп:

— Қызым, менің дарбазаның алдында состиған түрім көңіліңе келіп қалған екен ғой.

— Солай қарсы алуыңызға не істерімді білмей қалғаным рас, Георгий Федорович.

— Көршің соқыр болса, бір көзіңді қысып жүр, — дегендей ондай әдетті осы жерде үйрендім.

— Қалайынша?

— Қазір айтам, шырағым, — деп орнынан тұрып, ашық дарбазаға қарай жүріп, жүргізушіге: «Әй, балам, мәшинеңді жауып, мұнда кел», — деп дауыстады да, қайта отырып, бізге қарап, — сендерді қондырмастан мен жібермеймін. Айдаушыларың біздің үйден дәм татсын. Ертең сендерге бұл жерден де көлік табылар, — деп орнынан тұрды. Біз де тұрдық. Үйге кіре берісте:

— Айдаушыға сүлгі алып келіп бергін. Жуынып-шайынсын, — деді.

Ас үстінде айдаушыға:

— Ал, балам, қысылып-қымтырылмай отырып ас алғын, — деп онымен жылы шырайлы әңгімелесіп отырды.

— Ата! — деп Ғайникамал мүдіріп қалды.

— Дұрыс, қызым, дұрыс. Барлық жағынан да саған ата екенім рас, балам.

— Онда, ата, манағы әңгімеңізді аяқтаңызшы.

— Әй, сен манағы айдаушыдан тығып қойған коньягінді алып келсеңші, тілім шығуға себеп болсын, — деді әйеліне.

— Тағы да бір ішетін қу келіп қала ма деп әдейі столға қоймап едім. Онсыз да сен маналы бері ешкімге сөз беріп отырған жоқсың ғой, — деп әйелі жымия күліп, графинді алдымызға қойып:

— Ал, біз мына бір жеңіл-желпісін ермек ете отыралық, — деді Ғайникамалға.

— Бәсе, маналы бермен мен «осы үйден коньяк сұрап ішеміз бе?», — деп отыр едім дегеніме күліп:

— Егер де сен қызымды ертіп келмесең, саған дарбазамды да ашпас едім. Саған деген ызам әлі де тарқар емес...

— «Ұрсып бергенше, ұрып бер» деген екен бір қазақ баяғыда, — дедім мен.

— Дұрыс айтқан екен ол қазақ. Ал, мынаны ұрыссам да ішесің, ұрсам да ішесің... Ғайникамал қарағым, сенің бұдан былай да гүлдей, күндей жарқырап, сау-саламат өмір сүруің үшін!

— Рақмет, ата!

— Ал, сұрап алдырғаныңды алдымен өзің тарт, — деп менімен ыдысын соғыстырды.

— Ішінен ғана ойлапты ғой, — деп әйелі күлімсіреп, ол да бакалын соғыстырды.

— Сөзімнің аяғын есіме салшы, қызым... Мынау баяғыдай қайдан болсын, — деп маңдайын сұқ қолымен нұсқады.

— Көршің соқыр болсашы, ата.

— А, енді есіме түсті, — деп минералды суды ішіп, қарт үзілген әңгімесін жалғастырды.

— Сендер келгенде, мен ұйықтап жатыр едім. Иттердің даусын естіп сыртқа тұра жүгірдім. Сендерді көргенде күтпегендіктен, сенер-сенбесімді білмей, дарбазаны аша бергенімде көзім олпы-солпы шалбарым мен қоңылтаяқ киілген кебісіме түспесі бар ма?! Одан кейінгісі өздеріңе мәлім ғой.

Осында келген ең алғашқы жылдардың бірінде көршімізбен қарым-қатынасымыз әжептәуір жап-жақсы-ақ еді. Таңертең тұрып қораны аралап жүр едім, менімен жасы қатар көршім қраннан су алып келе жатып, тап мен соның әкесін өлтіргендей-ақ сәлемдеспестен өте берді. «Апырмау, неге қатты ренжіді екен?..», деп қораға сыймай тұрғанымда, «Ас сәлям...», — деп күлімсіреп екі қолын ұсынып, алдымда тұр әлгі көршім. Таубаға ішімнен тілімді зордан келтіріп, мен де оған қос қолымды создым.

Кейіннен білдім, олар жуынып-шайынып, азанғы намазын оқымастан бір-бірімен амандаспайды екен.

— Міне, қызық, — деп әйелім күлді.

— Кейіннен бұнысы гигиена жағынан дұрыс па деп те қалдым. Екінші маған ұнаған нәрсе — бұлар шақырмаған үйдің есігін ашпайды екен. Әйелдері болсын, еркектері болсын, кісі жатқан бөлмеге енбейді екен. Мұнысы да дұрыс, кімнің қалай жатқанын көріп несі бар. Бұл — әдеп.

— Ал, әйелдерін дастарқанға бірге отырғызбағандарын да дұрыс көресің бе? — деді кемпірі.

— Олары қонақтар үстінде ғой. Онысы да дұрыс, меніңше. Әр жыныстың өзіне лайықты сөз-сөйлемдері болады. Әркімдер өз тобымен беймарал отырысқандары да дұрыс деп ойлаймын.

— Ал, онда біз де ана бөлмеге барып, өзімізбен-өзіміз болайық, ал, сендер де беймарал отырыңдар, — деп Евгения Николаевна Ғайникамалды ертіп кетті.

— Мейлі өздері шүйіркелесіп отыра берсін. Ал, екеуіміз ауаға шығып келейік, — деп қарт орнынан тұрды.

* * *

Тәшкендіктер меншікті жерді қоршап жекелейді. Оны «Біздің хаула» деп те атайды. Біздің қора. Біздің участок деп те жүрміз ғой.

Биік темір шатырлы гараж, итхана, төрт қанат үйдей шатырлы көлеңке отырыс, терең қазыла көтеріліп, күмбездей жабылған сақтаманың алдында тұрмыз.

— Мынаның үстін әдейі бір қарыстай топырақ жауып, жоңышқа ектік. Көк әсемдік, ыстықты жібермейді. Жазды күні де май ерімей сақталады...

— Холодильник десеңізші.

— Сол шамалас, бірақ та бұнда сақталған нәрселерді суық сорып дәмдерін кетірмейді...

Бау-бақшасын араладық. Емен, кедір, қарағаш, он шакты түп мәуе ағаштары, т.б. өсімдіктер орын-орнында. Асықпастан аралап келеміз, мен ақсақалды тыңдап жүрмін. Бәрі орнында, тап-тұйнақтай таза...

Қайтып келе жатқанда маналы бері көргендерім ішіме сыймай:

— Сізді мен шаруа ұстай білу жағынан бұндай ұқыпкер деп ойламаушы едім, — дедім.

— Ал, сені жазушы болады деген ой менің түсіме де енбеген еді...

— Неменеге мәз-мейрам болып күліп келесіңдер? — деп алдымыздан шыққан Евгения Николаевна шалының сөзін бөлді.

— Өншейін. Бауыржан екеуіміз қайтадан, жаңадан танысып келе жатырмыз, — деп шал күлкісін тоқтатып орындыққа отырды. Мен темекі тұтаттым.

— Менің естуімше, саған баяғыда біреу «сенде академиялық білім жоқ» дегенде сен: «Мой полк — моя академия» депсің ғой. Сол рас па?

— Рас. Мен академияны соғыстан кейін ғана бітірдім ғой.

— Сенің сол сөзің менің бір ұстазымның «Я вас учу для того, чтобы и самому кое-чему научиться у вас» деген сөзін есіме түсірді.

Марқұм Иван Васильевич Панфилов та: «Учи и учись у него же, как надо учить» деуші еді. «Раз подчиненный не так сделал — значит он вас не понял» деп тастаған болатын ол кісі маған, — деп біраз ойланып отырып, — алғашқы екі жылдың ішінде менің участогімді шөп, сора, тікен қаптап кеткен болатын. «Мына генералға қор болған жарықтық жер-ай», — деп ішінен айтқандар аз болмаулары керек сол жылдары. Астымда мәшинем бар (өзім айдаймын), қолымда мылтығым бар, мына жетімдердің (итханаға қолын созып) шешесі соңымда, зеріксем екі-үш күнге аңға шығып кетемін. Ол кезде мынау учасокпен ісім жоқ... Кейіннен құдай ақыл беріп, мына көршіме жалындым. Алдыңғы екі жылдың шығымына тепе-тең ортақ болдық. Обалы не керек, адал кісілер екен, бірге істесіп, бұлардан көп нәрсеге үйрендік. Енді, шүкір, еңбек, ермек, рақат. Сенің тамсана таңғалғаныңа риза болып отырмын. Демек, менің темирязовкам — селхоз академиям — мына көршілерім. Рақмет бұларға.

— «Ұлың өссе, ұлы жақсымен, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол» дейді қазақ.

— Өте дұрыс айтылған екен. Өте дұрыс.

— «Жақсы ауылдас — жарым ырыс» деген де сөз бар деп естіп едім.

— Оған көзім жетті, — деді шал.

— Кешкі шай! — деген әйел даусы терезеден естілді.

— Кемпір ғой, жүргін, — деп Курганов орнынан тұрды.

* * *

Столдың үстінде майға піскен үлкен балық...

— Сіз балықшы екеніңізді айта бердіңіз ғой, Георгий Федорович.

— Болайын-ақ деп едім, бірақ та бола алмадым.

— Неліктен?

— Қармақ тастап томсырайып, балықтың қашан ілгекке түсуін күтіп отыруға шыдамым жетпеді...

— Кейін қалғанын айтарсың. Тамақ суып қалмасын. Алдымен мынамен кеңірдектеріңді жуып алыңдар, — деп Евгения Николаевна рюмкамызға коньяк құйды да, күлімсіреп: — енді сөз жағынан бұл кешкі столдың үстінде әйел теңдігіне жол бересіңдер, — деді.

— Ол сөзсіз ғой, Бауыржан, — деп Курганов мені мақұлдатты.

Ғайникамал менің алдымдағы тарелканы алып, балық етін сүйегінен тазартып алдыма қойғанда отырғандар таңдана қарады. «Әйел теңдігін өзіміз осылай таптасақ, еркектерден не күтуге болады?» деген көзқарасты сезген Ғайникамал:

— Бауыржан балық жей білмейді. Бұл — Алатаудың қазағы. Мен Семейдің — Ертіс бойының қызымын, — деп, кейіннен шай үстінде Таубай ағамның балықтан бесбармақ астырғанын айтып берді.

Ол әңгіме былай болған еді. Билікөлден ұзындығы қарыстан аса бес балық беріп жіберіпті. Бұрын балық көрмеген үй қазанға асып, қамыр жайып салып түсіріп, табақты қоршап, «бисмиллалап» асағанда, балықтың қылтанақ сүйектері көздерінен жас шығарта қақалтыпты...

Шал мен кемпір ішектері түйілгенше күлді.

— Бауыржан сол шалдың туған інісі болады, — деп аяқтады сөзін Ғайникамал. Олар тағы да күлді.

Біраздан соң Ғайникамал «Қазақ вальсін», «Черные глаза, черные ресницыларды» айтып берді. Кургановтар кезек-кезек мақтап рақаттанып отырды.

— Рақмет, айналайын, арқамыз бір жазылып қалды ғой, — десті.

— Қап, мұндай өнеріңнің бар екенін білсем, жерден қазсам да магнитофон алдырып қояр едім, — деп Курганов санын бір ұрып, Ғайникамалдың денсаулығына тост көтерді.

«Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейдіні» мен естіртіп қазақшалап айттым. Ғайникамал жақсылап аударып, сыпайы түрде түсіндіріп жатты.

— Это к вам относится, Евгения Николаевна, — дегенде:

— Что вы?— деді ол.

— Восток есть восток. Шығыстың аты — шығыс. Бұдан артық комплиментті саған кім айтар еді? — деді әйеліне Курганов.

— Көп жаса, қарағым, — деп Евгения Николаевна тағы да құйды.

— Сұрап ішу деген осы болады, — деп күлді Ғайникамал.

— Ия. Шығыстың аты — шығыс, — деп қарт қайталап рюмкасын көтерді.

Әйелдер кетті. Біз қалдық.

— Осында ветерандар комитеті бар. Оның төрағасы менмін. Запастағы, отставкадағыларымыз оқта-текте окружной дом офицеровтегі жиырма төрт шаршы метр бөлmemізге бас қосып ақылдасамыз. Шақырған жерлерге барып кездесу ұйымдастырылады. Көбіміз жолығысып кездесулерде Александр Бектің, сенің кітаптарыңды пайдаланамыз. Толстунов та, Капров та, Калмыков те осы Ташкентте. Сенің

әне бір жылдары осында пединститутта, әскери округтың бір ірі жиналысында сөйлеген сөздерің де бізге көмекке материал ретінде жарады. Бірақ та бізге сен жазған Капров менмін деп ол айта алмайды, Толстунов та солай, мен де солаймын. Панфиловтың аты әлемге мәлім 28 геройлары жаппай батырлықтың символына айналған. «Панфиловшылармыз» деуіміз қайсымызға болса да мақтаныш қой, бірақ та...

— Екінші рет бірақ та деп отырсыз.

Мен кітаптарымды, басқа жазбаларымды өзімді-өзім дәріптеу үшін жазғаным жоқ. Бауыржанды Борис деп, Кургановты Куров, Капровты Картов, Толстуновты Толмачев деп жанамалай алмадым. Мен жанынан шығарып жазатын жазушы емеспін, ақсақал. Менің пірім, дәстүрім — шындық. Еш нәрсені өзгерте алмаймын. Ерлік елеусіз қалмасын. Никто из нас не вечен. Ешқайсымыз мәңгі жасамаймыз. Ол — мәлім, ол — табиғи заң. Жылдан-жылға біз азайып барамыз. Былтырғы тірілеріміздің кейбіреулері биыл қатарымызда жоқ. Өлгендерге де, тірілерге де мен жанама ат бере алмаймын; болмағанды болды, болғанды болмады деп әдейі әшекейлеп бейнелеуге менің қаламым жүрмейді. Менікі естеліктер. Көргендеріме, естігендеріме еш нәрсе көркемдеу үшін қоса да алмаймын...

— Жетті. Осы сөздерінді естимін ғой деп өзім де ойлап едім...

— Простите, аксакал! Ложная скромность...

— Равносильно лицемерию демексің ғой.

— Ия, солай демек едім.

— Түсінікті еді, енді өз аузыңнан естідім. Оларға келесі бас қосуда сөздерінді бұлжытпай жеткізуге тырысам...

Айтпақшы, «Генерал Панфиловтың» өте қажетті кітап болып шықты. Онда мен үшін де жаңалықтар аз емес. Әсіресе, от «автора» өте орынды, ойланып жазылған, оның соңындағы; «Мои личные воспоминания... не могут стать предпосылкой для больших обобщений» дегенің, әйтпесе, «За нами Москвадағы» эпиграф ретінде дегенің де орынды-ақ. Осы екеуі — менің қолымдағы козырлер. «Наша семьянды» оқып отырып, қазақтармен жөнді таныстым.

— Мақтай беріңіз.

— Мен оқырманмын. Оларды Момышұлы емес, Михайлов жазған болса да, айтарым осы болар еді. Ал, «История одной ночиыңа» мен, шынымды айтсам, әлі түсіне қойғаным жоқ.

— Әдейі сізді түсінбесін деп жазғанмын.

— Айтып жазсаң, мақсатыңа мүлдем жеткен екенсің, — дегенінде мен күліп жібердім.

— Менің балдызым мұғалима, орта мектепте істейді «Наша семья» мен «Генерал Панфиловты» аузынан тастамайды. «Сенің Момышұлың балалар үшін жазам деген шығар, бірақ та біздің балалар да оқып жүр», — деді.

— Бұдан артық бағаның керегі жоқ.

— Міне, саған бейтаныс адамның сөзі.

— Георгий Федорович, неужели вы не замечаете, что я уже давно остыл.

— Да, это по тону чувствуется. Наверное устал?

— Жоқ. Сіз ойыма ой қосып отырсыз. Орынды ақылдасу шаршатпайды ғой.

Есіңізге салайын, «Наша семьяда» «чыи критические замечания и советы помогли мне больше, чем она подозревает» деймін ғой.

— Ия, ия. Соны айту жадымнан шығып кетіпті. Оның да менің қолымдағы тағы бір козырым.

— Простойларыңыз қанша?

— Үш козыр барда екі простой қауіпсіз ғой.

— Екеу болса да айтсаңызшы. Есте бола жүрсін.

— Никто из нас не безгрешен, а ты не исключение. Ну пошли спать, — деп шал орнынан тұрды.

* * *

Орнымнан тұрып, жуынып-шайынғанша ешқайсысымен сәлемдескем жоқ.

— Өз обалым өзіме, Бауыржанға көршімнің салтын бекер айтқан екенмін, — деп шал күлді.

— Бәсе, түнде екеуі дүрдиісіп қалған ба деп қалып едім, — деп күлді жеңгей.

— Дүрдиісуді бұлардың аулында яшейкелесіп қалыпты дейді, — деп Ғайникамал да күлді.

— Онысын қалай түсінуге болады?

— Бауыржанның өзі айтып берер.

Шай үстінде айтып бердім.

— Они трое братьев по ячейковались деп бастадым.

...Төңкерістің басқы жылдарының бірінде бір откочевник соғыс коммунизмнің кезіндегі уәкіл бір үйге тоқтап қоныпты. Үш ағайынды дәулеті шамалы кісілер енші алыспастан бір бөлмелі үйде тұрады екен. Бөлменің үш қабырғасында үш төсек, бір үйде үш еркек пен үш әйел.

Бір қазан, екі ағаш табақ, екі ағаш қасық... Қонақ жаңа тәртіпті әңгімелеп болған соң, «дәулеттерің шамалы екен... кедейлер теңдігі туды... Ауылнай, болыс сайлауында бұрынғыларға орын болмайды... Енді кедейлер мен орташалар сайлану керек... Сайлаушы келгенде, сайлауға кімді ұсынуды алдымен коммуниеттер айту керек... Үшеулеріңіз коммунист болыңыздар...», — деп түсінік жүргізіп, аты-жөндерін қағазға түсіріпті. «Ал, енді сіздер ячейка болдыңыздар... Барлық мәселені өздеріңіз ғана ақылдасып, шешіп

отырасыздар... Ячейканың жиналысына сіздерден басқа, кім болса ол болсын, қатынаспау керек... Сіздерге ауызбірлік керек... Мәселені кең талқылап, пікір алысып болған соң, ашық дауысқа қойып шешесіздер... Екі қолға бір қол қарсы көтерілсе, кейінгі жалғыз екеуге бағынуға тиіс... Ел алдында сөйтіп, ячейканың атынан ұсыныс етіледі... Ұсынған орынға, ұсынған кісіге дәлелді мінез де ячейканың атынан айтылу керек... Келген сайлаушы алдымен сіздердің пікірлеріңізбен санасуға тиіс...» дегендерді айтып аттанады.

Сайлау жақындағанда ол кезде қазекеннің ру-руға бөлініп, жіктесіп, шәт-шәлекейге түсетін кезі... Ячейка қалай қарап жатсын... Күнде жиналыс, күнде жанжал... «Не сен, менің қайным сенің құдаңнан кем бе?»; «Нағашым бола қойғаны жөн емес пе?»; «Тәйт! Сен тапқан екенсің!»; «Онда мен екеуіңе де қарсымын»... Ағайын арасынан күндіз күлкі, түнде ұйқы безеді, ячейка балағаттасумен жұдырық жұмсауға дейін өршиді...

Бір жолаушы жегжаты жолдан атының басын бұрып келсе, сыртта үш әйел қалш-қалш етіп тоңып, үйдің ығында тұр. Үй ішінен у-шу дауыс естіледі: «Әй, не боп қалды? Анау айқай-ұйқайға жол болсын?» — деп сұрайды; «Өздері яшейкелесіп жатыр ғой», — депті әйелдің біреуі. Атынан ырғып түсіп үйге еніп барса, үлкені: «жолыңыздан қалмаңыз, біз әлі келіскен жоқпыз», — депті...

«Әй! Келген кісіге кет деу сендердің қай ата-бабаларыңнан қалып еді? Мен сендерге көрсетемін кәзір яшейкелесуді», — деп қарулы жасы үлкен қадірлі жолаушы кісі камшымен үлкенін, хатшысын сабайды. Қалған екеуі үйден ата жөнеледі...

Әйелдерін шақырып алып: «Бұдан былай шықпандар, шық десе де. Яшейкелессе, сыртқа шығып яшейкелесіп, маған десе, қырылып қалсын. Егер тағы осылай болса, үшеуің де төркіндеріңе тартыңдар. Тізелерін құшақтап бұлар жата берсін. Егер де біреуі сендерге қол жұмсаса, сендердің төркіндеріңнің бәрін бұларға жабамын», — деп жолаушы атына мініпті.

Содан бері біреумен ренжісіп қалса, жанжалдасса, төбелессе, біздің ауылда «яшейкелесіп қалыпты ғой» деген сөз мәтел болып кеткен.

Күлкі тыйылғаннан кейін біз қарттарға «Кел демек бар, кет демек жоқты» айтып, Сарыағашқа тарттық.

— Мына, жаңағы кісінің жас кезінде досының жүрегі жылып, дұшпанның түрі құбылған болар, — деді жолда жұбайым.

ҚЫТАЙЛЫҚ ҚЫЗЫЛ ДӘПТЕРДЕН

1953 менің Қытай делегациясымен кездесуім болды (Гостиница «Ленинградта»), Мен 30 минут сөйледім. Делегацияны академик Ван-Чон-Ху басқарады екен. Ол маған ризалық білдіріп, осы дәптерді тапсырды.

* * *

Мен Калининде Әскери Академияда оқытушымын. Генштабтан маған звондады, қытайлар сізді көргісі келеді деп. Капитанның басқаруымен Қытай делегациясымен кездесу болды. Сонда 30 минут сөйледім. Сөзімді переводчиктер аударып отырды. Сөзім екі жаққа да ұнады. Сонда делегацияның бастығы академик осы дәптерді жылы лебіз ретінде маған естелікке берген еді.

СОЛДАТ МАХАББАТЫ

Тауда Қазақ ССР Министрлер Советінің демалыс үйінде жатыр едім. Зеріккеннен қалғып кетіппін. Біреу есікті қақты...

— Кір кім болсаң да, — дегенмен, көкірегім ояу, көзім ұйқыда еді... Ала тақиялы бір қара өзбек кіріп келді. Таң қалып қарап қалдым. Мен өзбек тілін ептеп білетін қазақпын.

— Иогары шигиң, — дедім.

Қонағым жоғары шықты. Мен орнымнан тұрмастан жатырмын.

— Исимиңиз кім? — дедім.

— Баһадур — деді өзбек саскалақтап, — Мениң исимим — Исмайыл Рахимов.

Мен таңқалып қарадым..

— Сизни танитаймын — дедім өзбекшелеп. Қонағым:

— Әкажан! — деп мені құшып құлады.

Мен сасып қалдым. Менің сасқан себебім — көз тоқтатып қарасам, шашы аппақ, жасы менен үлкендеу екен, не айтарымды білмедім. Біраздан кейін есімді жинап, айқай салдым.

— Ей, өзбек, тұр орныңнан! Кім екеніңді маған дұрыстап айт!

— Әкажан, мен сиздің солдатыңыз булэмэн.

Мен қайта қарадым да:

— Қай солдатсың, соныңды айт! — дедім. Солдат еңкейді.

— Минаган қараң, бұяққа қараң, — деді.

Мен қарадым. Сөйтсем, желкесінің сол жағынан тиген оқ оң жағынан шығып, тыртық болған жері бар екен. Есіме сап етіп түсе қалды.

Қыстың күні еді. Үш-төрт күн сәтсіз соғысып жатыр едік, отыздағы полковник кезім. Алғы шепке бара жатыр едім. Бізді немістер пулеметпен атты. Зуылдаған оқтан қаймығып, қардың үстіне құладық. Біреулерімізге оқ тиді. Маған оқ тиген жоқ. Орнымнан тұрдым. Қарасам, бір солдат талып жатыр, желкесіне оқ тиген екен. Күре тамырынан аққан қызыл қан ақ қарта шапшып жатыр. Қасына келіп шошып кеттім.

«Е, енді мынау адам болмайды екен» деп ойладым. Қасымда адъютантым капитан Ложкин бар еді.

— Ложкин, жерлеңдер, — дедім. Соны айттым да, алдыңғы шепке кетіп қалдым...

Мен бұл солдатты бұдан отыз төрт жыл бұрын өлдіге санап қойған болатынмын. Сонша уақыттан кейін есен-сау мен жатқан бөлмеге кіріп келгенде, есімнен танып қала жаздағаным да рас еді.

Мен командирмін ғой. Өлді деген солдатым отыз төрт жылдан кейін тіріліп келіп отырғанына сенер-сенбесімді білмедім. Әйелім қасымда жоқ еді. Оған үйреншікті қонақжайлылық та таныта алмадым.

— Иогары шигиң.

Бұдан өзге мен ештеңе айта да алмадым. Ұзақ үнсіз отырып қалдық. Өзіме-өзім келгеннен кейін оған өзбекшелеп:

— Гапырың, — дедім.

Ол маған өзінің басынан өткен қайғылы тарихын айтып берді. Күре тамырынан ақ қарға атқылап жатқан қызыл қанды есіме түсірдім. Ол сонда тірі қалыпты. Отыз төрт жыл өткенде, мені іздеп келіпті. Соғыстан кейін ол Өзбекстанның Наманган облысындағы бір аудандық партия комитетінің секретары болып істепті. Соғыстан кейін үйленіпті. Қазір бес баласы бар екен. Өзі құрметті демалысқа шығыпты. Бірде, жақында радиодан мен туралы хабарды естіпті.

— Ох, полковник, әлі тірі екен ғой, барып сәлем берейін, — деп шешіпті.

— Естигән кезімде юрагим ярылып кита яздади, Өкажан. Ертаңина райкомға бардим. Эмапам тири икан, рұқсат биринлар, чол кисига барип қайтамын дедім. Рұқсат берди. Сизниң дидариңызды көргели келдім, Өкажан. Өкажан, мен сизга ала топпы алып келдим, мен сизга ала шапан алып келдим. Мархабат етиңиз. Қабылдаңыз.

Мен солдаттың ықыласына қатты тебірендім. Шапанды, тақияны киіп, оны құшақтадым. Ол қайта жылады. Мен әмір еттім:

— Не плакать, солдатам не полагается плакать, — дедім орысшалап.

Екеуіміз иық тіресе отырып тамақтандық. Оның маған айтар ешқандай өтініш-тілегі жоқ екен, көріп-көріскелі, сәлем бергелі ғана келіпті.

Ол қоштасып, ауылына қайтты...

Ол кеткен соң, менің жанымды толқытқан бұл әңгімеге қандай тақырып қою керек екенін ойлап, ұзақ жаттым. Ақыры «Солдат махаббаты» дегенім дұрыс болар деп түйдім...

ӘЗІМХАН ТУРАЛЫ

Маневрден келісімен Әзімхан көрші полкқа басқа қызметке ұйғарылып кетті. Арамыз 10 километрдей жер болып және де қызметпен әуреленіп жүріп, сирек, қысқа уақытқа жолығып, амандасудан басқа ұзын әңгімеге жағдайы болмады.

Көрші полк жаңадан келіп, орналаса алмай жатқан, үй пәтерлері жоқ полк еді. Сондықтан Әзімханның бірнеше заттары менің пәтерімде қалып кетті.

...Бір жыл өтті.

Сол жылдың әңгімесі.

1937 жылдың 5-сентябрінен жорықтан қайтып үйге келсем, көрші әйел маған Әзімханнан хат тапсырды.

«Бауыржан, мені Украинаға перевод жасады. Әдейі саған жолығып, сенімен қоштасқалы келсем, жоқ екенсің, киімдерімді, шамаданымды алып кеттім.

Барғаннан кейін толық етіп хат жазармын. Қош, достым. Аман-есен елге қайтуыңа тілектеспін, егерде құдай сәтін салса».

Әзімхан ғой.

Дивизияда айналдырған екі-ақ қазақ едік, оның біреуі кетіп, жалғыз қалғандығыма біраз қапаланып отырып, терезенің алдында үйіліп жатқан кітаптарды тәртіптеп жинап жатқанымда, кітап арасынан қара мұқабалы қалың қара дәптер шаң-шаң болып шыға келді. Шаңын үріп, сүртіп, ашып қарасам — дәптер Әзімхандікі екен. Бірінші бетінде тышқанның ізіндей майда қолмен «Слог характеризует не только человека, но и общество данной эпохи» деп Гогольдэн эпиграф етіп жазған екен. Одан кейін он жыл тастап,

«Өмірде біз қайғырып уайым жейміз,
Аңсаймыз анау біздік болса дейміз
Егер де аңсаған зат қолға түссе,
Тағы да одан өзге нәрсе іздейміз.
Аңсаумен өтеді өмір бір қалыпта,
Құдірет оны да біз өмір дейміз».

Лермонтовтан депті.

Дәптердің екінші бетінде арапша ірі «Ауыл» деп жазып, астына екі рет қалың сиямен сызыпты. Қызыға қарап оқыдым.

Кейіннен Әзімхан уәдесіне жетіп хат жазбады ма, жоқ жазса да, хаты маған тимей жоғалды ма, әйтеуір, хабарсыз кетті.

Есінен шығып қалған дәптерін қайтаруға адресі жоқтығынан мүмкіншілік болмады.

Сондықтан зерікпесеңіз, оқушы, Әзімханның күнделік дәптерін алдыңыздан өткізейін.

Әкемнің айтуына қарағанда, мен 1910 жылдың 24-декабрінен туыппын. Мен емшектен шығып жүре бастағанымда, шешем қаза болып, жетім қалып, үлкен анамның қолында өстім.

Әкем шешемнің өлгеніне жыл толған соң, ас беріп, үш айдан кейін үлкен апамен жасты бір қызға үйленді. Ол кезде әкемнің жасы қырықтан асып қалған кезі болуы керек.

Өгей шешемнің жастығынан менің тәрбиемді тапсыруға жүрексініп, мені әкемнің шешесі қолына алып тәрбиелепті.

Төрт қыздың ішінде мен жалғыз ұл болғандықтан ба, мен үйде өте қадірлі, еркелеу болып өсуім керек — бірақ та балалық дәуірімді мен басқа балаларға ұқсап аласұрып жүгіріп, ойынға айналып өткізгенім жоқ.

Әкем ауылдағы сауатты адам еді. Арабша жаза, оқи білетін.

(соңын кейін жазармын).

БАЛАЛЫҚ САПАР

Сырдария губерналық халық ағарту бөлімінен мен, Құрманбек, Сейтқасым үшеуіміз Орынбордағы Халық ағарту институтының шақыру қағазын қолымызға алғанбыз. Үшеуіміз 23 сомнан – 69 сом жол қаражат алдық.

Губерналық атқару комитетінің қорасынан шыға салысымен «Киім» мектебіндегі ондай-бұндайларымызды алып поездға шықпақ болып үшеуіміз бірдей жүгіріп бара жатырмыз. Жүрегіміз дүрсілдеп, поездға қашан мінеміз деп, поездға жеткенше жүрегіміздің дүрсілі қоятын емес.

Үшеуіміз бір жарым сомға бір арбаны жалдап, бір сәтте стансаға жетіп бардық. Барсақ, билетке кезекте тұрған адам мүлде көп екен. Сейтқасым біреуінің артына тұра қалды. Орынборға дейін 18 сом 75 тиыннан билетті алып шықты. Сол арада бәйгіден озған жүйріктей, алдына жан салмай поезд да пышылдап келіп қалды. Тоқтағаннан кейін біреу мініп, біреу түсіп жатыр. Біз де біреуіне барып міндік. Біз мінген поездға бізден басқа да бірнеше адамдар мінді.

Қоңырау үш қағылды, паровоз ақырды, ағып жатқан дарияша поезд жылжый бастады. Терезеден қолын былғақтатып жолаушылар бір-бірімен қоштасып жатыр. Біз «қош, Шымкент!» деп Шымкентпен қоштастық. Поездың сып-сып, дүрс-дүрс еткен даусы естілді. Ішіндегі адамды бесіктегі баладай сәл-сәл қимылдатып, тербейді.

Біз үшеуіміз терезеден қарап тұрмыз, жол-жөнекей не бір жақсы сайлар, басын ағартып, шағаладай болып тұрған мақталар, жапырағы сарғайып тұрған талдар, аңыздағы шырмауықты быртылдатып жеп жатқан қойлар, сиырлар көзге бір көрініп қалып кетіп барады.

Солардың ешқайсысына зер салмай, ботасы өлген түйедей боздап, жұла тартып паровоз бізді Арыс қайдасың деп алып қашып барады. Поезд жолдағы Бадамға сәл тоқтап, сып-сып етіп және жөнелді. Паровоз бір ақырып, жылжып барып тоқтай қалды. Терезеден ст. Арыс деген жазу көрінді. Әрқайсымыз жүгімізді аркалап түстік. Стансаның алдына барып, жүгімізді үстел етіп отырдық. Түскен адамдармен қоштасқандай паровоз бір ақырып Ташкентке қарай сүйрей жөнелді. Біз отырып қала бердік. Бойы аласалау келген жас орыс жігіті: «жолдастар, қайда барасыздар?» — деп бір кішкене сандықшасын қолына алып, біздің қасымызға келді. Қайда баратынымызды айттық.

— Мен Қызылордаға барамын, жолдас екенбіз ғой, — деді. Жүгін біздің жүкке қосып қойды. (Бұл Крайкомолдың еңбек бөлімін басқаратын Пермин деген жігіт екен).

— Біз қай поездға мінеміз? — деп Перминовтан сұрап едік.

— 22-ге — деді. — Азанда келеді.

Күн батқанша скорый, поштабайлар өтіп жатты. Мінетін адамдар мініп кетіп жатты. «Өттең, плацкарт сатып алуға пұл жоқ-ау» деп қоямыз. Перминов «жүріндер, дарбыз желік» деді. «Мақұл» деп қауын базарына қарай төртеуіміз жүрдік. Барып бір әйелден 20 тиынға бір дарбыз алдық.

— Я режу как ақсақал, — деп Перминов күліп, қарбызды сойды. Біз де күлдік. Дарбызды жеп болған соң стансаға келсек, көшеге панарларды жатып қойған екен, елдің бәрі ерсілі-қарсылы жүріп жүр екен. Біз де жүрдік. Перминов әр нәрсені бір айтып, бізді күлдіріп қояды.

Сол жүргендердің көбі — студенттер, ақшалары жоқ болып, бәрі де 22-ні қашан келеді деп қарап отырғандар. Орынбордағы рабфак студенті Орынтайұлы бізге жолығып қалды. (Бұрыннан таныс) «Қайда барасыздар?» — деп жөн сұрады. Жайымызды айттық. Одан біз бара жатқан институттың жайын сұрадық. Ол жаман атамады.

Ерсілі-қарсылы жүруден де зеріктік. Жалғыз біз емес, елдің бәрі де жүктерінің қасына барып отырып жатыр. Біз де жүгіміздің қасына барып отырдық. Сол уақытта шамасы түнгі сағат 11-12.

Еш нәрсеге көңілді бұрдырмай, тұл дененді босатып, арақ ішкендей мас қылып, көзінді еріксіз жұмдырып, бәрімізді де ұйқы билеп барады.

Қолымызды жастанып бәріміз қисайып жатырмыз... Қол-аяғымыз бүрісіп, бір тұтам болып жатырмыз. Жатқан жеріміздің жайсыздығынан оянып кетеміз. Аяқ-қолымыздың сәл жаурап қалғанын сеземіз. Мейірімсіз ұйқы бойымызды қайтадан билеп кетеді. Әулиеатаға және басқа жаққа баратын поездар өтіп жатыр. Олармен ісіміз жоқ.

Күн шыға 22-ші поезд келді. Апақ-жұпақ тұра салып поездға қарай жөнелдік. Келсек, вогонның көбі бос екен. Бесеуіміз 2 бөлмесінен орын алдық. Бақалдан барып нан, қант алып келіп, бәріміз шай іштік. Шай ішіп болғаннан кейін, Перминов ұйықтауға жатты. Біз төртеуіміз әңгіме айтып отырдық. Әңгімеміз таусылған соң, вагон-вагонге қыдыра бастадық. Сейтқасым біздің алдымыздағы вагонда бірде адам жоқ және жаңадан ремонт қылған, таза екен деді. «Онда соған баралық» деп Орынтайұлы екеуіміз көрпемізді алып, сол вагонға бардық.

Құрманбек пен Сейтқасым стансаға барамыз деп қалды. Бізден кейін, біз отырған вагонға екі өзбек келді. Біреуі сақал-мұртын қырған, жас жігіт, біреуі қырықтар шамасындағы адам.

Келіп біздің жанымызға отырды. Орынтайұлы «Е, әкәлар, қайда барасыздар?» — деді.

— Түркістандағы Ахмет Ясавый (Әзіреті-сұлтанға) зейрат қылғалы барамыз — деді.

— Зейрат қылғандарыңа Әзірет-сұлтан сендерге не береді деді Орынтайұлы.

Екеуінің де түрі бұзылып кетті. «Ә, берәдігәні барда» деді. «Сұрасаңыз береді» деді.

Орынтайұлы өзбектердің зәресін алып, бара жатқаннан кейін Әзіреті-сұлтанның мешіті туралы әңгіме айтып, Орынтайұлын сөзге қонақ бермей кеттім. Мешіттің тарихы туралы сөйлегеннен кейін өзбектердің реңі кіре бастады.

Әңгімеден әңгіме туып, шариғаттан сөз қозғалып кетті. Мен жас өзбек жігітіне:

— Шариғатта сақалда не бар деген? — дедім.

— Періштелер бар дейді ғой — деді.

— Онда сен періштенің барлығын құртыпсың ғой деп едім, сол жердегілердің барлығы күліп жіберісті, жігіт «яшмізкү» деп қызарып ұялып қалды.

Қасындағы жолдасы қалжындап, табалап жатыр.

— Қатын алдың ба? — деп едім,

— Алғаным жоқ — деді.

— Сен ақыр сауап іздеп барады екенсің ғой, мұсылманның шариғатында да «патшаның әмірі уажүп» деген, осы күні өкімет ісіне бұрын есті адамдардың тіліне кіріп, суық көзбен қарап жүргендер аз емес, мысалы: жас қызды кәрі адамға беру, малға сату сықылдылар. Елінде сен сықылды жастар да бар шығар, соларды бастап, қыздардың қалауына баруына жәрдемдес болсаңдар, әйелді сатудан құтқарсаңдар, сауаптың ең үлкені сол. Өздеріңнің қолдарыңнан келмесе, өкімет уәкіліне жәрдемдес болыңдар — дедім.

Менің сөзімді шын қоштаса да, өтірік қоштаса да, екеуі де мақұл көріп отырды. Бұдан кейін қожа-молда туралы, олардың тура еместігі туралы барлығымыз айтып жатырмыз. Ақырында бізбен қосылып өздері де жамандап берді.

Өңгімемен отырғанда Түркістанға келіп қалыппыз. Өзбектер бізбен қоштасып, поездан түсіп кетті. Артқы вагоннан Құрманбек пен Сейтқасым да көшіп келді.

Кешкі сағат 2-3 шамасында Шиеліге келдік. Поезд бұл жерде көп тоқтады. Қауын, дарбыз сатып алдық. Біздің вагондағы емпростың балалары қауынға бір полкіні толтырды. «Мұны мұнша не қаласындар?» — деп едік, «Аралдан ары Ақтөбеге жеткенше ауқат табылмайды» деді. Біз оны елең де қылғанымыз жоқ. Қызылордадан, Қазалыдан, Аралдан өттік. Жаңағылардың айтқаны рас екен, қай стансаға тоқтаса да сатып алатын ауқат табылмады. Емпростың балалары 20 тиынға алған қауындарын 60, 70 тиыннан сатып жатты.

Біздің артымыздағы вагонда стансалардың тізімі бар еді, әр стансаның арасында, енді қай станса екен деп әр қайсымыз бір барып көріп келуші едік. Құрманбектің бір дөңгелек қалпағы бар еді соны киіп артқы вагонға өттім. Келесі стансаның атын біліп, өзіміздің вагонға өте бергенімде, жел тұрып Қүрекеңнің қалпағын басымнан ұшырып алды да кетті. Қалпақты ұшырдым деп вагонға келдім. Бәрі күлісті. Августтың 26-сы күні 62-ші разъезге жеттік, мұнда ауқат бар екен, ондай-мұндай сатып алып, ауқаттанып қалдық. Емба, Ақтөбені басып өтіп, августың 28-і күні азанда Орынборға жеттік. Поездан түсіп, жүгімізді бір жерге қойып тұрдық, қаланы бекеттің үйі көрсетпей қалқалап тұр. Бір есіктен елдің бәрі билеттерін беріп өтіп жатыр екен, біз де билетімізді беріп өттік. Қарасақ, екі автомобиль және бірталай извозшіктер сап тізіліп тұр екен. Екі извозшікке екі-екіден мініп алып, жұмыскерлер факультетінің үйіне келдік. Оқушылар көп-ақ екен. Олардың ішінде біз танитын Сырдарияның балалары амандасып жатыр. Сол жерде ИНО-ның да оқушылары жатады екен, бір жатақ үйіне біз де орналастық. Бір күні еріккен соң мен, Құрманбек, Сейтқасым, Шаймерден төртеуіміз Оралдың суына қайық жалдап түстік. Ішімізде есу білетін Шаймерден-ақ екен. Ағыс жақтағы үлкен темір көпірді көргіміз келіп, ақтық. Көпірге «жақындама» деген сигнал берілді. Қайта жүзіске атыс бой бермеді. Әбден састық. Ақыры далбасамен қайықты шетке қарата бұрдық. Бір жерге келіп қайық құмға шөкті. Күн бұлттанып, суый бастады. Үшеуіміз шешініп суға түсіп, қайықты өрге қарай жетелеп, пристаньға әрең дегенде жеттік.

Ақыры екі-үш күннен кейін үшеуіміз, шетімізден қирай бастадық. Қатты суық тиіп қалыпты. Құрманбектің көзіне, Сейтқасымның мұрнына, менің бетіме жара шығып, барлығымыз да басымызбен әлек болып, ауылға қайтуды мақұлдадық. Қайтып кеттік.

Вагонның ішінде астыңғы полкесінен орын алып, бинтпен бет, көз мұрнымызды таңып алған — жаралы, соғыстан қайтқан солдаттарша тырп етуге әліміз келмей жатырмыз. Стансаларға тоқтағанда ауқат алу үшін бір-бірімізді жұмсап, келіскенімізше поезд жөнеліп қалады. Үшеуімізде де дәрмен жоқ.

Поездағылар «бұл бет-ауыздарын таңып алған неткен жап-жас балалар» дегендей, біздің бетімізге қарап өте шығады.

Шымкент қаласына келіп, Окроно жанынан ашылған 1 айлық бірінші басқыш мектепке мұғалім даярлайтын курсқа кірдік. Айлық степендиямыз 20 сом болды. Ақшаны орынды жарату үшін Сейтқасымды кассир етіп сайладық.

Бір ай бір күндей өте шықты, аудан-ауданға бөле бастады. Құрманбек екеуіміз Сарысу ауданына дайындалдық. Дәл сол кезде Сарысуға экспедиция жаңа аудандық аткомның құрылысыменен жүргелі тұр екен, бізді де ілестіріп алып кетпек болды.

Экспедиция Әулиеатадан бастап, атпен жүрмекші болып, 1-ноябрьді уәде қылып, біз ауылға қайрылып қалдық. Ат-сайманымыз түгел, мылтық, қылыш, патранташтарды мойнымызға асып алып, 50 адамдық экспедиция жолға түстік.

Сол күні кешке Шайқорықтың ар жағына барып қондық. Экспедиция бастығы Ократком ағасы Мақыұлы барлығымызды жинап алып, экспедицияның мақсатын түсіндіріп:

— Барлығымыз да әскер тәртібінде болалық, әркім өз атын өзі бағуы керек, көбінесе түнгі салқынмен жүрілсін. Ауқат, жем, шөп, көрпе-төсек артқан түйелерге екі адамнан сөткілеп дежурный болсын, — деп тәртіп берді.

Жолдан мидай сор даланы, қып-қызыл сексеуілді, ішінде жәндік қорқағы сансыз қояны өріп жүрген сусыз шөл, сап-сары сасық суы бар, іші қоңыз, құрт-құмырсқаға толған құдықтар кездесіп, лаждың жоқтығынан зәрдей ащы суын жұтып, 7-ноябрь күні Шу бойындағы «Кентарал» дейтін ауданның болашақ кіндігіне жеттік.

Үгіліп тұрған сорлы топырақтан тұрғызған Өксікбай дейтін байдың ағаш үй-тамына орналастық. Ел әлі Сарысудан Шуға құлаған жоқ екен. Шу бойында жатақтардан басқа ешкім жоқ екен. Қонышы үлкен киіз етікті тамалар келіп, кетіп жатыр. Іздеп жүріп-жүріп екі қой тауып сойып, группа-группаға бөліп ас істеуге кірістік. Біздің группаға роно инспекторы Тыншықбайұлы, тағы сол сықылды құрғақ сыпылар душар болды. Олар аштан өлгеніне пейіл, ас істегісі жоқ. Қарнымыз ашқан соң, Құрманбек май турады, мен нан илеп бауырсақ кестім, оны пісіруге қазан жетпейді. Ақырында түс қайта, бір группадан «жарық» қазан тиді. Екі тасты қалап, қазанды асып, астына қамыс жағып, майды шыжғырып, бауырсақ пісіре бастадық. 2-3 минут өтпей-ақ қазандағы бауырсақ мылтықша атылды, өте көп салып қойған екенбіз, қасына адам жолатар емес. Құрманбек екеуіміздің ішегіміз қатып, тышқан аңдыған мысықша бұғып отырмыз. Етігін майлап, галустігін жөндеп әуреленіп жүрген Тыншықбайұлы келіп, о да жолай алмай жүр. Елдің барлығы жиналып келіп қалды. Ақыры атылғаны қойылған соң барып қарасақ, қазанның жарығынан май ағып кетіпті. Түбінде қалған тоқаш, қап-қара көмір болып күйіп кетіпті.

Мақыұлы оны көріп, біздің группаластарға ұрсып-ұрсып, біз екеуімізді өз группасына қосып алды. Ауқатқа тойып, біздің жанымыз кіріп қалды.

БІЗ ҰРЫСТАРДА ЕР ЖЕТТІК

28-гвардияшы Панфиловшылар өздерінің қанымен өшпес даңққа ие болды. Халқымыз олар туралы өлең-жыр шығарды, аңыз етеді. Олардың есімдері халқымыздың гитлершіл басқыншыларға қарсы Ұлы Отан соғысының тарихында мәңгі сақталады. Дивизиямызды құрушы Иван Васильевич Панфиловтың есімі мәңгі өшпейтін жауынгерлік даңққа бөленген. Сондықтан да панфиловшы ерлерді көргенде:

— Сіз расымен Панфилов дивизиясынансыз ба? — деп таңданған адамдарды талай кездестіргенім бар.

— Ия, — дейді панфиловшы. Сол таңдандырған панфиловшы кәдімгі жай адам болып шығады.

Ол керемет батыр емес, асқан алып емес, ол, тіпті, соғыстан бұрын армияда болмаған, тек бір колхозда адал еңбек еткен, фабрикада немесе заводта жұмыс істеген, я болмаса бір мекемеде бухгалтер болып қызмет еткен өзіміздей бір адам болып шығады. Әриіе, бұл бейбіт совет азаматы солдат шинелін киіп, қолына винтовка алғаннан кейін де бірден жауынгер бола қойған жоқ.

Осындай әр алуан қарапайым адамдардан Генерал Панфилов 2,5-3 айдың ішінде жауынгерлік құрама жасақтады. Взвод емес немесе рота, полк емес, тұтас бір дивизия құрды. Бұл — Панфиловтың зор еңбегі. Ол 8-гвардия дивизиясының қолын жеңістерге жеткізді.

Панфилов соғыс өнерінің кемеңгері еді. Ол соғыстың өнері мен әдісіне мейлінше жетік, ұрыста батыл, соғыс ғылымында жаңалық тапқыш ақыл-ой иесі еді. Ол ұрыстарда дұшпанның генералдарынан басым түсіп отырды, оларға өз дегенін істей білді, жаудың әскер сапының осал жерлеріне қатты тиіп, оған істің түйіні шешілетін учаскелерде, үзілді-кесілді кезеңдерде кирата соққы бере білді.

Ол адамгершілігі күшті, басалқылы генерал болды, солдатты аса құрметтейтін, оның адамгершілік қасиетін жоғары бағалайтын. Иван Васильевич барлық ұлтты тең көретін. Ол өз ұлтын — орыс халқын шын сүйетін, оның ардақты дәстүрлерін жақсы білетін, мақтан ететін. Осы тұрғыдан қарап, ол басқа ұлттардың халықтарын да сондай жақсы көріп, құрметтейтін.

— Өз ұлтын қадірлемеген, мақтан етпеген адам нағыз жексұрын, мекенсіз, тұрақсыз, бишара, — дейтін Панфилов. Ал, біздің 8-гвардия дивизиясында орыстар, қазақтар, қырғыздар, украиндар, өзбектер бір анадан туғандай қол ұстасып, жауға қарсы соғысты.

Егер мен өзіміздің генерал туралы жаза қалсам, онда бұл шығармамды мынадай тарауларға бөлер едім: парасатты генерал, логикалы генерал, кең толғанымды генерал, әдіс-айлалы генерал, қажырлы генерал, қайсар генерал, саспайтын салқынқанды генерал, қабырғалы генерал, кішіпейілді генерал, дегеніне жетпей тынбайтын генерал.

Панфилов өзінің офицерлерін тактикада икемді болуға үйретті. Білегі жуан, бірді жығатын солдат болудан гөрі, ақылымен мыңды жығатын солдат болуға үйретті.

Командир — әскердің ақыл-ойы, ұрыстың, жеңістің ұйымдастырушысы. Ол — ақыл-ой қызметкері.

1941 жылдың күзінде панфиловшылар Москваны төсін төсеп қорғауға шықты. Бір гвардеец алты гитлершіл бандитқа қарсы тұрды. Жаудың басым күшіне қарсы бұл ұлы ұрысқа бүкіл дүниежүзі назарын салып отырды. Бұл ұрыста біз жауды жеңіп шықтық. Санымызбен емес, шеберлігімізбен жеңдік, өйткені соғыс әдісі жағынан біздің командирлер басым болды. «Білегі жуан бірді жығар» деген қазақ мақалы тегін айтылмаған.

Мәймөңкесіз, желдіртпе емес, қарапайым, бірақ өзінің шындығымен нәзік сезімді қозғайтын жауынгерлік өткір сөз командирдің күшті құралы болу керек. Жауынгерді тәрбиелеудің, басқарудың бір күшті құралы — командирдің өз басының үлгілілігі. Оның үлгісі көрік үшін емес, мақтан үшін емес, толығынан іске пайда келтіретін, жауынгерге дарымды үлгі болу керек.

Командирдің негізгі міндеті — солдатты ержүрек етіп тәрбиелеу, оған солдат өнерінің техникасын, ұрыс жүргізу өнерін үйрету. Біздің генерал нақ осындай командирлерді тәрбиелеп өсірді.

Соғыс өнерінің негізін меңгергеннен кейін советтің бейбіт азаматы жауынгер солдат болды. Бірақ, ол бұрынғысынша қарапайым, соғысқа дейінгісіндей еңбек сүйгіш, кішіпейілді адам болып қала берді. Ол кішкене қара домалақ ұлын немесе құралай көзді бөбек қызын бұрынғысынша жанындай жақсы көреді, әйеліне сырын айтып хат жазады, сүйіспеншілік қуанышына еріп, күн нұрының шуағын сезіп отырады. Жылайтын да кезі болады. Жауынгер жолдасының денесін қабірге түсірерде ол көз жасын булап, жылайды. Өзіне шамадан тыс ауырлық келгенде ол ойланады, қайғырады. Ол шаршайды, өйткені оның да кеудесінде соғатын біздікіндей жүрегі бар.

Ол өзінің адамгершілік қасиетін, дүниежүзіндегі бірден-бір тамаша ерікті Отан — анасын, өзінің еңбек ету, білімге жетілу, демалу правосын мақтан етеді. Ол құл емес, малай емес, ол өзінің өмірін, өзінің бақытын, өзінің намысын жанымен де, қанымен де қорғайды. Ол өзімен ұлттас туыскандарын мақтан етеді, оларды жанындай көреді.

Бұл — ерікті совет азаматының өз басының мақтанышы. Ал, өз басының мақтанышы мен ұлт намысы ұрыста батырлық, ерлік туғызады. «Жаным — арымның садағасы», «Өлімнен ұят күшті», — дейді қазақ мақалы.

Солдат — біреудің ері, біреудің әкесі. Неміс оның семьясына, бақытына қанды шеңгелін салды. Неміс оның өзін де өлтіргісі келді. Ал, ол адамның өмір сүргісі келеді, өлу үшін емес, өмір сүру үшін ұрысқа шығады.

Неміс, тіпті, жақын жерде тұр, бірақ жауынгер оны әлі жүзбе-жүз көрген жоқ. Онда екі түрлі сезім — қорқыныш сезімі және өзінің борышын атқару сезімі бар. Қиын-қыстау кезеңде ол жаумен өліспей бітіспейтін ұрысқа шығады. Тап осы жерде оған теңеу табу қиын. Ең жауыз аңдар да ондай қырқыса алмайды. Қорқыныш сезімі жеңсе — қорқақ болғаның, борышыңды атқару сезімі жеңсе — батыр болғаның. Командир жауынгерлердің жан сезімін, жүрек сезімін байқап отыратын болу керек. Ол жауынгерлердің жан сезімі берік болмаса, ең күшті қамалдардың да сақтап қала алмайтынын білетін болу керек.

Дүниеде қорықпайтын адам болмайды. Екі жарым жыл бойына майданда мен өзім ондай адам көрген емеспін. Адам туа батыр болмайды, батырлық — жауынгерлік тәрбиеден пайда болады. Бұл тәрбиенің мәні жорықтағы жауынгерлік өмірде кездескен қиыншылықтар мен ауыртпалықтардың бәрін жеңе білуде, жүректегі қорқыныш сезімін жеңе білуде.

Ұрыстағы солдат үнемі өзін сақтауға тырысады, өмір сүру үміті оның жүрек отын қаулатады. Біз айтып жүрген қаһармандық, ерлік ұрыс майданында пайда болады. Жау дегеніміз — жеті басты жалмауыз емес, жай адам екенін, оқ пен найза оның да денесін тесіп өтетінін өз көзімен көргенде, солдат қорқыныш сезімін жеңіп, өзінің өмір сүруі үшін жауын өлтіруге ұмтылады. Кескілескен ұрыста өлім туралы ой болмайды, тек барлық кедергіні жеңетін, өмірге сусаған жігер болады.

«Соғыса жүріп үйрен, есейіп, шынық. Өлуге асықпа, соғысқа үйрен», — дейтін бізге Иван Васильевич Панфилов. Бұл данышпандық қағиданы біздің гвардеецтер қазір де берік ұстайды. Ұрыста қаза тапқандардың орнына келген жаңа жауынгерлер осы қағида бойынша соғысуға үйренеді. Панфиловшы гвардеецтер ұрыстарда өсіп ержетті, соғыста шын батырлық мектебінен өтіп, шынықты. Біз шын махаббат пен өшпенділікті сынап көрдік. Өмір үшін күресте біз қорқыныш сезімін жеңуге үйрендік.

Біздің дивизияда жаппай батырлық көрсететін даңқты жауынгерлік дәстүр пайда болды. Панфиловшы 28 гвардеец Волоколамскі тас жолы бойында жаудың 50 тажал машинасына қарсы ұрысқа шықты — бұл жаппай батырлықтың айқын үлгілерінің бірі ғана. 11, 16, 20, 50, 100 панфиловшы, бүкіл дивизия мақтан етерлік жауынгерлік даңққа ие болды. Панфиловшы жауынгерлер ұрыс майданында жауды рақымсыз қыруда, істеген жауыздығы үшін одан кек алуда, қанға қан, жанға жан алуда.

Мұндай жауынгер дұшпанның зәресін алады. Бірақ панфиловшы — қазір де бұрынғысындай ізгі адам. Қазір де майданның алдыңғы шебінде, аз ғана уақыт толас болған кездерде жолдастарым жаңа жыл алдында әйелдеріне, аналарына, балаларына құттықтау хаттар жазып, сәлем жолдайтынын мен жақсы білемін. Осы жаңа жылдық хаттарға олар өздерінің барлық жан сезімін, өздерінің асқан сүйіспеншілік сезімін төгеді.

Ардақты жұртым, туған елім! Сіздерді 1944 жаңа жылмен құттықтаумен қатар, жаңа жылда тілек дегендейін, шын пейіліммен, ақ ниетіммен, барлық жақсылық тілектестігімді білдіргім келеді.

Бұл жаңа жыл майданда жүрген ел ерлерін, халық азаматтарын, ата-бабамыздың аруағы қолдап, ел намысы медет болып, қанды балақ фашистердің жанын жаһаннамға тапсырып, күлін көкке ұшырып, дұшпанды жеңген ұлы мерекелі жыл болсын.

Бұл жаңа жыл майдандағы Қазақстан ерлері аман-есен, батырлық көрсетіп, дұшпанды жеңіп, соғысты бітіріп, абыроймен елге қайтып, ағайын туысқандармен, жегжат-жұрағаттарымен, үй ішіндегі бала-шағаларының дидарын қуанышпен көрісетін жыл болсын.

Бұл жылы елімізге, жерімізге бейбітшілік орнап, халық қуанышы қойнына сыймай — үлкен мереке, той болсын.

Бұл жылы еңбек майданындағы еңбек ерлерінің табысы ұлғайып, өндіріс өсіп, қаламыз гүлденіп, колхоз отары малға толып, қап-қамбаларыңыз дәнге толып, әдебиет, мәдениетіміз көсегесі көгере гүлденіп — елге тамаша байлық берекелі жыл болсын.

Бұл жылы соғыс пен еңбек майданындағы ел ерлері ана сүтін ақтап, ата жолын қуып, ұлы маршал көсеміміз Сталиннің жол басшылығында — абырой табысқа үнемі не болып, сау-саламат, тар жол, тайғақ кешуден өтіп, өмірлері ұзақ, даңқы жер жарып, атақтары шыға берсін.

Бұл жылы қанішер неміс нағылеттері ел мен халықтың, бүкіл әлемнің қарғысына ұшырап, өлімге, опатқа душар болсын.

7) III-1972 ж. «Правда» газетінде жарияланған «Фронтовики» деген мақалада Женя Иванова Баукең берген сыйлықтың текстін келтіргенін Баукеңнің өзіне оқып бердім. Баукең Женяның өмірінен бірнеше эпизодтар келтіріп айтып берді.

1) А. Бек туралы бір күні Женя (ол әуелі Баукеңнің полкына неміс тілінен аудармашы болып, соңыра оны дивизияға Чистяков алыпты) Бек непорядочный адам деп ренжіпті. Себебін Баукең сұраса, айтпапты. Баукең Бекті шақырып алып, қыстаған соң, ол «Женя, сен қызсың ба, әйелсің бе?», — деп сұрап едім дейді. Өзі шамасы қырындаған сияқты. Ол кезде оның жасы елулерде. Женя оның қызынан кіші. Өзіне де өлердей ұрсып, бір айта оны (Бекті) полктан қуып жібердім. Өйткені оған дейін Женяның ашу-ызасы басылсын деп ойладым. Шынын айту керек, Женя моральный жағынан өте ұстамды, бірде бір офицермен ыржаңдап тұрғанын көрген емеспін.

Ол Алматыдағы шет тілдері институтында істеп жүргенде салпаң ерін жеңгеңе «өмірде ең көп үйренген, тәрбиеленген кісім Момышұлы» деп айтқаны бар.

2) Соғыстың бір қарбалас кезінде немістерді біз қуып ала алмай, не немістер бізді қуып ала алмай, тіресіп тұрған кезіміз еді. Немістерден тіл әкелуге Женяны және 4-5 жауынгерді жібердім. Олар міндетін орындап, немістің передовойда жүрген бір майорын ұстап әкелді. Маған хабар берген соң, тексеріп, сұрауға келдім, бірақ Женя жоқ екен. Бір командир ол қазір келеді деп ескертті. Майорды жанымдағы орындыққа отырғызып, аз-маз білетін немісшеммен тілдесе бастадым. Полктағы командирлерімнің бәрі де орындықтарға орналасып отырды. Осы кезде Женя кіріп келді де, маған рапорт беріп, жөнін баяндай бастады. Рапорт берген соң, аудармашылық қызметіне кірісті. Бірақ ол отыратын орындық жоқ екен, соны тұтқын майор сезіп қалып:

— Мадам, менің орындығыма отырыңыз, — деп ұшып тұрып, орындығын Женяға тосты. Женя отырып, майор тұрып қалған соң, алда отырған бір командиріме айқай салып, орындығын майорға бергіздім де, Женяға:

— Екі құлағыңды тас бекітіп отыр, мен майорға ұрсамын, — деп бұйырдым. Женя қызарып кетті де, бұйрығымды орындады. Мен осы кезде командирлерімнің бәрінің жер жебіріне жете ұрсып, балағаттап, «өңкей надан немелер!» деп кейідім. Бәрімізді тұтқын майор жерге қаратып кеткенін сезбейсіңдер деп бара сабадым.

Соңыра тұтқынды сұрап болған соң, осы эпизодты генерал Чистяковқа айтып ем, ол ішек-сілесі қатқанша күліп: «ой, иттің баласы-ай, сендерді ұятқа қалдырған екен», — деді.

* * *

1941 жылғы 26 ноябрь күні маршал К.К.Рокоссовский мені полк командирі етіп тағайындады. Онда менің жасым 30-да еді. Әскери дәрежем аға лейтенант болатын. Ол кезде партия қатарында жоқпын. Полк командирі болу дейтін оңай емес. Мен одан бұрын

батальон командирі болатынмын. Бес рет қоршауды бұзып шыққам. Соны марқұм генерал Иван Васильевич Панфилов Рокоссовскийге жеткізген екен. Маршал Рокоссовскийдің маған сенгендігінің төркіні сонда жатыр еді. Партия қатарында жоқ аға лейтенантты полк командирі етіп тағайындау — үлкен сенім. Ал, полк штабының бастығы подполковник Сорокин екен. Аға лейтенант пен подполковниктің айырмасы жер мен көктей. Полк комиссары — батальондық аға комиссар Петр Васильевич Логвиненко. Батальон командирлерінің әскери дәрежесі майорлар. Полкты қабылдауға келдім. Полк штабы Трусово деревнясында екен. Менің штабқа кіргеніме бір сағат болған жоқ, күтпеген жерден немістер Трусовоға шабуыл жасады. Мен қатты састым. Немістердің күші мол. Қарсыласуға шамам жоғын сездім. Шегінуге мәжбүр болдым. Шегіну — оңай емес. Шегінуден шығу үшін тосқауыл керек.

— Комиссар, сіздің қарамағыңызға бір рота қалдырамын. Мен полкті алып шығуым керек. Сіз тосқауыл боласыз, — дедім. Комиссар Логвиненко:

— Түсінікті, командир жолдас, — деді маған.

Жасыратын еш нәрсесі жоқ, быт-шытымыз шығып қашып бара жатырмыз. Обалы не керек, комиссар бір ротамен сіресіп тұрып алып, тосқауылға тоқтау болып, немістерді алға жібермепті. Бұл да оңай нәрсе емес. Соколово дейтін қыстаққа жеттім. Соған барып қорғаныс ұйымдастырдым. Есімізді зордан жинап алдық. Логвиненко ротаның қалғандарымен қайтып келді. Күштің аты — күш. Немістер тықсыртып келе жатыр. Біз де бедірейіп, қарсыласып тұрып алдық. Полкімде алты зеңбірегім бар еді. Соларды алғы шепке қойдым. Немістер сегіз танкпен келе жатыр. Зеңбіректер ата бастады. Немістердің де танкінде зеңбірегі бар. Сарт-сұрт атып, алты зеңбірегімнің бесеуінің тас-талқанын шығарды. Бір ғана зеңбірек қалды. Шыдай алмастан қалған зеңбіректің қасына жүгіріп бардым. Сөйтсем еңгезердей, қап-қара қырғыз екен командирі. Дәрежесі — старшина.

— Ат! — деп айқай салдым.

— Атып жатырмыз ғой, командир жолдас, — деді.

Соғыста сәтті, сәтсіз нәрсе болады. Атқан оғың әркімге тие бермейді. Сол жолы (әлгі қырғыз жігітінің фамилиясы Тоқтағұлов, аты Сатыбалды екен) оның зеңбірегіннің сәті түсті. Әр атқан снаряды далаға кеткен жоқ. Сегіз танктің бесеуін қиратты. Немістерге жан керек. Қалған үш танкі шегінуге мәжбүр болды...

30 ноябрь күні Крюковоға шегініп қайттық. Ол Москвадан отыз-ақ километр жерде. Москваның іргесі дірілдеп, қалтырап тұрған кезі еді. Крюковода алты күн соғыстық. Қолма-қол Крюковоны біресе немістер бізден тартып алады немесе біздер немістерден тартып аламыз...

Мен соғыс кезінде батальон командирі де, полк командирі де, дивизия командирі де болғандардың біреуімін. Бірақ та үлкен дәрежеме қарамастан (ол кезде жас едім ғой) солдаттармен қатар жүрген командирдің бірі болдым. Әр уақытта алдыңғы шепте жүргендердің біреуі болатынмын. Немістер бізді Крюководан қуып шықты. Есімізді жинап алғаннан кейін, біз күш жинап, тағы да қарсы шабуылға шықтық. «Отан үшін, Сталин үшін!» деп, айқайлап, ұран салып бара жатырмыз.

Мен де алдыңғы шептің қатарында жүгіріп бара жатырмын, Немістердің бірнеше минометтері бізді атқылай бастады. Сол бір шақта минаның жаңқасы менің алдымда кетіп бара жатқан әскеридің қолына тиіп, білегінен жұлып кетіпті де, оның қолы екі-ақ елі

теріге ілініп қалыпты. Менің көзімше жаңағы әскери теріге ілініп тұрған қолын жұлып алып, қарға лақтырып жіберді. Соны көрген мен есімнен танып қала жаздадым.

— «Атаңның, гөрі қоқи!» — деп мылтығын оқтап алып, сермеп атып, алға тұра жүгірді. Соғыс заңы бойынша ол ауыр жараланғаннан кейін шетке шығып тұрып қалуы керек еді, бірақ ол өйтпеді. Ол қайта ызаланып-өршеленіп алға жүгіріп барады. Мен тағы таң қалдым. Мен оны қуып жетіп, түріне қарасам, әлгі жауынгер — баяғы старшина Тоқтағұлов Сатыбалды екен.

Мен соғыста қорқақтықты да, батырлықты да көп көрген кісілердің біреуімін, «Шын Алатаудың сұңқары екенсің ғой!» деп ердің ерлігі алдында жүрегім мен басымды идім.

АРЫСЫМ ЕДІ..

Осы күні «Социалистік Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттерінің редакцияларына бара қалсаңыз, кең текпешекпен көтерілгенде, оң қол жақта қабырғада қос мрамор тақта қағулы тұр. Мраморға қашалған алтын жазулар бар. Осы редакцияларда кезінде жұмыс істеп, содан соғысқа аттанып, ерлікпен қаза тауып, қайтпай қалғандар тізімі.

Мен әлдеқалай редакцияға жолым түсе қалса, осы мрамор тақталар алдында басымды иіп ұзақ тұрамын. Неше түрлі ойлар келеді. Сонау сұрапыл соғыстан осылар құсап қайтпай қалуым да мүмкін еді-ау. Оқ адамды тандап тимейді. Небір боздақтар кетті. Мына тізімдегілердің көбін біле бермеймін. Бірақ мен жақсы білетін бір адам осы тізімнің орта тұсында тұр.

Ол — Мұхамбетқұл Исламқұлов.

Ол менен он жас үлкен еді. Тірі болса, биыл жетпіске шығар еді. Тірі болса, «Мұқа, Мұқа» деп жетпіске шығуымен құттықтап, қаумалап отырар едік... Иә, «тірі болса» деген тілекке жете алмағандар қаншама...

Қазіргі Шымкент облысында Арыс дейтін аудан бар. Сол ауданда баяғы заманда Қоңырат дейтін рудан Исламқұл дейтін кісі жиырма бес жыл болыс болыпты.

Сол кісіден Мұхамбетқұл дейтін ұл туыпты. Мұхамбетқұл САГУ-ді бітіреді. Ол — қазақтың ең бірінші жоғары білімі бар интеллигенті деген сөз.

Мұхамбетқұл — өзінің шыққан тегі үшін кезінде зардап шеккен адам. Сондай кез болған. Үстем таптың ұрпағы жаңа заманды тіксіне қарсы алды. Ал, бірақ солардың ішінде, Абай айтқандай, «әкенің ұлы емес, адамның ұлы» болғандары да бар. Олар жаңа заманды орнатуға қатысты, Советтердің тілеуін тіледі. Мұхамбетқұл сондай азамат болды. Ауылда қарапайым мұғалім қызметін атқарып, бала оқытты. Аудандық газетте жұмыс істеді. Қолынан іс келетін, қабілеті бар, ниеті адал адам «Социалистік Қазақстанға» әдеби қызметкер болып ауысқан.

Ол кезде «Социалистік Қазақстан» газетінің бас редакторы — Ғабит Мүсірепов. Ал, Ғабит кісі тани біледі. «Болыстың баласы» деместен, Мұхамбетқұлды қызметке алған. Ол рас.

Мұхамбетқұл ұзын бойлы, маңдайы кере қарыс, көзі алақандай, қыр мұрын, қалың қасы бүркіттің қанатындай сұлу жігіт еді. Мен оны бірінші рет 1936 жылы көрдім.

Ұлы Отан соғысы басталды. Мен аға лейтенантпын. Ер азаматтар тізіліп, әскери комиссариаттың алдына жиылған.

Мен — батальон командирімін. Келгендерді қабылдап жүрмін. Батальон құрамы ол кезде — 750 адам. Қабылдап, елді аралап жүрген кезімде алдымнан Мұхамбетқұл шықты.

— Бәуке! Ел басына күн туғанда, қарамағыңызға келіп қалдым, — деді маған.

— Сізді менің қарамағыма бере ме, жоқ басқаның қарамағына бере ме, оны үлкендер біледі, — деп бұрылып кеттім.

Оны менің қарамағыма берген жоқ. Үшінші батальонный командирі, қырық жасқа келіп қалған майор Николай Иванович Поляков екен. Мұхамбетқұлды соған штаб бастығы етіп тағайындапты.

Майданға бардық. Марқұм генерал Панфилов — дивизия командирі. Сабырлы, ақылды кісі еді. Панфилов бастаған қазақстандықтар дивизиясы Москва түбінде астанаға анталаған неміс күшінің дәл нақ ортан беліне қарсы тұрды. Жау, әсіресе, осы дивизия тұсына күшін көп төкті. Шепті бұзып өтпек.

1941 жылдың 23 октябрі күні немістер бізге сұрапыл шабуыл жасады. Снарядтар мен минометтерін, самолеттерін — бәрін жұмсап, бізді қатты састырды. Алдымен дұшпаннан таяқ жеген майор Поляковтың батальоны болды. Оның штаб бастығы — Мұхамбетқұл. Быт-шыт болған батальонды жинау оңай емес... Дұшпан қоршап алыпты. Бір кезеңде Мұхамбетқұл дәті шыдамастан, шабуылға қарсы шығамын деп, бір ротаға «За мной! За Родину! За Сталина!» деп айқайды салып, мықынындағы пистолетті суырып алып, жауға қарсы шауыпты. Ешкім соңынан ілеспепті. Немістер таңданып, жалғыз адам контратакаға шығуы тамаша екен деп ойланып қалса керек.

Жалт беріп артына қараса, ешкім жоқ.

— Ой, әкеңнің... — деп Мұхамбетқұл жылап жіберіпті. Содан кейін қайтадан майор Поляковтың қасына келіпті. Поляков бәрін көріп отырған кісі.

— Ерім-ай, ерім-ай, — жылап жіберіп, Исламқұловты құшақтапты. Сол кезде бір қаңғыған оқ Поляковтың қақ маңдайынан тиген. Майор Поляков тіл тартпастан қайтыс болыпты.

Мен өз батальоныммен бес рет қоршауда қалдым. Бірақ та бұғауды бұзып, жау шебін жыртып, ұдайы қоршаудан шықтық. Бір кездесуде Мұхамбетқұл маған былай деді:

— Әй, Бауыржан, есінде бар ма? Мен саған бір кезде өте қатал екенсің ғой деп айтып едім, — деді. — Сен сонда маған былай жауап бердің: «Мұқа, мені жұмсартып қайда жұсмақсыз? деп. Жығылдым. Ішімнен сөз тапқанға қолқа жоқ, деген осы екен ғой деп ойладым. Сенің қаталдығыңды мен жақтырмаушы едім. Бірақ соғыста қатал болу керек екен. Марқұм, майор Поляков жұмсақ кісі еді. Соның жұмсақтығының қорлығын соғыста көрдік.

26 ноябрь күні мені дивизия штабына шақырып алып, қолбасшы Рокоссовскийге алып барды. Ол кісі мені полк командирі етіп тағайындады.

Аға лейтенантпын. Мен тандандым. Бұйрықтың аты — бұйрық. Соғыс кезінде оған қарсы тұруға болмайды. Қайтып келе жатып жолда: «От пен судан бірге өткен батальонымды кімге тапсырамын» деп ойлап келемін. Көп толғанып, көп ойланып батальонымды Мұхамбетқұл Исламқұловқа тапсыруға шешімге келдім.

Бірнеше күндер, бірнеше түндер, бірнеше апталап қырғын соғыстық. Исламқұловтың батальоны алғы шепте еді. Жауапты жерлерде болды. Бәрін айтпай, бірін айт дегендейін, «Соколово» қыстағында дұшпан тықсырып бізді қоршай бастады.

Исламқұловты шақырып алдым.

— Мұқа! Жағдайды көріп отырсың ғой. Мен полкті алып шығуым керек, нақ осы жерден. Алып шығу оңай емес, сол себепті сізді тосқауылға тастап кетемін.

— Түсіндім, Бәуке!

Полкті аман алып қалу үшін бір батальонды жаудың арандай аузына тығын болсын деп тастай салғанмен бірдей. Бұған ердің ерлері ғана шыдас береді.

Сол соғыста Исламқұлов өз батальонымен жаумен шайқасып, табан тіресіп тұрып алды. Мен полкті қоршаудан шығарып, жаңа шепке алып келдім. Екі күннен кейін Исламқұлов бізді қуып жетті.

Жиырма тоғызыншы ноябрьде Крюковоға келдік. Кескілескен ұрыс толассыз бір аптаға созылды, деревняны біресе немістер, біресе біз аламыз. Сондағы бір оқиға есімде.

5 декабрьде мен жараландым. Дәрігерлердің госпитальға бар дегеніне көнбей, командалық пунктте жаттым, немістер болса, тағы тықсырып барады. Москваға 30-ақ шақырым жердеміз.

Бір мезет екінші, үшінші батальондардың командирлері қосарлана телефон соқты.

— Командир жолдас, менде жеті-ақ адам қалды, — дейді бірі.

— Командир жолдас, менде 12-ақ адам қалды, — дейді екіншісі.

Телефоншыға:

— Дереву бірінші батальон командирі кіші лейтенант Исламқұловпен жалғастыр, — дедім. Мұхамбетқұл трубканы көтерді.

— Мұқа, екінші батальонда жеті-ақ адам, үшінші батальонда он екі-ақ адам қалыпты. Сізде ше?

— Менде 120 адам. Екі майор да қасымда отыр.

— Ендеше трубканы соларға беріңіз!

Екеуінің тез арада бөлімшелерімен Исламқұловтың қарамағына көшуін бұйырдым.

— Трубканы Исламқұловқа беріңіз!

— Мұқа, команданы қолға аласыз. Мына екеуін ұрысқа салыңыз.

— Ойбай-ау! — деді Мұхамбетқұл. — Бұлар майорлар ғой, қалай болады мұның өзі!

— Жасақсыз майор — майор емес. Олардың батальонды түгел жоғалтқанына сенбеймін. Дереу кірісіңіз. Істің анық-қанығын адамдар жіберіп анықтаңыз, ал, екі майорды қатардағы жауынгерлер сапына қосыңыз.

— Құп болады, Бәуке!

Кейін анықталды, екінші батальонда 7 адам емес — 170 адам, үшінші батальонда 12 адам емес — 150 адам бар екен.

Орыста мақал бар: «Өзім батыр ретінде, сізді де батыр деп таныдым» («Как храбрец, признаю Вас храбрецом»), — дейді. Сол Крюковадағы соғыста Мұхамбетқұл Исламқұловты нағыз ержүрек азамат деп танып, қаһармандығына басымды иіп едім.

Барыс жылының ережеп айының бас кезі. Түс қайта жертөледен далаға шығып, ауа райына көз салсам, аспанды қою кара бұлт қаптап, іркілмей батысқа жылжып бара жатыр екен. Қалың тұман айдаладағы жалғыз жолаушының көңіліне қайғы салғандай, мәңгі мылқау кара орман ішіндегі күн көзін көргенде жайнап, ойнап, алуан түрлі құлпырған кілем түрі ашық алаңқайға (поляна) былқ етпей, жым-жырт, үнсіз сұлап жатқан шалажансар, солғын, терең қайғылы ойға шүңгігендей көрінді.

— Әлде, қолдың барлығы қатты ұйқыда түс көріп жатқан болды ма, тырс еткен дыбыс естілмейді ғой, — дей бергенімде: — Аттар даяр, гвардия майоры жолдас, — деп баяндады адъютант.

— Подполковникті шақырғын, — дедім.

Егде жасқа келген начальник штабым, орта бойлы, дембелше келген кісі, мықынындағы бес атарын қапсыра ұстап, борт-борт желіп келді.

— Мынау қайдан келген тыныштық, Игнат Платонович? — дегенімде:

— Ой, тәйірі-ай, соғыс кезінде қайдан тыныштық болсын, екі жерде пышақтасып, іресіп жатырмыз, — деп сабырлы даусымен, үйреншікті нақтылықпен баяндай бастады.

* * *

Бұқпалап, таяй сүріне өр жағалай жүгіріп бара жатырмын, оң қолымнан шап ұстай алып:

— Орға түсіңіз, гвардия майоры жолдас, алдағы жау бақылаушысының көзіне түсе көрмеңіз, — деді аққұба келген жас орыс жігіті.

— Неғып жатырсыңдар? — деп едім, ол «тыс» дегендей ишарат бере жақындап:

— Алдыңғы окопта немістер... Лейтенант оларды әдейі жіберді... Қақпанға түсіріп аламыз, — дейді. Бізге еш уақытта атушы болмаңдар, үнін шығармастан құртыңдар, деп жарлық етті, — деп асығып, сасып, сыбырлай баяндады.

— Айтқаныңа түсінсем, төбенді көрмейін,— деп таңғала бетіне қарап, — сен өзің не былжыратып тұрсың, жөндеп тоқ етеріңді бір-ақ айтшы, — дедім. Ол тағы сыбырлап, жасыл көзін үрейлендіре күліп: — Қазір, қазір... тоқ етерін қазір айтамын, — деп қолын бір сермеді де, алдыңғы ор мүйісіне тышқан аңдыған мысықтай жиналып ыршып, жоқ болып кетті. Адыютант таңғала қарап аузын аша бергенде, қарлыққан дауыспен:

— Аузына пилотканы тыққын... Үнін шығара көрмегін... Ойбай, қатты буындырма... Мынаусын мен бармағымды қаттырақ батырып жіберіп буындырып өлтіріп қойдым ба? — деген сыбырға жетіп барсақ, ор түбінде он немістің алқымынан біздің он жігіт алып, жығып салып, үстеріне мініп, қылқындыра арпалысып жатқанын көрдім.

Әлібек пен Далман екі жақтағы шетінен көгендегі қозыларды ағытқандай немістердің қару-жарақтарын алып, ауыздарын таңып, қолдарын артына байлап, тұтқыннан босатып, ор жиегіне қарата итермелеп жіберіп жатқанына аң-таң болып тұрып қалыппын. Мені көре сала лейтенант Әлібек баяндау кейпімен маған қарай тұра ұмтылды.

— Кейін, кейін айтарсың, ерім, — деп қолыммен сілтей тоқтаттым.

— Майор жолдас, немістер оң қолымен ешқандай әрекет етпейді, оны байқап тұрсыз ба, — деді адыютант.

— Иә, — дедім де, бетіне жалт қарап: — не деп қыртып тұрсың, бар, жәрдемдес мыналарға. Байқауды маған-ақ тапсыр, — дедім.

— Құп болады, — деп ынталана ұмтылды ол.

* * *

— Қоқи атаң аузы, тағы жиырма неміс келеді, — деді бақылаушы қырғыз жігіт.

— Нысанаңнан түсіре көрмегін... Мыналарын жайғастыруды аяқтауға аз қалды, сабыр ет, мен айтпастан атпағын, — деді лейтенант.

Жауынгер басын изеді де, қол пулеметінің құндағын қапсыра құшақтап, нысананы көздей берді. Қасына барып:

— Қайда? — деп сұрап ем.

— Ойпаңдағы бұтаның ішінде, қазір бермен шығады, — деп мойын бұрмай тұра берді.

Рас екен, біресе еңбектеп, біресе жер бауырлап келе жатқан жиырма шақты немістерді мен де көрдім.

— Әлібек, немістер 150 метрдей жерде. Мына пулеметчикке айтатыныңды айтсаңшы, — деп артыма қарасам, ол шынымен босаған екен, күлімсіреп бала мінез лейтенант:

— Сабыр етіңіз, ақсақал, аналар біраз ұзасын, — деп артты көрсетті де, көзі жәудіреп: — ағатай, сіздің кетуіңізді сұранам, біз атсақ, немістер де атады ғой, сіздің бекер қауіпте болуыңыздың қажеті не? — деді.

— Жүз метр қалды, адамдарың қайда, тез істейтініңді істе. Мен туралы қамқорлығыңды одан кейін айтарсың, — дедім түрімді суытып.

Әлібек екінші пулеметті өзі алып, қырғыз жігітіне:

— Мен оң қанаттан, сен сол қанатынан ортасына дейін «огонь!» — деп команда берді.

Екі қол пулемет бірден сақ етіп дүрілдей өлімді шашыратты. Дұшпан қирай құлап, шетінен жығылып, сұлай бастады. Сәл тыныс ала беріп, екеуі бірдей тағы да атты.

— Дұрыс. Тірі қалған біреуі де көрінбейді, тоқтат, — дей бергенімде, жау жағынан бірнеше оқ зу-зу етіп өте шықты. Орға бұға қалдық. Неміс қояр емес. Бас көтертпей, оқ пен минаның астына алып, сабалап жатыр бізді. Окоптың түбіне отырдық.

— Қане, неміс тыншыққанша, темекі тартып алалық, жігіттер. Мүмкін бір миначы тіке түсе қойғандай болса, папирос бекерге шығын болар, — деп күліп жігіттерге күміс құтымды ұсындым. Папиросты ала беріп, масадан қорғанғандай қырғыз жігіті оң қолымен құлағын қақты да:

— Еми, атанды ұрайын, не болған? — деп қолындағы қанға таңғала қарады. Әлібек жүгіріп келіп қарады да:

— Ой, жігітім-ау! Құлағыңды тесіп кетіпті ғой, — деп қалтасынан жалма-жан шүберек алып таңа бастады. Темекінің түтінін бұрқырата шығарып отырып:

— Оқасы жоқ, лейтенант жолдас, немістер мені соғыстан кейін сырға тақсын деп құлағымды тескен шығар, — деп сабырлы жүзімен езуін жиды. Кенет жауынгер аспанға қолын шошайтып:

— Майор жолдас, біздің снаряд, — деді.

— Мына шудың ішінде оны қайдан тани қойдың? — деген сұрағыма:

— Біздің снарядтың зуылдағаны немістердікіндей емес, оны мен әр уақытта ажырата білемін, — деді.

Айтқанындай-ақ алдымыздағы неміс бекінісіне біздің зеңбіректер оқ жаудырып, гүрсілдеп, үстін-үстін жарылып жатқандарының даусы анық естіле бастады. Аздан соң бізді атып жатқан пулеметтер мен минометтердің үні өшті.

* * *

Түнгі сағат он екі. Жертөлеге Игнат Платонофич кіріп келіп:

— Командир жолдас, лейтенант Әлібек Қаржаубайұлы оншақты жауынгерімен сіздің шақыруыңыз бойынша келіп тұр, — деді.

— Шақырыңыз, барлығы кірсін осында, — дедім. Олар ізетпен, әскери әдеп ұстап кіріп келді.

— Шешініп отырыңыздар, жігіттер. Игнат Платонофич, сіз де отырыңыз, — дедім де, — Николай он үш адамға ас даярлат, — деп адъютантқа бұйырдым. Жас, акқұба орыс жігітіне: — Сен кім боласың? — дедім. Ол орнынан ыршып тұрды.

— Отырып айт, асықтастан, — дедім.

— Мен — Ян Каршаков. Соғыстан бұрын онжылдық мектептің ақырғы бөлімінде оқыдым, әкем тері заводында жұмыскер болып істейді, — деді де, басқа не айтайын деп, ұяла қызарды.

— Дұрыс. Сен кімсің? — дедім басы таңулы қырғызға.

— Мен — ефрейтор Ошпанқұл Алымов. Соғыстан бұрын бастауыш мектебінде мұғалім болып істедім. Педтехникумды 1939 жылы бітірдім. Әкем — колхозшы.

— Дұрыс. Сержант Далман, кім екеніңді толығынан айт, — деп ем, Далман қымсынып:

— Мені білесіз ғой, несін қайталайын, — деді.

— Жадымда жоқ, есіме түсіргін, — дегенде адъютант үстелдің үстіне тамақ әкеліп қойды.

— Жарайды, кейін айтарсың, — деп әрқайсысының алдына арақ құйылып біткен соң:

— Мен анық-қанығын білмеймін. Бірақ та сендер бүгін әжептәуір қызмет атқардыңдар. Өздерің кейіннен маған түсіндіре жатарсыңдар. Сендердің амандықтарың үшін алдымен жұтыңдар мына ромкедегіні, — дедім.

Тамақтанып болған соң, Далман:

— Рұқсат болса, майор жолдас мен айтайын, — деді.

— Айта қойғын.

— Мен, Далман Моисей Саламонович, ұлтым — еврей. Соғыстан бір жыл бұрын ғана түрмеден шыққан рецедивистпін. Маған елім сеніп қолыма жарақ берді. Мен елімнің жақсы ұлы емеспін. Сөйтсе де сенімді ақтау қиын екен. Осы соғыста анамның ақ сүтін ақтап, Отан үшін не шейіт болып өліп, тірі қалсам, адам қатарына ақ адал ниетпен қосылуды арман қылып, алдыма асқар таудай мақсат етіп едім. Басқа не айтайын...

ОФИЦЕРДІҢ МАЙДАН ДӘПТЕРІНЕН

Мен 22 жасымнан бері әскер қатарындағы адамның бірімін. Ұлы Отанымыздың көп жерлерін маған қызмет аралатты. Төрт-бес жылғы өмірім қан майдан шебінде өтті.

Мен кеңсе офицері болғаным жоқ. Қатарда да, майданда да алдыңғы шепте жүргендердің біреуі болдым. Қайда жүрсем де, солдаттармен араласып жүріп, олардың тобының ішінде болуға тырыстым. Қызметті жай қатардағы (рядовой) жауынгерден бастап, 15 мың басы (командир дивизии) болу дәрежесіне дейін жеттім.

Солдаттарға сабақ та бердім, олардан өзім сабақ та алдым. «Тіс қаққан» жауынгерлермен пікір алысып, олармен сырласып, кей-кезде ақылдасып, жаңадан келген жауынгерлермен әңгімелесіп жүруді әдет еттім. Сөзімде, әңгімелерімде халық мақал-мәтелдерін пайдаланудан бас тартпадым. Сонымен қатар, тәжірибемізден қорытынды түрде туған ой-пікірлерімді де қысқартып айтудан тайынбадым.

«Көп түкірсе, көл болады» дегендей, менің ұстазым қызметтес, майдандас жолдастарым, достарым, солдаттар болды. Ой, пікір, сана жағынан мені байытқан солар.

1941 жылы маған бір тілші:

— Сіз қандай академияны бітіріп едіңіз? — деп сұрақ берді.

— Мен халық академиясын бітіріп едім.

— Ондай да академия бар ма еді? — деп ол таң қалды.

— Мой полк — моя академия. Я прежде всего учусь у него, а потом учу его же, — дегенімде ол қарқ-қарқ күліп, түсінгендігін білдірді.

Көпке, меніңше, пайдам аз тиді. Көптің қорынан, халық қазынасынан мен мол пайда алдым. Мені адам етіп, атымды шығарған көпшілік.

Мені кейбіреулер ұялмай-қызармай «батыр» дейді. Шынында, мен батыр емеспін. Біреуден жығылып, біреуді жығып жүргендердің бірімін. Мені жаратқан көпшілік — жауынгерлер қоғамы.

Итак, мой полк — моя академия. 1942 жылы жаздың бір айында саяси жетекшілердің жиналысында, солардың тілектері бойынша, бірнеше қысқа пікірлерімді айтып бердім. Барлығы дәптеріне жазып алды. Олардың арасында Құрманбек пен Мәлік те бар еді. Саяси жетекшілер сондағы айтылған сөздердің көбін қызметтерінде пайдаланып жүрді. Кейбіреулері майдан газетеріне де басылды.

Әрине, жеке айтылған сөз, сөйлемдер кейбіреулерге тоқал ешкідей болып көрінуі де мүмкін. Бірақ, біз майдан шебінде, үгіт-насихат ісінде оларды жағдайға байланыстырып, айтқан сөздеріміздің тұжырымды, қорытындысы ретінде пайдаландық. Жауынгерлер оған түсініп отырды. Халқымыздың мақал-мәтелдері, өздеріміздің тәжірибеден алған қорытындыларымыз найза мен оқ сияқты қолымыздағы жарақ болып, бізді кезінде қаруландырып, көңілімізге әжептәуір тірек болып отырды. Дұрысы — жәрдемдесті.

Менің екінші ана тілім — орыс тілі. Мен — орыс, қазақ тілін тең ұстауға тырыскандардың біреуімін. Ойымды орысша келсе — орысша, қазақша келсе — қазақша соға беремін. Кей кезде «қайдан шықсаң, одан шық» деп араластырып сөйлеймін, араластырып жазамын. Бірақ та мен шоқынған қазақ емеспін, менің қазақ тілім «Соц. Қазақстаннан» кем емес. Сағындықтың Құрманбегі кейіннен газет қызметіне өтті. Мәлік совет армиясының жоғары саяси орнынан ұлттар үгіт-насихатына меңгеруші болды. Жап-жаман екі саяси жетекші үлкейіп, дәрежелері көтерілді.

«Блокнот агитатора» деген кітапшалардың бірнеше сандарында менің кейбір пікірлерімді халықтың мақал-мәтелдерінің арасына қосып жариялады. Құрманбек арамдық істеді. Ал, Мәлік болса, адалдық істеді. Ол бір мақал арасында (газетте) менің сөздерімнің атын атап, кей жерінде дәріптеп жазды. Құрманбек кейбір сөздерімді «Арпалыста» атымды атамастан эпиграф ретінде пайдаланды.

1943 жылы біраз топталған пікір жинақтарын мен Қазақстан Ғылым академиясына тапсырдым. Осы дәптерге сол пікірлерімнің басын қосқан ретінде тізіп отырмын.

1941 жылдың бұлыңғыр октябрь айы. Дұшпан легі алдымен дивизияның сол қанатындағы 1075 полкқа топтана тиісті. Ұдайы үш тәулік арпалыса айқасқан ұрыс жүргізілді. Үлкен ұрыстың сарынын алыстан естігенім болмаса, оған мен қатысқаным жоқ. Мен дивизияның орталығындағы басқа полкта едім.

Генерал Панфилов қызу ұрыстың басы-қасында болып, штабына оралып бара жатып, жолда менің штабыма соқты. Бетін көк басып, мұрты басылмай, ерні кезеріп, қабағы кіртііп, киімдерінің лайға айғыздалғанын көріп:

— Шаршағаныңыз көрініп тұр, генерал жолдас. Біраз демалсаңыз қайтеді? — дегенімде ол:

— Соғыс алаңы курорт емес, жорықта жүру серуендеу емес. Іс жаңадан ғана басталып келе жатқанда, қалай демалмақпын? — деп езуін жинап күлді де, — одан да, қайта, сонда не болып жатқанын айтып берейін, — деп әңгімесін бастады...

— "Ер есімі — ердің есінде қалады" дегендей, генерал әңгімесінде ерлік көрсеткен жігіттердің аттарын атап, сөйлеп отырды. Моноенко, Маслов, Ауызбүрік, Терехов, Жетпісбаев, Снегин, Тілеуқабылов, Райкин, Ғабдуллин...

Ол кезде мен генерал атағандардың біреуімен де таныс емес едім. Оны мен татар азаматы деп ойлап едім. Сені де әзірбайжан деушілер бар деп күлді ол.

КӨК ТӨМПЕШ

1942 жыл 29 сентябрь. Таңертең түнерген қара бұлт шығыстан соққан қатты дауылдан ығысып, батысқа қарай будақ-будақ көшіп барады. Аздан соң жел біраз саябырсыды да, нөсер құйып қоя берді. Жер бетін сел басып, сайлар өзенге айналды.

Далада жаңбыр бір рет жауса, орманда екі рет жауады. Тамшы сорғалап жауынгерлердің мойнына құйылады. Бірақ оны елеместен алға, дұшпан бағытынан көз алмай, мылтығын серт ұстап жауынгер тұр.

Түнере жауған күн бетпақ,
Ызылдай соққан жел бетпақ.
Көк орайды сарғайтқан,
Мейірімсіз күз бетпақ.

Мен осындайға бой бермей қасқайып тұрған жауынгерге ұшырасып тұрмын.

— Қалай, батырым, жауын өтті ме?

— Қайтер дейсіз, үйреншікті нәрсе ғой. Бізден өткен жауын немістің мойнынан да сорғалап тұрған болар, — деді ол.

— Оның дұрыс, — деп алға кетіп бара жатыр едім, ол:

— Тоқтаңыз... — деді де серт ұстап тұрған мылтығын кезеп, бір рет атып жіберді. Маған «жат» дегендей ишарат білдірді. Содан соң ол:

— Тағы біреуі бар болатын, абайлаңыз, — деді.

Ол алдымыздағы көк төмпешікті нысанаға алып тағы да атты. Көріп жатырмын, төмпеш екі рет аунап түсті. Ол еңбектеп барып, оққа ұшқан жаудың документін алып келді. Екі сағат бойы аңдысқандарын айтты. Мен бетіне тесіле қарап, оған темекі бердім. Ол темекіні алды да, бұрынғысынша қасқайып, орнына барып тұрды.

Мен оның жүзінен қырағы, сергек, әрі мерген, ержүрек қазақ жігітінің кейпін көрдім. Оның Отан алдындағы борышын тапжылмай орындайтындығын, ол үшін суыққа тоңып, ыстыққа күйуге әзір екендігі айқын сезіліп тұрды.

— Сен Тұрғара Тұраровсың ғой, — деген сұрағыма, ол басын изеді. Тұраров бір емес, мың, миллион. Әрбір қарапайым жауынгер өз міндетін табандылықпен адал орындайды. Орындауға міндетті де, — дегенді айтып тұрғандай болды оның сабырлы жүзі.

* * *

Ал, енді генерал-полковник Чистяковқа оралайық:

— Сол кісі туралы бір-екі естелігімді айтып берейін.

I

Бір иі қанбаған қамыр сияқты майорым бар еді. Соған ашуланып (комдив кезім ғой), начальник штабымды шақырып алып: «Откомандировать его в распоряжение штаба армии, такой болван мне не нужен», — деп бұйырдым. Майор сұп-сұр болып кетті...

Үш күннен кейін майор қайтып келіп, маған конверт тапсырды. Конвертті алып оқып едім, генерал-полковниктің почеркі өте жаман кісі еді. 3-кластағы балалардың жазған почеркісінен аспаушы еді (как ученический почерк). Былай деп жазыпты:

«Тов. Момыш-улы.

Если товарищ майор не хочет работать — научите его работать. Когда он, товарищ майор, научится и будет хорошо работать, можете откомандировывать его в мое распоряжение. И. Чистяков», — деп қол қойыпты. Шынымды айтсам, от генерал-полковника я не ожидал такой записки. Денем ұялғанымнан ысып кетті. Оны майор да сезді.

— Ну что же, товарищ майор, командующий приказал Вам работать, а мне приказал учить Вас понятно!

— Понятно, товарищ полковник, — деп честь беріп қақиып тұрды.

— Я, Вас назначаю командиром батальона. Берите себя в руки, подумайте. Если Ваш батальон не будет одним из передовых в моей дивизии, (у меня в дивизии 7 полков) пеняйте на себя. Я, Вас тогда расстреляю, имейте ввиду это... — Содан соң күлдім. — Поздравляю вас с новым назначением на высокую должность. До свидания. Я за Вами буду строго следить.

— Слушаюсь, товарищ полковник, благодарю за доверие.

Кейіннен майор оказался не плохим командиром батальона. Адамды кемітіп құрту оп-оңай ғой, көтеру қиын. Егер де генерал-полковник Иван Михайловичтың жаңағы запискасы болмаса, майор құрып кететіндердің біреуі еді.

Герой Советского Союза, генерал-полковник Иван Михайлович Чистяков (в конце войны главнокомандующий Советскими войсками в Корее, ныне главный инспектор сухопутных войск Советской Армии) он является одним из моих учителей — наставников. Почему то, я ему очень понравился. Он даже меня очень любил. Қан майданда жақсы көру оңай емес. Қастасып, өштесу оп-оңай. Оны мен басымнан өткізгендердің біреуімін. Адам — пенде. Кемістік әркімде де бар. Кемістігі жоқ деп ойлайтын адамдар адам емес. Надандықтың үлкен дәрежесі сол ойда жатыр. Мойныма аламын: менің жақсы қасиетімнен жаман қасиетім аз емес. Құдай маған кемістіктерді аямай төгіп берді. Қартайған кезімде ойланып, өткен өмірді еске алып отырсам, өмірімде көп қателіктер істепмін.

Оларды түзеу қиын. Өткен нәрселерді қайтару мүмкін емес қой. Өкінемін! Қайғырамын! Қатты өкінемін!? Орысша айтқанда партия, правительство, главное командование маған өте сеніп, қан майданда қарамағыма 18 мың ерлердің тағдырын тапсырды. Солардың мен командирі болдым. Обалы не керек, өзімді-өзім аяған жоқпын. Қармағымдағыларды да аяған жоқпын. Қартайғанда ойлап отырсам, жастық қызушылыққа ерікті көбірек беріп жіберген екенмін. Из-за моей глупости жүздеген жауынгерлер құрбан болды. Соған жаңа ғана түсініп отырмын.

Қартайғанда көзімнен жас шықпай отыр. Мен жылауық шал емеспін. Көздерімді ойып алсаңдар, арман жоқ. Көзімнен қан шығар, бірақ жас шықпайды. Мен өзімді, жауынгерлерімді базарға жұмсаған жоқпын, Отан үшін, намыс үшін жауға жұмсадым, ажалға жұмсадым. Құрбандарымыз аз болған жоқ. В меня стреляли больше чем тысячи раз — я не виноват, что меня не убили. Мен өзімді-өзім аяп көрген жан емеспін... Осы сезім «Ей, алжыған шал, өзіңді-өзің кеміте бермегін. Ел басына күн туғанда, қайғысыз елімізде бір семья жоқ екенін түсінбейсің бе!? Соның біреуі өзіңсің. Оттамастан, алжымастан көрген-білгеніңді ұрпаққа айтып, жазып кеткін»,— деп маған аруақтар айқайлады. Мен оларды тыңдауға, тілін алуға мәжбүр болдым. Сол себепті жаза бастадым, жазып жүрмін. Мен жазушы емеспін.

Мен тек қана мемуаристпін — шындықты ғана жазамын. Болған оқиға мен көзіммен көргендерімді ғана жазамын.

Бұдан он-он бес жыл бұрын жазғаным есіме түсті (10—15 лет тому назад я писал):

Доктор-ау, тамырымды ұстамашы,
Еріксіз сырыңды айт деп қыстамашы.
Өзінен басқа жанға сенбейтұғын,
Қайсыбір қатыгезге ұқсамашы.

Доктор-ау, менің ешқандай сырқатым жоқ,
Денім сау, қатыным сұлу, тамағым тоқ.
Үйренген арпалысқа сорлы басым,
Атарға оғым да жоқ, жауым да жоқ.

А, кейінгі жылдары

Доктор-ау, тамырымды ұстасаңшы, — деуге көштім.

Подстрочник

О, доктор, не щупайте мне пульсы,

Не вынуждайте меня исповедываться
Не уподобьтесь жесткому самоверу
(Кроме себя никому неверующему)

О, доктор, у меня нет никаких недугов,
Я здоров, жена красива, один из сытых я
Моя взбалмошная привыкшая к схваткам
Чтоб выстрелить (пальнуть) у меня пули нет
Достойнейшего этой пули — врага нет.

* * *

Вчера Әсет Аукебаев сказал мне, что поданным книжной палаты я автор пятнадцати книг (15) книг изданных в Казахстане. Тиражи около 1.500.000 экз. Одиннадцать (11) книг изданных в России, Киргизии, Таджикистане, Узбекистане. А за рубежом на шести языках...

Я автор около 250 статей, около 100-1500 строк стихотворений и афоризмов.

Я был приятно удивлен. Придя домой я написал на память:

- 1) История одной ночи
- 2) Наша семья
- 3) За нами Москва
- 4) Генерал Панфилов
- 5) Фронтовые встречи
- 6) Я помню их на каз. яз.
- 7) Сборник I
- 8) Сборник II
- 9) Жауынгерлер тұлғасы
- 10) Төлеген Токтаров
- 11) Артымызда Москва
- 12) Ел басына күн туса
- 13) Біздің генерал
- 14) Олар менің есімде
- 15) Куба әсерлері
- 16) Ұшқан ұям

Рас екен-ау, деп сендім.

Басқа айтқандарым да рас болуы керек.

ҚАРТТЫҚ ТУРАЛЫ ТОЛҒАНЫС

Қарттық аяғымды тұсап, үйден шығармай, отбасында көгендеп қойды. Қолым қалтырап, түрегелсем тізем дірілдеп, буыннан әл кеткенімен, көкірегім сайрандай ашық, ақылым тетік, көзім әлі де қырағы. Ойдың жүйріктігін кісі қартайып, бөстекке тұтқын болғанда ғана біледі екен. Ел іші, ақыры үй шаруасына айналысып, тірлікке алданбағаннан кейін, өткен-кеткеннің барлығы ап-айқын болып, көкірегінде сайрап, көз алдында жолдай жосылып тұрады екен.

Тоқсан түрлі шешуі бар торқа сияқты іліге, түйіле шатысқан өмірдің тоқымасын тоқсандағы қарт шешуі оңай ма деп те қаламын. Бірақ та төріңнен көрің жақын болғаннан кейін, денеден кеткен күш ойды өрге сүйреп, қанды қайнатудың орнына, жаныңды көрге сүйреп, тәніңді күннен күнге дамыл таппай суытқанын сезген соң, сарғайған жапырақтай, дымқылға түсіп шірігендей, кей кезде ойға терең сүңгіп отырып, мүлгіп-қалғу қарттықтың серуен жолдасы екендігіне бүгін көзім де, ақылым да айқын жетіп отыр. Кеудіреген қарт денені ой кернеп, сыздауықтай сыздататын мезгіл де аз көрінбейді. Тек өткен-кеткен ғана өне бойы ми қонағы болып тұра да бермейді. Кей кезде болашақты да ойлайсың. Бірақ та оған өзің жетпеуге көзің анық жеткендіктен бе, тап осы кездегіні, болашақты, сенікі емес — балалардікі деген өзімшілдік мінез пайда болып, егер де өмірімнің мен татқан ащы-тұщысынан білгенімді айтсам, тағы да жастардың біреуі «Мына алжыған шал не деп ақыл айтып былшылдап отырды» естіртіп айтпаса да, ішінен айта ма деп қаймығып, бар сырыңды ішіңе сақтап отыра береді екенсің. Зерігесің, ойдан да қашық болғың келеді. Сарғайып, сазарып отыра берген соң, қайтадан ой қоршауына қалай түсіп мүлги қалғығаныңды оянғанда бір-ақ сезесің.

Жастар көзінің қырымен қарай беріп, біріне ымдай жымыып саған күледі. Әдеп тұтқаннан шаршап, кей кезде баланы оятқандай сөзіңді дұрыстап ішінен мысқылдайды, ақырында қарттарды ашық келемеж қылудан тайынбайтын немере-шөберелер де құдай ақын, жоқ емес, меніңше, көп те. Оларға ызаланып, құсаланатын да дәрмен аздықтан ба, әйтеуір елемеген болып отыра бересің. Өйткені олар ойлап, ұялып басылмайды, басынады — төбеңде ойнайтын әсіреңкіліктері де болмай қоймағанда, «басына келсінді» қарғап ойламайсың, «көп жаса» деген тілекпен айтқаныңды сезгенде, қарттықтың ішінің сонша кеңдігіне таң қаласың.

Менің тірлігім — ой, ой үстінде қалғу. Қалғу — менің тұлпарым, ұйқы — менің желмаям. Көзім ілініп кетсе, жаһан кезіп, серуендеп шаршағанымды бір-ақ сезем.

Қар жауды қара жерге кетпейтұғын,
Астыңда екі бұлақ кеппейтұғын.
Құрылған меруерттен есіл қала,
Табылмас сені ұста септейтұғын.

Қарттықтан мүгедек болып отырып, өзіңді-өзің бұл дүниеге ертең-бүрсігүні кететін қонақ санағандықтан ба, кісі өмір қадірін қартайғанда шынымен-ақ біле ме деймін. Қартайған сайын жан тәтті бола ма деймін. Ақырғы күнінде ешкімді ренжіткің келмейді, біреудің көңілі қалмасын деген пікір ойыңнан кетпей, жастардың бәріне «қарағым-шырағымды» алдап, айлалау үшін емес, шын ниетіңмен-ақ жақсы көргендіктен айтасың. Кімге болса да

жаманшылық ойламайсың, бәріне де Алладан жақсылық тілейсің. Өзіңнен кішілердің барлығы көзіңе әртүрлі құлпырған гүл сияқтанып көрінеді. Қарт кісі жастарға гүлге мейірімденгендей мейірімденіп, қызыға жаны ашып, аяулы мінезбенен қарайды екен, олар бақытты болса, шын ниетіңмен қуанады екенсің, бақытсыздығына, жеңіл-желпілігіне кәдімгідей-ақ кәрі қабырғаң қайысып, қынжыла қайғы ұрғандай боласың. Елдің барлығына бақыт тілейсің. Бәрі бірдей жақсы болып, өмір қызығын уайымсыз өткізсін дейсің. Бұдан бұрын қарттықтың соншама ақ ниет, мырза екенін кім біліпті. «Бала да бір, қарт та бір» дейді қазақ. Мүмкін, дұрыс шығар. Баланың ойы алға жүйрік болса, қарттың ойы артқа жүйрік, шапшаң, күнәлі өткен өмірді мезгілде аралап шыға келеді. Баланың ойы — тәлтіректеген тапыр-тапыр ұйытқи соққан қиыр ұшы, байланысы жоқ қызық ой, қарттың ойы — тіс қаққан тетік ой — белдер асып, қырға шығып, кейін өз ізіңе өзің қарап, қисық-қыңырын сынақ көзбен көрген мезгілдей болғандығынан болуы керек деймін.

* * *

Жеңгеннің әкесі Бекбай, оның атасы Көкбай деген кісі болған. Екеуі де Абайдың замандасы болған кісілер. Үлкен ағасын өзіне атқосшы қылған Абай, мынаның әкесін Семейге жіберген. Соған мал беріп, бақтырып, барғанда тұратын тұрағы еткен. Яғни Абайдың Семейдегі даяшысы болған. Абай капризный кісі болған. Абайға бұлардың жақындығы осы жағынан. Ал, енді шежіре жағынан алғанда, бұлар тобықты емес. Бұлар Уақ-Керей, бұлар ру жағынан С. Мұқановқа жақын. Бұлардың ата-бабасын Абай өзіне тартқан. Абайдың атын ата-бабалары жамылып келсе, бұлар да Абайға жақынбыз деп жүреді. Әкесі негізінен Семейдегі Абайдың қызметшісі болған кісі. Өйткені Абайға қонақ үй керек, сол үшін ұстаған. Мұны маған олардың өздері айтып берді, ру сұрасқанда қариялары айтады.

* * *

Шамасын білмеген кісіде ауыл жоқ. Шаманың да шеңбері бар. Соны байқау үшін аз, көп болсын, ақыл керек. Мынауың шаманы, ұн шеңберді де білмейді. Шаманы білу үлкен нәрсе, онымен санаспаққа болмайды. Өмірден орнын арсыздар мен ақымақтар ғана таба алмайды.

Абайша:

Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та бар, қалан деген ой.

* * *

Өмірден біз қайғырып уайым жейміз....
Құдірет оны да біз өмір дейміз, —

депті ауылдың қазағы. Я не исключения. Менде де сондай арман бар. Арман деген сөзге дұрыс түсіну керек. Арманның түбі жоқ, терең нәрсе. Дарынды ғалымдардың, ақындардың, әншілердің түбіне жетпеген арманының тегі сол болады. Тіке айтқанда Морис, Э., Л., Сталиндер сол арманның түбіне жету — орысша айтқанда невозможно.

Мечта — это поэтическое слово... Никто не постиг в истории человечества своему мечту. Это невозможно! Реализм мен романтизмді айыра білу керек. К несчастью человечество — мы до сих пор не различаем разницу между реализмом и идеализмом.

Человек — сознательные животные. Сознание в разное время понимается по-разному. Так сознаниям, коммунизм — это утопия. Мы сами видим, что такое социализм. Глупый Хрущев заявил — мол, завершили строительства социализма — деп оттады ғой.

Личные интересы каждого поколения разные. Бір заман, бір заманға ұқсамайды. Бір заманның балалары екінші заманның балаларына да же ұқсамайды. Әркімнің өз заманы өздеріне жарастықты. Олардың жақсылығы да, кемістігі де болады. Оларға пайғамбар болудың қажеті жоқ. По этому всякие предсказывание это абсалютное ерунда. Кішкентай мысал. Өзіміздің бел баламыз кейде тілімізді алады, кейде тілімізді алмайды, а предсказывать будущее — общее явления, это очень строго безответственное явление. Сама будущего поколения, сами будущее общества в смысле закономерного своего развития будут решать свою судьбу. Нам, старшим поколениям, командовать им нечего. Жить да им, а не нам. Пусть они сами решают свою судьбу. Наставниках мы их негодимся.

Я как старый человек может грубо, может быть резко выразил свою мнения, я не прошу прощения — потому что я так думаю, а вы как думаете дело Вашей (жизни).

Мен Бауыржан Момышұлымын — я — знаменитый полковник (это говорю без ложной скромности); Я признан как полководец — как воин, не только в Казахстане, не только в Советском Союзе, а во всем мире. Я писатель, я ученый — философ, психолог. Я — поэт, я — инженер..., Все это говорится без ложной скромности, на все эти перечисленные вещи у меня имеются документы.

Со мной шутить можно, но баловаться нельзя.

Служу Советскому Союзу.

ЕСТЕМЕС

Біздің тұқымда Естемес деген кісі болған. Ол кісі Киікбай (руынан) болады. Қаражол біздің ауылдан өтеді. Ол қырғыз, қазақтың, өзбектің араласқан жолы. Сол қаражолдан орыстар да жүреді екен. Орыстың бір арбасы (жүгін артқан соң аттары шаршап) Шетбұлақтың түбінде тоқтап, болдырған аттарына шөп беріп, шаршаған орыстар арбасында ұйықтап қалады. Естемес жылқы бағып жүреді екен. Таң сәрі жаңағы арбасының үстіне шығады.

— Ой, әкенді ұрайын кәпірлер неғып жатыр, ұры болуы керек, — деп қолындағы шоқпармен орысты ұрып-ұрып тұрмастай етеді. Сондағы оның ойы ұры деп жазалағаны, оның психологиясы солай. Орыс ақылды орыс екен.

— Әй, сен жынды қазақ екенсің ғой. Мені кінәсіз неге сабадың? Даланың алақанындай бір жерді қызғандың ба менен? Атым болдырып, өзім ұйықтап жатқанда неге ұрдың мені, оңбаған екенсің ғой. Менің жазығым не? — дегеннен кейін Естемес:

— Алжыдық тақсыр, кешіріңіз, — деп алдына жүгінеді.

Қазақша білетін орыс екен.

— Кешірдім, қарағым, Құдай кешірсе, мен кешірдім, — дейді. Сонда Естемес қайтадан аяғына жығылыпты...

Естеместің екінші қылығы бар (естуімше айтамын. Бірде жолмен орыстардың арбасы өтіп бара жатыр екен. Оған Естемес тағы да қыр көрсетем деп бір орысты ұстапты арбасымен. Орыс қазақша білмейді екен. Естемес те орысшаны «қатырады» екен. Әлгі жерде екеуі тілдесе алмапты. Ұстаған Естемес қой. Орыс байғұс:

— Мына қырғызға не жоқ, мен жолыммен кетіп барам ғой, — деп ойлайды.

Бұл жер поездың қызыл отаудың жаңа ғана өткен кезі. Мұны Естемес есітеді. Сонда біздің тұқымдағы 1-рет орысша «сөйлеген» Естемес:

— Ой, ібіламант, пойыз Ташкент пойдат. Кіспен Фрүнзе пойдат ібіламант, — депті. Орыс қорыққанынан екі атын беруге де дайын, бірақ түсінбейді. Екі атын алып, арбасын тастап ауылға келеді. Әкем Естеместен үлкен болатын. Әкеме кәпірдің атын тартып алдым деп мақтанып келеді.

Ол кезде кішінің үлкенді сыйлайтын кезі ғой, қазіргі замандағыдай емес:

— Ой, оқырандаған ит, орыс кәпір болса да, адамның баласы болады. Өз тірлігімен бара жатқанның атын тартып алған қандай итсің сен. Оның айыбы не, ұрлық істемеді, ауылды шаппады, ол — жолаушы. Жолаушының жолын тоқтатқан иттікке жатады, — деп менің әкем Естеместі ағаның жолымен сабапты.

— Атын қайтарып бер, сындырған арбаңды түзетіп беріп, «Жолың болсын» деп шығарып сал, — деп тағы ұрсады.

Таяқ жеген Естемес бәрін орындап, орысқа извиняет деп кешірім сұраған екен.

МУЗЕЙ АПА

Мен орнымнан тұрып, басқа бөлмеге кеттім.

Мен тауда қызмет істеп жатыр едім. Телефон сыңғыр ете қалды.

— Бауке! Айнабұлақтан құда-құдағилар мен жездем келіпті. Олардың үстіне Музей апашка келді... — деді жұбайым Ғайникамал.

— Олар қайда тоқтапты?

— Қайда тоқтасын, бәрі де біздікінде отыр...

— Бір нәрсені бастап қойып едім, соны бірер сағатта бітіріп болып үйге барайын, әзірінше қонақтарыңды өзің күте бергін...

— Музей апа телефонды сұрап тұр...

— Бергін.

— Ау, мен ғой, — деген Музей апаның даусы естілді.

— Здрастуй апке, — дедім мен.

— Как... тағы не деуші еді, — деп күліп Музей апа, — әй, сенің әке-шешең мұсылман еді ғой, мені мазақтамастан, бай болғыр, қазақшалап сөйлеші, — деді маған.

— Извиняюсь, Музей апа. Қалай, ат-көлігіңіз аман-есен келдіңіз бе?...

— Вот так хорошо! Ти мой браток! Правда?

— Правда Музей апашка... Ал, кемпір, енді өзің шоқыныпсың ғой...

— Қойшы! Құдай сақтасын...

— Не алып келдің бізге?

— Не знаем, жонка свой спроси...

— Онда телефонды Каманға бергін...

— Апам қой сойып, бас-сирағын үйітіп алып келіпті, — деді Ғайникамал.

— Дұрыс екен. Тамағыңды қойдың ба?

— Ет пісіп жатыр ғой.

— Дұрыс. Екі сағаттан кейін үйде болам...

Үйге кіріп барсам, жайылған дастарқан үстінде оншақты адам отыр екен. Төрде Музей апа отыр. Оның алдында бір бокал шампан тұр, қолындағы папиросын, мен кіре салысымен, столдың астына тастап, сасқалақтап:

— Айналайын, қарағым, — деп тұрып мені аймалады...

Қонақтармен сәлемдесіп болып, біраз отырғаннан кейін мен Музей апаға қарап былай дедім:

— Әпке, сіз, Әлиман, мен бір әке, бір шешеден екеніміз рас па?

— Рас қой, қарағым.

— Рас болса, Разия мен Момыштың бір баласы пейішке барады деп ойлаушы едім...

— Бәріміз де барамыз ғой, қалқам.

— Әлиман пейішке бармайды, оның себебі — ол оқтасанда сауда істейтінін сіз өзіңіз білесіз ғой.

— Қойшы қайдағы жоқ сөзіңді...

— Мен де пейішке бармаймын...

— Астапыралла, бұған не дерсің, — деп Музей апа күлді.

— Себебі мен көп адам өлтіргенмін, көп қатын алғанмын, арақ ішем, темекі тартам. Мен қалайынша пейішке бармақпын?... — отырғандар ду күлді. — Ал, сіз болсаңыз, жасырып темекі тартады екенсіз, жасырып шампан ішеді екенсіз...

Сізді пейішке бара ма деп ойлап жүруші едім, сіз де жұмақтан құры қалған екенсіз, — дегенімде отырғандар тағы да ду күліп жіберісті. Музей апа қысылып, шып-шып терлеп үн қатпай отырып қалды. Қарт кісінің қысылғаны қандай жаман. Отырғандар болса өз күлкілеріне ұялып, үн қатпай тым-тырыс болып қалды.

Орамалымен терін сүргіп алып, Музей апа есін жинап алып:

Сен менің жалғыз бауырымсың. Шешем ерте өліп қалып, сені мен бауырыма басып өсіріп едім. Бәрібір сені көре алмай тұра алмаймын. Мейлі қайда болсақ та, бірге болатық, — дегенде отырғандар жадырап ду күлісті. Конфликт сонымен бітті...

— Әпке-ау, сізге не болды? — деп шошына сұрапты таңертең шай қойып жүрген Ғайникамал, кемпірдің солғын түріне қарап.

— Кеше сөз кезегінен жеңілмейін деп айтарымды айтсам да, түнімен құдайға сыйынып, ұйықтамай шықтым, шырағым, — деп Музей апа көзіне жас алыпты.

— Құрдасың емес, құрбың емес, осы сен үлкен кісіге қылжақтауыңды қашан қоясың?! — деп Ғайникамалдың ұрсуымен менің оразам ашылды.

* * *

Азанғы шай үстінде отырмыз. Бәріміздің қабақтарымыздың солғындығын сезген сәби Мақпал тыпыршып отыра алмастан:

— Ата! Сіз Музей апашкаға ұрыстыңыз ба? — деп күтпеген жерден сұрады.

— Тәңірім-ау, мынау да сырымызды біліп қойыпты ғой, — деп апам күлді.

— Бәрін бүлдіріп отырған өзіңіздің ініңіз ғой... — деп Ғайникамал мені қуырып жеп барады. Мен де одан қалысар емеспін...

Әйелің жақсы болса, айтқаныңнан шықпайды.
Ыңғайыңды біліп, көңіліңді жықпайды.
Ақымағына тап болсаң,
Өз бойына мін тақпайды деген бұрынғылар, —

деп Музей апа босаған кесесін келініне ұсынды.

— Әй, алжыған кемпір! Сен бізді шағыстырып, арамызға от салып кеткелі келіп пе едің? — дегеніме Музей апа кербезденіп шалқая отырып, ыстық шайды екі-үш рет асықпай ұрттап, қанттың бір шақпағын аузына салып сорып, езуін жиып сорып болып, маған көзінің қиығымен кекесін қарап:

Бір кезде ағаш едік құма өскен,
Бұл кезде ұршық болдық шуда ескен.
Дүниеде өзгермейтін еш нәрсе жоқ
Бұны да шығармағын, батыр естен, —

деп айтқан екен бұрынғылар, шырағым, — деп шайының қалғанын бір ұрттап бітіріп, Ғайникамалға бос кесесін беріп, маған ала көзімен бір қарап, қабағын шытып жұдырығын көрсетті апам. Мен орнымнан тұрып басқа бөлмеге кеттім.

* * *

Мен ешкіні шеше, текені ата істеген қазақ емеспін....

Жоқтаймын Ахмет пен Мыржақыпты.

* * *

Оқу жылы аяқтала бастады.

Кіші балалар мен үлкен балалардың жазғы демалыстарының уақыт жағынан бір ай, жарты ай айырмалары бар екен.

Кіші балаларым:

— Апама барамыз! Апама барамыз! — деп ауылға асыға жөнелді.

— Біз де апама барамыз! Біз де апама барамыз! — деп олардың соңынан ортаншы қызым мен ортаншы ұлым ай-шайға қарамастан ауылға поезбен жөнелді...

Бір жетіден кейін жұбайым да:

— Мен ауылға барам! — деп өзіміздің «Көк жорға» «Волгамен» ауылға тартты... Мен жалғыз қалдым... Үйім опырайып қалды: балалар жоқ, жұбай жоқ — дуалдар, кітаптар, қағаздар... Мен қағаздарды айналдырдым, қағаздар мені айналдырды — мәшинкеге келген ойларымды тықылдатып басумен болдым мен...

Он күннен кейін мен де поезбен ауылға аттандым. Телеграмма бергенім жоқ.

КИРИЛЛ КУЗЬМИЧ

Келесі күні таң сәріде поездан түстім. Мені қарсы алған ешкім жоқ. Поезд алдында корзинамен шерешня көтеріп жүрген бір орыс шалы кез бола кетті.

— Шерешня алыңыз! — деді ол маған.

Қарап тұрсам, түрін шырамытам.

— Кирил Кузьмич! Это вы? — дегенімде

— Мен сизди танымай тұрмын, — деді шал.

— Қанша төлейін?

— Үш сом.

— Алыңыз, Кирил Кузьмич, — деп ақша бердім де күліп, — сатып алған шерешняны мен көтерейін, менің чемоданымды сіз көтеріңіз, Кирил Кузьмич... — деп екеуіміз вокзалға шықтық.

Такси жоқ екен.

— Темір жолдың астында, төменде таксилер болушы еді. Соған барып қайтыңыз. Мен сіздің жүктеріңізді қарауылдап тұрайын, — деді Кирил Кузьмич.

Мен төменге кеттім... Онда да такси жоқ.

200-300 метрдей жерде милиция мекемесі бар екен. Соған бардым. Алдында бір такси тұр.

— Мен полковник Бауыржан Момышұлымын. Таксидің айдаушысы қайда екен? — дегенімде майор орнынан ұшып тұрып маған сәлем берді. Оның алдында көзі жыпылықтап тұрған орақ мұрын әзірбайжан жігітке ол:

— Полковникті алып барып, бізге қайта оралыңыз. Содан кейін кім кінәлі екенін тексерерміз... — деді.

— Майор жолдас! Мен кінәлі емеспін! Саудагерлер шатастырып отыр.

— Жап аузыңды! Айтатын сөзіңді полковникті алып барып қайтқан соң айтарсың.

— Құп, майор!

* * *

Менің баратын жерім екі жарым-ақ километр. Жолда шофер арыз айтып мазалап келеді...

* * *

Келсем, барлықтары ұйықтап жатыр екен. Оларды ояттым. У-шу болдық та қалдық. Шоферге мен екі сом бердім.

— Ақшаңыздың керегі жоқ. Майорға бір ауыз ғана сөз айтып, мені төтеннен келген пәледен құтқарыңыз, полковник жолдас.

— Мен ешкімді пәледен құтқармайтын полковникпін... Майордың ісіне мен қатыспаймын, қарағым... Майор өзі әділеттікпен шешеді деп сенем... Ал, ақшанды, балам!

КЕМПІРІ БАР ҮЙДІҢ...

Балалар өте көңілді... Жұбайым түске дейін бес рет жылады. Мен оған түсінбей отырмын...

Менің әкем төрт рет үйленген кісі. Тірі болса ол кісі 107-ге толар еді. Ол кісінің кейінгі жұбайы биыл жетпістің сегізінде. Ол кісіні мен шеше тұтамын. Шешем алжи бастаған кемпір. Бұрын билеп үйреніп қалған кісі, «ауру қалса да — әдет қалмайды» дегендейін, осы уақытқа дейін үй ішінде үстемдігін жүргізгісі келеді...

Бірнеше мысал.

Қарт адамның ұйқысы сергек болады. Ол кісі тұра салысымен таң сәріде самаурын қояды. Біз ұйықтап жатамыз. Самаурыны біресе өшіп, біресе жанып жатады... Сиырын сауып, сүтін сепараторға бұрап қаймақ, май істеп қояды... Біз ұйықтап жатамыз... Самаурынын кемпір қайта тұтатады. Біз әлі тұрмай жатырмыз...

— Жаға берсең, самаурынға отын да шақ келмейді екен, — депті кемпір бір жолы азанғы шай үстінде. Оны менің жұбайым көңіліне ауыр алады.

Біздің балалардың ауылда жаңа өспірім туысқандары көп.

— Пошли к нам ужинать! — деп кеш сайын балаларын ертіп келеді.

— Бір тыныш отырып тамақ жемедік қой! Топтанып-топтанып келесіңдер де отырасыңдар... Қантты бір пиалай шайға екеуден салмай, бір шақпақтан салып ішіндер... — депті бір кеште шешем. Ол да жұбайымның көңіліне ауыр келіп қалыпты.

Шешем тауық асырайды. Жұмыртқаларын өзі жинайды. Сельпота барып оларды өткізіп, не қант, не сабын, не шай алады. Оған біз араласпаймыз... Бір күні балаларым жұмыртқа жейміз десе, кемпір: — Болды енді! — деп балаларға жұмыртқа бермей қойыпты.

Балалар өштесіп, екі жұмыртқа ұрлапты... Бәрін есептеп жүрген кемпір, жаңағы екі жұмыртқаны күні бойы іздепті... Оған әйелім:

— Апа-ау! Сізге не керек? Екі жұмыртқада сіздің неңіз бар? — деп ренжіпті.

— Маған не алып келдің? — деп үйден екі қадам шықсақ, кемпір қолын жайып алдымыздан шыға келеді.

— Апа-ау! Еш жаққа барғанымыз жоқ қой!

— Ә, қайдан білейін. Қалаға барып келді ме деп ойлап едім, — деп кемпір шұғыл бұрыла жөнеліп, өзінше:

— Ай, ананы бүйттірме? Мынаны өйттірме?

— Нені, апа?

— Қайдан білейін... әйтеуір тірліктеріңді жөндеп істесеңдерші... — деп не айтары есінде жоқ қарт орнына келіп отырады...

— Сүт тасып кетті ғой! — деп орнынан ұшып тұрады.

— Жоқ! Тасыған жоқ. Суытып, ұйытқы салып ұйытып қойдық, апа.

— Бірақ, ыстық ұйытпаңдар... Айран ашып кетпесін... Әлгі сойған қозының етін тұздап қойыңдар...

— Қашанғы қозы, апа?

— Кеше соймақшы едіңдер?

— Оның етін қонақтар, өзіміз жеп қойдық қой...

— Асты көп асып, кейіннен ірітіп-шірітіп жейсіңдер...

— Түк қалған жоқ, апа!

— Сорпасы ашып кеткен жоқ па?.. Ашыған сорпа балалардың ішін өткізеді... Абайлаңдар... Айтпақшы, әлгі балалардан қалған айранды қапқа құйып қойыңдар, одан кейін құрт істеймін...

— Я, барлық айранды қапқа құйып қойдық, апа...

Кемпірдің барлық қылықтарын айта беруге уақыт тар. Тағы екі нәрсеге тоқталық.

Кемпірдің қалтасы тола кілт. Барлық сандық, буфет, малхана, ұстахана (мастерская), т.б. кілттері сол кісінің қолында.

— Апа! Ананы ашып беріңізші, — деп менің кіші інім кемпірдің соңынан еріп жүреді...

Бір жолы магазиннен он шақты тәрелке алып келдік. Келін тамақ істеп жатыр екен. Тамақ дайын болғанда, балалар шүпірлесіп дастарқанға жиналады. Ас алдымызға үлкен тегенемен келді.

— Апа-ау! Манағы тостағандар қайда?

— Сандыққа салып қойып едім.

— Берсеңізші. Салып жейік те!

— Ас алдарыңда ғой, қолдарыңмен-ақ жей берсеңдерші... — деді кемпір.

— Астапыралла! — деп мен жағамды ұстадым. Балалар күліп, қуырдаққа қолдарымен тиісті.

— Шыдамдылықтың да шегі бар ғой! Сіз қашанғы барлық нәрсені құлыптап жүресіз? Балалар былай тұрсын, осы келген қонақтардың алдында бізді ұялта-ұялта болған жоқсыз ба? Бұл не деген сұмдық? Сырттағы ел бізді көргенсіз демей ме? Барлығы құлыптаулы деген не сұмдық? Сіз балаларыңыз бен келіндеріңізге сенбейсіз бе? Неңізді біз шашып жатырмыз?... — менің жұбайым мен жоқта әжесімен шәт-шәлекей болыпты да қалыпты...

Кемпір де шыжылдап, келініне ауыр сөздер айтқанға ұқсайды.

Сөздің аяғында кемпір келінін кеміте сөйлеп былай депті:

— Ай, сенің атаң болса мынандай ғана, — деп шынтақ саусағының тырнағын ғана көрсетіп, — бір жапырақ қап-қара шал болатын, ал, мен болсам ақтамақ, ботагөз, сұп-сұлу келіншек болатынмын, — депті.

Әңгіменің осы жерін айтып, жұбайым қамығып отырғанда, мен қарқ-қарқ күлдім. Ол ызаланды...

Мен үйге бардым. Кемпір аймалап жүр. Барын алдымызға ағыл-тегіл қойып жүр... Тамақтың ортасында мен кенже, кішкене қызыма орысшалап:

«Где есть кемпрушка, там есть капирушка!» дегенді, балам, әжеңе переводтап берші, — дедім.

— Кемпірі бар үйдің — кәпірі бар! — деді балам.

— Үй-буй! Барлық сырымды келін саған айтып қойған екен ғой, — деп кемпір санын бір ұрды... Бәріміз күлістік.

АТСЫЗ КӨЛ

Біздің ауылдың қазақша аты — Мыңбұлақ. Біздің ауыл Алатаудың етегінде болады. Әр жылғадан мөлдір бұлақтар ағып жатады. Әр бұлақтың аттары да бар. Барлық бұлақтарды жинап Теріс деген өзен ағады. Оны Теріс дейтін себебі — өлкеміздегі барлық сулар шығыстан батысқа қарай ағады. Жалғыз Теріс қана батыстан шығысқа қарай ағып, тау-тасты жарып өткеннен кейін Аса деп аталады. Демек, Теріс пен Асаның тегі Мыңбұлақтан.

Қар суы, жауын сулары атам заманнан тасып, тулап айдалаға кетіп жатқан... Кейінгі кезде «мына суларды дақылға пайдаланайын деген оймен» Терістен Асаға шыға берісінен бөгепті. Су мол, ойпаң кең. Ұзындығы он шақты шақырымдай, ені екі-үш шақырымдай тұнық, суық көл пайда болыпты. Ол көлге өспірім балықтар да алып келініпті. Көлдің аты — көл болғанмен, сапа жағынан кемістіктері мол-ақ. Түбі тартпа шалшық... Әсіресе, жазғы мезгіл көлдің суын төмендегі дақылдарды суғару үшін ағытып жібереді екен. Ол да керек...

Ауылдан шығып біз сол көлге келе жатырмыз. Ауылдан тасжолға шыққанша кәдімгі шаңы бұрқыраған жолмен келеміз.

— Жап, терезенді! — деді жұбайым алда отырған маған. Мен жаптым. Темекі тұтаттым.

— Сіріңкенің шырпысын далаға тастамастан, алдындағы күлсалғышқа салғын... Темекінің күлін де машинаның еденіне түсірместен сол құтыға сілкіп отырғын... Асфальт бітті, тағы шаңды жолға түстік.

— Жап терезенді... Өшір темекінді... — қайтадан басталды. Мен бағындым.

Көлге жақындап келе бергенімізде, ұлы Кемел орысшалап:

— Не дай бог, мне такую жену! — деген де отырғандар күліп жіберісті.

Оның ол сөзіне жұбайым шамданып келе жатқанда мен:

— Әй! "Әділ биде туған жоқ" деген сөзді мен шығарған жоқпын. Кемел дұрыс айтты, — дегенімде, жұбайым:

— Әйтеуір, сендердікі жөн ғой... Ермектерің мен болдым ғой, — деп өтірік күлді.

Үш би келе жатады. Олар көлге жетеді. Көлдің бір жағасында қалың қалмақтар, бір жағасында қалың қазақтар бірін-бірі арбап, соғысқа дайындалып жатыр екен-мыс.

Алайық мына көлдің қуын атып, —

депті бірінші би.

Жүрмелік қуға тимей суын атып, —

депті екіншісі.

Шерменде боп жүрмелік құрдан бекер
Ордалы қатар елдің қызын атып, —

депті үшінші би.

— Әй! Сен қалмақтан қаймықтың ба?

— Қаймыққаным емес, қадірлегенім ғой...

— Ей, дұрыс айтты. Сіздер көнсеңіздер біз де көндік! — деп қамыс арасынан қалмақтың батыры шыға келіпті.

— Ал, онда осымен бітті. Қазақ-қалмақ арасындағы күрең қабақтық... Көше бер қалмақ Еділге, сені мен енді қумаймын... — депті аға би.

Бұл көлдің аты?

Бұл атсыз көл!

Ендеше, бұл көл Билердің көлі болып аталсын, — депті қалмақтың батыры. Уақыт тежеп, біздің заманда ол Билікөл болып атанады.

Балалар көрсін деген ниетпен біз Билікөлге бара жатырмыз. Тау-тасты аралап, жалғыз аяқ жолмен бара жатырмыз. Қырқа-бұрқа, арық, ойпаң, ойлы-қырлы, одыр-бодыр жолмен келеміз.

ТРОЛЛЕЙБУСТА

— Тұрсаңшы.

— Иә, қазір, — деп ұйқылы көзімді ашып киіндім.

— Балаларды базарға жіберейін деп едім.

— Оларға мен базарға барма дегенім жоқ қой. Жібере бермейсің бе?

— Қолдағы ақшаны кеше келін алып кетіп еді. Балалар жуынғанша, сберкассадан ақша алып келсеңші, — деп мені жұбайым Ғайникамал оразамды аштырмастан жұмсады.

Аш қарынға бір сигаретті тартып мен көшеге шықтым.

Троллейбустың ортасындағы орнында отырмын. Түрегеп тұрғандар да аз емес. Менің желкемде екі қазақ студент тұр.

— Ей, сені не қара басып, әлгі Есенжанмен төбелесіп жүрсің? Екеуінді егіз қозыдай тату жолдас деп жүруші едік, — деді біреуі.

— Ол ақымақтың өзі кінәлі. Қой десем, қоймастан аузына келгенін оттап, ақырында мені оскарбить етті. Шыдай алмастан, мен оны Бауыржан Момышұлымен періп келіп жібердім. Ол да қарап тұрсын ба — мені шапалақпен тартып жіберді. Мен оны да оңдырғаным жоқ. Төбелес солай басталды...

— Остановка Фурманова! — деп жариялады. Мен орнымнан тұрып, троллейбустан түсіп кеттім.

Үйге келген соң естігенімді жұбайыма айттым.

— Сенің қазақша бір жинағың «Бауыржан Момышұлы» емес пе еді, — деп Ғайникамал ішегі қатып күлді.. Сол кітапты оқып жүрген бала ғой. Ол жолдасын сол кітаппен періп жіберген болар, — деп тағы да күлді.

— Солай ма еді? — деп мен де күлдім.

Сол әңгімені естіген бес жасар кенже қызым Мақпал ашуланса, осы уақытқа дейін:

— Мен сені Бауыржан Момышұлымен періп жіберейін бе? — деп бәрімізді күлдіріп, үйдегі қара бұлтты тарқатып, күн көзін шайдай ашады.

* * *

— Ауданның орталығында ертең мәжілісіміз бар еді. Активтің барлық адамдары соған жиналады. Ресми жағы біткен соң, түскі тамақтан кейін оқырмандар мен Сіздің кездесуіңізді ұйымдастырсақ деген ойымыз бар еді, — деді райкомның бірінші хатшысы.

— Жарайды уақытын өзіңіз белгілерсіз.

— Сағат кешкі бесте мен Сізге машина жіберткізейін, — деп қоштасты ол менімен.

Зал толған халық, қол шапалақтай қарсы алды. Мен оларға Кубалық әсерлерімді айтып бердім. Сұрақтарына жауап қайтардым.

Кездесу аяқталғаннан кейін:

— Бауке, осындағы бір үйге кешкі тамақ дайындалып қойылған көрінеді, — деді райкомның хатшысы.

— Бұдан қашық па?

— Бес-алты көше.

— Онда аяңдап, жаяу баралық.

— Машиналар кете берсін. Пияда жаяу жүріп баратын болдық, — деді секретарь бір қызметкер жігітке.

Қаланың көшелерінің кең тротуарлар жиектерінде сылдырлап ағып жатқан арық. Арық бойлары салалы бұтақ жапырақты қараағаштар. Әр үйдің алды шырмауық гүлдер. Кейбір қоралардың дарбазаларының екі жағында мәуелерін самсый салған алма ағаштар. Көлеңкеде тротуармен аяңдап, әңгімелесіп келеміз.

— Бұрнағыдан арғы күні телевизорды көрдіңіз бе Бауке?

— Жоқ. Бір нәрсе жазып, отырып қалсам керек. Не болып еді?

— Ойын адамның дене-жүрісіне, ақылына, сана-сезіміне үлкен әсер етеді. Ойынның өзі жарыс. Кімді-кім ұтады. Ұту үшін намыс керек. Күш жинау керек. Ойын деген көңіл көтереді. Кішкентай сәбиден бастап шал-кемпірге дейін ойнамаса, өмірге жараспайды. Әр жастың өзіне жарасты ойыны бар. Ойын адамның денесін шынықтырады. Ойын өрге тартады. Дене шынықтыру жағы өз алдына. Ойын деген әзіл, көңіл-күй, мінез. Ынжық, жасық болып өскен жаумен жағаласуға жарамайды. Бала жүгірмесе, ойнамаса, ой түспейді. Ойын үстінде балалар бір-бірін кекетеді, қалжыңдасады, төбелеседі.

Менің жасым 60-та. Осы күнге дейін ойнаймын. Ұтылмаймын деп ойнаймын. Қазақтың ойындары көп. Шілік (жүгіру жағына керек), Алтыбақан (цирктік өнер немесе акробатика), Ақсүйек (түнгі ойын, қазақтар түнде мал бағу өнеріне, бағыт-бағдарға тәрбие), асық (дәлдік), садақ ату, көкпар тарту, шабандоздық өнердің сан түрлері бар. Бұрын бала кезімізде азаннан мал өргіземіз. Қозы, қой бағамыз. Содан соң қозылар жусап кеткенде айранға тойып алып, ойын ойнаймыз. Еңбек пен ойынның тоғысуы осында.

Жоғарыда айтылған ойындардың, еңбектердің жас кезімде басы-қасында болғандардың біреуімін. Садақ ату, атқа шабуға өте құмар едім. Соған жас кезімде шынығып едім. Солардың нәтижесі болу керек, кейін әскерде жүргенде ат ырғыту, қылыш шабу, снайперлік өнерін басқаларға қарағанда тез үйрендім. Демек, мен жас кезімде дәлдеп садақ атуға машықтанбасам, атқа мініп құйындатып шаппасам, жарысқа түспесем, менен айтылған өнердің бірі де шықпаған болар еді.

Аулада, лагерьде, балабақшада ойын көп. Ал, колхозда, бригадада ойынның өз орны бар. Семьяда үлкеннің тілін алып, шаруаға қатысу керек. Еңбек үстінде ойнама деп айтпаймын. Бірақ еңбектен босап ойнау дұрыс емес. Ойын — балалар үшін еңбек.

Мейрам күндері кешке таман, демалыста қанша ойнасаң да өз еркің. Спорт алды — еңбек. Еңбекқор емес кісі еш уақытта спортшы бола алмайды. Еңбекпен денесін шынықтырмаған, спортпен денесін шынықтырып жарытпайды.

БОЛЫС

Бұрынғы заманда бір болыс ел осы кезде бір сельсовет, сельсоветтің председателін біздің ауылдағы шал мен кемпірлер «болыс», «болысеке» дейді.

Рауаш дейтін орта бойлы, тәмпіш мұрын әйел біздің ауылдың құдашасы, сіздің ауылдың болысы. Сауаты шамалы кісі, бірақ та мейлінше пысық әйел.

— Шырағым құдаша, әкең жақсы, шешен жақсы кісілер еді. Өзің солардың доп-домалақ қара балаларының бірі едің, баяғыда бай мен билер таласып, дүние шашып, айтысып-тартысып жүріп зордан болыс болушы еді, тегі біздің елде әйел болыс болып көрген емес еді, — деп сұрапты ең жақсы құдасы.

— Оның несін сұрайсыз, құдеке! Өздеріңіз сайладыңыздар ғой.

— Үкімет сайла деген соң лаж қанша, өзімізді сайламағанда кімді сайламақпыз. Ал, енді өзің айтшы, шырағым, осы сен қалай көтеріліп кеттің?

— Өзіңіз білесіз, алдымен звеновой қылды, одан кейін бригадир қылды, одан соң басқарманың мүшесі қылды, одан кейін Райсоветтің депутаты қылды, райкомның мүшесі қылды, облсоветтің депутаты қылды, әйтеуір ақырында болыс болдық қой, құдеке.

— Иә, дұрыс, құдаша, — деп, мұртынан мырс етіп күлген шал күлкісін білдірмей, иә қарағым, ата-бабаларыңның аруағы қолдасын, — деп тілектестігін білдіріпті.

ТАҚЫРЫП ӘЙЕЛДЕРІМ ТУРАЛЫ

Менің шығарған өлеңім бар, ол:

Өзім батыр, жазушы атағым бар
Көп қатын алды деген шатағым бар...

Бірінші әйелім — Бибіжамал Мұқанқызы Момыш келіні, менен 2-ақ жас кіші еді. Өзі ақсары сұлу кісі еді. Байын күте білетін, үйін ұстай білетін, дастарқанды кісі еді...

Сол кісіден тұңғыш балам Бақытжан Момышұлы Бауыржанович туды...

Ұлы Отан соғысы басталғанда, ол кісінің аяғы ауыр еді. Соғысқа қашан жүрер-жүрмесімізді білмей жүргенде, ол Талғарға келді.

— Жақында аттана қоймаспыз, сен ауылға барғын, — дедім мен. Сол тілімді алып, ол 2-3 күннен кейін ауылға аттанды. Өзі сұлу, қарны қампиған, соғыс басталған, ауылдағы ағайын-туыстарым: «Қарағым, жақсы кепсің» — деп, жақсы қарсы алыпты. Күтпеген жерден эшелонға тиеліп майданға аттандық. Өзім эшелондамын, қатыным ауылда. Қоштасқан жоқпыз...

Бурныйдан өтіп бара жатқанда қарадым. Сол күні базар күні екен (воскресенье). Мені өтіп барады деп ойламаған қатынымның сыртынан ғана көрдім. Ей, пәлен-түген деуге уақыт жоқ, поезд зыр етіп өте шықты. Қайта көремін бе, көрмеймін бе сені? — деп бармағымды тістеп, өтіп кеттім. Сол маған үлкен әсер етті. Содан бара соғысқа кірістік. 5 рет қоршауды бұзып шықтым. Начальник штабым татар жігіті Хаби Рахимов еді. Ол туралы кітабымда жазғанмын. Соған бір күні кешке отырып сырымды айттым.

— Хаби, мен әкеден жалғыз едім. Мен соғысқа аттанғанда, әйелім жүкті қалып еді. Қыз бола ма, ұл бола ма, әйтеуір тұқым ғой. Өзің көріп жүрсің, менен артықтары да, кемдері де өліп жатыр. Соғыста менің бір арманым: осы октябрьдің басында жеңгең босануы керек, соның кім екенін біліп кетсем, арманым болмас еді.

— Ақсақал, — деп шошына сөйледі. — Менің де әйелім бар кісімін, бірақ келініңіз екіқабат емес еді. Сізді құдай сақтасын, тілегім сол. Жақында ұл ма, қыз ба хабар алармыз, соны күтейік...

— Ниетіңе рақмет, қарағым, — дедім мен.

* * *

Төрт ай өтті. Хабар жоқ. Хат алмаймыз. 5-ші айда Рахимов (старший лейтенант):

— Сүйінші, сүйінші, ақсақал! — деп жүгіріп келді алдыма.

— Жеңгем ұл туыпты, міне, хат алдым, — деп маған хатын көрсетті.

— Рақмет, айналайын, — деп хатты оқыдым.

«Баукетай, көптен бері хабар алыспадық қой. Сен неге хат жазбайсың? Аман-есенсің ба, бізде түнде ұйқы, күндіз күлкі жоқ. Үшінші октябрьде ұл таптым, атын кім қоямыз деп қатты қиналды, тәтем Бақытжан қойындар атын, бір жағы әкесінің аты Бауыржанға ұқсас, екінші жағы бақытты болсын деді. Сөйтіп, балаңның аты — Бақытжан болды. 40 жыл қырғында ажалды өледі дейтін қазақтың сөзі бар ғой, сен аман қайтсаң, ең үлкен бақытымыз — сол. Балаңның көтін иіскеп, жалап жатырмын...»

Ж.Бозжановты шақырып алдым. Мә, оқы мынаны деп хатты ұсындым оған. Ол оқып шықты-дағы, қатты қуанып кетті.

— Той істеймін, ақсақал, той істеймін! — деп айқайды салды. Мен үн қатқан жоқпын. Кешке таман күтпеген жерден қайдан тапқанын білмеймін, бір қойды сойып, қазақша бесбармақ істеп, 3-4 бөтелке арағы бар күллі штабты шақырды кешкі асқа. Ол кезде менің арақ ішпейтін кезім. Ырым ретінде дәмін тағамындағы рюмканы қоя саламын. Отырған жігіттер рюмкаларын қағып-қағып салды да, бесбармақты жайпап берді. Бақытжан Момышұлы туралы бірінші есіткен хабарым осы.

* * *

Арада бірнеше жыл өтті. Жұбайымнан көңілім қалды...

Заслуженный деятель искусства Вера Павловна Строевата үйлендім. Ол кісі менен 7 жас үлкен еді. Өте реңді, сұлу кісі еді. Мен десе, жаны қалмайтұғын. Менің сөзімді пайғамбардың сөзіндей көретін. Жазғандарымның бір сөйлемін қалдырмай оқитын. Ол кісі маған әйел бола білді. Менің әдебиетке енуіме үлкен себепкер — сол кісі. Ол кісі — менің ұстазым. Сол себепті мен «Наша семья» кітабыма, «Вере Павловне Строевой чьи критические замечания и советы помогли мне больше, чем она подозревает», деп эпиграф жаздым.

* * *

Бір күні Мәскеудегі Чайковскийдің залына бардым. «Выступает студентка института имени Гнесиных — Клавдия Григорьевна Коркина», — деп жариялады жетекші.

Тал шыбықтай, он сегіз-он тоғыздардағы бота көз, қара шаш, бұрымы тоқпақтай бір сұлу қыз шыға келді.

Бизенің Ковалиера «Карменнен» оңдыртпай соқты. Мен ал-дал болып, есімнен адаса жаздадым. Концерт біткеннен кейін, іздеп барып таптым... Екеуіміз көңіліміз жарасып қалды. Бір күн түнеп шыққаннан кейін, есімнен шығып кетті...

Московский Государственный университеттің алдында келе жатыр едім, Ломоносовтың ескерткішінің алдында тұр екен... Қарсы алдымнан қарны қампайған жас келіншек шыға келді. Шырамытамын, бірақ қайда көргенім есімде жоқ.

— Неужели Вы не узнаете меня? Я ведь забеременела от Вас!

Не құларымды, не жыларымды білместен қатты сасып қалдым.

— Саспаңыз полковник, әкем әлдеқашан өлген кісі еді. Шешем жақында ғана өлді. Мен жалғызбын әзір. Мен цыганкамын. Жалғыз болғым келмейді. Я благодарю Вас, полковник. Я от Вас забеременела, значит я не одинокая,— деді.

— Я Вас поздравляю, Клавдия Григорьевна, — дедім мен.

— Благодарю Вас, полковник, я не думала, что Вы такой добрый человек.

— Что Вы, Клавдия Григорьевна, будет ли мальчик или, девочка — Я отец, а Вы мать,— дедім мен.

— Еще раз благодарю Вас, полковник,— деді ол.

— Пойдемте в кафе, выпьем по чашке черного кофе, — дедім мен.

— С удовольствием, полковник. Я так чувствую себя одинокой, благодарю Вас, полковник...

16 сентября 1947 года родилась девочка. Я поехал в родильный дом. Вынес младенца с родильного дома как отец. Привез их домой. До сих пор я их поддерживаю в материальном и моральном отношении.

Клавдия Григорьевна окончила институт Гнесина, является главным редактором эстрадных представлений всесоюзного радиокомитета. А Елене Бауржановне теперь 22 года, учится в драматическом факультете Московского педагогического института.

* * *

Я, когда был старшим преподавателем Военной академии в Калининe, часто приезжал в Москву и останавливался в доме профессора Великановой Изабэллы Ивановны. Однажды я приехал под новый год в дом Изабэллы Ивановны, туда явились аспирантки Иностранного института. Среди них оказалась одна казашка — Бахытжамал Калыбековна. Я впервые познакомился с ней там.

Прошло несколько месяцев. Она позвонила ко мне в Калинин накануне 1^{-го} мая. Я не отказал ее в просьбе встретить 1 май в Калининe.

Я встретил ее на вокзале, предварительно забронировав ей номер в гостинице. Мы поужинали в ресторане — во время ужина она мне строила глазки.

После ужина я ее проводил до ее номера. Осмотрев свой номер, она сказала:

— Я здесь не хочу ночевать....

— Прошу тогда ко мне, — дедім мен.

Қысқасы, үйге бардық...

— Болар іс болды ғой. Мен сіздің әйеліңізбін, — деді ол таңертең.

— Иә, сен менің қатынымсың, — дедім мен.

Ол маған 13 жыл қатын болды. Мұхтар Омархановичтің мен первый вице-президенті болатынымын. Ол кісінің қолы тимеген соң, Рабиндранат Тагордың 100 жылдығын маған тапсырып кетті. Менің Тагордан хабарым жоқ екен. Публичный библиотекаға барып, Тагордың кітаптарын алдым. Таудағы домотдыхқа бардым да, 22 томын оқып шықтым.

Мұқанның тапсырмасы тапсырма ғой. 22 күнде оқып шығып, баяндама жаздым. Мұқан Индиядан қайтып келді. Ғылым академиясының кіші залында жиналыс болды. Жиналысты Мұқанның өзі басқарды. Баяндамашы менмін. Маған сөз берді. Мен 22 минут баяндама жасадым. Министрлер Советінің зампредседатели Асқар Закарин, академик Кеңесбаев, тағы басқалар бар.

— Әй, осылай доклад істеп, бізді анда-санда көтеріп тастасаңшы, — деді.

Мухтар Омарханович, Есмағанбет Исмаилов были очень довольны моим докладом. После дали концерт...

Мухтар Омарханович был до того доволен, что меня пригласил к себе на ужин. Ссылаясь на состояние здоровья, я отказался от его приглашения. К чему очень был удивлен Есмағанбет Исмаилов.

Я взял такси и поехал в горы. Переночевал, проснулся утром, приезжаю домой — ужас, дверь вся поломана, вхожу домой — полная конфискация. В доме ничего нет — жена ушла.

Я не стал гнаться, оказывается она увезла все, включая мою личную библиотеку...

— Сіздің қызыңыздың менің үйіме келгенде, кір қара дамбалынан басқа түгі жоқ еді. Ал, 70 мың сомның дүниесін алып кетті. Кешірдім, сіздермен дауласпаймын да, жауласпаймын да. Сау болыңыздар, — деп трубканы іліп тастадым.

* * *

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген сөз бар қазақта. Мына жеңгеңнің әкесі саудагер болған кісі. Сауданы екі рет істеген кісі. Даладағы малды баға білген. Семейде 12 үй салған. Ол кезде қонақ үй жоқ. Келген кісілердің бәрі Бекеннің салдырған үйіне тоқтайды. Олардың аттарына жем-шөп беру, қонақ ету керек. Олар қой сатуға келеді. Әкесі делдалдық жасаған. Содан капитал жасай білген. Жеңгең сол ортадан шығады. Осы себепті ол мені де аямайды. «Ешкімге ешнәрсе берме, олардан алып қалдың» тәрбиесін алған. Осы уақытқа дейін үйім бар, байым бар деген қатынды көргенім жоқ. Мен осыған үйленгенде, 127 мың ақша болды. Соңыра да бірнеше мың сомды алдым, бірақ менің майда болғым келмейді. Бұл — менің үлкен қатем. (Ақшаға арамдығы, әрі басқа жағының да арамдығы бар). Ол арамдықтың себебі бар:

Порядочный әйелде үш қасиет болу керек.

1 қасиет — байын күте білу,

2 қасиет — үйін ұстай білу,

3 қасиет — бала-шағасын тәрбиелей білу. Осы үшеуі жоқ әйел — әйел емес. Жеңгенде осы үшеуінің біреуі де жоқ. Чем это объясняется? Это объясняется вполне естественно. Она эстрадная актриса по профессии. Сол школа бұл кісіні қатты бүлдірген. Эстрада дейтіннің өзі глупая вещь. Киімін киіп шығады да: — Открываем концерт народной артистки Шара, — дейді.

Содан кейін бұл кісі 3-4 ай командировкада жүреді ғой. Сөйтіп, жүрген әйелде үйден хабар, байдан хабар, баладан хабар болмайды. Сандаумен жүреді. Содан барып бұл кісінде бай кім, бала кім, үй не деген түсінік жоқ болады. Ертеде мен бұл кісіге «Эстрадная дура» деп анықтама бергенмін. Балаларының өзі анасын ненавидят. Аналық мейірден құр қалған кісі. У нее невероятный эгоизм. Өзінен басқа ешкімнің қамын ойламайды. Бұл кісінің правиласын алсам, мен ғана аламын. Мен болсам, көп ақша табатын адаммын. Ешкімнен бір тиынды алуды қаламаймын. Менің біреуге бергенімді жактырмайды. Қазақта сөз бар: «Алыстың да берісі бар», — дейді. Бұл кісі оған түсінбейді. Тек ала берсем дейді.

Өзі оңбаған формалистка. Маған былай дейді. «Мен Молдекеңнің келінімін, некем қиылған» деп, регистрацияны көлденең қояды. Мені қорқытады соны негіз етіп. Тастап кет мені деп қояды. Менің документім бар қалтамда дейді. Обалы не керегі бар, басқалары бүйтіп айтпаушы еді.

Содан кейін бұл менің өлуімді тілеп жүр. Сондағы мақсаты: Момышұлының жесірі болмақшы. Өзі есеп істеп алған. 36 сом өзінің пенсиясы бар. Мен өлсем, 100 сом пенсия қосылады. Сол маған толығымен жетеді деп есеп қылып отыр. Сөйтіп, мұның ниеті жаман, бұзық қатын екен. Мені тез өлтіру үшін тағы бір әдіс қолданып отыр.

— Мен сенің әжегіңе жарамай жүрмін ғой, Зұлқияны не Заһраны, қалаған қатындарыңды қойныңа салайын дейді маған. Сондағы ойы не десеңші? Әлгі қатындармен шатысып, арақ ішіп тез өлсін деп ойлайды. Оған баратын мен ақымақ емеспін. Менің жасым алпыста, мені алып бара жатқан еш нәрсе жоқ.

* * *

Я, страшно огорчен на старости лет тем, что на моем 60-летие и на старости лет — я не разбирался в женщинах.

В этом я убедился вчера — я, закончив свою повесть «Жизнь не погасла», вчера вернулся домой. Я спешил к своим детям. Дома жены не оказалось, она лежала в больнице. Қазақша айтқанда, шыдамым жетпеді... Аурухана, а бардым... Кезекші дәрігерге: «16-палатада менің кемпірім жатыр екен, соны шақырыңыз», — деп жүгіндім алдында. Дәрігер жүгіріп кетті. 5 минуттан соң келіп: «Бәйбішеңіз қазір келеді» — деді.

Аурухананың халатын киген әйелім келді. Мен аймалап бетінен сүйдім (сағынып келгенмін ғой). Ол мені сағынбайды екен...

Менің адал ниетімді арам пиғылымен арамдады...

— Ей, қалайсың, денсаулығың қалай, тез айыққын деп, ақ ниетімді айттым. «Аман-есен қайттың ба? Не істеп қайттың?» деп менен сұраған да жоқ. Мен қатты ренжідім. Бірақ сырымды білдірместен, аузымды ашқаным жоқ. «Түрің жақсы екен ғой, құдай бұйырса айығып кетерсің» — деп көлгірсідім... Мен офицерлік формамен барып едім... Басқа ауру қатындар мені танып, біреуі келіп, біреуі басын изеп сәлемдесті, өтіп бара жатып...

Олар бізді байқап отыр, мен оларды байқап отырдым... «Сен статья жазыпсың, соны жіберіпсің; содан кейін көңілдеріңнің суретін жіберіпсің... Хайуаннан туған ит екенсің ғой!...»

— Әй, сен қаншық жүрсің ғой. Статьяны да, суреттерді де мен сені түсінеді деп жіберіп ем ғой... Өзіл мен қалжыңға түсінбейтін ит екенсің той. Мен саған сеніп үйленіп едім... Саған сенген менде ақыл жоқ екен... Ой, ақымақ қатын екенсің ғой... — деп өте қапаланып үйге қайттым. Түнімен ұйықтамай шықтым.

Бір жолы завтрак істеп, қуырдақ жеп отырмын. Кемелге өз алдына салып берді. Аппетиті зверский. Шешесінің алдындағыны тартып алып, соғып алды. Мұқаң қалай деп еді, «Я должен поесть», — деп аңырды. Қанағатты білмейсің, балам, сенен адам шықпас деп ішімнен ойладым....

* * *

Бір күні шәуле істеді жеңгең. Шәуле де аз болып қалды. Шапиға үшеуіміз отыр едік. Шапиға шешесінің шәулесін жеп қойып, «Мама, я не наелась», — деді. Шешесі:

— Қарағым, бары осы еді, — деді. — Давайте я поем, — деп тарелкадағыны асап-асап жеді. Это тоже, по-моему, настоящее зверство. Біздің дәстүрімізде өліп кетсе де, үлкеннің алдындағысына қол созуға, жеуге болмайды.

Бір күні жеңгең тағы да көже істеп, бірақ аз болып қалыпты. Шапиға мен жеңгең өз сыбағаларын жеп алды. Менікі тола еді. Екі көзі Шәпидің менің тәрелкемде, оны мен байқап отырмын. Менен сұрауға батпайды.

— Мама, я не наелась. Бұл үйде адамға ұқсап тамақ та жей алмайсың. — деп қояды. Мен тарелканы алдым да — На, ешь яблоко, — деп періп кеп жібердім. Ойбайлап тұра қашты. — Ей, мұның қалай? — деп жеңгең араласты. Мен: — қазақта мақал бар, «Иттен ит туады бөк жейтұғын, малдан мал туады шөп жейтұғын. Сен өзің ит екенсің ғой. Осы балаларды туған, тәрбиелеген мен емеспін, сенсің. Әрі-беріден соң, екеуіміздің тарелкамызға қол салу деген не деген сұмдық, тағы да өзінді текті жердің баласымын деп сипайсың. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың» деген қазақтың мақалы бар.

— Мыналардың қылығы Мусин мен сенің тәрбиен ғой, оңғанды көрсе, бұлай етпес еді, не деген әдепсіздік. Бұлардан ешкім еш нәрсені қызғанып отырған жоқ қой... — деп жеңгеңе қатты ұрыстым.

* * *

Ұйқыдан тұрсам, жеңгең жоқ, сәскелік, түстік дегеннен түк жоқ. Шапи: Мамам қайда? — деп сұрады. Мен білмеймін, өзім де аш отырмын, қайдан білейін деп ем ол міндетсіне бастады. Сондағысы өзін, қызын т.б. Москваға жіберуім керек екен, как будто я всемогущий деп ойласа керек. Сен менімен ойнама дедім. Сенің әкең народный артист,

шешен заслуженный. Мен саған 200 сом бермек едім, мына сөзіңнен кейін 2 сом да бере алмаймын дедім. Алдымен сүйеніші жоқ қой деп аяушы едім...

— Сен менің кімім боласың? — дедім, — балам, немерем, шөберем емессің. Үш байға тиген. Мен 4-сімін. Менің өмірбаянымдағы ең қателескен жерім... Сен менің көзімше 4 байға тидің. Енді қаншаға тиерінді мен есептемеймін. Мен сені Москваға ертіп бармаймын. Ром өліп қалды, ал, енді Герасимов деген киноның көсемі мені жек көреді. Мен де оны жақсы көрмеймін. Ол Народный артист СССР екені рас. Ромға барсам, ол мені сыйлар еді, ал, Герасимов мені сыйламайды. Вопросы симпатии и антипатии личный... каждого человека. Мысалы, біз Алматыда үш құлый бармыз. Шерхан маған антипатияда, мен де оны симпатизировать ете алмаймын. Оны қолдан өзгертуге болмайды, бұл природаның заңы.

Ал, сен Түктібайсың ғой, мен сені жек көремін. Себебі — мысалы, Есімбет қажы Түктібайдан атағы шыққан кісі. Сырдария губерниясын (Алматы, Шымкент, Жамбыл, Ташкент, Қызылорда) Есімбет биледі. Сол кісіден кейін сендер таралып кеттіңдер. Сарт болып там салып, кейін байыса қатын алады дегендей, Сайрам, Шымкенттегі сарттар сол түктібайлардың ұрпағы — қатындары (қашқандары) көп болған. Біз болсақ, байтана, шанышқалыдан ұзай алмадық...

Біздің құлыйдан атағы шыққан Ақментей батыр Ореке болған. Біздің руымыздың ұраны — Ақментей. Неге олай, оның тарихын білмеймін. Шымкенттің негізін қалаушы Киікбайдан шыққан Құдайберген датқа. Соңыра атағы шыққан менмін. Ақментейдің атағы үш жүзге тараған. Олардың диапазоны бір губерниядан аспады, ал, менің атағым глобусқа шығып кетті. Мен военный профессор комдивпін. Менен соң кім шығатынын мен білмеймін. Шерхан шықпайды...

Мен ешкімге сенбеймін... Маған құдай атағын да, шатағын да аямапты, бірақ мені түсінетін қатын бермепті...

Мен ертең кетемін. Содан соң бұл үйге келмеймін, өзім келсем де, көңілім келмейді. Себебі не? Себебі олар менің жұмыс істеуіме кедергі етеді.

— Мына кітаптар мен архивті алып кет. Қадірін білмейтіңге сенуге болмайды.

Денсаулық алдымен нервке байланысты екен. Көңілің көтерілсе, нервің тұлпардай шабады екен, көңілің қалса, жаман сындырып тастайды екен. Это я на собственном опыте убедился.

ӨЗ ОБАЛЫМ ӨЗІМЕ

Қазақта бір ұлы мақал бар. «Бір күнгі қонақ — құт, екі күнгі қонақ — жұт». Осы мақалды өзгертіп айтқанымызда: «Өлерман ауру кісінің айналасында «саған не болды?» деп зырылдап жүгіріп жүреді екен» (это настолько правда, настолько лицемерия 700 другой вопрос). Үшінші күннен кейін естіртіп айтпағанымен, қарт ауру кісіден барлығы зерігеді екен. Естіртіп айтпағанымен, «Қашан өлесің» деп іштерінен ойлайды екен. Бір жеті өткеннен кейін, туған-туысқан былай тұрсын, қойныңда жатқан «адал жарың» аузына су тамызбастан, халінді ойламастан, 14-15 сағат біреудің үйінде қонақта болып, сылқылдап өсек айтып, ұялмастан үйіне қайтып келеді екен. «Қатты ауру» орнынан тұрып барып су ішерге шамасы жоқ, аштан-аш жалғыз жатқан кезінде ойына әртүрлі нәрсе кіреді екен. Өлемін десе, ажал келмейді. Сүйенейін десе, тірегі жоқ. Таңдайы кеуіп жатқан кезінде басында бір тамшы суы жоқ, жақыным деген адал деген жары басқа үйде өсек айтып,

қарқылдап отырады екен. Жетім бала — кінәмшіл, ауру кісі — тырысқақ деген қазақта сөз бар. Кінәмшілдік пен тырысқақтықтың екеуі басыңа бірдей түссе, оның үстіне жақын деп жүрген кісілерден көңілің қалса, ауру кісі түгіл сау кісіге өте ауыр. Соларды өз басымнан өткізіп бара жатырмын.

Мен жақында кететін кісімін. Соған түсінбеген жеңіл-желпі жақындарыма өкпелеп кетіп бара жатырмын. Сенгенім сен деген кісіге «Қап, қателестім-ау!» дегеннен басқа айтар сөзім жоқ. Оның да құдай өз жазасын өзі берер. Таңдап алған өзім едім, сеніп алған өзім едім, өз обалым өзіме деп мойындауым керек.

* * *

Қартайғанда екі мәселеге душар болдым.

«Алыс жолда атың өлмесін, Қартайғанда қатының өлмесін».

Бұл сөзді басыңа келгенде басқаша түсінеді екенсің. «Ат» деген сөз денсаулық екен, қазакең образбен сөйлейді. «Алыс жол» деген денсаулығың екен. Жасың жетсе, денсаулығың дұрыс болсын деген сөзден ұғындым.

«Қартайғанда қатының өлмесін» деген сөз — саған түсіне білетін, сені күте білетін ең жақын жан жарың өлмесін деген сөз екен. Осы екеуі де басқа түсіп отыр. Оны уақыт ұқтырып отыр.

Қартайғанда асығудан қорқады екенсің. Орыстар «поспешись людей насмешись» дейді.

Үйсіз-күйсізді екі (духовный, биологический) тұрғыдан түсіну керек.

«Көлеңкесіз дүниеде зат болмайды»

(Әзілхан Нұршайықов туралы)

Бірақ көлеңкенің айырмасы бар. Әр көлеңке әртүрлі. Сынды осы тұрғыдан түсіну қажет, әрқайсысының сырын, мақсатын білу керек.

Қазақта сөз бар: «Көлеңкемен күн көріп жүрміз», — дейді. Мысалы, Иван Грозный. Оны орынсыз жамандайды. Ал, оның мақсаты — орысты ел ету ғой. (1-Петр де солай).

«Төрімнен көрім жақын» — бұл ақымақ үшін солай, ал, естіге ол басқаша қабылданады.

СУДЬБА (ТАҒДЫР)

Я ее впервые встретил осенью 1936 года. Ей было 16 лет. Училась она в хореографическом училище. Она жила в соседней квартире, где я останавливался, приезжая в отпуск с Дальнего Востока.

Через два года я ее увидел в трамвае. Она была покрашена, размалевана, на голове у нее была одета шапка из куницы не то в форме казахской шапки, не то в форме боярки.

— Она недавно вышла замуж за сорокалетнего с расчетом, — шепнула мне соседка.

Зима 1943 года. Мы стояли под холмом. Она приехала в составе казахстанской бригады. Впервые мы познакомились там. Самостоятельно она приезжала дважды ко мне с ночевками.

В свой приезд в Алма-Ату зимою 1944 г. мы продолжали свое знакомство и встречи почти каждый вечер не то у нее, не то у Жусупбека.

В конце ноября 1945 года, навестив ее, нашел беременной от китайского казаха.

Раннею осенью 1954 года она неожиданно приехала ко мне в Калинин, прожила три дня. Через неделю из Казани просила прислать ей 900 рублей, обещая вернуть по приезду в Алма-Ату... Так и не вернула. Я эти деньги брал из кассы взаимопомощи.

После демобилизации прибыл в Алма-Ату. 1956 г. две-три случайные встречи на улицах. Июнь 1960 года.

Она позвонила ко мне из больницы.

Через три дня неожиданно вечером пришла сама. Мы не могли поговорить, так как дома была Музей апа с детьми.

Через день поехали в Талгар, и обратно. Она предложила мне жениться на Мариям.

Через два дня вечером пришла. Осталась ночевать. У нее было очень тяжелое состояние — 240 ударов. Очень частое сердцебиение было слышно на довольно большом расстоянии.

Она была беспомощна и беззащитна. Я предложил ей поехать к своим детям, отдохнуть, успокоиться, подумать насчет интересов остальных четырех — найти общий язык с мужем. При возможности съездить на курорт. Время и отдых улучшат ее здоровье и сгладят их взаимоотношения. А уход из дома — это поступок весьма крайний и вынужденный, когда нет другого выхода.

Я видел ее на похоронах М. Ауэзова, а он шел далеко где-то в стороне с другой женщиной. Мне показалось, что он опустил и осунулся.

Она снова легла в больницу. Но вскоре вышла. Опять пришла ко мне. Я повторил свои прежние слова. Так как ей трудно было идти, я вызвал машину и отвез ее на ее улицу.

Я через 3 дня собирался лететь в Таллин. Она пришла и поведала всю трагедию.

Она была обречена на верную гибель. Я повторил свои слова о долге перед семьей. Она была обессилена — шаталась. Я ей посоветовал лечь в больницу. Она сказала, что ее раньше дожили по розовым пропускам, а теперь не положат, дома лежать она не может. Муж оскорбляет, ее бьет. Она отказалась поехать домой. Я ее положил спать. «Я хочу умереть здесь, на твоих руках», — сказала она почти в полузабытии. Сердце ее очень kloкотало. Я ночью не спал. Подходил часто к ее постели проверять. Она спала с частым и прерывистым дыханием с явной одышкой. К полудню ей стало лучше. Она даже хотела приготовить для меня горячее. Я ей повторил о своем отлете на следующий день. «Возьми меня с собой» «Как я тебя возьму?... Ты же совсем больна..» «Ты возьми меня с собой. Самолет я выдержу. Ты возьми меня с собой лечить или похоронить, все равно я до зимы

не дотяну. Возьми меня с собой»... Я мог бы отказать ей, сославшись, что у меня денег нет, но, к моему несчастью, у меня тогда было 150 000.

Детей отвезла она к своей сестре, вернувшись, полторы суток отдохнула. Самолет она выдержала хорошо. В Москве и Таллине мы на любое расстояние ездили только на машине. Даже в летнюю пору она была очень бедно одета. Пришлось кое-что купить.

В Гаграх через неделю ее на носилках вынесли из корпуса, в «санитарке» отвезли в больницу. Врачи были очень встревожены. Она на строгом постельном режиме пролежала 25 дней. Я каждый день ходил на базар, носил ей фрукты.

Из больницы она вышла только ходячей. Главврач хотел ее продержать еще 25 дней, но она сама очень настояла на выписке. Была она выписана с условием постельного режима на дому, под надзором врача.

Лежала на постели как скелет.
Пришлось все и все носить домой.
Пришлось путевку продлить на один срок.

В Москве она снова заболела. Пришлось устроить ее в Малеевке. Там тоже полный постельный режим в отдельной комнате. Я работал в Подольском архиве. Слетал в Алма-Ата.

Цель моего полета в Алма-Ата было поговорить с Мусиным о тяжелобольной женщине и узнать о детях. Но вернулся ни с чем. Единственное узнал в ЦК о том, что моя книга «За нами Москва» исключена из плана и на меня готовится целый поход на уничтожение... Было там столько разговоров, одним словом, шумная сенсация, и строили для нас эшафот, плели веревки, все с нетерпением ждали нашего возвращения, друзья смеялись, враги злорадствовали... Видимо, и Мусин, ободренный предстоящим жестоким судилищем не сидел сложа руки, поэтому отказался со мной встретиться.

Когда я прибыл в Малеевку, она сидела на скамейке. Оказывается, ей впервые за месяц, полчаса тому назад разрешили выйти на воздух. Мой приезд для нее был неожиданным. Как я впоследствии заметил, она была там окружена вниманием всех врачей, сестер, официанток, а с моим приездом, и всех там работающих и отдыхающих. Я жил и работал в другой комнате, но был весьма внимателен к ней.

Наступили холода. Пришлось покупать ей теплые вещи на первый случай в Старой Рузе, через месяц окончательно и хорошо одеть ее в самой Москве... 10-15000 р.

Пять месяцев лечения и отдых дали свои результаты — 240 ударов сошли до 70.

Когда настала пора нам ехать, она заметно начала волноваться, поэтому, чтоб ей дать возможности перебороть свои волнения, я решил ехать в Алма-Ату не прямо, не самолетом, а поездом через мой аул, далее машиной в Джамбул, Фрунзе. Чтоб и в пути отвлечь ее от всяких уединений купил билет в обыкновенный плацкартный вагон, хотя в составе международный вагон шел почти пустым.

В ауле нас встретили хорошо, и все были довольными привезенными нами дорогими подарками. Особенно были довольны две снохи, которым привезли шубы под котик. Она была в центре внимания всех, мои многочисленные родичи приглашали нас в гости,

проводжали с непременно́м подарком — отрезом на платье ей. Она, как актриса, держала себя деланно-свободно, но в норме.

В Джамбул нас провожал Абдильда. Втроем остановились в люксе. Побывали в гостях у Саяби, у Алиманны, у Мырзады. Опять ей подарки. К нам день и ночь приходили друзья, родичи и знакомые. Даже пришел (видимо, из-за любопытства) секретарь обкома Екейбай, председатель радиокомитета Кокиш...

Ночью с ней стало плохо — обморок. Я заказал машину. С самого рассвета выехали по бездорожью Каратау. С нами были Саяби, Абдильда. Машина нас порядочно трясла. Обморок казался чисто артистическим. На привалах на перевале она свободно гуляла с Саяби, лезли на крутые скалы, скрывались за камнями, хохотали.

Когда мы спустились с гор, и издали заблестело зеркало Били-Куля, я велел шоферу поварачивать вправо.

— Разве мы не едем в Били-Куль?

— Еще рано. После обеда, к вечеру.

Пересекая громадные горы-залежи гипса Улкен Бурыл, Киши Бурыл, мы направились к рудникам знаменитого Каратау...

Я знал, что в Кыршындах живет последний, самый младший сын известного Текебай-Бия, описанного в моей книге «Наша семья»...

Кульджабая не видел лет более тридцати. Ему 78 лет. Без единой седины. Выпали у него всего два зуба... Он послал гонцов по всем аулам... Был безмерно растерян и рад к нашему приезду... Угощение. Пир! Я ему подарил бархатный халат с каракулевым воротником. Старик сидел все время в этом халате, а его сверстники дразнили его словами

— Сам, знаментый Текебай-Би не носил такого халата...

Аристократ вел себя весьма тактично. Она же лежала, облокотившись на подушки на самом почетном месте. У ее головы сидел Кульджабай, у ног я. На вопросительные взгляды других аристократ отвечал:

— Келин очень устала от дальних дорог. Она из рода знаменитого Кунанбай-бия. Она тоже правнучка моего святейшего отца. Пусть поудобнее располагается под шанграком своего прадедушки. Она ведь впервые под его шанграком (шаңырақ).

Она вела себя весьма прилично.

(далее описать подробно).

На прощание аристократ подарил наших сопровождающих по 600, ей 1000, а мне подарил красивого скакуна-аргымака.

Встречи и проводы аристократа на нее произвели весьма хорошее впечатление.

* * *

Тянь-Шань гостиницасының директоры Шаршембай Кулов бұрыннан таныс жігіт еді.

— Шаршаке, келіп қалдық, — деп едім, ол орнынан ұшып тұрып:

— Ассалауым-алейкум, Бауке. Көптен бері келбей кеттигиз ғой. Отырыңыз.

— Жалғыз емеспін. Аялыммен келе жатырмын.

— Еми қайдан. Эстония, Кавказ, Москва, өзіміздің айыл, Джамбул...

— Е, алыстан келед екенсіз той... — деп, біраз ойланып отырып. — Еми сізді жай номирибизге орналата албайбыз. Теги сисдин 44-ти бир обкомнын секретарина бронь ишлеп койып едик. Еми, келип капсыз. Сол 44-ти береле.

— Ол жігіт сізге өкпелеп жүрмесін.

— Жоқ. Осимисдин жигит ғой. Түсинтирип айтамын ғой, осындай бир шон ағамыз келипти деп. — Журиниз жене! — деп чомандандын бірін алды.

Приезд секретаря РК и председателя РИ Курдайского района... В гостях в Георгиевке. У Кенена Азербайева.

Прибыли мы в Алма-ату к полудню. Чем ближе, тем у нее все возрастало. Когда вошли в дом, ей перед шофером надо было разыграть роль хозяйки, напоить его чаем, сделать ему подарок — видимо, все это ее отвлекало, в суете она начало приходит в норму...

Позвонил Мусин.

— Бауке, ат-көліктеріңіз аман қайттыңыздар ма? Тағдыр шығар. Мен сізбен дауласпаймын да, жауласпаймын да...

— Когда я ей протянул трубку, у нее подкосились ноги, задрожала, побледнела... Не знаю, что ей говорил Мусин, а она однозначно отвечала:

— Я, солай ғой... Я, я. Солай ғой.... Әрине. Жарайды.

Когда она через определенное время относительно успокоилась, я ей сказал: (парақта айтқан сөзінің басы түспей қалған)

...Ни в чем ты мне не обязана. Я не обижусь, если сочтешь возможным вернуться к своему очагу. Ведь у вас дети...

Пришли дети. Она их встретила холодно. Не обнимала их, не целовала — казалось, была к ним равнодушна. (Видимо, отцовские черты на их лицах оттолкнули ее). Маленькая Махпал, раздеваясь, сказала:

— Мама, пойдемте домой. Он больше не будет ругать и бить вас.

Дети были очень плохо одеты. У Махпал ботинки кашу просили, у нее были мокрые ноги. Кемель был обут в резиновые тапочки. У Шапиги — старенькие брезентовые туфли... Сразу, тут же одели и обули привезенными для них из Москвы одеждой и обувкой. Они повеселели.

— Вот, все это для вас Ата купил, — сказала она, подавая им чай... Дети с самого начала не чуждались меня. Они жили у нас два дня. Выкупались, переоделись, резвились... Я заметил, что они все трое были завшивленными, но я не брезговал ими. Потом Мусин потребовал их к себе. Тон требования был угрожающим...

Старшие после уроков забегали к нам под разными предлогами, а Махпал Мусин не пускал.

— Махпал так вчера плакала. Хотела итти сюда. К маме хочу, и все... Как-то сказала Шапига. Это я услышал случайно. Я всегда уходил в кабинет и никогда не мешал их свиданиям.

Мусин попросил, чтоб Махпал жила у нас. Мы ее приняли. Аккуратно отводили в детсад и приводили обратно. Приходилось часто ездить за нею на такси, так как она (мать) не могла ходить пешком в зимние вечера.

В Алма-Ате находился вновь назначенный заместитель главного редактора «Литгазеты» Барабаш. Он сообщил мне, что 6 декабря будут напечатаны в их газете два подвала моих материалов, посвященные XX летию победы под Москвой. Они уже не только одобрены, но и набраны.

По случаю этой даты намечался и у нас в Казахстане ряд мероприятий в печати, радио, телевидению... Как председатель ВК СПК, я выдвигал эти мероприятия. Чтоб согласовать и уточнить некоторые вопросы, я пошел в СПК. Когда я вошел в кабинет, там стояли Мусрепов, Шашкин, Шаймерденов. Они сразу прекратили разговор. На мое приветствие Мусрепов не ответил, а те последовали его примеру.

— У меня есть к вам некоторые вопросы. Вижу вы очень заняты.

— Завтра или послезавтра поговорим, — ответил Мусрепов.

Выходя от них, я сидел в партбюро у Байтанаева (заместитель секретаря) вошел З. Шашкин (секретарь) со своей кошачьей улыбкой протянул мне свои руки.

— У вас не хватило мужества поздороваться со мной минут десять тому назад, а теперь ваш привет не принимается, товарищ секретарь партбюро.

— Ну, что вы?... Я завтра ложусь в больницу.

— Завтра Мусрепов улетает в Москву, вы ложитесь в больницу, а С. Шаймерденов будет выполнять ваши поручения. Какую свинью вы решили подложить мне?

— Ну, что вы? О вас не было разговора...

— Хорошо. Узнаем через несколько дней.

Придя домой все это рассказал ей.

1 декабря 1961 года. Я спал. Меня разбудила она.

— Міне, алғын, Сафуан иттік істепті, — этими словами она показала мне свежий номер газеты «Қазақ әдебиеті».

Она была возмущена до предела. Я ей сказал, что ничего неожиданного не случилось. Все это проделки Мусрепова, а на остальных не стоит обижаться.

Пошел в Союз Писателей, все смотрели в окна. Когда я поднялся в вестюбиль, там стояли пять-шесть писателей, кольцом окружая коптированного секретаря С. Шаймерденова. Со всеми поздаровался за руку и, задержав руку С.Шаймерденова сказал:

— Из всех твоих произведений самое талантливое — это твоя сегодняшняя статья.

Все рассмеялись...

Как прилетел в Москву, Г.Мусрепов позвонил Г.Корабельникову и другим членам редколлегии и добился снятия моей статьи (рассказ) из «Литературной газеты».

Начались всякие хулиганские звонки к нам домой.

ЕРМУХАН БЕКМАХАНОВ

...1943 жыл. Полк командирі кезім. Таныс-біліс емес Анна Михайловна маған хат жазып, «Қазақ ССР тарихының» бірінші томын салып жіберіпті. Оқып шықтым. Жетістігі мен кемшілігін, яғни алған әсерімді жазып жібердім. Жауабымды алып, қатты риза болыпты.

Сол жылдың 9 декабрь күні Москвадағы «Әдебиетшілер үйінде» менімен кездесу болды. Оны генерал-лейтенант А.А.Игнатъев басқарды. Мен жазбасыз 45 минуттей сөйледім. Сұрақтарға жауап бердім. Менен кейін Шкловский, Лавренов, Стасов, Панкратова, біздің Қазақстаннан И.Тәжиев, Ә.Шәріпов, С.Аманжолов сөйледі.

Кеш аяқталысымен, қасыма жастары ұлғайған екі апай келді. Олардың бірі — Анна Михайловна Панкратова, екіншісі — В.И.Лениннің тұсындағы Орталық партия Комитетінің секретары болған Елена Дмитриевна Стасова екен. Біраз әңгімелесіп болған соң, тарқай бастадық. Шашы аппақ, ап-арық Анна Михайловна қолдары дір-дір етіп, тілдей қағазды қалтама салды. Былай шыға «Бауыржан, уақытың болса, жолығып әңгімелесейік. А.М.Панкратова» деген жазуды оқыдым. Соңына адресін жазыпты.

Арада алты ай өткенде мен Анна Михайлованың үйінде болдым. Қызы бар екен. Шай іштім. Әңгімеміз «Қазақ ССР тарихының» төңірегінде болды. Оны зерттеуге қалай кіріскенін айтты. Әйтеуір Қазақстан туралы жақсы әсерде екен. Сөзін тыңдай отырып, терең ұтымды тарихшыларымыздың алдыңғы легіндегі кісілердің бірі-ау деп ойладым. Мені де зейін қойып тыңдай білді.

— Алматыда кездесіп, азды-көпті әңгімелескен адамдарымның ішінде ерекше әсер қалдырған, әрі үміт күттірген Ермұқан Бекмаханов болды. Сіз оны танитын ба едіңіз?

— Жоқ.

— Бұл көрікті жас жігіттің (менің шамалауымша жуық арада) нағыз ғалым, тарихшы болатынына әбден көзім жетті, — деп өз сөзін дәлелдеп, көп сыр шертті.

1946 жыл. Анна Михайловна мені Ермұханның докторлық диссертациясын қорғау процесіне шақырды. Вера Павловна екеуіміз трамваймен (сол кезде Москвада такси жоқ еді) кешігіңкіреп бардық. Барсақ, жап-жас (кейін білдім, сонда Ермұқан отыз бір жаста екен), сұлу қазақ жігіті мінбеде докторлық диссертациясын қорғап, сөйлеп тұр екен. Бұл — менің мұндай жиынға тұңғыш қатысуым.

Анна Михайловна ымдап, бізді қасына шақырып отырғызды.

— Ермұхан Бекмаханов — осы жігіт. Ол бәрін дұрыс айтып тұр, бірақ байқаған боларсыз, аздап толқу үстінде, — деді сыбырлап.

— Меніңше, Анна Михайловна, сіз одан да гөрі толқу үстіндесіз, — дегенімде ол шынтағымды қысып, жымыып күліп қойды. Сол сәт есіме Қаныш Имантайұлының Ермұхан туралы:

— Ол жігіт — талапты, білімді жастарымыздың бірі. Болашақта одан күрделі еңбек күтуге болады, — деген сөзі түсті.

— Жақсы қорғады. Сөз жоқ, тақырыбын ұлғайтып үлгергенін оппоненттері де, басқа сөйлеушілер де мойындай бағалады, — деді жолда академик Кәрім Мыңбаев.

— Мүдіріп қалар ма екен деп қорқып едім. Оңай дейсіз бе, Москвалық өңкей азулы, ірі ғалымдардың алдында, — деді химия ғылымдарының докторы Ерден Әзірбаев.

— Ол мүлде қағазға қарамай сөйледі, шешен екен, — деді РСФСР-дың еңбек сіңірген өнер қайраткері Вера Павловна.

Ертесіне Анна Михайловна мені «Ган Отель» мейманханасына ертіп барды. Ермұхан шаршап отыр екен. Әңгіме онша үйлесіңкіремеді.

Ол кезде карточка жүйесі. Менің карточкам полковниктікі. Елу процент жеңілдігі және ол бойынша азық-түлік кезектен тыс беріледі.

— Анна Михайловна, Ермұхан Бекманов қорғауын атап өтпек пе?

— Сіз естіпсіз ғой.

— Менің қосқаным, — деп үш мың сомдық карточкамды және бір жарым мың сом ақша бердім. Анна Михайловна қатты қуанды.

Біраз отырғаннан кейін желеу тауып, орнымнан тұрдым.

— Бауыржан, маған «Кавказ жазбалары» блокнотыңды қалдырып кетші. Ертең қайтарамын, — деді Анна Михайловна. Мен сол кісіге әскери командирлік дәптерімді тапсырып, қош айтыстым.

Ертеңіне мені Бас штаб Подольскіге жұмсады. Ермұханның тойында бола алмадым. Үш күннен кейін Анна Михайловна ЦДСА-дағы бөлмеге келді.

— Мен сіздің жазбаларыңызбен толық танысып шықтым. Ермұханға да оқып бердім. Оған сіздің рұқсатыңызсыз оқығаныма кешірім өтінемін. Ол өткенде сіздің тез кетіп қалғаныңызға

қатты өкінді.... Мен Тәуке хан, Бірінші Петр, Цеван Рабдан, Галдан Церен, Абылай хан туралы екеуіміздің арамызда болған әңгімені айтқанымда, тыңдап, таң қалды.

— Анна Михайловна, мен Ермұханның XVII—XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы жөніндегі біліміне таң қаламын,— дедім.

— Мұның дұрыс. Ол өте адал, білуге құмар... материалдарды өте мұқият, тиянақты зерттейді... Өкінетініміз сол, архивтік документтердің бәрі қолымызға тие бермейді,— деп күрсінді.

Қысқасы, Анна Михайлованың бізге жәрдемі көп тиді. Өте ақылды кісі еді. Ермұхан қаралы азапқа душар болып қамалғанда, ол кісі қатты қайғырды, қолынан келген көмегін аяған жоқ. Тиісті орындарға барып, оны ақтап, түрмеден босатты. Мұны мен ұстаз бен шәкірттің арасындағы ғана қарым-қатынас деп емес, ерлік деп білемін...

Еркін отырдық.

Оңғарбек Бердібаев соғыс кезінде менің қарамағымда полк дәрігері болған кісі еді. «Москва» қонақ үйінде докторлық диссертация қорғағанына байланысты той істеді. Дастарқанды Сәбит Мұқанов басқарды.

Той енді қыза бергенде, Ермұхан төбе көрсетті. Отырғандардың біразы:

— Әй, сен мынаны неге шақырдың?! — дегендей сұрланып, тыжырына қалды. Төрге шық деген ешкім жоқ. Қасымда Тілеш Шойынбаев отыр еді.

— Тілеш, қарағым, орныңнан тұр, — деп, Ермұханды қасыма отырғыздым. Бұл қылығым тыжырынғандарға ұнаған жоқ. Намысым, ашуым қозып, рұқсатсыз сөз сөйледім.

— Қарағым, профессор, — дедім орнымнан тұрып, Ермұханға қарап.

— Мен Тынық мұхиттан Орта теңізге, Шығыстан Батысқа дейінгі аралықты шарлап шыққандардың біреуімін. Ойлы-қырсыз, тау-тассыз, жыра-жылғасыз жерді мен көргенім жоқ. Бұл айтылғанның астарына түсінерсің, шырағым. Сен тарихшысың. Қазақ халқының да өз заманында өзіне жарастық қару-жарағы, қолбасшылары болғаны рас. Ол өткен заманды сен менен гөрі жақсы білесің... Біздің заманда Әліби Жангелдин деген кісі болған. Оның ықпалымен Амангелді Иманов қол бастап, майданға шыққан.

— Әй, Бауыржан, сен бізге лекция оқып тұрсың ба, ей?! — дейді Сәбит маған жақтырмай.

— Сәбе, кешіріңіз, лекцияны сізге оқып тұрғам жоқ, профессорға оқып тұрмын. Мен атаған кісілер туралы сіздің пікіріңіз елдің бәріне мәлім ғой. Оны профессор да оқып шыққан. Ал, менің пікірлерімді оқып шыққан жоқ. Естісін деп әдейі айтып тұрмын.

Оңғарбектің өңі қашып кетті. Көзімді аларта қарап:

— Ей, шырағым доктор, Ермұханды мына тойыңа мен шақырғам жоқ, сен шақырғансың. Бұл жігіт жаламен жабылған қара жаулығынан құтылдым ба, құтылмадым ба деп арамызға жаңа қосылып отыр.

Түсінсең, бұл жалғыз саған емес, маған да келіп отыр. Тойымды бұзды деп ойласаң, рұқсат бер, біз кетейік!

Оңғарбек орнынан ұшып тұрды.

— Бауке, бұл не дегеніңіз, өзім шақырғаным рас, — деді сасқалақтап. — Ең құрметті қонақтарым сіздерсіздер.

Осыдан кейін тыжырынған-мыжырынғандардың үні өшті. Еркін отырдық.

ТАРИХШЫНЫҢ ӨКІНІШІ

1966 жылдың көктемі. Ермұхан екеуіміз Қазақ ССР Министрлер Советінің ауруханасында қатар палатада жаттық. Көңілін сұрамақ болғанымда, дәрігер Анна Павловна (фамилиясын ұмыттым):

— Ол кісінің үстіне кіруге жұбайынан басқа ешкімге рұқсат жоқ. Сіз дұрыс түсініңіз, жағдай осыған мәжбүр етті, — деді. Арада біраз күн өткенде:

— Бауке, ініңізге жолығып шықсаңызшы. Мен дәрігерден рұқсат алдым, — деп әйелі палатама еніп, қинала үн қатты. Ішімнен: «Келін күдерін үзген халде екен ғой», — деп шошып қалдым.

Ақ халат киіп, Ермұханның палатасына ендім. Кірсем, ет пен сүйегі қалған (бірақ сыры кетсе де, сыны кетпеген), жатыр екен.

— Бауке, дәрігер сізге ғана рұқсат беріпті ғой. Ассалаумағалейкум, — деп зорлана жымыып, қолын созды.

— Елу жас не, Бауке? Көп ой қап барады... Үлгере алмай кетіп барам, кешіріңіз, — деді.

Бұл маған тарихшының алдындағы өкінішіндей сезілді..

ӨМІРДЕ ДЕ СҰЛУ ЕДІ...

...Сағат күндізгі екі. Үйде жазу жазып отыр едім, дәрігер Анна Павловна телефон соқты.

— Бауыржан, Ермұхан Бекмаханович...

— Түсінікті. Ол бізге ұзақ жасауға әмір етеді, — дегенімде, дәрігердің даусы дірілдеп:

— Иә, солай, Бауыржан, — деді. Марқұмды жерлеп, қайтып келеміз. Жолда:

— Байқадыңыз ба, табытта ол тірі адамдай, сұлу күйінде жатты, — деді Анна Павловна.

— Түсінгеніңізге рақмет. Ол өмірде де сұлу еді, — дедім мен.

ЕРЕКЕҢ ЕЛ АРДАҚТЫСЫ ЕДІ

Алпысыншы жылдары түскен бір суретке қарап отырып, Ермұхан ағайды есіме алдым. Ол кісімен менен көп жыл бұрын таныс-біліс болған әйгілі Ілияс Есенберлиннің мына бір сөздерін жадымда берік сақтаппын.

«Ермұхан Бекмаханов менің қазақ тарихын зерттеп білуіме соншалық әсер етті, өйткені бұл ғалым қазақ елінің ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы экономикасы, әлеуметтік құрылысын зерттегенде, Кенесары қозғалысына байланысты нақтылы материал жетіспейтін және соны толықтыруға Орткомның жәрдемдесуін сұрапты. Сол жұмысты Жұмекең Дінмұхаммед Ахметұлы арқылы маған жүктеді. Соғыс уақыты болса да, Ортком Бекмахановқа барынша болысты. Көбіне әуелі Петропавлда, кейін Омскіде болып жүрдім. Ортком қызметкері неге сонша архивте көп отырады деген сезік болмау үшін, кейбір архив материалдарын қонақ үйіне алдырып оқимын. Отарлау саясаты қалай жүргенін, Орынбордан бастап, бекіністердің не үшін тездетіп салынғанын әбден түсіндік. Негізгі сүйенген ұстанымымыз — ұлттық намыс, Сталиннің орыс халқы туралы және «бізді ата-баба аруағы қолдасын» деген сөзі еді. Біз де өзіміздің тарихи қаһармандарымызды дәріптеуіміз керек болды. Осы принцип кейін Бекмахановты ұлтшыл деп кінәлауда тілге тиек болды...

Кенесары қозғалысы туралы жинаған материалды машинкаға бастырып, бір данасын өзім алып отырдым. Екі данасын тікелей бастығым Дінмұхаммед Ахметұлына табыс етемін. Ол кісі Шаяхметовке көрсеткеннен кейін ғана Ермұханға береді. Сөйтіп, келесі іссапарының бағытын Бекмаханов белгілеп, Димекең қолына жазып береді, ол маған тапсырады, міне, сөйтіп жүріп тарихшы болып алдым.

КӨКЖАЛ

Соғыс күйгелегінде жүріп көктемнің қалай өткенін білмей қалдық. Қыстың әсері бойымды құрсап-ақ алған екен. Тапа бүтін оянғандай тар құшағынан құтылып, жер жүзі жымыңдап құлпырып тұр екен. Құлпыра күліп тұрғандай болды. Мен де жанды бейнені көріп тұрып, мейірімді күннің сәулесі денемді балқытып, көңілімді табиғатқа елжіретіп, бойымды босатты. Басқалармен бірге мені де күн сәулесімен сүйгенін сездім бе, аязға қысылып, қарға көміліп, күйініп, батпақта тайып, қиядан сүріне жығылып, жан сақтау үшін сая іздеп паналап, тығылып:

Өмірдің жазы да бар, қысы да бар,
Жаны бірге, ары бірге жан таппадың ба?
Жарым да жоқ, досым да жоқ, сырласым,
Аз өмірде көп алдандым.
Құр дегенім жер боп шығып құшқанда,
Күле кіріп жан сырымды біліп алып,
Шыға беріп күңіренеді достарым.
Жақын жан көп — ұғушы жоқ зарымды (ойымды)
Туғаны жоқ, тұрағы жоқ жолаушы.

Мен ой үстінде келе жатсам керек. Айналаға назарымды салмаппын. Барамын деген штабымның үйінен өтіп кетіппін. Құрып жатқан қоршау қорғанымыздың төріне жетіппін. Ол — қыстақтың артқы жағы еді.

— Аға лейтенант жолдас, — деген дауыстан оянып қарасам, алдымда тұрған Рахимов екен.

— Иә, сен бұл жақта неғып жүрсің? — деген сұрағыма ол жауап берместен:

— Сізді телефонға генерал шақырады, — деді.

Екеуіміз тездеп штабқа жеттік.

— Момышұлы жолдас, — деген генералдың баянды даусын телефоннан естіп:

— Иә, мен, генерал жолдас, — деп демімді ала беріп жауап қайтардым.

— Алдағы сарынның арты шабуылға айналып жатыр, — деді генерал сабырлы даусымен.

— Ал, көптен күткен басталар іс басталды. Келісім бойынша берік болыңыз. Қапылыста қармап жүрмесін. Жауынгерлер қалай? — деп сұрады.

— Тырмысып істеп жатыр, генерал жолдас.

— Меніңше, кешікпей-ақ сіз де іске кірісесіз, — деді генерал. — Ал, бағыңыз жөнді болсын, — деп бата бергендей біраз үндемей тұрып, — егер неміс темір болса, сіздің адамдар көмір болып ерітуге жарасын. Алдағылар да оның алдыңғы қарқынын басыңқырағанда ғана шегінер деймін, бірақ та «күш әкесін танымайды» деген есіңізде болсын.

— Күп болады, генерал жолдас.

— Әзір салмақ Капровқа түсіп жатыр. Сол бағытқа әзір болыңыз. Уақытыңыз бар ғой. Өзіңіз мүмкіншілігіңіз болса, тағы бір аралап, жауынгерлермен тілдесіңіз, — деп қарт сөзін аяқтай беріп — жалтақтап жәрдем күтпеніз, бар болса, қарастыруға мен даярмын, — деді де сөзін аяқтады.

Орды аралап бара жатқанымда бірінің артынан бірі шоңқия құлап біз орналасқан қыстақты дәлдей құйылған самолеттерден үзіліп аққан бомбалар ызындай ағып келеді. Барлығымыз ор ішіне жабысып бұға қалдық. Бомбалар түскен жерлерінің қыртысын, құйқасын айналдыра жерді сілкіндіргендей дүрілдете дабыл қағып жарылды. Басымызды көтергенше алты қаз құстар қалқып, қайта айналып соғып төмендей беріп, үстімізден зуылдата оқ жаудырып, бірінің артынан бірі өте шықты.

— Қап, мынау иттің басынғаны-ай! Бас көтертер емес қой. — Қасымдағы Синченко үстін қағып орнынан тұрды.

— Қалай екен? — деп одан манағы Бозжановтың «көкжал» дегені ыржия күліп орнынан тұра беріп сұрады.

— Қалайын сұрайсың, Курбатов, әйтеуір жанымызды шүберекке бір түйдірді ғой, — деді оған Синченко.

— Иә, әйтеуір, сенің жаның ардақты, түйе бергін, — деп оған Курбатов сақ-сақ күлді.

Бір орыстың баласы таза қазақшалап мүлтікпей қалжыңдасқанына мен танданып бірінші рет қарап:

— Ей, сен өзің орыспысың, әлде, қазақпысың, — деп сұрадым. Ол тік тұра қалып:

— Комбат жолдас, орыс десеңіз орыс екенім де рас, қазақ десеңіз қазақ екенім де рас.

— Жоқ, сен шыныңды айтшы. Ол ыржаңдап күліп:

— Шыным сол, комбат жолдас, — деп біраз тұрып, ата-тегім орыс, өзім де орыспын, комбат жолдас. Кіндік кесіп, кір жуып өскен жерім — Қазақстан. Қазақ елінің бір баласындай болып өскен орыстың бірі болармын.

— Ал, сені Бозжанов неге көкжал дейді?

— Ол мені еркелеткені ғой, комбат жолдас. Ешқандай жалым жоқ, жай токарьдің біреуімін. Ол кісі жауынгерлермен дәріптей қалжыңдасады. Біз онысын көтереміз, — деді ол.

— Жоқ, комбат жолдас, — деді тыныш тұрмайтын Синченко. — Бұл шынында сау сиырдың боғы емес.

— Па, шіркін! Мүлдем атамды танытып мақтадың. Одан басқа сөз аузыңа түспеді ме құрғыр-ау, — деп Курбатов күлді. Назарымды одан ала бергенде, зу-зу етіп зеңбіректің оғы үстімізден аса түсіп жарылды. Курбатов ор түбіне құлай кетті.

— Ей, саған да жан керек екен ғой, — деп оны Синченко жағасынан сүйрей көтерді.

— Қорыққаным емес, үріккенім ғой, комбат жолдас, ғафу етіңіз, — деп ұялған тәрізді көрініп, тұрып бара жатты.

— Үрейленбей, үріккеннің айыбы жоқ, ерім... Ал, енді біздің кезек қашық емес көрінеді. Алдағы ойран соғыстың дабырын естіп тұрсың ғой. Жаңа ғана генералмен сөйлестім. Ол кісі бізді алдыңғыдан кейінгі екінші тиянағымыз деп санап отырғанға ұқсайды.

— Политрук жолдас, бізге жаңа ғана «осы жердегі генералдың сенгені бізбіз, дұшпан алдағыларды түре итеріп жылжытса, біз осы жолдың түйінін берік ұстап тұруымыз керек» дегендей түсініктерді айтып кеткен еді, комбат жолдас.

— Ал, жігіттер не деді? — деді оған сабырлы Рахимов.

— Генералдың бұйрығын екі етуге бола ма, лейтенант жолдас. Біз де генералға сенеміз. Ол кісінің сөзін екі ете алмаймыз.

— Дұрыс, ерім, дұрыс. Ал, енді сен бұл жерде тұрғанды қойғын. Сен бірінші ротаға барып, командиріңнен рұқсат алып, окоптарды аралағын, «берік болсын» деген сәлемді жігіттерге айт. Болашақ соғыстың бас-аяғында сонда болғын.

— Жарайды, құп болады, комбат жолдас, бірақ... — деп мүдіріп, — политрук жолдас маған осында болғын деп еді...

— Жоқ, сен енді сонда болғын.

— Құп болады, комбат жолдас.

Курбатовпен солай қоштасып ажырастық. Ал, енді оқушым, екеуіміз алдағы азан-қазан болып жатқан майдан шеңберін барып аралалық. Мен айтушы болайын, сіз тек тыңдаушы болмастан, шынды көзбен көріп, алыстан болса да дұрыс болжаушы болуға жараңыз. Мен айтып жеткізе алмасам, сіз ойлап жетіп, оқиғаның кемшін жерін өзіңіз толтырыңыз.

Айнала жым-жырт, ай тастай қараңғы.

— Командир жолдас, сізді штабқа шақырады, — деп жүгіріп келді. Демін ала беріп, бір капитан келіп, генералдың қайда екенін сұрайды.

Келсем, орта бойлы жасы қырыққа жақындаған, ат жақты, тұнық жасыл көзді, қыр мұрынды капитан штабта отыр екен. Танысқаннан кейін ол маған:

— Аға лейтенант жолдас, мен РС дивизионының командирімін. Алда қиын жағдай дейді. Осы қыстаққа келіп, генерал Панфиловпен жолығып, сіздің дивизияға біраз жәрдемдесуге жіберіп еді. Мен ол кісімен қалай жолығар екенмін. Мүмкін болса тезірек жолықсақ, тобымыз мұнда менің артымша шыққан болар, жақында келіп те қалар.

Капитанның келгенін генералға телефонменен хабарладым.

— Иә, иә, дұрыс. Жаңа ғана үлкен кісі (генерал Рокоссовский) хабарлап еді. Келгендері жақсы болған екен, — деді де генерал капитанды сұрады.

— Мұнда тұрмын, генерал жолдас. Капитан Николаев, — деді капитан менен трубканы алғаннан кейін. — Иә, осы мен тұрған қыстақтың атын атап еді. Жақында келіп қалар, комбат жолдаспен ақылдасып орналастырармыз... Абайлармыз. Барлығы он бір залп, генерал жолдас... Оның жетеуін... Қайдам бұдан артыққа рұқсат жоқ еді, генерал жолдас... Айтуыңыз бойынша қимылдармыз... Құп болады, генерал жолдас. Міне, беремін, — деп маған трубканы ұсынды.

— Момышұлы жолдас, — деді генерал. — Арамыздағы байланыс сенімді, үзілмейтін болсын. Сол жағын тездеп қолға алыңыз. Тіке меніменен ғана байланысыңыз. Мен алдын болжап айтып, сол мен сілтеген жаққа қарай капитанды пайдаланыңыз. Байланыс үзілмесін. Мен капитанға тапсырған мәселелермен келісіп алыңыздар екеуіңіз, — деді генерал сөзді аяқтап.

Мен телефонды қоя бергенімде, есіктен дүрбі асынған сұңғақ бойлы лейтенант кіріп келіп:

— Капитан жолдас, 8-16... деп баяндады.

— Ал, онда (4 жол оқылмайды)...

СЫЙЛАСЫП САНАСАЛЫҚ

1. Өткен съезде алған міндеттемелеріміздің бәрі бірдей сүрінбей, жығылмай, ақсамай, тасымай мәреге түгелімен жетті деп айта алмаймыз.

2. Екі съездің арасында жазушылардың еңбектерінде табыстар да бар. Кемістіктерімізде аз емес.

Кемістікпен кетіктік себепсіз болмайды. Олардың себебі өз арамызда, өз басымызда. Олар да — біздің өзіміздің жемісті еңбектеріміздің арасындағы солғын, шала-жансар мәуелері. Оларға біз өкіне де, ашына да қарауға еріктіміз.

Жараның барлығын отап, я күйдіріп жазуға болмайды. Сыйпап, майлап, дәрі-дәрмектеп жазылатындары көп.

Шеңберден шығара мақтамалық,

Жерге жаншып таптамалық.

Ашуды сын садағымен атқылаудан аулақ болалық.

Табысымызды тау басына дараламалық, кемістігімізді керегеге кере кептірмелік. Өрқайсысын өзіне жарасты орнына қоя білелік.

Партиялық, творчестволық принциптен шықпастан, әділ де, жанашырлық, ағайындық ретінде сыйласып сынасалық.

Әділ сын ауызбірлік дәнекері деген сөз әрқашанда есімізде болсын.

Күнге оңып, жауынға езілетін сырландыны майлы бояу санап, өзімізді алдамалық.

Жамаумен жыртығымызды жасырмалық; көсеумен кетігімізді қаламалық.

Сын атқамінердің азбандылығымен айтылмасын, жамап-жасқап жала жабудан аулақ болайық.

Әдебиет әдептілік ұстамдылығымен айтылсын. Айыптау үшін дәлелді айғақ керек. Айдай айқын айғақ та әдепті ұстамдылықпен айтылсын.

Сәтсіздікке ұшырағандарды сабалай бермелік. «И у бьющего рука устает» деген сөз сын шабармандарының есінде болсын.

Сөзіміз жоғары дәрежелі принципте... әділ биде туған жоқтай, табыстарымызды, кемшіліктерімізді де терең оймен сыннан өткізіп, әдебиетіміздің болашағына түкпірлі жоба боларлық нұсқалы мәжіліс (құрылтай) дәрежесінде өтер деген үміттемін.

* * *

Именно живые донесли до нас подвиги погибших именно живые в их «Я ощущал», «Я думал» и так далее несі айып. Невольно рассказчик делается сам не только автором, но героем своего произведения, это не самогероизация, а рассказ очевидца. Участник, он делается центральным героем, (как не прятался) так с читателем делятся всеми своими видениями, переживаниями и думами тем самым ведет его за собой по тропам события навязывает ему свои взгляды на событие.

Надо глубоко изучить и использовать эти материалы творчески осмысленно без излишней поспешности.

Защита отечества — священный долг. Все мы должны постоянно заботиться и о дальнейшем укреплении обороноспособности нашей родины. Мы должны постоянно помнить, что мы воспитываем бойца-воина из наших сыновей и дочерей все должны быть всегда готовыми к бою за честь нашей родины и на фронте вооруженной борьбы, если союзник нет война.

1) В июне этого исполняется 25-летие начало ВОВ.

Разумеется, 25-летия самого начального периода ВОВ для нас не является торжественной датой. Тем не менее это дата является всемирно исторической датой придавший совсем другой характер во всей второй мировой войне, изменивший всю ее военно-политическое содержание.

2) В декабре этого года исполняется 25 лет итогам трагического и героического 1941 года. Итоги того года был трагичным потому, что наши войска отступая от западных границ были потеснены до самих ближних подступов Ленинграда и Москвы. Итоги того же 1941 г. героичный потому, что мы разжали стальные клещи врага вокруг столицы и отбросили его назад, тем самым положив победное начало не в ВОВ, но и во второй мировой войне.

3) В своей истории никогда в таком массовом количестве не участвовали в большой войне. ВОВ — это первая война...

В Казахстане формировались 16 дивизий, 6 бригад, 22 соединения.

Молотов ҰОС Совет Одағы 7 млн. адамнан айрылды деді, қазір біз 20 млн. астам қырылды деп отырмыз.

Біз қазірге дейін нақты білмейміз. (өлгендердің) 1710 қала қирады, 70 000-нан артық селолар өртелді, 52% о/к қиратылды, 98 мың н/з талады, 1876 совхоз таланды. 20 мыңнан астам адам қырылды. Батыс Европа жері біздің елдің қанымен суарылды. Сондықтан біз бұл жерді қасиетті дейміз...Бізден бір де семья соғыста отыны шарпылмай қалмады.

Негізгі ауырлық біздің халқымыздың мойнына түсті.

Бұл қасіретті біздің жауымыз да мойындады. Мыс. У. Черчилль: Россия распотрошила...

Геи. Маршал заявил: Если не Советская Россия, то воины перешли бы на американской земле. Рейхе маршал Герн: Біздің барлаушыларымыз жақсы істеп, техникадан артындағымызға. Біз осыған сенің құлағың — бұл біздің басты қатеміз.

Зеж.ген. Инквард: Ленинизм 50 жылда Отанының патриотын жасай білді... деп хабарлады. Сондықтан мен соғыс ветерандарының қарызын ұмытпауды тілеймін.

Мен көп кітап жазғамын. Мақсат: ұрпаққа ВОВ қаһарлы күндерін шыншылдықпен баяндау...

Мен жазушы емеспін (болса да). Мен мемуаристпін, документалистпін.

Голиков:

Менің шығармамдағы мақсат — қарапайым адамнан совет жауынгері болып қалыптасуын көрсету.

1) Менің шығармамдағы негізгі желі — халық достығының үйлесін көрсету.

2) Совет адамдарынан шешуші қазақ деп шабандылығын көрсету.

3) Жаппай батырлық көрсеткенді үкімет наградасына ұсыну керек.

5 рет қоршауда қалдым, бұйрық бойынша ұсақталып (бөлшектеніп) кетуді талап етті.

Мен оған келіспей, топтанып бұзып шығуды қолдандым. Қоршаудан 1-2 рет шыққан соң солдаттардың сеніміне ендім.

* * *

Благосостояние села (аула) зависит в первую очередь от председателя колхоза — он должен быть человеком большой честности, благородства и весьма хозяйственной личностью.

Мы подбираем директоров совхозов, а председателей колхозов меняем, как перчатки. Ставим председателем чужесельца — он только и занимается выкачиванием плана и личной наживой. Многие из них превратились в современное кулачество в полном смысле этого слова.

Надо в первую очередь заниматься подбором честных и деловых председателей колхозов и сельских советов и закрепить их. Ни в коем случае не допускать бесчестья. Ведь колхозом управлять гораздо сложнее, чем совхозом.

Как частые смены кадров задерживают полки, так и частые смены затрагивают хозяйство колхоза и колхозников, нестабильное руководство делает нестабильным хозяйство колхоза.

Много в колхозах нештатных «руководителей» — интриганов; «они занимаются только сваливанием друг-друга путем доноса». Правильной расстановкой надо заниматься.

Случайные люди в своих интересах выполняют и перевыполняют иногда план (чем замазывают нам глаза), а дальше бесцеремонно разбазаривают общее добро направо и налево, раздают своим приближенным (часто бездельникам и интриганам), а труженикам часто ничего не достается.

га = 10 п N = предполагаемый урожай 120 п,

— 0,5 п кладовщику

— 0,5 п бригадиру

— 0,5 п сеяльщику

— 0,5 п возчику

— 2п

— 8 п

8п фактический урожай 8 п

Земля не получает норму, поэтому не дает планируемый урожай. Почему фактически не балансируется урожай.

На УОП недосев также 30го недобор

Конкретно

I		II		III	
100 га.		тоже		тоже	
Урожай:	10.000 п.	80.00 п.	60.00 п.		
Пл. с.....:	4.000	4.000	4.000		
Сет.:	6.000	4.000	2.000		
Семена:	1.000	1.000	1.000		
Ст....:	5.000:	3.000	1.000		
Ж.т/д.	5.000/20=250 п.	3.000/20=150 п.	1.000/20=50 п.		

Так надо распределять, а не $9000/60=150$ п на каждого. Именно это сколотит бригаду и заготовит соревнования, а не знаки.

Надо покончить с обделичкой.

Өткен жылы жазда Букинистен библия сатып алдық. Сарғылт сиямен иесі ескіше былай деп жазыпты (Мұқабаның астырында):

Блажен, кто смысл божественных сказаний,
С любовью к сердцу принимал,
И с верою, в минуты испытаний,
Страницы эти пробегал...
Кто, падая во прах перед законом,
Творил Спасител завет...
И говорил с премудрым Соломоном:
«Все в мире — суета сует!...»

ДМИТРИЙ СНЕГИН

Дмитрий Снегиннің ата-бабалары, Поцелуевтар — Жетісуға бірінші орналасып, Алатаудың бауырын мекен еткен орыстардың бірі.

Дмитрий Федорович Снегин Алматы қаласында 1912 жылы туып, сонда өсіп, мектепте, кейіннен Ауылшаруашылық институтын бітіріп, агрономдық мамандыққа ие болған.

Демек, Дмитрийдің кіндік кесіп, кір жуып, тәрбиеленіп, білім алып, ат жалын тарта мініп, азаматтар қатарына қосылған туған өлкесі — Жетісу «ауылы» осы кездегі республикамыздың астанасы — Алматы. Дмитрий — әдебиетпен жас кезінен шұғылданғандардың бірі. Ол студент кезінде бірнеше өлеңдер жинағын шығарды. Ол өлеңдерінде жасөспірім ақын туған жеріне, орыс, қазақ еліне ыстық лебізін білдіре жазды. Ол қазақ, ұйғыр тіліне аударушылардың бірі бола отырып, халықаралық достықтың ұлғаюына атсалысты. Ол — қазақ әдебиетінен нәрленді, тамырланды, қазақ тақырыбына көптеген әдеби қысқаша еңбектерді өзінің ана тілінде жазып, орыс оқушыларына таныстырып отырғандардың бірі болды.

* * *

Отан соғысы басталды. Дмитрий де майданға аттанды.

Москвадан 30 километр Крюково деревнясының маңайында панфиловшылар дивизиясы дұшпанмен үш күн ұдайы табан тіресе соғысты. (1941 жылдың декабрь айының бас кезі). Қалың қар, сықырлаған аяз. Менің омыртқамнан оқ тиіп, аяқ-қолдарым ұйып, командалық пунктте отырмын.

Ұзын бойлы, сырықтай тіп-тік, ат жақты, орыс жігіті кіріп келіп, тұра қалып:

— Жолдас полк командирі, артиллерия дивизионы сіздің қарамағыңызға келді. Дивизион командирі аға лейтенант Снегин, — деп өзін таныстырды.

Мен алдыңғы шеппен телефонмен сөзімді бөле алмастан оған:

— Отырыңыз, жолдас Поцелуев, — деп ымдап орындықты нұсқадым.

— Жағдайымыз мақтанарлық емес. Сіз, жолдас дивизион командирі, бізді немен қуанта аласыз?—деп сұрадым мен отырған аға лейтенанттан, сөзді аяқтап болған соң.

— Әйтеуір, сіздің қарамағыңызға келдік қой. Не бұйырасыз, қайда жұмсасаңыз да дайынбыз, — деп сөзін бастап, аспай-саспай дивизионның жағдайын, не бар, не кемтар, неге мұқтаждығын ол маған баяндап, қалай іске асыру жағынан кеңестік, келістік.

Кетер алдында Снегин біраз күмілжіп тұр:

— Сіз менің шын фамилиямды қайдан білуші едіңіз? — деп сұрады.

— Мен сіздің оқушыларыңыздың бірі болуым мүмкін емес деп ойлайсыз ба? — деп мен әзілдей сұрақ қойып, қоштасуға қолымды создым.

— Оқушы жазушыны танығаны авторға үлкен ғанибет... — деп аға лейтенант қуаныш білдірді де, қолын шекесіне ұстап, қалт тұра қалып, ізет көрсетіп, шұғыл аязға шығып кетті.

Дұшпан алдыңғы шепті артиллериямен үстемелете төмпештей бастады.

— Біраздан кейін дұшпан шабуылын бастар, соны тойтаруға көмектесуге дайын болсын сіздің дивизион.

Бақылаушылар әлі алға жеткен жоқ...

— Не вижу, не стреляю деген сөз бар емес пе... — дей бергенімде байланыс сымы үзіліп, сөзіміз бөлінді... Кейіннен естідім, Дмитрий өзі алдындағы шепке барып, дивизионный атыс тізгінін өз қолына алып, дұшпан шабуылын тойтарысқа белсене қатысыпты. Оны өз көздерімен көрген атқыштар командирлері өте риза болып маған жеткізді. Онымен бірінші таныстық осылай басталды.

Дмитрий — артиллерия офицері. Артиллерия — соғыс дауылы. Дауыл үнсіз болмайды. Дауыл ырғағына ашынғанда түседі. Кейінгі соғыстар, кейінгі ұрыстарда да Снегин басқарған дивизион біздің полкқа көп жәрдемдесті. Майданда көрген қиыншылықтарымыз бен табыстарымызға еншілес болды.

* * *

Қанды майданда жолдас болдық. Менің одан жасым да үлкен, дәрежем де үлкен болды. Онымен біз есептескен жоқпыз. Тепе-тең, бір-бірімізге жақсы түсінерлік жолдас болып кеттік.

Дмитрий — ақ көңіл, ашық жігіт. Байсалды сөзді, салмақты жігітті майдандас жолдастарының бәрі де қадірлейтін.

Дмитрий — ақын, әнші. Тыныштық кезінде ол қоңыр даусымен орыс, қазақ әндерін араластыра салып, әйтпесе сүйетін өлеңдер оқып, қызық әңгімелер айтып отырушы еді.

Жазушы-ақындығын ол майданда командирлігімен қатар ұстай білгендердің бірі болды. Майдан өмірінен өлеңдер де, әңгімелер де жазып, кезінде жариялап жүрді...

Соғыстың аякқы жылында Дмитрий ауыр жарақаттанып, саптан шығып, мүгедек болып, Алматыға қайтты... Келе салысымен-ақ ол қоғам, әдеби қызметіне белсене қатысты. Ұзамай-ақ ол Қазақстан Жазушылар Одағының хатшысы, орыс тілінде шығатын әдеби журналдың редакторы болып істеп жүріп, Қазақ ССР-нің депутаты болып сайланды. Біз, майдандас жолдастары, оған өте қуанып мақтандық.

* * *

Соғыс тақырыбында Снегин екі көлемді кітап, бірнеше өлеңдер жинағын жазып жариялады. Ол кітаптарды шындық пен азаматтардың ерліктерін оқушы жұртқа көркем тілмен баяндады. Кейіннен өзінің туған өлкесі Жетісу туралы тарихи тақырыпта жазылған екі томдық «Верный қаласында» романын жазып жарыққа шығарды. Кейінгі кезде Дм. Снегин «Елші рейхстагтан шығып келді», «Весеннее равноденствие», «Ожидание» деген үш повест жазып бітірді.

Осы үш повестінде автор өзінше документті повестер деп санайды. Документке құрылған шығармалар қоспалықтарды көтермелейді, оған жасанды бояу сіңбейді.

Жасанды гүл бояуы бірінші сіркіреп жауған жаяу жаңбырдың ақ тамшыларына айғызданып өңі де түседі, лепіре сабалап жауғанымен — күн көзі шыға салысымен жадырап, жайқалып жайнап өседі. Жазушы жазды. Олардың қайсысы қай гүл екенін төрелікті оқушылар мен уақыт қана айтады... Той үстінде мақтау ресми салтқа айналып кеткен нәрсе. Мен Дмитрийді мақтаудан аулақпын: оның да күнгейі бар, көлеңкесі бар. Жарық жағы жоқтарда ғана көлеңке болмайды... Ол жағын біз өз түсінігімізше жоғарыда айттым да.

Дмитрий — творчествосы жағынан ер жеткендердің бірі деп танымыз. Одан тағы да жемісті еңбектер күтеміз.

* * *

Мен — тағдыры әскери адамдардың бірімін. Мен — қиян кескі, қырғын соғыстардың куәлерінің бірімін. «Естіген құлақта, көрген көзде жазық жоқ» дегендей, менің майдан дәптерлерімнің тума шығармалары оқырмандарға мәлім болар. Мен көрген-білгендерімді жаздым. Жазу маған оңайға түскен жоқ. Шорқақтық аяқ-қолымды тұсап, тілімді күрмелткен жағдайлар да болды. Шынында, мен жазушы емеспін ғой. Ал, қаламгерлердің біреуі екенім рас көрінеді.

Мен көргендерімді, білгендерімді жаздым — олар көп уақыттарымды алды.

Алпыстан асып, жетпіске шықтым, құдайға шүкір. Ал, енді көрмегендерім мен білмегендерім туралы тағы пікір айтқым келеді, олар мыналар:

«Барлығы майдан үшін! Барлығы жеңіс үшін!» деген ұрандар Отан соғысы басталған күннен бастап, оның аяқталуына дейін өздерінің әулие құшақтарына қамтып алды. «Ұлы октябрьдің жеңісін қорғалық»; «Жерімізді дұшпанға таптатпаймыз», «Елімізді езілтпейміз», «Ерлерімізді құл, әйелдерді күң ете алмаймыз», «Отан үшін аттан, қарсы қырсық жауға!» — деген партиямыздың ұрандарына совет қауымы, совет халықтары ниет бірлігінен, бір ауыздан соққан жүректерінен лебіз білдірді. Отан үшін майданға ат жалын тартқандар жаппай аттанды. Олардың соңында қарт ата мен аналар, адал жұбай менен жасөспірім балалар, буындары әлі қатпаған сәбилер қалды.

Қан майданның аты — қан майдан. Онда аяныш жоқ. Жорықтардың, ұрыстардың азаптарын, мейлінше, көрдік.

Төрт жыл — төрт күн емес. Жеңілу мен жеңістің тұз-дәмдерін, мейлінше, таттық.

Бұдан бұрын тарихта болмаған шығындарымыз аз болған жоқ.

Мақсатымызға жеттік — жауды жеңдік. Оның ордасында ту көтердік.

Майданда әскеріміздің қару-жарақтары, киім-кешектері, азық-түліктері кемтар болған жоқ. Оларды уақытылы қамтамасыз етіп отырған біздің советтік тыл еді. Соғыс өте қомағай келеді, соғыста нысап болмайды. Екі жақтап жейді, оның барлығын тыл көтереді. Лаж жоқтан көтереді.

Біздің әдебиетімізде майдан тақырыбы бірнеше аумақты шығармалар арқылы көтерілді. Аумақтары мен сапаларын оқырмандарымыз жоқ дегенде ауызекі, өзара сөз етіп жүргендері де мәлім... Ол тақырыптың біз әлі де жең-етегін қамтып алғанымыз жоқ, бірақ та, артта қалдық деуге аузымыз бармайды.

Лаж жоқтан мойындау керек — өте күрделі тақырыпқа жерге отырып қалмасақ та, құр қолдылықтан әлі ұзай алмай келеміз. Ол — соғыс жылдарындағы тыл тақырыбы. Шала-шарпы нәрселердің бары рас. Оған дау жоқ. Олар оқырмандарға мәлім, сол себепті олардың авторларын да, кітаптарын да атамауды жөн көрдік. Шындықты жазу үшін бірнеше шарт керек. Ойдан шығарма, өмірден шығар, өмірдің астарын сұрыптағын. Сыртқа шығып тайрандап «әуендетпе». Оқырманмен санас. Оқырман саған ойыншық емес, ол өмірдің не екенін біледі. Жасыратын еш нәрсе жоқ. Менің атым ел аузындағылардың бірі. Құдайға шүкір. Бірақ та шынымды айтсам, атақтың да азабы болады екен, олар да орынды істеді, мен орынды көтердім. (Написать несколько характерных эпизодов) План:

- 1) Дверь открыта, стол накрыт.
- 2) Ассалаум Алейкум, батыр!
- 3) Письмо от арестантов моему «всемогушеству».
- 4) Письма и рукописи от графоманов.

5) Вымогательские письма, приезды родственников.

Один пример: Член обкома КПК, парторг совхоза имени Карла Маркса, А.Момынкулов (он потомок от моей второй бабушки, также токала моего деда) Ильяс Омарович (секретарь ЦК КПК) принял его в ВПШ (7 классов, звеньевой колхоза); приехал он в Алма-Ату в зипунишках. Я снял с себя все и одел его как (барона, принца).

Секретарю райкома, покойная Жамал одобрила и благословила его.

— Демалыс күні жолдастарыңды ертіп келіп жүргін (в выходные дни приходи со своими товарищами). Он окончил ВПШ. И.О. порекомендовал назначить его (балбеса) секретарем райкома... потом он был зональным секретарем... МТС... председателем колхоза (30000), чуть не прогорев инструктор РК партии... Я, ему помог построить дом. (Дал 10.000 по старым — половину он пропил). Стал парторгом совхоза. Аралбаев сделал его членом обкома — Орден Знак Почета. В прошлом году мы отдыхали со своей машиной у них во дворе.

«Горбоносая» бабушка за мной ухаживала (ты помнишь мою шутку по ее адресу и она хохотала и ты хохотал, когда я ей подарил большой ковер) — одним словом.

— На эти деньги мы дважды могли бы съездить в Карловы Вары, чем собирать их «вшей (вот)», — сказала мне Гайникамал. Сволочь, ата-бабасы Карловы Варыда жамбастап жатқандай сөйлейді. Жарымаған.

В этом году в «Берік Қаре» 1,5 месяца безноски, сноха, их дети (6) отдыхали и резвились... Я болел, звонил тебе. Ты звонил Валентине Федоровне...

Домашние неурядицы... Я пошел к себе в комнату, хотел лечь, но вдруг

— Бауке! Они пришли.

В халате вышел...

Парторг и секретарь в дежурных костюмах, нейлоновых сорочках, при галстукке.

— Кто вас пригласил пошумать? Я, болен!

— Пожалуйста, «Да, старик болен, но, простите, вы же знаете его странности, проходите, пожалуйста», — сказала Гайкамал.

Я лежал — они сидели.

Оказывается, все районное руководство было приглашено (вернее, им было приказано) выступить по телевидению насчет перевыполнения плана...

Они ушли. Телевидение: Ах! Момынкулов говорил неплохо. .. Их совхоз выполнил план на 250%. «Неужели этот идиот станет героем соцтруда?», — подумал я.

Өкпелесу: ағайын арасындағы уақытша араздық қана түсінісуді, (ұғынысуды,) жарасуды, келісім, ынтымақты тілейді.

Өштесу: пышақтасу, қырғын жауласу сияқты надандықты тілеп, ұрпаққа «...Мынау — сенің ата жауың» деп арам із тастап кетеді.

Екеуінің арасы ақылды кісілерге жер мен көктей. Оның әділ билері — ұрпақ, тарих. «Әй! Мені кемітем деп түбінде өзің кеміп қалмағын...», — деп ескерткен менің бабам.

* * *

Ренжудің реті бар. Біреуді ренжітемін деп ойлап, кейіннен өзінді-өзің қорлап жүрмегін.

Кектесу деген не екеніне енді сен жауап бергін?.. Кекетуге де өзің жауап бергін. Төртеуінің қайсылары жеңерін, жағдайларға байланысты әділеттікті тәңірім ғана біледі. Ол есінде болсын.

* * *

Станция Сырдария, пединститут им. Гафур Гуляма. М.Мырзахметову.

«Жақсыда кек жоқ,
Жаманда тек жоқ» дегенді мен емес, халық айтқан.

Решено провести отдых и работу Петровке у Абдельди до сентября тчк при возможности на имя Гайникамал Баубековой перевести пятьсот рублей тчк Баурджан.

Адрес:

Сложившимся обстоятельствам мы решили провести летние время в ауле тире Петровке. У Адильды тчк есть необходимость в пятисот рублях тчк немедленно при возможности прошу эту суммы перевести на мой адрес на имя Гайникамал Баубековой тчк в противном случаи я буду вынужден обращаться Лит.фонды СССР об одолжении у них суммы тчк ключ от гаража оставляем Алтынбеку. Оставляю Алтынбеку рукопись, доверенность на твое имя на права временного владение машиной

Тчк Баурджан

Я вкладчик тякущего счета 3707 центральной гос. труд сберкассы № 6219 в городе Алма-Ата Момыш-ұлы Бауыржан доверяю своему двоюродному брату Мырзахметову Мекемтасу паспорт и

Свободно распоряжайся моим выше указанным текущем счета.

* * *

«Сыр айтам саған халқым ұға білсең...» деген мен. Бұл ант деген сөз.

«Мен де адаммын жаралған сүт пен еттен...» бұл өлеңімде ант.

«Ежелден ел тірегі — ел тілегі, адал ұл ер боп туса — ел тірегі» деймін. Осы үш өлеңім менің творчествомның эпиграфы, маған нұсқау.

VACLAV KUBIK

Доланска

Летом 1962 г. позвонил редактор «СК» Касым Шарипов. Я предложил встречу не в редакции, не в союзе писателей, а у меня дома.

В воскресный день я отлучился из дома на часок. Когда вернулся, в кабинете хохот. Оказывается, они пришли раньше назначенного времени, а пятилетняя Махпал развлекала гостей своими «знаниями» английского языка.

Кымыз, коньяк, фрукты, казы, плов, свободная беседа. Вацлав пил, ел хорошо. «Прием» продолжался три часа.

К. Шарипов был очень доволен.

* * *

Я соавтор или нет? Это меня мало интересует, это юридическая мишура. Но с моральной точки зрения отцом В.Ш. является Баурджан Момыш-улы, а А.Беку отвожу материнскую роль. Вымыслы А.Бека.

* * *

Не теперь, а 14 лет тому назад в В. Ш. я пишу о том, как я приказал расстрелять своего родного брата, сержанта — о самой печальной странице моей биографии и обращаюсь к Вам, о том как выгнал лейтенанта Брудного из батальона; в «Истории одной ночи» я пишу, как я заблудился и как я растерялся при контратаке противника.

И теперь говорю: да, судите меня, пока я жив, да судите меня и после моей смерти, судите строго, судите справедливо, но не повторяйте мои ошибки. Ваш приговор я приму за высшую награду. Положительный герой может иметь свои недостатки.

До выступления товарища Суркова у меня создавалась впечатление, что здесь в/х (военно-художественная. Ред.) произведения рассматривалась как отрывки произведения.

Если задачей военно-художественной литературы является художественное осмысливание опытов жизни с ее примерным прогнозом в развитии.

Человек не привыкает к опасности, а приспосаблиется.

Позор не в том, что человек в обстановке опасности переживает волнение, колебания, чувство боязни, а в том, что он не сумел преодолеть их. Именно в воспитании и выработке в человеке характера, способного преодолевать невзгоды и трудности боевой жизни, умеющего достойно вести себя на поле боя является задачей воинского воспитания, задачей художественного произведения на военную тематику.

* * *

Собрание началось в 19¹⁵, я говорил ровно час. Задали мне 12 вопросов — я ответил.

Выступил преподаватель литературы пед.института Лулахов — он дал высокую оценку докладу. С заключительным словом выступил П.П.Дуречкин который тоже отзывался о докладе хорошо и назвал его первым «семинаром» по в/х произведениям.

P.S. Среди присутствующих был один «политический» унтерпришибеев, которому сама аудитория дала отпор.

Я военнослужащий, и на таком официальном совещании, когда официальный представитель министерства обороны официально называет меня самодуром — это является «блестящей» и «классической» аттестацией в моей военной и боевой биографии.

Другое дело, когда так говорят некоторые читатели, но когда официальный представитель литературы восторженно восклицает «Великий Комбат», а официальный представитель министерства обороны гневно восклицает, «Надо его снять с работы он самодур!» — это уже официально не солидно.

1. Плотников Андрей Павлович, заведующий отделом центрального Комитета Казахстана.

2. Садуакасов Бименде — Жамбыл облысының хатшысы.

3. Петюлов (чуваш) пред. Облисполком төрағасы.

Бимендемен әңгіме, тексті оқу (кәте оқу).

Отан туралы ұғым (жалпы, нақты).

Ескерту (жанашырлықпен репликаға жауап).

Кутузовтың сөзі: «Москваның берілуі — Россияның жеңілуі емес».

Сталин «Москваны беру бүкіл социалистік системаның күйреуі» деп біледі. 7 млн. емес 31 млн. адам өлді.

16 дивизия, 8 бригада, 1 кавалерийский корпусы Қазақстан ұйымдастырды. Ұлы Отан соғысына 0,5 млн. қазақ қатысты.

Колхоз бастығына мысқылдап «қызылшаны сен екпейсің, қатындар егеді, сен табысына ие бола кетесің» дедім.

* * *

Любой египетский фараон, любой иранский шахин-шах, любой шведский король, любой германский канцлер — великий Чингизхан, великий Тимур, великий Ганнибал, при всем желании не могут сравниться с Иосифом Виссарионовичем (Жугашвили) Сталиным. Его великой общественной, политической, научной деятельностью.

Сталин был сто раз умнее Хрущева.

В самые критические моменты в истории нашей партии и нашей страны Сталин был самым верным сыном Родины. Он не жалел самого себя ради великих дел коммунизма даже и не жалел других. Сталин строго, в ранних коммунистической дисциплине держал наш народ в течение 30 лет прививая людям коммунистический, советский патриотизм, не

взирая ни на какие неприятности и невзгоды. Сталин никому не давал из нашей казны ни грамма золота и сам не брал. А что сделал Хрушев? Вы сами в некотором смысле этого слова в курсе дела. Хрушев довел нашу страну до инфляции.

Инфляция при умелом государственном руководстве четко регулируется и не мешает экономике развиваться. А когда руководство государством безграмотное, инфляция страну доведет до экономической катастрофы.

Алматыға келген соң партконтрольдің бастығы Козлов Василий Григорьевич шақырды.

— Мен баяндама жасаған жоқпын. Ойымды импровизация арқылы айттым.

— Да у нас имеется такая запись вашего выступления.

— Если у вас имеется такая запись то мне нечего писать объяснение. Судите сами. Я высказал свое личное мнение на собрании областного партактива. Я выступал по их приглашению. Я думаю, что высказыванием своего личного мнения не принес никакого идеологического вреда. Если они считают, что я был не прав, судит не вам, а ЦК Компартии Казахстана. Моя жена очень тяжело больная женщина, извините...

14.10.1980 ж.

АҒЫБАЕВ ОРДАБАЙ

Ағыбаев Ордабай — руы Темір, жасы шамасы менен төрт-бес жас үлкен. Ұзын бойлы, ақ сары, өте ұстамды жігіт еді.

Шымкент педучилишесінде, соларда ғана духовой оркестр болатын. Бір австралиец оркестрді басқарды. Сол жерде қайтыс болды. Фамилиясы Посипалов, тұтқынға түскен екен. Паркте өңшең қазақтар духовой оркестрде ойнайтын. Казпедтехникумда Ағыбаев студент еді.

1928—1929 жылы Жуалы ауданында (ол кезде Сайрам, Түлкібас, Жуалы — бәрі бір аудан еді. Орталығы Ванновка) заврайоно болды.

Рақов — уголовный розыскіде істеген, парашыл кісі еді. Ағыбаев осы кісімен бірге пәтерде тұрды. Ол менің пәтеріме келіп тұрды, екеуміз квартирде бірге жаттық. Соңыра мен комсомолдан шығарылып, жаламен қамалып кеттім...

Ленинградқа Финакадемияға оқуға бардым. Сөйтсем Балақаев, Ағыбаев, Қаратаев сонда аспирантурада оқып жүр екен. Невский проспектісінде кездесіп, кафеге ертіп барды. Заказ берді. Тамақ іштік. Кафе дегеннің не екенін білмей мен отырмын... Соны сезіп, бұл шай ішетін жердің бірі деп түсіндірді. Даяшыға бір қағаз берді, ақшасын төледі. Ішкеніміз үш сом. Ол кезде ол үлкен ақша. Жатақханама еріп келді, Октябрьская 25-те болатын. Жатақханадағы бір бөлмеде алты адам жатамыз. Жатақханама кіріп, төсегімді көрді. Тазалығына қуанып қалды.

— Ал, мен сені шығарып салдым, енді сен мені шығарып сал, — деді.

Невский мостыға шейін әкелдім.

— Тұра тұр, қалтаң қалай, соны айтшы? — деді.

— Қалтам тоқ, жаман емеспін, — дедім.

Стипендияны мен екі жақтан да алатынымын. Қазақстаннан және Тұрар Рысқұлов көкем Ресейдің есебінен максимальный стипендия түрінде жіберетін.

Финансовый академиядағы оқуға келсем, партияда жоқсың деп жолдамам болса да алмай қойды. Не істерімді білмей састым. Есіме Мәскеуде Кремльде қызмет атқаратын Тұрар көкем түсті. Өйткені ауылда шалдар шежіре жайлы әңгімелескенде, сәліктен шыққан Тұрар біздің туысқанымыз болады деп мақтанып отыратын. Мен оқуға баратын болғанымда, «Мәскеудегі Тұрар көкеңе барып сәлем бер. Жатырқамайды, бауырына тартады, ол бауырмал жігіт», — деп құлағыма құйып қойғаны да бар еді. Бірден Мәскеуге тарттым. Сұрастырып жүріп Тұрар көкеме де жолықтым. Қазақшалап сәлем беріп, аты-жөнімді, шалдардың сәлемін де қоса айттым. Қуанып ризашылық білдірді. Не жұмыспен келгенімді сұрады. Жолдамамен келіп, оқуға түсе алмай қалғанымды айттым. Бірден телефон арқылы бір кісілермен сөйлесіп, мен туралы айтып жатты. Ішімнен қуанып мен отырмын. Отбасы мен тұрмыс жағдайымды сұрастырды. Әке-шешем қарт кісілер, бала-шағалары көп, мен жалғыз ұлымын, жұмыс істеудің орнына оқып алайын деп келіп қалып едім дедім. Тұрар ата мұртынан жымиып маған күле қарады да:

— Оқуыңа бара бер, қабылданатын болдың. Мен саған Ресей жағынан да стипендия жібергізем, бірақ сен балалық жасап жүрме. Отбасыңның үмітін ақтап, елдің азаматы бола біл, — деп орнынан тұрып, арқамнан қатып, кабинетінен шығарып салды. Үлкен адамның баласынбай маған көңіл бөліп, мән берген ілтипатына бөленіп, асығыс Ленинградқа қарай жол тарттым. Ордабай ағамның:

— Әй, Бауыржан, бұл ақшаң саған көп. Абайлап ұста, — деп ақыл айтуының осындай себебі болатын. Ол кісі біраз ойланып тұрды да:

— Әй, Бауыржан, халық арасында «ақшада тіл жоқ» деген сөз барын білесің бе? — деді.

— Ол не дегеніңіз?

— Ақшаны жұмсасаң, оның тілі жоқ, шашыла береді, — деді.

— Шашылып бітсе, бір тиынға зар боласың, әлі, — деді.

— Саған көп ақша береді екен, соның қадірін біл, есептеп жұмса. Қала үлкен... жаман кісілер де жетерлік сені алдарлық... Қармаққа түсіп қалма.

— Мына киімдеріңді өзгерт, жақсылап киін. Бұлар киімге қарайды...

— Қалай өзгертем? — дедім.

— Мен ертең келемін, кафеге барамыз. Жексенбі күні киімді өзім таңдап әперемін. Қалай киюді үйретемін...

Айтқан күніне келді. Ақшамды ол кезде ышқырыма тығып ұстаймын. Магазинді аралатты. Киімдерді жағалай қарап таңдай бастады. Маған көрген киімнің бәрі ұнайды. Бірақ ол кісі алдырмайды... Ақыры біреуін таңдады-ау, әйтеуір.

— Где ваше примерочный? — деді сатушыға. Онысын мен түсініп жатқаным жоқ.

— Киіміңді шеш, — деп, жаңа киімімді үстіме кигізді.

— Жақсы екен, осыны алайық, — деді. Алдық... Бағасы 47 сом екен, асықпай оратып алды....

Аяқ киімдер сататын жерге апарды. Аяғымда етігім бар. Өртүрлі түстері бөлек-бөлек қаптаған бәтіңкелер. Тағы да киіп көрдім. Мықшаңдап етігімді шештім.

— Ки, — деді.

— Ойбай, ақшасын бергемін жоқ қой, қайтіп кием, — дедім.

— Саған шақ екен, жарасады, ақшасын беремін, ал, — деді.

Көйлек алдық, оған сай келетін галстук таңдадық. Галстук ол кезде қолмен байланады екен.. Соны ерінбей-жалықпай қайта-қайта байлатып үйретті. Базарлап мәз болып келе жатсақ, топырлап алдымызда Белгібай Шалабаев, Мәулен Балақаев т.б. кісілер келе жатыр. Менің киінген түріме қарап, Шалабаев жатып күлді.

— Ей, Белгібай, күлме оған, білімі сенен артық болса не дейсің? — деді. Шамасы оны бұрыннан жақтырмай жек көретін сияқты.

Ескі киімімді алып қалды. — Тазартып апарамын, кір екен, — деді.

Салып ұрып жатақханаға мақтана келсем, ондағылар мені тани алмай жатырқай қарасады. Өрқайсысы өзінше құбылған көңіл күйлерін жасыра алмай білдіріп жатыр. Мен ұялып қысылып барамын. Бір әдемі еврейка әйел бар еді. Ол да келіп қалды. Парамонова Евгения Васильевна маған ғашық боп қалғанын жасырмай айтып жатыр... Арада апта өтпестен Ағыбаев көкем келді де:

— Мына киіміңе лайықты пальто керек екен, — деді. Магазинге барып іздестіре бастадық, аралап жүріп біреуін таңдап алдық.

— Үлкен қаланың алдымен мәдени, тарихи жерлері мен музейлерін аралап, театрларын көріп, ішкі мәдениетінді біртіндеп байыта беруің керек, — деп ақылын айтып, Ленинградтың тарихи жерлерін ұзақ аралатты. Шаршап-шалдығып жүріп тамақтанып алдық. Енді бұларды бір рет көру жеткіліксіз. Асықпай жүріп қайтадан аралап көруді тапсырып келеді. Басында қайта-қайта көрудің не қажеті бар деп ішімнен ойласам да, кейінірек дәмін алып, мән-мағынасын кешірек ұғынып жаттым. Надандығыма ішімнен күліп те қоямын.

Ағыбаев Ордабай сол кездегі бүкіл Одаққа танымал атақты филолог академик Маррдың аспиранты болатын. Филология ғылымдарының атағын алу үшін кандидаттық диссертациясын қорғап тұрған кезінде «халық жауы» деп ұстап әкетті. Артынан жазықсыз жазаланып, атылып кетті...

* * *

Экспромтты құдай Иса Байзақовқа ғана берген... Өз өмірімде одан озған суырып салма өнерпазды көрген емеспін.

* * *

«Аузыңды ашсаң артың көрінеді», — дейді. «Ұшқан ұяны» түсініп оқысаң, мұның сырын түсінесің. Босқа айтылмаған сөз екенін ұғынасың.

«Ұшқан ұяның» шын авторы мен емес. Ол кім десең, қазақшалап айтайын, «Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілесің», оның авторы сол. «Ұшқан ұяның» авторы — менің ортам, сондағы кейіпкерлер.

Текебай би — әкемнің нағашысы. Әжем — соның қарындасы.

Әкемнің аты — Момыналы (Момыш), Таубұзар — Момынкүл көкем — әкемнің інісі. Олар болмаса «Ұшқан ұя да» болмас еді. Кейіпкерлердің бәрі де өмірде болған кісілер. Олар менің ұғуымша... детская память деген бар. Балалық шақтағы көргендерің тасқа басылғандай есте мықты сақталады. М. Горький өз кітабын «Менің университетім» дегеніндей, «Ұшқан ұяда» суреттелген кейіпкерлер менің мектебім болатын. Кітаптағы баяндалған оқиғалар мен суреттелген көріністер менің есте қалған естеліктерім деп білу керек. Онда ойдан қосылған еш нәрсе де жоқ, бәрі де таза қазақы өңірдің көріністері ғана...

«Музей апа» әңгімесі де ойдан шығарылған жасанды нәрсе емес, қайнаған қайталанбас өмірдің өзінен ойып алынды. Туған анам екі жасымда қаза болды. Музей апа, яғни үлкен әпкем Үбиан мені асыраушы шешем де болды. Менің шығармаларым ойдан құрастырылып жазылған жоқ, қайнаған өмірдің құжаты тәрізді қоғамдық болмыстың шынайы шындығы.

«Ұшқан ұядағы» теріс мінезді кісілер де сол өмірде бар шындықтың өзі. Мысалы, Айдын кемпір... оның немерелері тірі. Солар әжелерін күліп еске алары анық шындық...

Самая несчастная семья, которая живет — бескомпромисно, это лицемерия...

Семья бескомпромисная — не интересная, не красивая семья...

Без конфликта нет государства, так же и в семье. Мұнда бір жағы кінәлі.

Ежелден еркін өскен болдың пырақ,
Маздадың қараңғыда жанған шырақ.
Бауыржан қартайғанда кәріп болып,
Көрінер тоқалына жайсызырақ.

СЫН

Шерханның Тұрар Рысқұлов туралы жазылған кітабын қарап шықтым. Жеңгең де ол кітапты оқып шығыпты. Мұнда екі пікір бір байламға келмей тұр.

Менің жеке пікірім, яғни Шерханның сол кітабына бағам — тарихи деректі, ғылыми пайымды, көркем әдебиет саласындағы елеулі шығарма екен деген ойға келдім. Алдымен, мен оны онша менсінбеп едім. Тұрар кім, Шерхан кім деп... Жауыңнан көрген азап жаман... сол себепті оқымай сыдыртып қарап шықсам керек. Ал, әйелім оқып шығып, мені қатты сынады. Екеуіміз пікір төбелесіне түстік. Кейіннен толық оқып, ойға салып талдап қараған соң ғана жоғары бағалап, жаңаша байламға келдім. Мұндай жаңаша ойға келуіме әйелім көмектесті.

«Естіген құлақта жазық жоқ» дегеннің мағынасы әртүрлі болады. Естіген соң оған сынмен қарап қайта ойлайсың. Кім дұрыс айтады? Баяғыда журналда жарияланған нұсқасын оқумен шектелген едім. Пікір сайысында мен енді өзіме-өзім сынмен қарап, ойымды түзегендей болдым...

Қорыта айтқанда, Абай мұрасы туралы көп адам сипай қамшылап жазып жатты... Кейіннен бәрі тоқталып бәсеңсіді. Абайды әлем биігіне көтерген Мұхтар алдын ала зор даярлықпен келіп, ұзақ уақыт ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осыдан кейін де толассыз ізденіс үстінде болды.

Ал, Тұрар — әлемдік деңгейдегі айтулы қайраткер. Коминтерннің көзге түскен білікті қайраткері. Соны тірілткен біздің Шерхан болып отыр. Шерхан жұртшылықтан өз бағасын алуға тиісті.

— Бауке, мұны неге айтып отырсыз? — деп мен сөзге араластым.

— Мен Шерханды да, сені де, өзімді де құлй деп іш тартып отырған жоқпын. Мен таза оқырманның бірі ретінде пікір айтып отырмын. Мен әдебиет зерттеушісі емеспін, әдебиет сыншысы да емеспін... Қарапайым көп оқырманның бірі ретінде айтарым жоғарыдағы пікір ғана. Бұл — менің субъективті пікірім, яғни жеке пікірім. Бізден басқа да оқырмандар бар. Олар бізден білімді, білімі де жоғары, олардың да пікір айтуға толық правосы бар деп білемін. Олармен есептеспей тұра алмасақ керек...

АМАНАТ

Б.Момышұлы кейінгі 2 жылдың ішінде қатты ауырып жүрген еді. Бір күні мені шақырып алып, письменный столының шкабын, библиотекасын, бопырап жатқан қағаздарын көрсетіп:

— Әй, Мекемтас, сен жақсы бол, жаман бол, кандидат наук болып алдың, доцент-поцент дегенің тағы бар. Менің хал-ахуалымды байқап жүрсің ғой, қарағым, жақсы болайын, жаман болайын, мен қазақтың Бауыржан Момышұлымын — мынау бопырап жатқан қағаздарды мен жазғанмын. Осылар ит пен құсқа жем боп кетпесін. Бос уақытыңды бөліп, осыларды қарап шығып, орысша айтқанда опись жасағындағы, Орталық архивке тапсыр. Өзің көріп отырсың, оларды істеуге менің шамам жоқ. Бірақ та асықтастан істегін. Өзің қарағанда сезерсің, көп нәрселер піспеген, иі қанбаған, бірақ та негіздері бар. Оған біреу түсінер, біреу түсінбес. Бұларды үлгеруге, ұлғайтуға менің шамам жоқ, қарағым, оны өзің көріп отырсың. Бұл материалдарды мен ешкімге сатпаймын. Ол маған жараспайды. Саған тапсырамын. Қарап шығып, темаға бөліп, папкалап Орталық архивке тапсырғын.

Мен графман емеспін. Майданда, жай жылдарда келген ой-пікірлерімді толық болса да, қысқа болса да жазып жүргенмін.

Мүмкін болашақта істеуге болмаса да, біреуге керек болар. Бүйтіп айтып тұрған себебім — біздің қазақтың тарихында қазақ қатысқан ең үлкен соғыс 2-ші дүниежүзілік Отан соғысы. Сол соғыс кезінде қазақтан жаманды-жақсылы атағы шыққан қолбасшы мен болдым (оған документтерім бар). Көрген-білгенімді ескерме ретінде болашақ ұрпаққа айтып кетуді өзіме парыз санадым. Менің жазып жүрген себебім — сол ғана. Мен орысша, қазақша жазамын. Екі тілден шорқақ екенімді өзім де сеземін.

Сондықтан мынау архивный материалдарды реттеп, тиісті архивтерге тапсыруды саған сенемін.

Кім мені қалай түсінеді, оған құдай куә. Мені тыңдағандарды аспанға көтерер жайым жоқ, мені таптағанды да көтерер жайым жоқ... Орынсыз мақтау мен жамандау адамгершілікке жатпайды деп білемін. Сөйлесу, қадірлесу, бір-біріне түсіне білу деген нәрселер адамгершілікке жатады. Ал, қарағым, осы қолжазбаларымды саған сеніп тапсырдым. Өзің реттеп, өзің архивке тапсырғын.

ЖОЛ ҮСТІНДЕ

(Әзімханның әңгімесінен үзінді)

1936 жылы Қиыр Шығысқа менімен бірге бір қазақ жігіті барды. Үш-төрт ай қызметтес болып, бірге жүріп, сыр алысқаннан кейін, екеуіміз жақсы, тату жолдас болдық. Аты Әзімхан еді. Сұңғақ бойлы, сымбатты, қалың қара шашты, мөлдіреген, айбатты қара көзді, қыр мұрынды, ашаң жүзді, келбетті, ауыр мінезді, салтанатты, еркек сұлуы деумен оның сыртқы бейнесінің суреттелуі бітеді.

Келесі жылдың август айында 25 күндей армияның маневріне (жорығына) біздің полк та қатысты. Бір жолы шаршап-шалдығып келіп, Уссурий дария бойындағы тайганың ішінде қос тігіп екі күн дем алдық.

Армия әдебиеттерінде штабты «армияның миы, көзі, құлағы, жүрегі...» деп адамзаттың қымбатты сезім мүшелеріне теңейді. Штаб уақытты ойлап, көріп, біліп, естіп, сезіп отырмаса, қарамағындағы әскерді басқарып, қызметін үлгере алмайды. Вена мен артерияның міндеті де «жүрек» болғандықтан, соған жүктеледі.

1855 жылы Энгельстің: «Низкая квалификация офицеров ни на чем не отражается так вредно, как на штабной службе» дегені тап бүгінгі күнге де арнап айтқандай. Шынында, штаб офицерлерінің қызметі көзге көрінбесе де өте жауапты, жанға батарея қиын еңбек екені рас.

Басқалар демалып жатқанда да штаб қызметі аз болмайды: жорықта ат үсті істелген шалашарпы қызметті реттеу, демалып жатқан қосты қорғау, адамдарға, аттарға керек қамын ойлау, алдағы қызметтерді болжап, жоспарлау штабтың көп міндеттерінің бірі болғандықтан, басқа жерде қалай екенін қайдам, біздің полкта мен штаб командирінің ондырып демалғанын көре алған емеспін.

Екінші күні мені барлық документтермен дивизияның штабына шақырды. Қолқабыс етуге адам керек бола қалса деген оймен қасыма бір жәрдемшімді ертіп алдым. Әзімхан сауатты лейтенанттың бірі еді. Топографияны жақсы білегін, «Көрмеген жердің ой - шұңқыры көп» дегендейін, бұрын көрмеген жеріңізде, әсіресе, тайга ішінде, топографияны жақсы біліп, картаны оқи, болжай білмесеңіз, керекті жерді тауып бару өте қиын. «Бір жаққа жұмсай қойсам, адаспас» деген оймен Әзімханды еріттім.

Бара жатқан жеріміз карта бойынша, тіке жүрсек, он шақты - ақ километр болса да, жолсыз тайгада 40-50 километрге татиды. Сол себепті, «Алыс та болса жақын» деп 20 километрдей «қысқа» орау жолға салып жүрдік.

Алдында үш күн ұдайы жауын жауған, жер лай, жолдың миы шығып жатыр. Желе-жорта жүруге ат тайғанап, мүмкіншілігі болмады. Жай, аяң жүріске салуды лажсыздан теріс көрмедім. Жол ұзарып, іш пысты. Мен бір ауыз өлең айтып:

— Жігіттер, жол қыскартатын, бір-бір ауыздан өлең айтыңдар, — дедім. Атқосшылар бір-біріне күлімсірей қарап, ризалығын білдірсе де, жуық арада айта қоймады. Шырқатып тайганы жаңғыртып қаз – қоңыр даусымен Әзімхан мына өлеңді айтты.

*Шашы бар қолаң қара ашаң жүзді,
Қыр мұрын, қиылған қас, қара көзді,
Толықша сұңғақ бойлы, алма мойын,
Тиісті жауап берер майда сөзді.*

*Кең иық һәм кеуделі құмырсқа бел,
Сымбатты, салтанатты көргенде ел.
Ақ тамақ, оймақ ауыз, ауыр мінез,
Көз салмас көрінгенге көңілі ер.*

*Ұн бетті, бояу ерін қылаң емес,
Жырқылдақ әсіреңкі сылаң емес.
Қылығы оларсыз - ақ жарасып тұр,
Ойыңа ой қосады берсе кеңес.*

*Жарасқан барлық келпі денесіне,
Кім болмас риза туған енесіне.
Дәл соны жанға балап жар етпесең,
Өмірдің бұл әйелсіз керегі не.*

Қыз десе қай адамның делбесі қозып, жүрегіне өрт пайда болмаған. Осы Қиыр Шығысқа келгелі, әйелдерді сыртынан анда-санда бір көріп қалғанымыз болмаса, қасына анық құлаш жетер жер жақындаған емеспіз, бізге күн асқан сайын орамал тартып, юбка кигендердің көзімізге түскені қор қызындай көрініп, көбімізді «тап сені...» дегізетін. Әзімханның өлеңі поэзияның барлық заңына бағынған, Абай айтпақшы:

«Өлең — сөздің патшасы, сөз — сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», —

болмаса да, маған біреудің шын ниетімен ойындағы арманын айтып, жаны сүйген ғашығын әлінің келгенінше сымбаттап шығарған өлеңі болған себепті, құлағымның құрышын қандырып, жүрегіме жылы тиді.

— Па, шіркін, қандай жақсы өлең, кімнің шығарған өлеңі? — деп сұрадым. Жақсы деп айтуға болмас, мұны шығарған кісі ақын емес еді, бұл өлеңнің тарихы мынадай еді, — деп Әзімхан мына әңгімені айтты:

— 1928 жыл. Ташкенттегі әскери мектептің бірінші бөлімінде оқимын. Ауылдан алған аздаған ақшаны жаратпастан жинап, тағы да одан-бұдан құрастырып қосып, жаңа комсостав киімін (костюмін) жазғы демалысқа қарсы түзетіп алғанмын, бір кем жерім кісе – кемерім (портупейім) жоқ. Эскадронный старшинасы сверхсрочник еді, екі күн бойы жалынып жүріп, соның сайманын (снаряжениесін) алдым. Тағы бір дертім — ауылға оң мықыныма бесатар тапанша тағып бару. Оны табу қиын болды. Ақыры, кетер күннің алдында старшинаны көкелеп жүріп каптеркадан бір разрезной учебный наган алдым. Кобурдың ішіне кім қарап жатыр дейсің, маған керегі сыртынан көрнектілігі.

Белімде енді жылтыр сары қайыс белдік, оң мықынымда әлгі наған, сол мықынымда планшетка, өкшемде жылтыраған баян қоңырау дауысты сыңғырлақ шпора. Ойымның бәрі болып, төбем көкке жеткендей қуанып, ықыластанып поезбен ауылға тарттым.

Ауылнай Айнабектің Әлібегі біздің үйге ретсіз бірнеше қабат салық салғанымен тұрмай, менің бәсіре қара дөненімді жайлаудан ұстап алып, «лау» қатарында мініп жүргенін әкемнің кейінгі хатынан білгем. Әлібектің онысына ызаланып, ішім қазандай қайнап, тісімді қайрап жүретінмін. Осы жолы үстімдегі форманың абыройымен пайдаланып, оған біраз қыр көрсетпекпін. Ол кезде ауылда қару асынғанның айбындылығы сөзсіз еді ғой. «Әлібектің мені көргенде төбе шашы тік тұрып, көзі алақандай болар» деп ішімнен мас болып келемін. Бұл сол кездегі балалықтың салдарымен істеген ісім, ой-пікірім.

1927 жылы демалысқа келгенімде, етікші Қыдырбайдың қызы орта бойлы, қолаң қара шашты, мөлдіреген бота көз, қиылған қара қасты, қыр мұрынды, қызыл бет, аузында қолмен тізгендей ақ меруерт кірсіз тіс, ақ тамақты, тік иықты, тал шыбықтай бұраң бел... Сөздің қысқасы, хор қызындай Бегімше сұлу маған толығынан ұнап, ішімді қазандай қайнатып, жүрегіме өрт салған еді.

- Дұрыс, сұлуды жақсы сымбаттадың, Абайдың мына өлеңі әлде Бегімшеге арналып жазылған болар деп:

«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласыз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған.
Бір жаңа ұқсатамын туған айды», —

Әнге салып толық айтып Некрасов та:

«Тіл байлар таң қаларлық сұлулығы,
Қызыл бет, арғымақтай сұңғақ, бойлы.
Сұлудың сынын бұзбайды киім түрі,
Қай шаруаға болса да қолы ыңғайлы», —

дейді ғой.

— Қайран сұлу, кімнің діңкесін құртып, ынталандырып, қай қызыл тілді сөйлетпегенсің. Екінші мақсатың сол Бегімшеге қырындау болды ғой? — деген сұрақты тіке қойдым.

- Иә солай, таптыңыз, — деді Әзімхан, — ауылда қыздармен танысу әдісі түнде қол салып ояту ғой. Олай етуге қазақшылықты ұмытып кеткен жазған басым, батылым бармады. Оның үстіне, шешесі қызымен бірге жатады деп естідім.

«Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» деген - дейін, Бегімшенің шешесі егде тартып қалса да сынды әйел еді. Жас кезінде «кімсің» Жұбай сұлу атанып, нағыз сынған салдармен айтысқанда, аузын аштырмайды екен. Әкесі Қыдырбай жалғыз атты кедей болса да, бір тойда Жұбаймен айтысып, сөзге жығып алған екен. Жұбай қыздың әкесі «Жалғыз қу томар кедейге қызымды бермеймін», — деп Қыдырбайға қызының орнына бір қыздың қалың малын бермек болып, араға кісі салады. Бірақ та оған Қыдырбай да, Жұбай да көнбейді. Сөйтіп, төрт түлігі сай байдың қызы Жұбай бір түні Қыдырбайдың артына мінгесіп келген екен. Бұл — Бегімшенің туыстары туралы сізге қысқаша мағлұмат.

Ойымдағыны Бегімшеге хат арқылы білдірейін десем, оның сауатсыздығы діңкемді күртты. Лажым құрып, Бегімшеге ебін тауып жолыға алмаған соң, бір күні немере жеңгем Қадияшаға:

—Жеңеше, мені Бегімшеге жолықтырыңызшы, — дедім жасқаншақтай. Түйеден түскендей етіп айтсам керек, Қадидің бетіме бажырая қарап, жұлып алғандай:

—Е, жолығып не қылайын деп едің? — деді. Бетімнен отым шығып, екінші сөзге келмей, ұялғанымнан үйден ата жөнелдім. Қадидің сықылықтап күліп, қала берді. Содан бастап Қадидің жолыққан жерде күлімдеп, кекесін қарап, мені ебін тапқан жерде ұялта беретін болды. Оның қалжыңына қызарудан бөтен жауап бере алмай, мен оған жолығудан қашатын болдым.

Бір жолы бастаудың басында жуынып отырғанымда, Қадина күтпеген жерден суға келді. Тұрып жүре бергенімде, жолымды бөгеп, көзінің қиығымен күлімсірей қарап, назданып:

—Қайным, иіс сабыныңды бере тұршы, қолымды жуайын, — деп қолымдағы құтыны алды. Қолын жуып отырып мені әр әуенге салды. — Жаңадан қанат қағып, талпынып келе жатқан балапансың ғой, соншама қорқақ, жүрексіз болма, адамды адам жемейді, кімге болса да батыл бол... — деген өсиеті ғана есімде.

—Иә, жеңеше, Бегімшеге жолықтырыңыз, — дедім тағы да.

—Ойбай, қайным - ау, мен не деп тұрмын, сен не деп тұрсың, — деп сылқ-сылқ күліп, сабынды құтыға салғанда, мен оны алып жүре берген едім, ол:

—Әй, солдат бала, тұра тұршы, — деп тоқтатып, наздана күлімдеп, — бүгін ағаң үйде жоқ, кешке кел... қызға жолықтырсам, жолықтырайын, — деді.

Ел әлдеқашан жатқан. Жауын себелеп төгіп тұр. Ай шыртыдай қараңғы. Қадидің айтқан сөзі есімде, ұйқым келер емес. Өзіммен өзім арпалысып жатырмын. Бегімшенің бейнесі көзіме елестеп, кетер емес.

Үйдегілер тегіс ұйықтады - ау деген кезде, аяғымның ұшымен ұрлана басып, үйден шығып, қораның төріндегі отаудың алдына барып, жүрегімнің дүрсілін баса алмай тұрғанымда, білегімнен біреу шап беріп ұстай алып, үйге енгізіп жіберді... Қысқасы, Бегімше түгіл Бегімшенің аруағына да жолыға алмай, таң бозара Қадидің тұтқынынан босанып, бала жігіттігімнен айрылып үйге келдім.

—Ауданның орталығы станция бойында еді, сәскеде келіп қызыл шайханада отырғанымда, ауылнай Әлібек жетіп келді. Сұр жыланша жылмыңдап, мені көрісімен-ақ жалпандап, асты-үстіме түсті де қалды.

—Қарағым, інішегім, амансың ба, ер жетіп жігіт болды деген осы, ауыл тегісінен аман көкемнен сен келгенше деп айғырыңның майын сұрап мініп жүр едім, осы жерге де соны мініп келдім... Ауылға өзің мініп барсаң, мен лажын тауып басқа атқа мінірмін, - деп Әлібек сөз берер емес.

Шайханашы тәжік Әлібектің ымдауымен алдымызға біртөртпек қымыз әкеліп қойды.

—Абдрахман әке, көкем мен жеңгем шай, қант керек деп отыр еді, біреуді жіберіп дүкеннен екі қадақ қант, бір құты шай алдырыңызшы. Әзімқан ауылға ала кетсін, — деп тәжікке бұйырды.

—Құп болады, — деп, кешікпей-ақ ол Әлібектің тапсырмасын орындап келді.

Ауылнай Әлібек ауылдың кәдімгі қу десе қу, сұм десе сұм, паракор, өзінен жоғарыларға қошаметшіл, төменгілерге өктем адам еді.

Алдыңғы жылы Нұров дейтін бір пұшық уәкіл болып келіп, Әлібектің үйінде жатып, арақ ішіп, 500 сом пара алып, Әлібекті ауылнай сайлап кеткен екен ол уақыттағы ауылдағы демократиядан хабарыңыз бар шығар. Оны мен есіте салысымен, аудандық орындарға елдің арасында сондай сөз бар деп хат жазып едім, бірақ та ол хатым аяқсыз қалып кетті. Біздің үйге Әлібектің зықым көрсететіні содан, оған ауданның бір қызметкері сол хат туралы айтса керек.

Әлібек залым да болса реңді, орта бойлы, аққұба, қара қасты, өткір күлімсіреген қара көзді, жылтыраған қара мұртты, қырыққа жетпеген жігіт еді, сондықтан ба, естуімше әйелдерге өте жағымды дейтін.

«Ағаш көркі — жапырақ, адам көркі — шүберек» дегендейін, Әлібек еш уақытта жаман киім киген емес. Келбетті кісіге өзіне лайықтап тіккен қазақ киімі өте қонып, жарасып-ақ тұрады ғой. Әсіресе, біздің елде, Арқаның қазағындай олбыр-солбыр киінбейді.

Әлібек атты таңдап, жабдықты ер - тұрмандап мінетін. Жазда құс салып, қыста тазы жүгірткен, көкпар десе өліп қалған шабандоз, жүйрікті салып бәйгеге қосқан атақты сыншы саяткерлердің бірі болатын. Ауылда ат, құс, ит қадірін одан асып ешкім білген емес.

Жасөспірім жігіт кезінде тойда өлең айтып, ешбір қыздан жеңіліп көрген емес. Өмірінде аты арып, иті қаңғырып, құсы қашпаған.

Ауылдың кейбір бозбаласы Әлібекке еліктеп әсем киім киіп, ат жаратып мініп, оның толық ықпалында болатын. Әлібекті саяткерлер, шабандоздар, құсбегілер сияқты сауықшылардың серкесі деп айтса да болады.

Әлібек шайханаға келген ауылдың бір жігітін атқа жұмсады. Далаға шықсам, әлгі жігіт менің қара айғырымды ұстап тұр екен. Дұрыс күтіп, мініп жүргені рас-ақ екен. Айғырым өмірімде сондағыдай көзіме келбетті, сүліктей сұлу болып еш уақытта көрінген емес. Сондағы атыма арнап шығарған өлеңім:

Тік аяқ, бура санды, құйма тұяқ,
Кең маңдай, етсіз жақты, қамыс құлақ.
Омыраулы, жібек жалды, сағақ мойын,
Бұлшық етті, сауырсын, артың талтақ.

Иығың тік, жұмыр палуан келген белің,
Тықыр жүн, майлағандай — жылтыр терің.
Тартыңқы іш, аш бөрінің қарыныңдай,
Бесіктей ерге жайлы тегіс жоның.

Сағақ қағып адымдап шұлғып жүрсең,
Тұлпарға жеткізбейсің зулап желсең.
Шабысың ұшқан құстан кейін емес,
«Бір қызға» сені қылған қалай өлшем?

Жып-жылтыр, мөлдіреген қара сүлік,
Анадан артық туған сен бір «күлік»
Аттан ассаң дауым жоқ менің сенде,
Тенеру сені қызға шерменделік.

Айғырыма мініп, біраз жүрісіне, біраз желісіне, біраз шабысына салып ауылға бара жатырмын. Көңілім шат, өте қуаныштымын.

Туған жердің табиғатының өте сұлулығын бірінші рет көргендей, сол күні байқап, таңғала қарап, жол-жөнекей қызығына тояр емеспін.

Көңілім көтеріліп, даланы жаңғыртып, айқайлап өлең айттым. Аттың үстінен оңға, солға аунап жигитовканы мәнеждегіден артық ептілікпен істедім. Жол жағасындағы қызғалдақты жұлып алып, жұпар гүлін иіскедім, сүйдім.

Жолда Қоңыр төбе дейтін төбе бар еді, соның басына шауып шығып, айнала төңірекке көз жеткенше қарадым. Оңтүстікте басынан қысы-жазы қар кетпеген, аспанмен тірескен тау ұлығы ақбас Алатау, басына қарағанда өте жақын, етегіне қарағанда өте алыс, «Биік таудың басын көріп, қасына барма» деген халық сөзін ойыма түсірді.

Солтүстікке қарасам, аспанға тірескен Алатауға үйренген көзіме жартасты қоңыр Қаратау табанымның астында жермен-жексен болып майда, соқ пырт, адыр жай тізілген төбешіктерге ұқсады.

Батыстағы Жабағылы, Шақпақ, Құлан таулары Қаратаудан сәл-ақ биік, көркем көрінді. Төрт жағын тау қоршағам Алатаудың Ақсай, Көк сайының етегі, ойпаңның аты — Мыңбұлақ дейтін жер. Табан астымдағы жазық ойпаңға қарасам: жадыраған жаздың ашық күні сүйкімді сәулесін жер жүзіне төгіп балқытып, ойпаңдағы қызыл, көк, жасыл, ақ, сары гүлдер, көк орай шалғын саз, бидайығы қалың өскен тың, гүлдей көгерген жоңышқа, күздік, жаздық тәлімі бидай жетіле өсіп, күнге шағылысып, масатыдай түрленіп, жайқалып құлпырып, әдемі, өте көңілді болып жайнап жатыр екен.

Қара жолдың сыртындағы жайлауға жиі қонған ауылдың ақ жұмыртқадай үйлері, өрістегі қара құрымдай жайылып жатқан төрт түлікті малдары, ойдағы сирек, бытыраңқы әр бұлақ басындағы қыстауларда сырлы болып көрінді.

Көз алдымдағылардың өте әсемдігіне, адам баласының еңбек сүйгіш қолы себеп болып, оны нақыстап әшекейлеп, оқалағанын бірінші рет ұғынғандаймын. Еңбектің күшін, қасиетін мен сол күннен пайымдап, еңбекті сүйдім.

Туған жерім Мыңбұлақ, арналы Ақсай,
Ішсем суы татиды шекер-балдай.
Қызғалдақ, қалың егіс, көк жоңышқа,
Жазғытұрым құлпырған масатыдай.

Көк орай шалғын, Отаным, жерің дәнді,
Жазың салқын, жайлауың малға жайлы.
Сағынып алыс жерден келгенімде,
Көзім тойып көркіңе, мейірім қанды, —

деп, екі ауыз өлең айтып, шпорымды айғырымның бауырына қадап, төбешік үстінен шауып түсіп, қара жолдың шаңын бұрқырата жайлаудағы ауылға қарай тарттым. Жол астында 400-500 метрдей жерде Терең сай атты 5-6 бастаулы суат бар. Ауылдың әйелдері суды осы жерден алатын. Еркектің алдын кесіп өтпеу — біздің ел әйелдерінің рәсімі, ізеті (осы кездегідей әдепсіздік орнамаған уақыт). Мені көріп бір топ қыз-келіншектер шелектерін жерге қойып, қатар тізіліп тұра қалды. Үстімдегі формаға кейбіреулері состиып қарап, таң қалып танымады да, Қадиша мені танып жаныма келіп жымыып күліп:

—Ар ма, шырақ, солдат бала, — деп сиқырланып иіліп сәлем етті. Қыздар оның қылығына күлісті.

—Ойбай, бетім - ау, атамның баласы ғой, — деп бір келіншек бетін шымшып, — мен әлгі бір төре екен десем, — деді.

Қадиша қыздарға қарап:

—Неге күлесіңдер, қыздар, ата баласы, жолы үлкен, сәлем еткенімнің айыбы жоқ, келіншек болғандарыңда көрермін, сәлем етпегендеріңді, — деп сылқ-сылқ күлді.

—Көп жаса, жеңеше, ұл таптың, — дедім мен.

Әне, есітіндер ме, қыздар, маған берген батасы ғой, айтқаның келсін, қайным, — деп қыздарға қарай, — қыздарға да күйеуге тез шық деп бата бергейсің, — деп тағы баян күлкісіне салды.

Әй, қыздар, бері келіндер, қаладан келе жатқан жігіт қой, базарлық жейік, — деді - дағы, қылымсып алдыма келіп, қасын керіп, көзін күлімдетіп, тұра қалды.

Қоржынның бір басындағы 5-6 қадақ кепкен өрікті үлестіріп бердім. Жалғыз Бегімше төмен қарап ұялып келмеді.

—Сіз базарлық жемейсіз бе? — деп қасына барып бір уыс өрік пен бір шыны иіс майды ұсындым.

—Мына қыз бәрімізден олжалы болды-ау, — деді бір келіншек.

—Иә, оның сөзсіз, — деп Бегімшеге Қадиша жақындап барып, — кәне, көрейінші ғашығыңның бергенін, — деп қолындағы флаконды жұлып алып, маған ала көзімен қарады. Бетімнен отым шығып қалса керек, қыз-келіншек біткен сылқылдай күлді.

—Алып келгенің осы жаман әтір ме, мен әжептәуір бағалы нәрсе ғой деп едім, — деп сақ-сақ күліп, Қадиша Бегімшеге әтірді қайтып берді.

—Жеңеше, сыйдың құны жоқ деген емес пе, көңіл үшін, оның несіне күлдіңіз, — деді бір қыз.

—Сыйдың құны болмаса, мына жігітті бикеш сыйлап, құнсыз нәрсе беріп көңілін алар. Сыйлағанды сыйла, еңкейгенге еңкей, шалқайғанға шалқай деген емес пе, бұрынғылар, — деп Қадиша тағы сықылықтай күліп, маған қарап: — Иә, бикеш кейін сыйыңыздың қолқасын мол етіп қайтарар, — деді.

—Жеңеше - ау, сыйға — сый, сыраға — бал деген емес пе, оның несін әңгіме етіп тұрсыз? — деді Бегімше.

—Иә, қарағым бикеш, дұрыс айтасың, кісі ақысын өтемей кету қызға сын болады деп айтқаным ғой, бикеш жан, әзілге ашуланба, — деп жуып-шайып шелегін көтере беріп, қайным, жеңгеннің әзілін көңіліңе алма, ауылға жылында бір келетін мейманды қайсымыз болса да күтіп алуға жарармыз, — деп қылымсып, — әлде маған деп әкеле жатқан әтірің жаныңда шығар, кейін берерсің, елге көрсетпей-ақ, — деді.

—Әзілің дұрыс, жеңеше, сізге деп алып келе жатқан базарлығым жанымда, мезгілінде барып табыс етермін, — дедім мен.

—Бәсе, мен әлде «өзі болған төркінін танымастың» кері келді ме деп қалып едім, дұрыс, мен сияқты жеңгенді ойыңнан шығармағаныңа рақмет, қайным, — деп кекесін қарап: — бірақ абайла, қайным, ағаң қызғаншақ, базарлық беремін деп барып, базарың шығып жүрмесін. Өзім - ақ барып алайын. Қолда бар алтынның қадірін білмейтін мен емес... — деген кезде, атым оқырып үркіп, аспанға қарғып, тік тұра қалды. (Кавалеристер оны свечка дейді).

—Аға лейтенант жолдас, пропуск, — деп бұтаның астынан сержант шыға келді.

Мергендердің күркешесі

Әзімханды көрші полктың штабына байланыс жасап, келісіп қызмет істеу жағын сөйлесуге жіберіп, өзім келген жолмен емес, тайганы аралай қайттым. Әзімхан екеуіміз екі жарым сағаттан кейін 284,3 нысаналы төбеде жолықпақшы болып уәделестік. Ол төбеге карта бойынша жалғыз аяқ жол — тропа алып барады. Картаның жер жағдайын түсіндіруінде (легендасында) «тропамен мергендерден басқа кісі жүре алмайды. Екі адам қатар жүруге тар. Жалғыз аяқ тропа», — деген. Штаб шатырынан бес-алты жүз метр ұзамай-ақ тайга дүлейдің ішіне еніп кеттік. Екі адамның құшағы жетпейтін жуан, жүз жасаған емен, арша, аспанмен тірескен сирек бұтақты, кеңірдегі сорайған ұзын қарағай, жалаңаш ақ қайың, тағы түрлі-түрлі ағаштар бірінен-бірі асып өсіп, жерге тамырын терең салып, жуандап өсіп-өнген қалың сыңсыған орман — дүлейді тайга деп атайды.

Тайгадағы ағаштарға да мәңгілік жасау жоқ. Жасы жетіп қартайғандарының алдымен басы қурап, өзегін құрт жеп, тамырына зақым тиіп, «ауырып» бір күні «талқаны таусылып» жерді қопара құлап, томары сорайып, теңкиіп, жолды бөгеп жатады. Күзде сарғайып түскен қалың жапырақтар «өліктің» жүзін жауып, жауын суынан, жердің дымқылынан ісіп, өзімен бірге «өлік сүйегін де» шірітуге кіріседі. Төмпешіктеу жерді шұқып, қаза қойсаңыз, 15-20 сантиметрден кейін-ақ кетпеніңіз шіріп жатқан ағаш «өлігі» сары томарға кездеседі. Құлаған ағаштың шіруімен жер байиды. «Өліктің сүйегі» жасөспірім жеткіншектердің тез өсіп, жуандауына жағымды, сіңімді қорек болады. «Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» дегенді қазақ дүлей тайгадағы қырық қуыт ағаштарға арнап айтқан ба деймін.

Тісі ақсиган жабайы шошқа, аяғын маң-маң басқан аңқау қара аю, қара көк қасқыр, мүйізі найзаның ұшындай, құлағы едірейген, бота көзді, жіңішке, тік аяқ елік, басында тас жарғандай жан-жаққа бытырап бұтақтанып өскен мүйізі бар, үлкендігі тайынша танадай бурыл - қоңыр бұғы, құйрығы бір будак, алдамшы қара қоңыр түлкі, ағаш басын тұрақ еткен ақ тиін - тышқан, алақандай сары көзді, ағаш басында уілдеп отырған үкі, тағы басқа жабайы аң, құс, жәндіктерді тайганың тұрақты «ел-жұрты» десек те болады. Олардың жыртқыштарынан басқалары жабайы өскен мәуе - жеміс, ағаш тамырын жеп, жаңғақ шағып күнелтеді.

Адам баласы тайганың етегіне жақындап орналасқаннан бастап, айуандар өздеріне қауіпсіз отан іздеп тайганың төріне ауған. Сондықтан осы кезде тайганың етегінде ірі аңдар сирек кездеседі. Біздің келе жатқан жолымыз — ауға шығып, аң соңынан түскен мергендердің ізі. Ағаш сондай қалың, ну түлей болып өскен, жалғыз аяқ жолдан бұрылып, ойдағы жерден жүріп кетуге болмайды. Шыбық - шілік, жаңа өспірім қарағайдың, еменнің, қайыңның немере-шөберелері бірімен-бірі шатасып, шырмалып «ит мұрны өтпейтін» болып біткен. Олардың бұтағы ат үстінде кетіп бара жатқанда үзеңгіге жабысып, қонышыңды жыртып иіліп, жазыларда аттың бауырын шерте сабалайды. Табан асты майда - ірісі аралас шіріп жатқан томар, шоқ бырт жүруге өте ыңғайсыз - ақ. Атымыз қайта-қайта сүрініп, тайғанап келеді.

Қиыр Шығыстың ауа райы бір күннің ішінде бірнеше құбылып, түзеледі. Таңертен жадырап шыққан күннің күлімдеген сәулесіне көңілді деп сенуге болмайды. Жарым жолға жеткенде ауаның сайтаны ұстап, түнеріп, аспанды қара бұлт қаптап, қарсы алдымыздан желдетіп нөсер жаңбыр төгіп жіберді. Еменді паналап тұрып, жауындық шекпенімізді (плащымызды) киіп алдық. Жаңбырдың әр тамшысы торғайдың жұмыртқасындай, сыртылдап бет қаратпай ұрып тұр, аттарымыздың құлағына су кіріп, басын шайқап, елу метр жүргенде, тізгінге бой бермей, бұрылып, артын жауынға беріп тұра қалады.

Бұл тайганың ішінде ағашты паналап келе жатқанымыз бір - сәрі — егер тегіс далада бұл жауынға душар болсақ, халіміздің не боларын өзіңіз - ақ болжай беріңіз.

Есімізді жинап алғанша, жер жүзіне су қаптап сел болды. Ойпаң жерлер қызыл лай суға толып, жықпыл қуалап, тау өзеніндей бүлініп, көбіктеніп, сарқырап, түйедей томарларды ойыншықтай дөңгелетіп ағызып барады. Алдымыздан сондай бір селдің өзені бөгет болды. Судың түріне қарап, өтуге батылымыз бармай, біраз тұрдық. Жағалап жүріп, енді бір жай қуат жеріне кез болдық.

Қасымыздағы атқосшыға:

—Ал, Макаров жолдас, тәуекелге бел байладық, — деп атымызды шпорлап, қамшылай беріп өзенге түстім.

Су үзеңгіден асып, тоқымдыққа жеткенде, ағысына қарата жұлып кетіп барады. Ортасына барғанда астымдағы атым шөгіп кетті. Не болса да атпен бірге кетейін деп аяғымды

үзеңгіден шығармай, тізгінімді қысқарта тартып, аттың басын көтере ұстадым. Ағып барамыз. Атым басын су бетіне шығарып, пырылдап, оскырып жүзе бастады. Су аттың үстіндегі менің де белдігіме жетті. Аттың жүгі жеңілденсін деген оймен, жалын қолыма орай ұстап, үстінен жантая суға құладым. Ат су бетіне қалқып шығып, ердің қасы көрінді. Жүзе білмегендіктен аяқ-қолыммен ешқандай әрекет істегенім жоқ. Сенгенім, сыйынған пірім «ақыл - теке» жұмыртқадай боз аттың күші болды. Тырмысып, ат жалын қолымнан шығармай сүйретіліп келе жатырмын.

—Товарищ лейтенант, берегитесь, бревно, — деген Макаровтың айқайымен артыма жалт қарасам, ол да менен жоғары 20-25 метр қатар жүзіп келе жатыр екен. Айтқанындай - ақ бір сажин келте қарағай жыланша сумаңдап, бір толқыннан бір толқынға секіріп, біресе сүңгіп, біресе қалқып, келіп қалды. Бұрын кетуге дәрмен де, лаж да жоқ, көзімді ашып-жұмғанша қарағай мен толқын мені дәлдеп атты. Аттың құйымшағынан келіп тиіп, менің аяғыма бұтағы ілініп, мені аттан ажырата жаздады. Аттан айрылу маған өлім еді. Біраздан соң толқын тышқанмен ойнаған мысықтай бізді жағадағы құмға лақтырып тастады. Атымыз қалтырап тұра қалып сілкінді. Үстіміз лай, су. Аман шыққанымызға риза болып, қару-жарақ, ер-тұрманымызды тәртіптеп, киімімізді сығып, қайта киіндік. Планшеткамдағы картаның шеті ғана су болған екен, құбыланама (компасты) қолыма алып, болжап, тұрған жерімізді картадан таптым. Жалғыз аяқ жолдан 800-900 метрдей төмен ағып барып шығыппыз. Жалғыз аяқ жолға қайтадан түсу үшін тағы да жаңағы өзенді жағалап жүруге тура келді. Аттарымыз да, өзіміз де қалшылдап, тісіміз сақылдап, дірілдеп келе жатырмыз. Жолға түсіп біраз жүргеннен кейін, жалғыз күрке ағаш үйге кез болдық. Ішіне кірсек, тастан қалаған ошақ пеш бар екен. Пештің үстіндегі шақпақпен куды тұтатып, бұрыштағы жинаулы отыннан алып, пешті жағып, аттар қасында қалған Макаровты шақырдым. Шешініп үйдің ішінде ілулі тұрған заттарға көзі түсіп:

—Мына ілулі тұрғандар не, лейтенант жолдас? — деп сұрады.

—Мергендердің қойып кеткен нәрселері ғой. Төрдегі ілулі тұрған қапшықтың ішінде «қайтарда жермін» деп тастап кеткен бір мергеннің жол азығы болуы керек.

—Міне, қызық, біреу алып кетсе қайтеді, иесіз үйге тастап кеткені несі! — деп Макаров таң қалып, екінші шұлғауының буын бұрқыратып кептіріп, пешке отын тастап отыр.

—Жоқ, ешкім алмайды, тайганың заңы солай, тайга ұлдары ол заңды бұлжытпай орындайды.

—Бұл үйді мергендердің артелі салдырған болар, қарауыл қоймаса да, еш болмаса, құлыптап кетпегені несі? — деп Макаров тағы сұрақ қойды.

—Бұл үйді кімнің тұрғызғанын білмеймін, мергендер аралайтын тайганың етегінде осы сияқты үйлерді кездестіруге болады. Бұл үйге кез келген мерген кіріп, демалып, тамақтанып, түнейді. Аудан қайтарда, осы үйге соғармын дегендері жол азығының, қару-жарағының, киімдерінің артық бастысын осы үйге тастап, өзімен бірге керектісін ғана алып кетеді. Ол қайтқанша, қойып кеткен заттарын ешкім орнынан қозғамайды. Үй жоқ жерде мергендер нәрсесін ағаштың бұтағына іліп кетсе де, оған иесінен басқа ешкім тимейді. Мына бұрыштағы жиналып тұрған отын — кейінгі кезде қонған мергеннің жарып жинап кеткен отыны, басқа мерген келіп қонса, осы отынды жағып, кетерінде орнын толтырып, үйдің ішін сыпырып кетеді, — деп Макаровқа түсіндіруге тура келді.

—Міне, тәртіп, мергендер қандай әдепті, қандай сезімді, тайганың заңы өте таңқаларлық екен. Лейтенант жолдас, сіз тайганың заңын қайдан білесіз, сіздің елде де тайга бола ма? — деді.

—Біздің елде тайга жоқ, кең мидай дала болады. Даланың да өз заңы бар, мен тайганың заңын көркем әдебиеттен оқып білгенмін. Тайганы осы Қиыр Шығысқа келгелі бері ақ көрдім. Тайганың ұлы болмасақ та, оның заңын бұзбауымыз керек.

Жарайды, лейтенант жолдас, мен үйді мергендерден де әдемілеп, тәртіптеп қояйын, — деп Макаров орнынан қарғып тұрып, үйдің ішін ынтасымен сыпырып, тазартып жатқанда, мен бір парақ қағазға:

«Екі қызыл әскер, үсті-басы су болып, шаршап-шалдығып келіп, сіздердің күркешелеріңізді паналап, киімдерін кептіріп, бір-екі сағат дем алды. Барлық осы күркені паналаушы мергендерге шын жүрегімізбен алғыс айтамыз. Отын жарып, орнын толтыруға жанымызда балтамыз болмады. Айыпқа бұйырмаңыздар», — деп хат жазып, үйдің маңдайшасындағы ағаш шегеге ілдім.

Өті адалдың еті арам ба?

Аспан қаһарының барлығын жерге төгіп болған соң, күн жадырап, ауа шайдай ашылды. Шығысқа қарай қой - қосақ құлпырған спектор сәулесі жарты шеңберін тайганың құлпырған жасыл жиегіне тіреп тұра қалғанда, 284,3 нысаналы төбені басып шығып, Әзімханның атының жаңа тезегін көріп, соның ізімен полк тұрған жерге қарай тарттық. Жолда бір терең ойға түсіп келе жатқанымда:

— Лейтенант жолдас, аю, — деді Макаров. Жалт беріп оң жағыма қарасам, дөңкііп жатқан еменнің үстіне шығып тіміскілеп, анда-санда тұмсығын жоғары көтеріп, ауаны иіскеп, жалғыз қара аюдың жүргені рас екен. Қалың бұтаны паналап, нағанымды қолыма ұстап, бұғып, аяғымның ұшымен басып, 20-30 метр жақындай беріп, жуан қарағайға сүйеніп тұрып, аюдың басынан дәлдеп аттым. Аю шалқасынан түсіп, сеспей қатты.

— Ура, молодец, лейтенант жолдас, — деп Макаров аттарды тастай салып, жүгіріп барып, аюдың қанын сорғалатып, иығына салып көтеріп келді. Макаровтың палуан күшіне таң қалып, орнымнан қозғалмай тұрып қалыппын. Аюдың аяғын салбыратып кезек өңгеріп келе жатырмыз.

Қашан полкқа жеткенше жол қысқарсын, түйедей аюды ойыңша көтеріп, көкпардай өңгерген Макаров палуанмен таныстырайын.

Макаров сияқты жігіт сирек кездеседі. Өткен жылы көктемде мені танкке қарсы ататын батареяның командирі етіп тағайындады. Өз алдына айрықша бөлім подразделение басқару үшін, қарамағындағы командирлердің, қызыл әскерлердің барлығымен толық танысып, сырын алып, оның кім екенін жақсы білуді күнделікті қызмет өте керек етеді. Ол, әсіресе, соғыс кезінде керек. «Менің жаным осыдан артық па еді деп, майданда кім қалады бірге тұрып» деген көзқараспен қарап, бейбітшілік уақытта қарамағындағы кісілерді сынап, сырын біліп, жолдастық, бауырмалдық, адамгершілік, ерлік, жомарттық мінез-құлқын да тәрбиелеу керек — ол командирдің борышты міндеті де.

Адам сырын алу оңай емес, оған қоса адамның бәрі бірдей емес қой. Әр жақтан келген, әртүрлі, әр мінезді, әрқайсысы өзінше ата-ана тәрбиесінде болған. Біреулерінің білімі аз, біреулерінікі одан артық, азы үйленген, көбі бойдақ. Тұрмыстың не екенін біліп, таңдайы еш нәрсе татпаған, басылмаған жас жігіттердің бастарын міндетті әскер қызметі қосып, өмірінде көптеген ұлты, салты бөлек, танымайтын өзі сияқты жігіттермен жолдас қылып, бір үйге жатқызып, бір қазаннан тамақтандырып, бірге қызмет еткізіп отыр. Ол жігіттерді майданда бірін-бірі туысқан бауырындай қорғап, бір ниет, бір ынтамен ұлы отанға берілген патриот, адал туған ұлдың құлқымен бір қасық қаны қалғанша шепті жаудан қорғап, тайынбайтын, аянбайтын айбатты, жүгінбейтін жүректі, жігерлі, халыққа берілген азамат етіп тәрбиелеу — командирлердің бас міндеті. Сол міндетінді орындап, командир атыңды ақтау үшін күнделікті қызмет қарамағындағылардың әрқайсысына айрықша көзбен қарап, тәрбиелеуді керек етеді. Аттың сырын бір мінгенде алуға болады, бір

көргеннен адам сырын білуге болмайды. Солай болғандықтан ол ерінбей, жалықпай соңына түсіп қызмет етуді тілейді.

Макаров — әскерге шақырылған сол көп жігіттердің бірі, әңгіме соның қара басы туралы болсын. Макаров — жастайынан жетім қалып, ата-ана тәрбиесін алмай, баскесер ұры, бұзықтықтың салдарымен түрмеге түсіп, Беломор каналында істеп, мезгілін бітіріп шыққан соң, төрт айдан кейін әскерге шақырылып, Қиыр Шығысқа Еділ бойынан келген жігіт.

Орта бойлы, дембелше, тығыз бұлшық етті, күшті, жалпақ үйрек мұрын, ернінің қалыңдығы екі елі, сойдақ тісті, гүрілдеген жуан дауысты, майда секпіл бетті, денесін инемен шаншып салған порнографиялық сурет қаптаған жирен жігіт жолықса, оны Макаров Алексей Терентьевич десеңіз қателеспейсіз.

Мен батареяға келгенде, бұрынғы командир Макаров туралы мынандай мінездеме берді: «Бұрын қылмысты болған, өте тәртіпсіз, ешкімге бағынбайды. Алты рет сөгіс алып, бес рет нарядқа тұрып, төрт рет гауптвахтаға қамалған сенімсіз субъект...».

Сөйлескелі шақырғанымда, Макаров сұрақтарыма жауап бермей, бедірейіп тұрып алды.

—Макаров жолдас, сіз әлде қызмет жағынан бір нәрсеге наразы шығарсыз, олай болса, айтыңыз, тексеріп көрейін, — деп ем.

—Мен төрт жыл түрмеде болдым, оның үстіне әскерге алынып, енді тағы екі жыл жамалып отыр, — деді.

—Әскер қызметін түрмемен салыстыру жарамас, ол қате болар. Еркек болып туғаннан кейін, Отан қорғау қызметін өтеу — әрқайсымыздың азаматтық міндетіміз. Некрасов дейтін сіздің Еділ бойынан шыққан орыстың атақты ақыны:

Ақын болмау өз еркің,
Азамат болу — міндетің, —
(Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан.)

деген. Азаматтың міндеттен қашып, оны қорлық көру дені сау жігітке өте мін болады, адамгершілікке жатпайды, азаматтығыңа сын.

—Мені бұл жерде адам орнына санамайды, — деп Макаров жыламсырап жіберді.

—Адам орнына санамасам, бұлай сөйлеспес едім, Макаров жолдас, сіз қате түсінген боларсыз. Өзіңіздің осы жерге келгеннен бергі барлық істеген қылықтарыңыздың сізді «адам орнына санаттырмаған» себебін қайтадан ойлап қараңызшы. Кімдікі дұрыс, кімдікі теріс болар екен. Кейін маған келіп қорытындыңызды айтарсыз, — деп Макаровқа кетуге рұқсат бердім.

Бір кеште командирлердің барлығын шақырып алып:

—Ертең жорыққа шығамыз, взводтарыңызды даярлаңыздар, сақал-мұрты өскен, кір бір қызыл әскер болмасын,—деп бұйрық бердім.

Ертеңіне, аттанардың алдында барлық батареяны қатар тұрғызып қарасам, Макаровтың бет-аузы шаң басқан, жирен түк, жағасы бес батпан кір, мелшиіп қабағын шыта қарап түнеріп тұр.

—Сіз, Макаров жолдас, сақалыңызды неге алмадыңыз, жағаңыз неге кір? — деп едім.

—Менің ұстарам жоқ, — деп гүр етті.

—Жолдастарыңызда бар шығар, сұрасаңыз бермес пе еді, тазалық адамға өте керекті ғой.

—Мен ешкімнен еш нәрсе сұрамаймын, егер де білгіңіз келсе, мен бұдан еш уақытта таза болған емеспін, — деп, қабағын түйіп дүрсе қоя берді.

—Барып қырынып, жуынып шығыңыз, 15 минут срок,—деп бұйрық еттім.

—Бармаймын, мені әурелеме, — деп даусын бұрынғыдан да қатты шығарды.

—Төртінші зеңбірек адамдары бес қадам алға марш, — деп бұйрық бердім.

Басқалармен бірге Макаров та орнына тұрды.

—Кіші командир жолдас, қазір казармаға қайта кіріп, Макаров көнбесе, аяқ-қолын байлап, сақал-мұртын алып, жуып болған соң, стройға қайта келіп тұрыңыздар, — деп бұйырдым. Он минуттан кейін барлығы күліп қайта келді.

—Мен өзім жуынып, өзім қырындым, командир жолдас, — деді Макаров.

—Бес-алты күннен кейін атқосшымды қалдырып, оның орнына Макаровты ілестіріп, Покровка деген қыстаққа бардым. Жолдасым жол-жөнекей тіс жармастан соңымнан жүріп келеді.

Қызметті бітіріп, ресторанның алдына барғанда:

—Атты айқастыра білесіз бе? — деп Макаровтан сұрадым. «Жоқ» деген соң, өзім айқастырып, Макаровты ресторанға ертіп кірдім.

Ресторанның ішінде Макаровтан кір адам көрінбеді. Оны сезіп, ол кіре салысымен-ақ қуыстанып, қызарып, қысылды. Шығып кетуге мен рұқсат бермедім.

—Мұнда жақсы қыздар бар көрінеді, көзіңізді сала отырыңыз, жас жігітсіз ғой, — деп қалжындап ем, Макаров тұншыға терледі. — Батыл болуыңызға мүмкін себеп болар және аппетит үшін, — деп алдына бір стакан арақты қойып, өзімнің стаканымды соғыстырдым.

—Ішпеуші едім, лейтенант жолдас, — деп Макаров қымсынды.

—Ол өтірігіңізді маған айтпауыңыз жөн болар, саулығыңыз үшін алып жіберіңіз, мен сіздің саулығыңыз үшін ішем, — деп қағып салғанымда, Макаров саскалақтап, жан-жағына қарап алып, менің көзімді ала беріп, сіміріп тастады...

Ертеңінде Макаров тойға баратындай таза киініп, жып-жылмағай болып қырынып, әсемденіп айнаның алдында тұрғанын көрдім. Сол күннен бастап ол тәртіпті, таза болып жүретін болды. Қызметке беріле істеп, қолымыздағы техниканы, атқа мініп жүруді аз уақытта тез үйреніп, жолдастарының арасында абыройы тез өсіп, сыпайы, ұқыпты, жүректі аттылардың қатарына кешікпей-ақ қосылды. Сауаты шамалы болса да, саяси сабақтан да артта қалған жоқ. Қызыләскер кітапханасынан кітаптар алып оқып, газет қарауды әдет етіп, қоғам қызметіне белсене қатысып, қабырға газетінің белсенді тілшісі болды. «Жығылған үстіне жұдырық» кері келмей, адам қатарына қосылғанына мен қуандым.

Макаров менің, өзінің ат тұрманына кір жуытпай, бағып-қағып салтанатты түрде ілесіп жүретін болды.

—Бұрынғы командирлер зекіріп, ұрсып сөйлеуші еді, оған ызаланып мен тәртіпсіз болып едім, сіз мені адам қатарына қостыңыз, рақмет сізге, командир батареи жолдас, — деді Макаров бір жолы. Менің көңілім көтеріліп, сый алғандай риза болдым.

—Жәрдемдесу — менің міндетім, табыс — сіздікі, — дегенімде Макаров:

—Жоқ, менің мұндай болуыма, менен де сіз көп еңбек сіңірдіңіз, — деді.

Батареядан штабқа ауысқанда Макаровты өзіммен бірге ала кеттім, содан бері менімен бірге еді. Полкқа күн бата жеттік, мал дәрігерінің рұқсаты бойынша, қазаққа аюдың өті адал болғанда, еті арам болып па деген оймен, аюдың етін асып кешкі тамақ жедік. Дәмі жылқының қара кесек етіндей болады екен.

МЕН ҒОЙ (Өзімханның үзінді)

Маневрден шаршап-шалдығып, жатағымызға қайтып келгенімізге екі күн болды. Жорық істерін реттеп отырғанымызда, Өзімхан бір шаруамен келіп, кетерінде:

— Уақытыңыз болса, мына бір хатты оқып шығыңызшы, — деп алдыма аумақты конверт қойды.

Ел тегіс жатқан, штаб командирлері біраз тыншиды. Жалғыз өзім отырып оқуға кіріскен хатты сіздердің алдарыңыздан өткізейін:

«Күн сәске еді. Бой жазуға тысқа шықтым, анадайдан кілемнің түріндей құлпырып көрінген көк, қасына жақын келгенімде түбіндегі қордасы, не ескі жұрт екені, не көктемдегі қораның орны екені, не түбі қиыршық тас екені көрінбеген соң, «Тек тұрмастың» белесіне сол «иесіз» жатқан ен даладан бір кісілік орын таппай келгенімде, жым-жырт күн жауынды төгіп жіберді. «Егінге жақсы болатын болды-ау» деген пікірім дұрыс шықпады: көп уақыт өтпей-ақ «Қайыңдының» барлық өзен, сайларынан қып-қызыл ботана болып аққан сел су көрінді. Соның артынша күңіренген шу шықты. Сол шудан «бауырым-ай», «құлыным - ай», деген сөздер жарқын естілді. Шу ұласты, бірақ, манағыдай жарқын дауыс естілмей, ұшы-қиыры жоқ ыңсып - ыңырану, күңірену тәрізденді. Ол топқа менен қайыр жоқ екені өзіме де, оларға да айқын. Сонымен қатар, ақырын күтіп, сол жерде тұруға ол «күй» менің жүйкемді босатты. Естімейтін жер іздеуге кірістім. Жан-жағыма қарасам, «ботана су» көбеймесе, азаймаған. Бұл мәңгі селдей сезілді. Сол белеспен жоталаңқырап өрлеп келіп, артыма қарағанымда, мен алғаш шыққан дөнесті де су басқан тәрізденді. Келе жатқан бағытымнан басқа жақтың бәрі де солайға ұқсады.

Қас қарайып ымырт жамылғанда, лағын жалап маңырап тұрған бір ешкіге душар болдым. Лағы аяқтанып қалғанымен, еркін уызға тойған соң әр жерге жатып, жүрмей келеді екен. Келе жатқан дөнөсім тауға ұласты. Тау дегенім биіктігі жарты шақырым келетін, ұшы-қиыры көрінбейтін шұбатылған қып-қызыл тас. Тіркесінен қақ жарып алып тастағандай тік.

Қараңғы болып кетті. Киіз үйдің белдеу арқанынан жағалап айналған мысықтай ешкі, лақ үшеуіміз тырмысып келеміз. Астымызда жарты шақырымдай тереңдіктегі судың сарыны естіледі. Қарауға тәбетің шаппайды, басың айналады, құсқың келіп жүрегің айниды. Қараңғылығы не қара болса, соның бәрінен де қап-қара. Түннің қараңғылығынан да қара. Шын түпсіз тәрізді. Биіктіктің басына қарауға бөркің түсерлік тік

Жүріп келе жатқан жолсымағымыздың кейбір жері әжептәуір, жарты кездей кеңдікте, кей жері сел мүлдем шайып кеткендіктен, қорым тас бөлінген. Абайсыз бассаң алып барып жарты шақырым тереңдіктегі қазандай тастардың бірін-біріне соғып, қызыл көбігіне жұтып, жардан жарға соғып, тауды күңірентіп, тулап жатқан өзенге құшақтастырарлық, оған жеткенше небір түрлі тас, неше бір жоталармен көрістірірліктей. Сондай қорымға ешкі екі рет тоқтап қалып, соғысып екеуінде де ұшып кете жаздадым.

Қашан таң атады, бұл жолдан қашан құтыламын деп келем. Бірақ таусылар емес. Қашан ұшып түсер екем, өмірімнің неше минуты қауіпте қалды деген ойлар шаршаған басты қосымша әлсіретіп келеді.

Ешкінің анда-санда мен үшін емес, лағы үшін еміреніп, лағын күтіп маңыраған дыбысынан белең алды ма, жым-жырт жерден бір топ жануар тастан - тасқа секіріп ере бастады. Олардың аяғынан домалаған тастардың әрбірі бірнеше тасты ілестіріп, қасқыр тиген қойдай алды-артымыздан, үстімізден жанталаса дүрілдесе жарысып өтіп жатты. Сол кезде ешкі басын қорғамақ болып, ышқына секіріп барып, қорымның үстіне түсіп, лып беріп жүрді де кетті. Маңырауға да шамасы келмей қалды. Домалаған тас бұрынғыдан да көбейді. Мені жұлып кететін қайсысы екен деп күткендей, жол бастап жатқан ешкімнен ажыраған соң, мөлііп тұрдым да қалдым.

Паналауға түк жоқ. Қорыққанға қос көрініп, түн бұрынғыдан да бетер түнерген секілденді. Лақ жатып алып маңырауға кірісті. Түн, тар жол, биік құз, терең шың, тасыған су, көшкен қорым, домалаған тас ортаға алып, дем алуға шаманы келтірмеуге айналды.

Өрген дыбыс біздің бет - алдымызға қарай аңырып - аңырып жүрген тәрізденді. Өйткені, домалаған тас тоқтады - ау деп аса күдіктенбей, жиналып жүріп келе жатқанымда, тастың жарысы да көбейіп отырды. Бұл не? Лақтың маңыраған даусын естіп тұрып, тік жерден түсе алмай, дыбысымызбен жарыса келе жатқан қасқырдан басқаға лайығы жоқ. Қасқыр болғанда, біреу емес, көп. Әрине, лақпен қанағаттанбайды. Қарсылық етуге түк дәрмен жоқ. Басқа жаққа қашуға жол жоқ, жоғары шыға алмайсың, шыға алсаң, оларға жақындайсың, төмен түссең жан тұрмақ күлің де қалмайды. Кейін қайтуға түн ортасынан ауып кетті, тегістікке таң атқанша жете алмайсың. Жеткенменен тасыған судың жол беріп жіберуі мәлімсіз. Ілгері жүруге әлі қанша жер қалғаны, жолының қалай екені, ар жағынан тегістік табыла ма, жоқ па, я жете алмай қасқырға жем, я тастан ұшып кетем бе деген ойлар бұрынғы қорқынышты күшейтті. Лақ не ойлағаны маған мәлімсіз, бірақ мен жүр демесем де ілесуде. Арқанмен жүрген даршыдай, жанды шүберекке түйіп, дірілдеп, қалтырап жүріп келеміз. Бір жерге келгенде тасыр-тұсыр жақындап, домалап жарысқан тас көбейіп кетті. Жол таусылды. Алдымыздан төніп, құлап кетейін деп тұрған күз кездесті. Табаны көрінбейді. Салбырап тұрған білектей томармен түспек болдым. Табаным тиер-тимес болғанда, тастың қасына келіп тұрған жерінен үзіліп кетіп, манадан бері таусылмай келе жатқан асау өзеннің құшағына қарай жол тарттым. Өз еркіммен емес, ықтиярсыз тарттым. Кісі бойынан ұзынырақ құп-қу аршаны құшақтай барып, долданып, қанды көбігін шашып жатқан сарқыраманың жарты шақырымдай ар жағына барып жоқ болдым. Көп жерден, ағашыммен бірге бір батып, бір бетіне шығып, ағысқа қарай жөнелдім.

Түнімен қалжыраған дене, оның үстіне түнгі суық жүзу білмейтін, ағашқа ғана жабысып, жабырқанып келе жатқан жанды қалжырағанның үстіне қалжыратты. Ағаш алғашқы кездегідей емес, су соқты болып, ауырлап батуға таянды. Енді аз жерге аққанда, мені көтеріп, бетінен жүзу былай тұрсын, түбіне тартатыны сезілді. Сонда да басқа әрекетім болмай, ағашты өлердегі құшағыммен құштым. Балталап қолымды кесіп ажыратпаса, ажырамастай жабыстым. Басқа қарасар ешкімім жоқ, мылқау су жалынғанды сезбейді. Меңіреу тау одан өткен мейірімсіз, мелшиіп, түнеріп, табан қақпай қарап тұр.

Бір жерде делендеп суға құлаған, көлденең жуан қарағайдың, суға салбырап тұрған шыршаларының арасынан өте бергенде, ағашты қоя бере жармастым. Өрлеп шығуға шама келгенмен, есті жинап алғандай болып, төмен жағыма қарасам, көбігі көкке шапшып, долданып, ақырып, сарыны жерді жарып жатқан арқан бойы сарқырамаға мені алып келген ағаш жоқ болып, құлады да кетті. Жоғары өрлеуге қолым талып тұрған шақта, ағашты жағалап маймылдар келіп, мазақтауға айналды. Құры мазақтап қоймады, бір кәрі маймыл қажырланып, шыбықты сілтеп сыртымнан ұрып, есеңгіретті. Қол талды, жүрек қысылып, бас айналды. Ес ауытқыды.

Көбігін шашып, ашуы тасып арқырап жатқан сарқыраманың түрі, қалайда мені келіп, еріксіз келесің, сені құшамын да жұтамын, қанды көбігіме ораймын деп сөйлеп тұрған тәрізденді. Әрбір сар-сар еткен дыбысы «жұттым - жұттым» деген сөз құсап естіледі. Санаулы сағат емес, минут та емес, секунд қана қалды-ау деп тұрған шақта «мұнда» деген дауысты есіттім. Басқа сөзін ұғуға шама қалмады.

Көзімді ашып қарасам, басым таңулы, тілімді қимылдатсам, күрек тісімнің біреуі түскен. Бір жақтағы азу тістерімнен түк жоқ. Жан-жағыма көз жіберсем, ағаш төсектің үстінде жеңіл киіммен шешінбей жатырмын. Әйтеуір, бір жерде көрген кісім, атын таба алмадым, жасы он алты - он жеті шамасында, ұзын қара шашын өрмей, тарап артына жайып жіберген, үстінде іш киімдері ғана бар, аққұба бір әйел дөңгелек қара көзінен жасын мөлт-мөлт ағызып, өксігеннен ерні елбіреп, түкірігін жұтып, аянышты халмен төне түсіп отыр. Менің оянуыма себеп болған, бетіме тамған, соның көзінің жасы екен. Менің оянуымды тілеп отырған болса да, көзіме көзі түскен соң, көзінің жасын сұртты де, төсек алдындағы

орындық үстінде тұрған альбомды ашып, қалтыраған, қарлыққан үнмен оқуға кірісті. Терезеден түскен күннің сәулесі едәуір уақыт болғанын сездірсе де, ол оған назарын да салмады. Мен тыңдауға айналдым.

— Ұлу жылы еді, — деп бастады. — Сел ел-жұрттан ажыратты, Әйнеш екі қызымен үшеуі, Рақман әйелі, Орын - бүбі баласы, Бекқұлы бес күннен бері ішуге қорек жоқ. Кеше Рақман ортаншы баласы Сейдыманның үйіне барғанда, Сейдыманның әйелі — Сәтбүбі «Сен әкенді асырайтын болсаң, мен де әкемді әкелем, сөйтіп, екі күн ішетінімізді бір-ақ күн ішіп, осылардың көріне кіреміз» деп ұрысқан соң, «қарағым, өлтірсең қолыңнан өлтір, қарға құзғынға жем қылмай, бетімді жасырарсың, құлыным едің ғой, іштен шыққан құлыным едің ғой, тілегім сендердің алдында өлу еді ғой» десе де, бөліп берер қолында түгі болмай, үйінде барын бере алмай, берейін десе қатынынан қорқып, үйден шығармай, барын алып қатыны кететініне көзі жетіп, ол кетсе аштан өлетініне тағы көзі жетіп, «сенің табаныңа кірген тікен менің маңдайыма кірсін» деген әкесі Рақманды итермелеп, «кет» дегенде, сүйретіліп, өкіріп жатып алған соң, оттың басында жатқан көсеуді алып, үстін қанға бояған болатын. Содан сандалып келіп, қазір есін жинап, «құдайдан тілеген балаң сол болса, одан да оны өсірмей пісіріп же» деп, қимылдауға шамасы келмей, ыңыршағы айналып отырса да, Рақман қанына қарайған еді. Сол кезде Әйнеш «кешегі қыздың он саусағынан басқа қалмапты, мынау адам болар дейсің бе» деп, жым-жырт жатқан қызына бір қарады да, Рақманға қарады. «Бала деген ит, тамақтан өтсе жарағаны емес пе», — деді Рақман. Әйнеш екі сөзге келген жоқ, жатқан қызды борбайынан сүйреп барып, томарға мойнын артып қойып, балтамен он шақты ұрып, кеудесінен басын ажыратты. Бұрын сұлық жатқан Зейнештің төрт жасар денесі жыбыр-жыбыр етіп, аяқ-қолдарын бірнеше рет созып - керіп серпіді де, тынышталды. Балтамен алғаш екі-үш рет ұрғанда, көзін алартып, ішін тартып, ышқынып - ышқынып келіп, бір-ақ рет ащы дауыс шығарды. Қаныққан Әйнеш қозы сойғандай мүше - мүшелеп қазанға сала бастады деген жерге келгенде «бауырым» деп мені құшақтай құлады. Мен орнымнан тұрып, су бүркіп, есін жинатып отырғанымда, «Молодая гвардияға» салып айтылған топтың әні, музыканың үні естілді. Бұл кезде үйдегі әуілдек (громкоговоритель) парсының походный маршына салып тұр еді. Бірақ шаттанған көп мені де артына ілестірді.

Көпшілікпен мен де үйге келіп, бұдан бес-алты күн бұрын жарған балапандарын көрейін деп аманат құрған тауыққа барып қарасам, бір жылан балапанның ортасында жатыр. Балапандарды аяп, жыланды алып тастамақ болып ұмтылғанымда, тауық балапанын қорғап келіп, бетіме теуіп жіберіп, қан ағызғаны ғой. Тауықтың өшін жыланнан алмақ болып, ашумен басынан ұстап, лақтырмақ болғанымда, ол құрғыр жалаңаш, жұмсақ қолымды шаққаны ғой. Ойда жоқ жерде екі жара түсіріп алып, сол дақтың жазылуын күтіп кешігіп қалдым. Манағы бой жазуға шығардағы отырған жайыма енді келіп отырмын ғой.

Мекесі, «бастан өткенді толық жаз, не ғып кешіккенінді айт» деген соң мыжып отырғаным ғой. Ерінбейтін кісіге ермек боларлық жағдайлар да өтті. Бірақ, менің оны кәсіп етпейтінім өзіңе белгілі ғой, сондықтан бұдан былай мұндай ету тілекті сен қоймассың, мен орындамаспын.

Енді үзбей хабарласып тұрғанымыз жөн болар. Айдардың хатын күтудемін. Екеуіңнен күтерім тең.

«Қош қолдарыңды қыстым», — деп, атын жазбастан «Мен ғой» дей салып, қағаздың бос қалған жеріне осырта «зет» белгісін қойып, аяғында П. С.- ты жазып, жүгірте «қойдым құрсын, мылжыңдай бермейінші, кейін жазармын» деп сияны шашырата, қаламын солдан оңға қарай тартыпты.

Н...
(Арналып жазылған)

1941 жылғы 22 ноябрьде өзімнің батальоныммен артта қалып, дұшпан қоршауынан шығып келеміз. Төрт күн ұдайы аштан - аш соғысып, орман аралай шығысқа қарай жүріп отырдық. Жаралыларымыздың бірін қалдырмай, кезек-кезек көтеріп, арқалап, тастамай алып келеміз.

Неміс біздің алдымызды кесіп, бөгеп тастады. Ұзыннан-ұзақ сап түзеген жау әскері лек-легімен жол үстінен өтіп жатты. Жолдан айқассыз өту мүмкін емес. Мен көп толғанып, «Аштан өліп, не батальонды дұшпан қолына кіріптарлыққа бере алмаспын, бората оқ жаудырып, атой сала, жауды баса көктей өтуіміз керек» деген тұжырымға келдім. Ондай жан алқымға келген қысылтаянда тәуекелге бел байламасқа болмайды. Әйтпесе, екі көзің төрт болып, бұта түбінде жатып ар-абыройдан бірдей айырылу, мерт кету... Жоқ, мұндайда бірдің мыңға қарсы шапқаны айып емес.

Немістің майоры бастаған бір лек әскері келе жатты. Оған ілесе бес жүз метрдей жерде тағы бір легі келеді. Бірінші лек үлкен қара жолдың жиегінде жатқан бізбен қатарласа бергенде:

—Атыңдар! — деп команда бердім.

Біздің жүз мылтықтың бірден кезеп атқан оқтары топқа дәл тиіп, немістердің легі оққа ұшып, лезде орақпен шапқан пішендей жапырыла жығылып, топалаң тигендей етіп көбін сілейтті.

—Алға! — деп ақырып, ең алдымен, өзім жүгірдім. Батальон да соңымнан шапшаң ере ұмтылды. Қара жолдың үстінде жусап жатқан өліктердің арасына жете бере артыма жалт бұрылып: «Өлгендердің документи алынсын, жаралылары тірі қалдырылмасын!» — деп бұйрық бердім. Өзім өлген майордың үстіне төніп келіп қарасам, бір ғажап нәрсе, майордың камзолының түймесі ағытулы қалыпты. «Көзді ашып-жұмғанша мұның қалтасын кім қарап үлгерді екен?»...

Жаралыларымыз бен қаза болғандарымызды арқалай, асығыс тез орманға сүңгіп кіріп кеттік...

Тағы екі күн ұдайы соғысып жүрдік, оларды жазбай-ақ қояйын...

Көрші полктың майоры кездесіп мынандай хабарларды айтты.

1. Дивизия штабындағылардың барлығы батальонымның жауынгерлік ісіне аса риза болғанын, бізді бүтіндей жойылып, шейіт болып кетті деп санап, үмітін бізден үзіп, жаназамызды оқып қойғанымен, біз гвардиялық атақ алып, біздің дивизия 8-гвардия дивизиясы аталып, дивизия жауынгерлік "Қызыл Ту" орденімен наградталғанын айтты.

Үш түрлі қуаныш қабаттала ұштасты.

Дивизияның штабына дейін әлі де 15 шақырым жер жүру керек екенін әлгі майордан сұрап білгем. Бес күн ұдайы ашығудың салдарынан жігіттер өте қатты қалжыраған, ол сырды өз басымнан кешіргендіктен маған жақсы мәлім. Қалай да батальонның көңілін көтеру керек болды. 35 градус суықта тоғай ішінде жігіттерді салтанатты түрде сапқа тұрғызып қойып, үлкен бір мәжілістегідей сөз сөйледім. Алдымен генерал Панфиловтың атынан (ол өлген еді, бірақ жауынгерлерге бұл қайғылы хабарды естірткенім жоқ) батальонның жауынгерлік бұйрықты бұлжытпай орындағанымен құттықтап, дұшпанның қамалын қақ жарып қоршаудан аман-есен шығып, өз жерімізге жеткенімізді айта келіп және біздің дивизияның гвардия атағын алып, жауынгерлік "Қызыл Ту" орденімен наградталып, абыройға ие болған қуанышты хабарды жариялап сөзімді былай деп аяқтадым:

—Дивизиядағылар бізді біржола көз жұмдыға санап қойыпты, штаб осыдан 15 шақырым жерде екен. Жүріндер, ерлер, қызық жасайық. Өзіміз барып, тірі екенімізді дәлелдейік...

—Иә, жолдас комбат, тірі екенімізді дәлелдейік, бастаңыз бізді, — деп жауынгерлер бір ауыздан шу ете қалды. Жарқын даусынан, жылы жүздерінен жауынгерлерімнің көңілдеріндегі қуанышты жүрегіммен рахаттана сездім, солармен бірге өзім де қуанып кеттім.

Қатты қалжырау, аранын ашқан аштық қайда кетті — біз дәл сол кезде бәрін ұмытып, ешбір қиыншылық көрмеген жандай қуанышты хабарлар белге тірек, қуат болып, өте көңілдіміз.

Қатардан орта бойлы, көгілдір көзді жауынгер украин жігіті Грицко Проценко қолын көтеріп, имене сөз сөйлеуге менен рұқсат сұрады:

—Ал, бері кел, сөйле, Грицко не айтпақсың? — дедім.

Грицко біраз қысылып, сасқалақтағандай болып ортаға шығып, әрбір сөзіне бір бөгеліп, жаңылыса, байланысы кем, бірақ шын көңілімен, ақ ниетімен екендігінен әдемі толғанып сөйлей бастады. Ол біз жарып шыққан бес қабат қоршаудағы бастан кешкендерімізді, 27 рет қырғын ұрыс салғанымызды аздап еске түсіре келіп, батальон командирі туралы да бірнеше сыпайы мақтау сөздер айтып, мені украинша «Батько» деп атап өтті. Ол сөзін былай деп тұжырды:

—Мінеки, сіз біздің, мен мына сағатты сіздің «Атыңдар» деген командаңыз бойынша өзім сұлатқан неміс майорының қалтасынан алдым және мынау оның документтері, осының бәрін мен өзімнің жолдастарымның алдында, батько, сізге тапсырамын...

Саптағы жауынгерлердің көздерінде Грицкоға деген ризашылық сезімі ұшқын атты. Москва іргесіндегі қалың орман ішінде біз осындай қуанышты сезімге бөлендік.

Грицконың бергендерін алып:

—Бірінші ротаның командирінен, жолдас Грицко қалай соғысты? — дедім.

—Жақсы, жолдас комбат, ерлікпен соғысты, атасына рақмет азаматтың, — деді аға лейтенант Филимонов Ефим. Мен Грицкоға:

—Олай болса, Грицко бауырым, документа мен алайын, сағатты өзің қайтып ал, бұл біздің батальонның бес қоршаудан шыққанын, 27 ұрысын және осы мәжілісті еске салар ескерткіш болсын саған, — дедім.

Ол сағатты қолына алды да, беті дуылдай қызара ұялыңқырап тұрып, бүкіл батальон ду қол шапалақтап жатқан сәтте сағатты маған қайта ұсынды.

—Жоқ, батько, сіз алыңыз, бұл сізге менен сауға болсын. Маған сағаттың керегі не, бұл менің сізге тартқан сыйлығым бол сын.

—Сенің маған берген ең жақсы сыйлығың — ерлікпен жақсы соғысқаның, ер жігітсің, ата-анаңа, ел - жұртыңа рақмет. Енді, мынаны былай тағып жүр, — деп мен оның қолына сағатты байлап бердім. Немістерді елімізден біржола қуып шығып, соғыс біткенде, аманшылық болып ниетке жетсек, өзіңнің сүйген қызыңа сыйлық ет, — дедім.

Батальон түгел күліп жіберді. Грицко ұялып, қысылыңқырап украинша:

—Менде қыз жоқ, қалыңдық жоқ, маған керегі не қыздың... — деді.

—Ой, жолың болғыр, не деп тұрсың? Егер жоқ болса, ондай қызды табуға міндеттісің, мөлдіреген ботакөз сұлу үшін болмаса, қалайша, кім үшін соғыспақшымыз, біздің жерде еркектер бұтақ болса, әйел оның гүлі, жапырағы. Жапырақ пен гүлсіз ағашты орысша «сушняк», ал бізше «ку бас» деп атайды. Әйелдер адамзат ұрпағын өсіріп, өндіретін қасиетті топырақ, ал біз солардан шыққан өсімдікпіз. Әйелсіз адам баласы күн көре алушы ма еді, не күйсеп тұрсың өзің, ойлашы, — дедім. Жауынгерлер ду күлді, олармен бірге Грицко да күлді. — Әйелсіз адамзат тұқымы еш уақытта да өсіп-өнуге болмайды. Әйел — бізге ана, бізге жар, бізге қатын, біздің сүйікті балаларымыздың анасы. Ал, ұрыста олардың бірқатары біздің жауынгер жолдастарымыз да болып жүргендері бар.

Қой, шырағым Грицко, замандас құрбыларыңды ұрыста жүріп, тіпті, ұмытуға болмайды. Жә, болды, бар, сағатты тағып жүр осылай, соғыста жүріп ғашығыңды есіңнен шығарушы болма, соғыстан кейін керек болып жүрер...

...Полк алдыңғы күні 18 сағат үздіксіз ұрысқа қатысып еді. Бүгін 1941 жылдың 6 декабрі (ол кезде полктің командирі болатынын), сол ұрыс әлі де біткен жоқ. Командалық пунктте жаралы жатқанымда, қасыма дәрігерлердің біреуі келді:

—Жолдас аға лейтенант, ауыр жаралы болған жауынгер Грицко Проценко сізге жолығуды қатты өтінеді, тіпті, талап етеді. Батьконы көрмейінше өлгім келмейді дейді.

Дәрігерлердің тыйым салуына қарамастан, дәрігерлік жәрдем пунктіне бардым. Грицко ішінен ауыр жаралы болып жатыр екен. Мені танып қатты қиналып, бойын әзер жинап тіл қатты:

—Батько, сіз келдіңіз ғой, менің сізде аз ғана жұмысым бар еді...

Мен оның басын сүйей беріп:

—Не айтпақшы едің, сөйле, Грицко, сөйле, ер жігітім, — дегенімде, ол сол қолындағы сағатты шешіп алды да:

—Менің Нинашымды бәрібір сіз таба алмайсыз, ол немістердің қолында. Мына сағатты, батько, өзіңіз алыңыз да өз ұлтыңыздың Нина атты қызына, бірақ өте ақылды қызға сыйлаңыз. Мен соғыста қысылтаянда жүріп сізді, сіздің халқыңызды жанымдай, туысымдай жақсы көріп кеттім. Ризамын сіздерге! Сол қызға — бұл украин жігіті Грицконың сыйлығы деп айтыңыз, мен енді бұл дүниелік емеспін...

Грицко сөзін аяқтамай қайтыс болды...

Сол жерде тұрғандардың бәрі де егіле жылады.

Грицконың сағатын үш майданда бораған оқ, соғыс оты аралас 60-70 ұрысты бастан кешкен күндерден тәбәріктей сақтап алып жүрдім... Қазақтың Нина атты ақылды қызын іздедім. Менімен хабарласып тұратын таныстарымнан Нина атты қазақ қызы табылмады. Қыстың күні сенен мағыналы, көңілді жазылған хаттар алдым. Бір хатыңның аяғына әдемілеп «Нина» деп ірі жазып қол қойған екенсің. Мен сенің шын атыңның орнына «Нина» деген есімді оқығандай болдым. Менің жертөле үйде, жүрегім жарыла қуанып: «Табылды, таптым, Грицконың Нинасы табылды» деп айқайлап жіберген дауысымнан өзім сескеніп оянғандай есімді жидым.

Құрманбек Алматыға жүрерде Грицконың сағатын сол арқылы саған жібердім. Грицконың аманат тапсырмасын орындадым ғой деп, өзіме - өзім риза болғандай еркін дем алып, жаным жай тапқандай, қарыздан құтылғандай болдым. Ақыры не болды, не болды десейші. (Сөзін неге қайталайды деп таңданба, мен құсаланып айқайлап отырмын). Рақмет айтудың орнына, не айттың сен рақымсыз. Менің алдымда: «сыйлығыңды тапсырғанда Н... назданған болып, сиқырлана ыржаңдап күліп, қай өлген немістің қолынан шешіп алды екен» деді деген хат жатыр.

Уа, рақымсыз, Н... мен сенің есуас адамға айналып кеткеніңді білген жоқ едім. Ол не дегенің, аузыңнан қалай шықты?

Өлтірілген жаудың қару-жарағын, документін, бағалы затын алу — қомағайлықтың жемісі емес, жеңістің нәтижесі екенін сен неге түсінбедің, ойламадың?

Сағатты саған жіберерде, нағыз қадірлі қазақ қызы Нинаға тапсырдым деп ойлап едім. Шынын айтқанда, Грицконың ұмытылмас аруағының алдында бетімнен отым шыққандай ұятқа қалыппын. Ол үшін мен саған алғыс айтар дейсің бе? Қатал сөздерім үшін айыпқа бұйырмассың...

26.10.1951 ж.
Калинин қаласы

ҚАРА ЖІГІТ

Кең бөлме, кілем перделі екі үлкен терезе, бөлменің дуалы сұрғылт, бозара көгілдір сырмен сырланған. Бөлменің бір қабырғасында қолдан істелген ілмелерде екі әскери алтын түймелі сұр шекпен, сабалақ қодас жүнінен басқан қара кебенек, қызыл жиекті, жалтыр маңдайшалы фуражка, бұйра көк елтірі папахалар ілулі тұр. Олардың қатарында үш қақпалы жалтыр сарғылт биік шифоньера, екінші қабырғадағы биік этажерканың іші толған мұқабалы кітаптар. Сол терезенің алдында көк нақысты дастарханмен бүркелген шағындау үстелдің үстінде ашылып жатқан бірнеше дәптер, кішкене қол мәшинесі. Ортада үлкен үстелдің үсті қобырап жатқан қолжазбалар, әртүрлі қалам, сия құтылары, темекі құтылары күл табақшаның папиростың сорындылары. Жерге екі қызыл кілем төселген. Орындықтардың үстінде ұқыпсыз тастай салған жеңіл киімдер. Оң жақтағы терезенің текшесінде төрт бұрышты сағат соғып тұр. Сол терезе мен шифоньердің арасындағы қабырғаның бұрышына бас жағын тірей орнатқан аласа жалтыр төсек...

Қара жігіттің төсек тартып жатқанына төрт күн болды. Екі биік жастыққа басын жоғарылата, кеудесін көтере шалқасынан жатыр. Ақ астарлы қызыл көрпені кеудесінен төмен жамылған. Үстінде қоңыр кереге көз шәйі сорочканың түймелері ағытулы. Түрі солғын, бет-аузы осы аптада ұстара тимеген, сақал-мұртының түгі өскен. Қара жігіт ыңырсымайды да, күрсінбейді де, тып-тыныш жатыр. Оған ешкім де келген жоқ. Ол ешкімді күтіп те жатқан жоқ. Бұл қалада оған келетін, иә жақын, иә тамыр-таныс, жора-жолдастары жоқ. Ол жап - жалғыз. Басының алдындағы орындық үстінде бір-екі кітап, бірнеше газеттер жатыр. Олардың беті ашылған емес. Қара жігіт оқымайды да, жазбайды да. Еш нәрсені ойлап та жатқан жоқ. Ол бәрінен де зеріккендей. Кешелі бері нәр де татқан жоқ. Бүгін аздап бір папиросты тұтатқаны ғана болмаса, тартқан жоқ. Қолына біраз ұстап жатты да, сөнген папиросты жердегі кілем үстіне тастай салды.

Қара жігіттің жүрегі ауырады. Оң қолын жүрегінің үстіне қойып, алақанымен соққанын сезбеген соң, ол өз тамырын өзі ұстайды. Тамырының соғуы байқауынша бас жағындағы тықылдап тұрған сағаттың соғуынан шабандау. Төрт күннен бері орнынан тұрған жоқ. Тек дәретке отырғалы барғандағы бес-алты қадамы болмаса — ол қимылсыз сылқ түсіп жатыр.

Қара жігіт бұрын көп ойлаушы еді. Одан да зеріккендей. Төрт күннен бері ойсыз жатыр. Ойлауға ол тырыспайды да. Не жалығып, не шаршағандығын өзі де ажыратуға талаптанған жоқ. Ешкімді есіне түсіріп, көксемейді де, аңсамайды да, сағынбайды да. Жалғыздығына не мұңайып, не ашынбайды. Басқаларды да, жоқ басқаларды да, бір өзін де аңғармайды, аңғаруға ерінгендей бір сезім басып жатқандай. Көзін жұмып ұйқылы - ояудың арасында жатқанына өзі таң қалмайды да. Көзі ілініп кеткенде, көрген түстеріне де тоқтамайды.

Қара жігіттің бұл жатысын жатырда жатқан баламен, әйтпесе, шала жансар өлікпен теңеуге де ауымыз бармайды. Ол екеуіне де ұқсамайды. Қара жігіт уланған, оның бойы у тұтқынында. Удың аты — өмір толқындары. Судың беті толқынғанымен, түбі тұнық болады. Қара жігіт өмірдің түбінде — тұнығында жатыр.

Қара жігіттің жанынан кейде жылжып, кейде өрттей өршіп, кейде борандай бұрқырап жылдар өткен. Бірі сұлу, бірі сүйкімді, бірі жақын, бірі жат адамдардың көбімен кездескен. Өмірдің берген таза суы мен ащы уларын да жұтқан. Шынның шапанын жамылған, жалғанға көп рет алданған. Көз көргенде күлімсіреген сиқыр күлкіге малданып, жылтыр жасықты асылға санап, ұмтылып ауға түскен...

Қара жігіт көптен жап - жалғыз. Қасында да көптен бері көрмеген, елінде де достары жоқ. Қара жігіт қайғылы. Оның қайғысы үнсіз, мылқау қайғы. Қара жігіт жалғыз жатыр. Ол ауырып жатыр...

Таң ата бергенде Қара жігіт оянды. Таңдайы кеуіп, ерні кезергенін сезіп, екі-үш рет тамсанып еді, аузынан тамағын жібітерлік түкірік шықпады. Орнынан тұрып, күнгірт сәулелі бөлмеден шығып барып, алдындағы үйден жарты стакан суық су ішіп, орнына қайта келіп жатты.

Қара жігіт сағат он бірде оянды. Оған бүтін бөлмесі бұрынғыдай жарық көрінді. Ол бұрын елемеген заттарға назарын салды. Әрқайсысын танып, олармен тілдескендей болды. Басын көтеріп, әйнектің текшесіне қарап, онда тырсылдап соғып тұрған сағаттың төменгі орта шеніндегі ойма төрт бұрышты тесіктен жиырма сегіз деген санның астындағы жексенбі деген жазуды оқып, бір аптаның қалайша оған байқаусыз өте шыққанына таң қалды. Бес күннен бері өзімен де бірінші рет тілдескені осы еді. Біраз жатым есінеді, қол-аяғын созып керілді, бет-аузын сипалап, сақал-мұртының өскендігін сезді. Көрпесін қайырып тастап, төсектен түсіп, аяғына кебісін іліп, сол терезенің алдына барып қарап тұрды.

Алдымен көзіне Еділ түсті. Салалы жайпақ ағып жатқан ұлы дарияның көк айнасына жадыраған ашық күн шағылысып, жарқырап, Еділдің бойындағы биік үйлерді сәулесіне бөлеп, аймалап тұр екен. Судың беті қатпарлана жылбысқа елтірідей құлпыра бұйраланғанына қарап, Қара жігіт ішінен «Е, жел тұрған екен ғой» деді өзіне-өзі. Өзен шетіндегі кілегей - қаймақтай ақ жиекті көріп «Бүгінгі түн салқын болып өткен екен ғой» деді тағы да өзіне-өзі. Асфальттанған жағада жылы киініп демалыс күні серуендеп, ерсілі-қарсылы шулап жүрген халыққа бесінші этаждан аспаннан қарағандай болды. Ешкімнің бетін ажыратып қараған жоқ. Оның тамыр-таныс іздемеген көзіне адам шұбырынды аққан Еділмен бірдей көрінді. Тағы біраз қарап тұрғыдағы стол үстіндегі газеттерді алып, төсегіне қайта барып жатты.

Қара жігіттің бес күннен бері сыртпен қатысуы осылай басталды.

Кеш батып барады. Қара жігіт әлі орнынан тұрған жоқ. Ол әлі алған газеттерін оқып үлгерген жоқ. Жауырын астындағы биік жастықты оқта - санда түзегені болмаса, басқа көп қозғалыс істеген жоқ.

Қара жігіттің күні бойы бұрылмай оқып жатқан газеттері елден келген газеттер еді. Жер алыстықтан өте кешігіп келіп, ауру болғандықтан, кешігіп қолға алынған газеттер еді. Әйтсе де «Естімегенге ертегі де жаңалық» болғандықтан, барлығын ол бүгінгі санындай оқып жатыр. Шынында, оқып жатқандарының көбі оған жаңалық емес те еді. Бұрын айтылған пікірлердің, жорыған ойлардың дәлелдемелері, су түбінен қалқып бетіне шыққан айғақ есебіндегілеріне қызығып оқып жатыр.

Оқып болған газеттерін асықтастан жинап, терезенің текшесіне қойып, екі қолын желкесіне қойып, шаңыраққа біраз қарап жатты да, орнынан тұрып асықпай киінді. Сүлгіні алып, жуынып келді. Айнаға қарады. Түймелерін салып, орындыққа отырды. Қағазға қара қаламмен сурет салды. Суретті ұқыпты салған жоқ. Сызбалап, «Басым ойлағанда, қолым бекер тұрмасын» дегенмен салды. Суретке қарап отырып:

— Асқындырып алған екенсіңдер, — деді де орнынан тұра беріп — Ақыры қайда барып соғар екен? Қайда барып тоқтар екенсіңдер? — деп сұрап, шекпенін киіп тұрып — Түзеу

ше... Бұзу ше... Бүлдіру ше... деп өзіне-өзі айтқандай — Иә, кейінгілері жаман қораны қаптаған сорадай өскіш келеді, — деп артына қарамастан бөлмесінен шығып кетті. Қара жігіттің бес күннен бері сыртқа бет алуы осы еді.

Қара жігіт төсегіне барып құлай кетті. Сұлық түсіп жатты. Әлде көзі ілінгендей болды ма, әлде ой билеп кетті ме, ол әйтеуір үлкен сапардан қайтқандай, оянғандай болды. Ол орнынан тұрды. Терезенің алдына барды. Ол Еділ бойында шұбырып жүрген ерсілі-қарсылы топты көрді. Ол оларды танымады. Олар оған су ағынымен қатар аққан адамдар ағыны болып көрінді. Қара жігіттің ойы алыста сағымданған елінде, туған жерінде болды. Қара жігіт өзі сезбестен Мәдидің әнімен жай дауыстап өлең айтты:

Немене көрген қызық көрмегендей,
Жоғары жауар бұлт өрлегендей.
Жігіттік көк семсердің ұшы емес пе,
Қайрап ал, қарсы жауға сермегендей, —

деп біраз тұрып:

—Бұл кімдікі еді? — деп өзінен-өзі сұрады.

Кімдікі екенін таба алмады. Тағы біраз тұрып, жаңағы әнге салып:

Атыңнан айналайын Қарқаралы,
Сенен бұлт — менен қайғы тарқамады.
Саяңнан сойғақ құрлы пана таппай,
Болдым ғой бір қуғын жан Арқадағы, — деді де:

—Иә бұл кімдікі еді тағы да? — деді ол.

Кімдікі екенін ол таба алмады, ұмытты.

—Не болса да дұрыс айтқан екен сабазың, — деп ол өзінің ұмытшақ болғандығын жұбатты.

Тоска! Тоска! Ты меня умертвляешь как самый сладостный и сильный яд! — деп қара жігіт терезеден қайтып келіп, орындыққа отырып, қаламды алды да жаза бастады. Қара жігіт ойына келгенді жазды. Ол ойын салмақтаған жоқ. Ол жазған жоқ — оның қаламы жазды. Ойын өзі айтпай, оның қолы айтты.

Мой образ в моем одиночестве — деп точка қойды да:

—Если бы я был настоящим поэтом... — я бы имел право написать:

Моя страсть таится — как жар в золе...
Мой гнев таится — как гром в грозе...
Мои слезы таятся — как дождь в туче...
Моя печаль скована — как вода во льду...
Моя радость — в сумерках предутренней зари...
Моя улыбка — в сияниях яркого солнца...
Мое горе — на дне тьмы-тьмище —

деп жазды дағы оқып қарады.

Тағы оқыды жазғанын.

«Осым орысша ма, жоқ па», - деп ол өзінен-өзі сұрады. «Жоқ, орысша емес» — деп жауап беріп, қателерін тауып, қарқ-қарқ күлді. Күлді де:

Мен күлемін, күлемін,
Мен күлмей неге жүремін.

*Құсаланам, қайғырам,
Күлемін де, сүйемін де мен өлемін! –*

деп жазды да, қаламын тастады.

Ол күлгенде, өзінің дауысын бірнеше күннен бері бірінші рет естіді. Өзін дауысынан таныды да:

— Молчание — самый древнейший способ общения (разговора)... Страшен тот гнев, который молчит, — деп кім айтып еді? — деп өзінен-өзі тағы сұрады.

Темекі тартып болған соң, екі қолын артына ұстап, ары-бері жүрді. Ойына өткен жексенбі түсті. Ап-айқын сергек ойлар бойын билеп кетті, бірақ ол бұл жолы орысша ойланды. Тағы бір темекіні тұтатты да, отырып жаза бастады.

Она.

Оның жазуын біразырақ өзгертіп, түсініп отырмын. Оның «Мен» деп жазғанын «Ол» деп өз атымыздан әңгімелеп айтпақпыз. Оның жазуына «Она» (Ол екеуі) деп ат қойдық.

ОЛ ЕКЕУІ

Жол бойы ол жылаумен болды. Кітап та оқыды, әлдебір тәттіні тісіне басты, бірақ бетін жуған жас тыйылған жоқ. Анау оны тағы да ренжітіп, кемітті...

Грэм Грин қалай әдемі айтқан десеңізші: «Асқақтамай аймалап, мұқатусыз берілуге жанымыз бен тәніміз тым жүдеу - ау».

Олар да осындай күйге тап болып еді. Міне, енді ол мұқатылып жылап отыр. Көңіліндегі ренішіне қарамай, сонда да іздеп келеді. Келмей тұра алмады...

Ондағының бәрібір керемет қуанатынын әйел біледі. Ол келген сәтін елестетіп, езу тартты...

Поезд тоқтағанда, оның да жасы тыйылды. Ол перронға шығады да, алакөлеңке арасынан темір жол басқышының алаңында тұрған сымбатты сұңғақ бейнені көзімен емес, көңілімен тани кетті. Мұнда күтуші жұрт көп екен. Алайда оны миллион адамның арасынан да таныр еді. Ол күліп келе жатады. Анау да күлкімен жауап қатады. Анау оның қолтығынан алады. Шын қуаныш, шын қайғы үнсіз болады. Сондықтан олар машинада да үнсіз отырады. Міне, үйге де келіп қалыпты. Анау есік ашады. Сонда ол терең күрсінеді. Мынау төрт қабырға оның жан дүниесін тұмшалап алады: бұл қабырғалар оны барлық тағатсыздық, іліктестік, орынсыз сыпайыгершілік, реніш атаулы сонда қалып қоятын өзге дүниеден бөлектеп алады...

Ол қол сөмкесін диванның бұрышындағы сүйікті орнына қояды да, таранып болып жадырап сөйлей бастайды.

Анау оған құныққан көзбен, әрі назды жанармен қарайды. Сонан соң алақанына аялап алады да, жүрек шөлін ал аулы сүйіспен басады. Ол сәбилік мейіріммен ананың мойнынан құшып, шашынан сипайды. Анау болса оны жас баланы көтергендей диванға аялап жайғастырады.

—Ал енді, кешкі асқа отырайық!

Шәйнек отқа қойылып, ол дастарқан қамдайды. Анау болса қымыз дәмді жүзім суы «Цинандалидің» тығынын ашады.

Дастарқан басында ұзақ та қызу әңгіме басталады. Анау кейде толғанып, кейде тұтығып, кейде ағытылып сырын ашады.

Айтқанының бәріне бірдей бас шұлғи қоймаса да, ол ынтыға тыңдайды. Бәрін де түсініп, астарын аңғарады. Әңгіме айтып отырған адамды тыйып тастап немесе құлшындырып қояды, айтылмаған жайларды оймен болжайды.

Ерке - тентек былжырауық баласын қақпайлаған шешедей ол әңгімесіні тоқтатып, алдына ас қояды:

—Сен мандытып ас алмай отырсың ғой. Мынаны жесеңші...

Анау оған бәрін - бәрін түк қалдырмай ой сырын, жүрек сырын ақтара төккісі келеді. Әлденені ұмытып қалам ба деген қауіппен кейде оған баяндаймын деген жайларын, өзінің ойын, өзінің тұжырымдары мен түсініктерін тармақ - тармағымен кітапшаға немесе темекі қорабына жазып жүруші еді. Сөйтіп, ол барлық сырын алдына жайып салды. Бұл дағды оны әрі елжіретеді, әрі күлдіреді.

Уақыт жылжып барады. Анау сөзге қалам тартқандардың бірі еді. Оған өзінің қолжазбаларын көрсетеді. Ол бар ықыласымен оқып еді. Оған алдындағы адамның еркін семсерді құлаштап жұмсағандай ірі жазулары ұнайтын. Ол қолжазбаның қателерін үркектей отырып жөндей бастайды — жазып отырғанда оны тіл құралы емес, ой құралы билеп алып, тыныс белгілеріне мән бермей айтылмаған ойларын аяқтамай, көп нүктеге әуес болатын.

Оның ойынша, анау мейлінше нағыз творчествоның адамы. Оған ұнайтыны да осы еді. Анау «әдеби» жоспары жайлы айтқанда, өлеңдерін оқығанда, суреттерін «көрсеткенде», тағдыр қас қылғандай: «Бұның құдай берген дарыны мол да, мәдениеттен алғаны мандымаған - ау» деп ойлайтын ол өзінше. Оның қателігі де соңғы тұжырымында еді. Анау көпшіл болатын. Әдебиет пен өнер жөнінде оның да азын-аулақ хабары бар еді.

Бірде анау өзіне жақсы таныс әйелдің өміріндегі кездескен оқиғадан бір жағдайды айтып берді. Жай ғана екі-үш көрініс... Қызғаныш сезімі... Ол тартыс шиеленісіне таңырқады. Сол әйелдің нені ойлап, нені сезінгенін көзі көріп, ойы жетпесе де, ол өз ойы мен сезімін өрнектей отырып шағын әңгіме жазып еді. Әңгіме анаған ұнап, өзі алды да, кейіннен оның ойын кеңітіп новелла жазды.

Осының бәрі күні кеше болған еді. Міне, енді алдындағы кісіні тыңдай отырып, ол әдеттегідей қайта құлпыру сезімін аңғарып еді — ол өзін-өзі ұмытып, осы адаммен тағдырлас болып алды, осы адамның қанында қайнаған жайлар оның да жүрегінде жаңғырады... Осындай сезімнен соң төсекке жатқанда, ол мұнан артық таза да таңсық орын жоқтай көреді!..

Ол төсекке бұрын жататын.

Қақаған аязда да терезені ашу, сақал-мұртын қырыну, тіс тазалап, мұздай сумен шайынып алу ананың әдеті еді. «Қалай сонша шұқыланып жүріп алады! Жалғыз жату жабырқау екен-ау!..» Ақыры, бір сәтке ызғар молайып, көрпенің шеті көтеріледі. Сонан соң... алғашқы құмарланған құшақтар!..

Ол өздерінің махаббаты ақ дастарқандай тамылжыған тазалық пен өмірдің терең мәніне тола деп білетін.

Осынау жанның махаббаты күндіз түндегіден де нұрлы болатынына таңданушы еді ол. Анау оған қарауға тоймайтын. Әйелдің жолы нәзік. Ұялшақ жанарымен өзі де назар салғанда, анау оның жүзіне рахаттана қарап гүлдей құлпырып, көзі жайнап кететін...

Ол айна алдында тұрды. Шашын төгілте тарап, ұзын бұрымын нығыздап өрді де, ауыр түйіншек етіп желкесіне түйіп, еппен ғана түйреп қойды.

Жұрт оны сымбатты деп санайтын... Айна алдынан аулақтап, орындыққа отырып өзіне-өзі сыбырлап сыр шерткендей қоңыр дауыспен ән салады:

Біле алмадым, қалай түстім бұл күйге,

Ыстық ұя құра алмадым бір үйде жалғызбын - ау»...

Біле алмадым қалай болды, тәңірім-ау,

Тырна ұзатып дара қалған хал мынау жалғызбын - ау»...

«Бұрынғымнан өзгерген жоқпын ғой, рас па?» —

Ол ойша сөйлесіп тұр. —

Опаны да, сықпа майды да, боялған тырнақты да, сүрмелі қас пен кірпікті де жаныңнан жек көруші едің-ау сен. Сен құрбандық пен азапты талап ететінсің. Көп жайды түсінетінсің... Бәлкім, көп жайды осы кезге дейін түсінбей жүрген шығарсың, сен аңқаусың... Маған бірде айтқаның есінде ме: «Осы әйелдер, бәрің де өздеріңе ненің жарасып, ненің үйлеспейтінін біле бермейсіңдер. Тек әншейін желігіп, бір - біріңнен қалғыларың келмейді... Біздің жаратқан табиғат сенен жақсырақ біледі ғой — көрмейсің бе, бет ажарыңды ешкімнен кенже етпеген»... — деп ашуланып, сөмкемдегінің бәрін лақтырып тастап едің. Содан бері мен опа майды да, сықпа майды да қолыма алған емеспін. Оның есесіне өзің сүйетін иіссу жеңіл ғана бүркіп аламын. Сол сәтте бұрынғыдан бетер өзінді сағынып ойлаймын...

Бұдан екі жыл бұрын әріптесім сенің мен туралы әңгімелескенінді айтып беріп еді: «Бәлкім, ол есейе түскен шығар» депсің. Білесің бе, сенің осы сөзің мені күлдіріп алды. Көріспегеннен бері егде тартып та қалған шығар? — деп айтқың келді ғой сонда? Міне, енді байқашы, титтей де егде тартып немесе есейгем жоқ. Сол баяғы қалпымдамын. Айтса да мені кәрілікке қимағаныңнан «есейген» шығар дедің - ау...

...Өзі дағдыланбаған мейманхана жағдайында ол бұл түні мазасыз ұйықтап, жақсы жатып, жайлы тұрған жоқ...

Ол оған кеше телеграмма жібергенін есіне алды... Өз - өзінен наразы болып өкінді.

Ол телеграмма анаған жетпесе екен деп тіледі, оның келмегенін тіледі...

Егер келіп қалса, бір кезде жақын жан боп айырылып, енді бөгде біреудей тосырқай жолығыссақ, екеуіміз де ауыр соққы мен көңілсіз көрініске ұшыраймыз - ау деген ой жүрегін қарып түскендей болады... Өткенді қозғап нем бар еді? — деп өкінді...

Оны жіберерде енді қайтып көрем бе, көрмеймін бе деп еңіреп едім. Көз жасымды елден жасырып едім.

Мен қазақпын жаралған сүйек - еттен,
Менде ар бар, менде ой бар жан тебіrentкен.
Халқымның қарапайым бір ұлымын,
Жанымды арым үшін құрбан еткен, —

деген өлеңі әлі есімде.

Жеңіс күні ол майданда еді. Жеңіс күні барлық халық қуанышы қойнына сыймайды ғой. Мен ол өлі ме, тірі ме деп сол күні не қуанарымды, не жыларымды білмеп едім. Сөйтіп, сасқалақтап тұрғанымда, одан телеграмма жетіп келді: «Шөліркеген адамдай, табысуға ынтықпын» депті. Қуанғанымнан жүрегім жарыла жаздады. Апамды құшақтап еңіреп жылап жібердім.

Әй, не болды. Қарағым, не болды, — деді қарт апам.

— Телеграмма алдым. Тірі екен. Мен оның есінде екем. Мені ол ұмытпапты, - деп апамды қайта құшақтап тағы жыладым.

«Қырық жыл қырғында да ажалсыз өлмейді» дегендей, ол аман-есен өз ұясына оралды. «Өсек — өрт» деп дұрыс айтқан екен қазақ.

Әлде біреу «Жарың сенің көзіңе шөп салды» деп айтыпты... Ол түсінік сұрап қорланып отырмады. Тіптен үйге бас сұқпай тайып тұрды. Сонан соң менің жазған хаттарыма жауап бермей жатып алды. Қандай қатыгездік, не деген әділетсіз қатыгездік. Мен кеше жіберген телеграмма жетпей-ақ қойсын, бұрынғыдай телеграммаға да селт етпей-ақ қойсын...»

Ғаламнан ыстық - суық көзін ашқан,
Мен бір жан өмірімнің өзі дастан.
Көктемдей құбылмалы мінезім бар,
Мейлің күл, мейлің сүйсін, мейлің жасқан, —

деп айтатыны есімде...

Ол кездесуді қайта аңсады. Жүздесіп тұрып, тілдескісі келді. Алшақтаған он жылдың ішінде өткізген өміріне үңілгісі келді...

Оның жүздескісі келді...

—Егде де тартқам жоқ, есейгем де жоқ деймін-ау... Қалай дегенмен осынау он жыл өміріме, түріме өз таңбасын түсіріп, өзгертіпті ғой... Жо-жоқ, кездесудің керегі жоқ. Ол менің көңілімде сол бір соңғы көргендегі қалпында қалсын. Оның ойында да менің «егде тартқаным» емес, «есейген» деген ұғым жүрсін — осылай болғаны дұрыс. Жалықпас үшін театрға барайын. Ал этаждағы кезекшіге, егер ол келсе, мені күтпеген жерден асығып кетіп қалды деп айтқын дейін...

Кенет есік қағылды. Ол сескеніп, денесі дір ете қалды.

Ол абыржыған күйі Куприннің кітабын аударыстыра берді. Ол кілтті бұрап есік ашты.

—Мінеки, шақырып ең жаныңа, ат терін аямай алыстан алдыңа келіп тұрмын,— деп әскери тәртіппен күлімсіреп қалт тұрды.

—Мен сізді көрсем деп ем. Мен сені күтіп едім...

Алғашқыда сөздерінің ырғағы табылмай, екеуі де анау-мынауға кетті.

Анау дәті шыдамай орнынан тұрып ары-бері теңселіп жүріп өзі жайлы, өзінің толқуы мен сәтсіздігі, өкінішті қателігі жайлы, қатал да қолапайсыз әскери тірлігі жайлы, таусылмайтын тауқыметі мен уақыты, ортасы жайлы айтқан сәттерде де ол бақылай қарап отырып еді...

Олар тысқа шықты. Бос көшемен біраз қыдырып, Пушкин ескерткішіне келді.

—Мынау ескерткішті жаңа орынға көшіріпті ғой.

—Жаңа орын Александр Сергеевичке жараса ма?

—Иә, — деді ол ойлы жүзбен, — «Известия» мен «Госстрахтың» және мына бір қызыл кірпіштен соғылған қомақты үйдің қасында... меніңше, ақынның ұлылығы солғындап кеткен сияқты - ау...

Анау оны қолтығынан алып жайлап әндетті:

*Буря мглою небо кроет
Вихри снежные крутя.
То как зверь она завоет,
То заплачет, как дитя.*

Ол тыңдап тұрып қасындағы кісі бұл әннің әр жолын екі тілде алма-кезек ауыстырып айтуды жақсы көретінін осынау қыбырсыз көшеде еске алып еді...

Осы кезде жасыл жарықты машина келе жатты. Анау қол көтерді. Машина тоқтады. Шофердің:

—Қайда апарайын? — деген сұрағына:

—Жай ғана Москваны қыдыртыңыз, аралатыңыз. Асықпаңыз, ақырын алып жүріңіз,— деп жауап берді.

Машина орнынан қозғалғанда анау қайтадан әнге басты. Бұл жолы өз тілінде айтып еді:

*«...Жырлашы бір, көк шымшық құс
Теңіз жайлап қалғанын.
Жырлашы бір, жас мұңлы қыз,
Ертемен су алғанын...»*

Ол өздерінің жас кезінде, махаббаттың балдай тәтті шағында айтатын әндердің бірінен соң бірін салды...

Машина асықпай, бір қалыппен Садовое кольцо көшесімен жүріп келеді. Үйлер қалқып өте шығады да, қала оттары қалтырап қала береді. Ол қасындағы отырған жанның қалаулы әндерін баяғыдай айта берді, айта берді.

—Менің саған арнап бір рет жазған өлеңім ойыңда бар шығар:

*Мен шөлдедім, шөлдедім!
Шөлдеген сайын сен дедім!
Шөлдеп неге өлмедім?
Сусын бер, сәулем, сусын бер. —*

Осылай басталушы еді ғой сол өлеңім. Есіңде бар ма?

—Есімде, айналайын. Аяғын өзім айтайын:

*Мен шөлдедім, шөлдедім!
Шөлдеп неге өлмедім!
Неге тірі қалдым мен?
Аясаң мені — қарқын бері
Мен шөлдедім, шөлдедім!
Шөлдеген сайын сен дедім!
Шөлдеп неге өлмедім?
Сусын бер, сәулем, сусын бер.*

Ол әнін доғарды. Таң сәрі болып қалды.

—Біраз саяхаттадыңыздар. Баратын жерлеріңізді айтсаңыздар. Ән салып, өлең айтып біраз жүрдік. Сіздерге рақмет. Екеуіңіздің әңгімелеріңізді мен ұқыпты тыңдап отырдым, — деді шофер.

—Гранд Отелюге, — деп қысқа қайырды анау. Олар көп уақыт үн қатқан жоқ. Сонан соң тылсым тынышты өте баяу үнмен бұзды анау.

*—Мен бір шынжау ағаш едім, жалғыз өскен бәсеңде,
Жалғыз менің жемісім жоқ, жеміссіз тал әсем бе?
Мен сендікпін кетсем - дағы жаңқа болып, шиі боп,
Құш мені тек, о сүйіктім, тағдырының сыйы деп.*

Ол қасындағы кісінің кеудесіне басын сүйеп, құшағына тығылғысы немесе жылағысы келді... Ол анау аймаласа екен, сүйсе екен деп тіледі...

Бірақ анау мұның күйін сезсе де, тап қасында, дәл жанында қимылсыз отыр.

— Мінеки, жолдастар, — деді шофер машинасын тоқтатып. — Жеттік. Алып келдім... Анау оның қолтығынан алды. Кіре берісте оның қолын қысып, басын иді, сәт сапар тіледі де... кете барды. Тағы да кеткені ме! Баспалдақпен көтеріліп бара жатып, анау айтқан әлгі сөздерді қайталай берді: «Мен бір шынжау ағаш едім, жалғыз өскен бәсеңде. ...Жалғыз өскен бәсеңде!»

Бұрымын тарқатып тұрып ол ойға шомды: «Осылай етуі тиіс еді. Бұл өзіне тән қылық қой. Егер ол басқаша болса, мен оны сүймес те едім».

...Бөлмеге ұзын бойлы қызыр кіргендей болды. Үсті-басы аппақ. Басында қарқарадай төңкерілген сәлде. Салалы сақалы сәлдесінің жалғасындай ақ жібек шашақтанып кеудесін беліне дейін жауып тұр. Қолында қызыл ағаштан қиылған аса майы бар. Ұзын шапанның етегі көлбендейді. Ол орнынан тұрып, алдындағы ақсақалға иіліп ізет көрсетті. Шал: «Отыр, қарағым, отыр, балам»,—деп нұсқа берді. Әйел орындыққа отыра бергенде, бүкіл бөлме ала көлеңкеден арылып, көктем таңының ақ торғын мамық нұрына бөленіп кеткендей болды. Қызырдың үсті үлпек торғын түске кенеліпті. Әйелге әлгі шал ауадай жеңіл, көгілдір көбіктен жасалғандай ұша жөнелуге әзір отырған сияқты көрінді.

— Сүйіспеншілікті құдай берген адамға, жек көруді құдай берген наданға. Сүйсең сүйгін шын жүрекпен, көңілмен. Ойнамағын, балаларым, өмірмен. Сүю деген ешкімге арзан түспейді. Рахатын, ауырлығын көтере біліңдер, — дейді шал жымыып күліп, ақ батасын бергендей.

Бірақ әлгі шал адам бірте-бірте алыстағандай, ауада бұлттай ыдырап барады. Оған тек қалтыраған кәрі дауыстың үздік-үздік сыбырлаған үні ғана құлағына жетеді.

*«...Тоң пейіл арманынан алыс болып,
Жағада ол қалды аңсаумен қалыс болып.
Ніл суындай арнасынан асатын,
Жасырмаймын мен едім тек оның шөлін басатын».*
*«...Қарсы алдыңда жайнап тұрса сүйіктің.
Өзге өмірдің бәрінен де өзің ғана биіксің...»*
*«...Бұл махаббат алам десе кеудеңдегі жаныңды.
Қарсыласпай семсерге де тосамыз - ау тәніңді...»*

Аяғы құрыш шынжырмен құрсауланып, көз жасындай мөлдір бастаудың түбіндегі қазыққа байланған сияқты. Ол көзін ашқандай болды. Төбесінде әлгі шалға ұқсаған ақ бұлттар өркештене топтанып жүр екен. Жерге қарап еді — аяғы алтын кісенмен тұсаулы сияқты болды. Мөлдір бастау түбінде жаңадан бүршік ата бастаған қос раушан өсіп тұр екен. Ол соған ұмтыла беріп, қол созған күйі қалғып отырып, оянып кетіп еді... Соғыстан үш жыл кейін тұрмысқа шыққаны есіне түсті.

Ері аккөңіл, жібі түзу адам. Олардың екі баласы бар. Жұрт оны бақытты деп біледі. —Ол кісімен ұялас болып едім. Екі бала туып едім. Ұяма қайтайын, ұяма аттанайын!

*Бір жыл өткен соң анау оның хатына жауап берді.
Алдым, құрбым, сізден жылы хат бүгін,
Ол әкелді өмірдің мол шаттығын.
Ұсынды да жүрегіңді, гүліңді
Жуып-шайдың кеудемдегі мұңымды.
Мөлдіреген таң сәріде шыққа ұсап,*

*Тамды - дағы тазалады қара өріктің тозаңын.
Ұсындың да жүрегінді, гүліңді
Талтынам да жетсем деп қол созамын.
Төбірендім, ардақтадым атыңды,
Жас балаша әлдиледім хатыңды.
Көктен ағып түскен қолға меруерттей
Аялады сенің махаббатыңды.
Көз алдымнан бір кетпейді зор тұлғаң,
Қор қызыңдай өзі келіп ұйықтатады,
Өзі келіп оятады ұйқымнан.
Өзі келіп ұйықтатады
Өзі келіп оятады ұйқымнан.*

Ол бұл хатты өзінің еріне көрсетті. Ері әлденеше рет оқып шығып, ауыр күрсінді де, жайлап тіл қатты.

—Ия, сендерді ажыратқан соғыс екен.

5.08.1958 ж.

ЖОН АРҚА

Орыстар: «Лицо зеркало души»,—дейді. Қазақтар: «Түрі жақсыдан түңілме», — дейді. Екеуінің мағынасын «Адамның ішкі сырын түрінен тануға болады» деп түсінсек, онша қателесе қоймаспыз. Бірақ та бұл мәтел әр уақытта да, әр адам туралы да дұрыс бола бермейді. Сондықтан да оны «аксиома» ретінде қабылдауға болмайды. Адамның мінез - құлқы, жан-жүйесі, тән - жүйесі көпшілік алдында ұзақ уақыт сындарынан өтеді. Басқалардың оған әр уақытта да сын көзімен қарайтынын әркім біледі. Адамның ішкі сырларының кейбір белгілері түрінде тұратыны да рас. Ол жағын да әркім біледі, ішкі сыры ашық жатқандар аз кездеседі. Ондайларды «аңқылдақ» деп көзіне атағанмен, «ақымақ» деп іштен ойлап қана қояды. Сондықтан әр адам өмірінде басқалар алдында ішкі сырын сыртқа шығармауға тырысады. Сыртқа сыр бермеу оңай емес: айнала оны аңдып сынап тұрса, ол айналаны аңдып, арбап сыр білдірмеуге тырысады. Ол үшін алдымен көзқарасы мен бет өңірін бұлжытпай бір қалыпта ұстауға үйренеді, дағдыланады. Сырын оңайшылықпен сездіре қоймайды.

Кей кезде сезілер - сезілмес сәл дірілдеген қол қимылы көз бен бет жасырған ішкі сезімді айқындап, сүйексіз қызыл тілдің өтірігіне айғақ боп шыға келеді. Әсіресе, адамның иығы мен жон арқасы «балалы үйдің ұрлығын жасырмайды». Әрине, қол сыры мен жон сырын байқағандар ғана сезеді.

Біздің заманда психологиялық қорытындылар дәлелдікке жарамайды. Сөйтсе де есімдегі бір оқиғадан оны қағазға түсіріп, құтылмасам болар емес.

Бұл оқиға майданда болып еді. Қызу соғыс екі жақты да шаршатып, саябырсып аяқталған. Әр жағы тек қолындағысын «қанағат» етіп, жағасы шалшық өзенінің бойында қорғаныста жатқан кез. Арамызда енді өзен. Одан өтіп ойран салуға бізде де, дұшпанда да дәрмен жоқ. Екі жақ алдымен сендей соғысып, күштері тең азайып, ұзақ уақытқа дейін лажсыз тұрып қалуға мәжбүр болғанды әскер тілінде «діңкеміз құрып қалды» демейді, тек сыпайылап «фронт стабилизировался» дейді.

Менің карамағымдағы полкқа бір топ адам келіп қосылды. Келген офицерлердің ішінде бір жас капитан назарымды тартты. Бойы сұңғақ, қимылы сергек, ашаң жүзін самай шаштарын жақ сүйегінен құлағының сырға тағарына дейін жарыстыра өсіріп (ондай фасонды орысша бакенбарды дейді), суағарына төрт бұрыштап қара қоңыздай мұрт қойып, әскери әсем киінген жігіт. Тұрпайына қарағанда әрі реңді, әрі пысық, әрі әсем, ал қызмет жағына да шалағай бола қоймас.

Әсіресе, маған ұнағаны оның әскери жүріс - тұрысы еді. Стройдың барлық қимылдарына ол әбден жатық қан артисше орындайтын. Ол барлығын аспай-саспай, жазып - жаңылмай, бір жағы байсал, бір жағынан жылдам, шегені ұрғандай нақ-нақ істейтін. Мен өзім өмір бойы сап қатарындағы офицермін, мені жолдастарым алдыңғы қатардағы строевик деп санайтын-ды. Бірақ та мен капитанның жасындағы кезімде ондай істемек түгіл, ондайды көрген де емеспін. Капитанның шымыр қимылдарына аң-таң қалып қарап тұрып: «Осының өзі үлкен айнаның алдында тұрып үйреніп, дағдыланған болар» деп ойлайтынмын.

Ол әскери әдеп көрсетердің алдында иық, қол жіліктері, саусақтарымен ойнақтата бір нәрсе істеп, аяғын нақ-нақ басып, алдына келіп тік тұра қалғанда, өкшесін сарт еткізіп, қолын қалай шекесіне кірпік қаққанша алып барып, қыналған белді сұңғақ бойын найзадай тіп-тіке ұстап тұра қалатын. «Егер де әскери темаға балет қойылғандай бола қойса, бұл сол балеттің басынан аяғына дейін солировать етуге жарар еді» деген ой капитанды әскери «жырқылдақтардың» арасына қоса жаздады. Жоқ! Бірақ та ол жаман офицер болып шықпады. Кешікпей-ақ іс жүзінде икемділігін көрсетті.

Оның өрескел әсемпаздығына «ондай - ондай ханның қызында да боладымен» келістік. Штаб бастығымен кеңесіп, капитанды штаб карамағындағы бір бөлімшенің командирі етіп тағайындадым. Капитан ротаның солдаттарын ойдағыдай басқарып, тәрбиелеп жүрді. Шаруасы да ашық-шашық жатқаннан сау болды.

Капитан үшін де кешікпей-ақ сын сағат туды. Бір топ жауынгерлерді дұшпанның ту сыртына жұмсау қажет болды. Оларға майданның шебінен өтіп, дұшпан қосынан документтері мен адамдарын қолға түсіріп, алып келу тапсырылмақ. Қолымыздағы дұшпан туралы мәлімдемелер сенер - сенбес екі құйрықты еді. Сондықтан анық-қанығын білу бізге өте керек, өте қажет еді. Дұшпанның сырын ашу үшін оның өз «жатағына», өзінің «ауылына» барып қайтуға мәжбүр болдық.

Капитанды шақырып алып, оның алдына алдағы міндеттемені қойдым. Тапсырманы қалай орындау туралы бірнеше кезеңдерді ұсындым. Капитан бұйрығымды шұлғи отырып тыңдады. Орнынан тұрып «орындауға әзірмін» деген сөзбен қатар өкшесі сарт ете қалып, қолын шекесіне алып барып қалшия қалды.

Ол шығып бара жатқанда, менің көзім оның иығы мен жон арқасына түсті. Оның иығы қомданып, жоны томпайып кетіпті.. Капитаннан мен бұны күтпеген едім. Бұрын оны бүкірсің деп ойламаған едім. «Көкіректің өрлігіне қорқа томпайған жон айғақ болды. Қорқаққа топты тапсыруға болмайды. Адамдар қырылып, тапсырма орындалмайды» деген ой сап ете қалып, капитанға сенімім құлағын қатты бұраған домбыраның ішегіңдей үзілді. Әрине, жігіттерді біз нағашыларының ауылына жұмсағалы отырғанымыз жоқ. Бұндай сәтті - сәтсіздігі ұстараның жүзінде қалт-құлт еткен қауіпті тапсырмаға адамдар сайлау, оларға сайма-сай «серке» таңдау жұмысы командирге оңай тимейді. Әсіресе, жақын аралас, бетпе-бет ұрыста өзін-өзі ұстай біле алмаған дегбірсіз командирдің «айқайымен», «ойбайын» тыңдаған жауынгерлердің көбі қалбалақтап, оның «бұйрығын» орындаймын

деп жүріп қаңғыған оққа ұшып, ақыры «жастығын ала алмай кететін» жағдайлар да болатын. Одан өкінішті не бар?

—Капитан! Вернитесь! — деп бұйырдым мен оған есіктен шыға бергенде. Ол қайтып келіп, тікесінен тік тұра қалды. Екеуімізде де үн жоқ.

—Маған орынбасарыңызды жіберіңіз, сіз бармайсыз — дедім мен.

Ол мәлиіп төмен қарады. Аузындағы түкірігі таусылған адамша, сілекейін тамсанып, сәл тұншыққан дауыспен менің бұйрығымды қайталады.

Менің не себепті айнып қалғаным туралы ол сұраған жоқ.

Аға лейтенант Малярчук капитанның орынбасары еді. Малярчук момындау жігіт еді. Ол ылғи украинша сөйлейтін. Кей кезде украинның мысқыл сөздерін орынды араластыра соғып күлдіретін. Полкта оны барлығымыз да жақсы көретінбіз.

Ол кіріп келіп:

—По вашему визову старший лейтенант Малярчук явился, — деді. Оның еңгезердей тұрпайына қарап, мен жылы шырай беріп, оған орындықты ұсындым.

—Ну що, хлопче дюжий? — мен оны осылай «еңгезердей ерім» деп атаушы едім. — Может, хочешь трохи промынаться? — Мен онымен әр уақытта оның ана тілінің үн жағынан, сөзді дұрыс айту жағынан белін баса сөйлейтінмін. Ол маған тілі жаңадан шығып келе жатқан балаға қарағандай езуін жиып күлімсірейтін де қоятын. Малярчук бұл жолы да сөйтті.

—Як прикажете, промынаться, колы так трэба, промынаємось, не перший раз. Що прикажете? — деді ол.

Малярчук менің сөздерімді зейінімен тыңдап болған соң, бірнеше жерін қайта сұрап алды да, екі-үш сұрақ қойды. Одан кейін тапсырманы қалай орындау жөнінде орынды бірнеше өз пікірлерін айтты. Мен олардың мақұлдағаннан соң:

-Як що німець вчинить так, то що нам зробити и як дияти?

Бірнеше «ол бүйтсе, біз қайтеміз» деген сұрақтарына жауаптар алып болғаннан соң, біраз уақыт картаға қарап ойланып отырды да:

—Що витнас трэба, я зрозумив, а як зробити, ще трэба трохи помиркувати — бізден не керек екеніне түсіндім, ал оны қалай орындау жағын, тағы да ойланып көруді керек етеді, — деді ол.

Аға лейтенант даярлық үшін бір тәулік уақыт сұрады. Ол тілегін «трэба с хлопцями подивиться и выбрати самый наиручайший участок для перехода скриз линию фронта», — деп дәлелдеді. Онымен баратын жігіттермен бірге алды-артын байқап, майдан шебінен өтуге ыңғайлы өткелді белгілеп алудың керектігімен дәлелдеді. Тапсырманы орындауға ол екі-үш тәулік сұрады. Бұл тілегін ол дұшпанның «қорасына» кіруден бұрын мол дайындықтардың керектігімен дәлелдеді.

Мен оның ой-пікірлерінің барлығын мақұлдадым.

—Қалай, өз басың осы талабымыздың сәтті орындалуына сенесің бе? — деген сұрағыма ол жымия күліп:

—Як вам оказаты? Правда трохи боязно, та ничего колы трэба, то трэба. Мы с хлопцами постараємось як можна краще виконати завдання, — деді.

—Добре, хлопче дюжий, щасливо и целыми вертайтесь. Дұрыс, еңгезердей ерім. Сапарларың сәтті болып, аман-есен қайтыңдар, — деп аға лейтенантты шығарып салдым.

Үш күннен кейін Малярчук Л. өзенінің арғы жағасынан дұшпан өрісінен көрген-білгенін радиомен хабарлай бастады. Оның командирі капитан көшкен ауылдың жұртын сипап отырып қалған адамдай аңырайған бос жертөледен шықпай жатып алды.

Бір күні кешке таман бір офицер ротаның бір блиндажына кіріп барса, капитан жынынан айрылған бақсыдай қараңғы бұрышта бүк түсіп жатқанын көріп:

—Сіз неғып жатырсыз, капитан? Тұрыңыз тамақтануға, — дегенде:
«Менің адамдарым кетті. Мен қалдым» басқа еш нәрсе айта алмай жастығын құшып өксіп - өксіп жылапты...

Бұл хабарды естіп, мен де қатты қиналдым.

Малярчук бастаған тобымен тапсырманы орындап қайтып келді.

Бір кеште капитан маған келді. Азып, бет-ауызын түк басып кетіпті.

Ол менен қандай ауыр тапсырма болса да, енді соны жұмсауды тілейді.

—Қазірінше сізді жіберерлік тапсырма жоқ, капитан. Біз көптен бері қорғаныс шебінде. Қорғаныста белсене кірісетін іс аяқ астынан табыла бермейді. Бір кезеңді өткізіп алдық, екінші кезеңнің кезегі - қыр астында.

—Маған он солдат беріңіз. Мені солармен өлімге болса да жұмсаңыз...

—Сіздің шабытыңызды қоштатып, керексіз жасанды кезеңге он солдатты жұмсай алмаймын. Барыңыз, капитан.

Ол шығып кетті.

Менің начальник штабым Иван Данилович көңілшек кісі еді. Ол бір жолы сөзін баяндап болып, капитанды бұдан былай қалай пайдалануды менен сұрады.

—Өз ротасын басқара берсін. Оны орнынан түсірген жоқпыз ғой.

—Да, но фактически он...

—Факты бойынша, Иван Данилович, ол уақытша ғана орнынан ауысқан болатын.. Соғыс ертең - бүрсігүні біте қоймас. Ол үшін болашақ айтарын өзі айтар.

—Капитан штабтан шықпайды, менің алдымда отырады да алады. Бүгін ат ханада түнеп шығыпты. Ей-ей, жалко парня. Шынымды айтсам, өзін-өзі... қауіптенемін, командир жолдас.

—Қауіптенбеңіз, Иван Данилович, сол күні өз қолын өзіне жұмсамаған адам бір жетіден кейін жұмсай қоймас. Ол полкке сыймаса, онда оны дивизияның штабына біздің полктан байланысшы офицер етіп жіберіңіз, — дегенімде, Иван Данилович қуанып кетті.

Сол түні мен жөндеп ұйықтай алмадым. Біресе ұйықтар, біресе оянып, біресе қалғып, таң атқанша өзіммен - өзім арпалысып шықтым. Түсімде капитан қыр соңымнан қалмады. Әскери биші болып түсіме бір кірді, шынтағы дірілдеп, иығы қомданып, жон арқасы дөңгеленіп, ең ақырғы келгеніндегідей беті – аузы түк басып, көздері қызарып, «өлімге болса да жұмсаңыз» деген сияқты оның бейнелері мені түн бойы мазалады.

Орнымнан жүз сойылдың астында болған адамдай, мең-зең болып тұрдым. Айнадан маған көзінің қабақтары баржиган, бет-аузы мыж - тыж бір шал қарап тұрғандай болды.

Бір айдан соң дивизияның начальник штабы капитанды армияның штабына байланысшы офицер етіп жіберуге менің қарсылығым жоқ па деп сұрады. Мен оның ұсынысын мақұл көрдім. Малярчукті командир етіп тағайындадық. Капитан кешікпей-ақ бәріміздің есімізден шықты.

Майданда қаһарлы күндер біресе отқа, біресе суға салып, мінез-құлқымызды, еркімізді, борышқа адалдығымызды, моральдық принциптердің тіреуі — ар-намысымызды аяусыз сынға салумен болды. Соғыс әлі тоқтар емес.

Мен біраз уақыт елде болып, майданға қайта оралдым. Мені дивизия командирі етіп тағайындады. Менің бұрынғы орнымды командир полка болып басып қалған Иван Данилович Курганский қанды майданда қаза тауыпты. Марқұмға Советтер Одағының Батыры атағы берілді. Капитан мен Малярчук туралы ешқандай дерегім болмады.

Бір жолы алдыңғы шептегі жермен танысып, шеп жағдайын байқап жүріп (армия тілінде рекогносцировка дейді) көршілес дивизияның бір батальонының бақылау пунктіне кірдім. Жон арқасы дарбазадай, тірсегі бураның санындай майор дүрбімен алға тесіле қарап тұрып, бұрылмастан артиллерия бақылаушысына:

—Гей, сержанте, що у тэбэ, но чоли очи чи дви дырочки з стеклом? Куды ты доселе зарився? Що там пид копи- цею? Що це там пид тою вербою я тэбэ питаю, сержанте, — деп тұр.

Дене құрылысы мен даусынан Малярчукті тани кеттім.

—Здоровенький був, дюжий хлопча! — дедім шыдай алмастан.

Малярчук селк ете қалғандай бұрылып, орнынан ұшып тұрып, қолын пилоткасына жақындатып тік тұра қалды. Мен оны зордан таныдым. Оң бетінде жараның орны сынық қарыс қызара айшықтанған тыртығы түрін өзгертіпті. Ол күле бергенде, бетіндегі тыртығы шұңқырланып жүзін бұрынғыдан өзгертіп жіберді.

—Здравья желаю! Це вы, товарищу полковник. Значить вы живой. Ой, як це гарно! Чудаво!

Жолығысуымыз екеуімізге де қуанышты, көңілді кездесу болды. Малярчук бір жылдан бері батальон командирі екен. Оның аман-есендігіне ерлер серкесі — үлкен командир болғанына өте қуандым. «Бәрекелді, еңгезердей ерім - ай!» деп ішімнен айтып қоштастым.

Соғыс бітті. Жиын - жиналыстар, ұзақ баяндамалар, өрнекті, өнегелі үйретулер басталды.

Басқалармен бірге мен де округтік полигонда артиллерияның атысуына қатыстым.

Жолдың бір бұрылысында мен отырған машинаны біреу тоқтатты.

—Адъютант генерала Н. — деп жас майор өзін-өзі таныстыра бергенде, көзі маған түсіп кетіп, тұтығып барып түзеліп, жылдамдата, — командующий приказал после осмотра полигона точно в 16.00 прибыть на высоту 303... — деді.

Үстіндегі киімі өте таза, жақ сақалдары мен (бакенбарда) суағардағы мұртын тап-тұйнақтай етіп басқан, бір генералдың аузын бағып, қол-аяғын сартылдата соғып, мықты қазыққа қысқа арқандалған дөнендей ұзай алмай жүрді.

«Орныңды енді тапқан екенсің», — деп ойладым да, Малярчук есіме түсіп, «Ханның еркесі болғанша, жігіттің серкесі болғың» дедім ішімнен.

НАР

Осы уақытқа дейін қазақтар ата-тегін, руларын сұрасады. Жеті атасын білмейтін азаматтар да арамызда аз емес. Мен Дулаттың он бесінші ұрпағымын. Кей кезде қайын жұртыма әзіл ретінде:

— Я Дулат пятнадцатый! — деп қоямын.

Олар маған күледі.

Дулат төрт арналы. Ботбай, Шымыр, Сыйқым, Жаныс болып төрт руға бөлінеміз.

— Бауке! Мен де Шымыр боламын, — деді қазақтың бір атақты ақыны.

— Шымыр Бекболат, Шын қожа болып екіге бөлінеді. Соның қайсысы боласыз? — деп мен сұрадым.

— Ала күшігі боламыз, — деді ақын.

— Ағатай-ау, алпысқа жетпей алжыған қазақтың бірі екенсіз ғой, — дедім мен таңдана.

— Неге?

— Сіз қалай Шымыр боласыз?.. Қусирақ, Алакүшіктер Шымыр емес Сыйқымға жатады... Дарынды Батырбек датқа, сауықшыл Жандарбек болыс осы кездегі халық артисі Құрманбектің әкесі Сыйқымның Алакүшіктеріне жатады. Аққойлы, Қарақойлы дейтіндер Сыйқым атамның ұрпақтары... Сыйқым атам жарықтық балаларына айуандардың атын қоя беріпті. Ал, біздің Құрекең де ата-бабасына тартқан ер - қайраткер ғой. Ол кісінің дарыны даусыз. Құрекеңнің жұбайы Шолпан. Сол жеңгем бір күні үйге келіп отырды... Ақбота, Аққозы, Ақтоқты дейтін балаларын жеңгем қайта-қайта есіне алып отырды...

— Жеңеше, сізді жерік болып жүр деп естіп едім рас па? — деп мен сұрадым ол кісіден.

— Қойшы! — деп жеңгем қысылды.

— Егер рас болса, — дедім мен Сыйқым атамның балаларының аттары ылғи айуандар атымен аталушы еді, ішіңіздегі нәресте жарыққа шыққанда, оның атын «Ақ торай» қойыңыздар, — дедім мен. Шолпан шамданып маған ала көзімен бір қарады.

Әйелдің аузында сөз тұра ма, Құрекеңе айтып барыпты.. Құрекең жарықтық маған өкпелеп, үш ай сәлемімді алған жоқ... Демек, сіз Алакүшіксіз.

— Жеңілдім! Жеңілдім!.. Ай, шынында, мен безродный космополит екенмін. Ата-тегін сен жақсы біледі екенсің.. Қап! — деп санын бір ұрған ақын кінәсін мойындап өтірік қарқ-қарқ күлді.

Шымырдың ішінде біз Бекболат боламыз. Бекболаттың ішінде Құлы - Шілмәмбеттің көбі Түлкібасты мекен етеді.

Бізді Құлыдың ішіндегі Байдәулет - Үсен деп атайды. Менің бала кезімде біздің рудан Нар дейтін би шығыпты. Ол кісіні мен өз көзіммен көрдім де, сырықтай тіп-тік, шойындай қап-қара, қолағаш мұрын, салпақ ерін, шүңгір көз, қалың бурыл сақал омырауын қаптай басқан еңгезердей биік шал әлі есімде. Нар деп шынында атын тауып қойған екен дейтін ел. Нар екені рас еді. Нар әділ би болған деген лақап осы күнге дейін ел аузында.

Ол кезде біздің ел Әулиеата оязына қарайды екен. Қалаға жақын Бақтөбе дейтін жер бар. Ол он үш үй Сіргелі, он үш үй Қораластардың қонысы екен. Нардың жамағайын апасы

Ұмсындықтың үйіне барып би жатады екен. Ұмсындық ерте жесір қалып, он үш үй Сіргеліні билеген әйел екен.

Бір жолы би Нар жол жүріп, Әулиеатаға барады. Жолай Ұмсындықтың үйіне тоқтайды. Қазақ ол заманда таң сәріде тұрып, малын өргізіп, қорасын сыпырып, атын ерттеп болып қана сәскеде ертеңгі шайға отырады екен. Ұмсындық жесір кемпір болғандықтан, Нар елден бұрын тұрып, малын өргізіп, қорасын сыпырып, биелерін сауып, су алып келіп самауырын қойып, үйдің шаруасын істеп жүреді екен. Көрші ауылдың бір еркегі Нар қора сыпырып жүргенде, әйелін шыңғырта сабапты.

— Ей, оразасын ашпастан әйелін сабап жүрген қандай ақымақ? — деп шошына сұрапты Нар.

— Е, биеке, әлгі өздеріңіздің күйеулеріңіз ғой.

— Ол ақымақтың әйелі кімнің қызы еді?

— Өз ағаңыз Байменнің қызы ғой.

— Балалары бар ма?

— Көген көз жеті-сегіз баласы бар.

— Ол ит Сіргелі ме, Қоралас па?

— Қайдан Сіргелі болсын, Қоралас қой.

— Онда Қораластың кәриясы Омарбекті шақыр.

— Құп! Ол кісі де келінінің шырылдап жылағанын естіп отырған болар, барсам, барайын...

Нар тұрған жерінде сыпырғышына сүйеніп тұрып қалыпты. Тапалтақ жирен сақал шал келіп:

— Ассалаумағалейкум, Нар би, — деп сәлем беріпті.

— Жібекті түте білмеген жүн етер, қатынды күте білмеген күң етер. Қатынды еркелет, ол сенің жұбайың, баланды еркелет, ол сенің ұрпағың. Қатынды ұстай білмесең, үйленіп нең бар, баланды тәрбиелей білмесең, оны таптырып нең бар, әйелді сөзбен жықпай, таяқпен жығу — әр жаман еркектің қолынан келеді, ақсақал, тентегіңе мен қолымды былғамайын, тыйымды өзіңіз салыңыз, — деп Нар сыпырғышын тастап, қарайып шөгіп отыра қалыпты.

— Түсінікті, биеке, — деп Омарбек бұрылып кетіпті.

— Ойбай - ойбай, не жаздым, — деген дауыс естіліпті.

— Бейбастығыңды қашан қоясың, бидің алдында мені жерге қаратасың! — деп шажылдап баласын сабап жүрген Омекеңнің дауысы естіліпті. Түс қайта Нар қаладан қайтыпты,

— Биеке, біздің ауылдан дәм татыңыз! — деп Омекең алдынан шығыпты.

— Ана қадірін білмеген ауылдан мен дәм татпаймын, — деп Нар атының басын бұрып Ұмсындықтың үйіне кетіпті.

10.09.1962 ж.

БІР КЕШТІҢ САБАҒЫ

Менің жұбайым Ғайникамал Абайдың Көкбайының інісі Бекбайдың қызы. Беккеңнің үйі — Семейдегі Абайдың музейі.

Біздің елде үлкен апасын «әпке» дейді, жеңгесін жеңеше дейді, ағасын көке дейді.

Менің үлкен әпкем Үбиан — Музей апа. Әйелім — Ғайникамал. Мен Москвада қызмет жағдайымен жүрген кезімде, Ғайникамал балаларды ертіп ауылға барыпты. Жұбайым мен апам екеуі шын ниетті достар.

— Әпке, сізге — деп Ғайникамал апамның қабағына қарап, сыйлап, қадірлеп сөйлейді.

— Музей апа, Музей апашка, — деп ол кісіге балаларым еркелейді.

— Ия, қарағым, келін, келінжаным, айналайындарым, — деп жауап қайтарды қарт апам. Абдулларахман дейтін інім бар, оны біз тек Әбділдә дейміз. Бір бабадан жиырма бес үйміз. Әр үйде бес-алты жанбыз. Құдайға шүкір, ынтымақтымыз. Ауылдағы жеңгелерім мені «батыр қайным», келіндер мен балалар мені «батыр атам» деп атайды. Ғайникамалды болса, батырдың бәйбішесі деп атайды.

Ғайникамал ауылға құры қол бармайды. Шал мен кемпірлерге шай, қант, балаларға тәтті мен ойыншық, абысындар мен келіндеріне көйлек - көпшік, білезік, сырға, сақиналар алып барады. Оның ауылда жеген бір тәуір еті маған жүз сомнан кем түскенін осы уақытқа дейін көрген емеспін. Амал қанша, ішімнен тынамын да жүремін. Алысыңа емес, жақыныңа беріп отырмын ғой! — деп баж ете қалса, мен не демекпін.

— Жеңешем келіпті, балалар келіпті, батырдың бәйбішесі келіпті, — деп ауылдағылар шуылдасып қарсы алып, әрқайсысы сыбағаларына таласып, Ғайникамалдың алып келгенін бөліскенде, бір үйдің баласына ойыншық жетпей қалыпты.

— Ей, қағынғыр, жүр бермен, бәріне алып келіп, сені елементі ғой жеңешең! — деп ызаланып баласын борбайдан шаналақпен бір тартып, менің бір жеңгем демонстративно баласын сүйрей жөнеліпті.

— Жеңеше, тоқтаңыз, — деп ашуланған әйелді Ғайникамал доғарыпты. Құдайға шүкір, өсіп-өнген жанбыз. Бірімізге жетіп, бірімізге жетпей қуанудың орнына, сіз неге ашуланасыз? — депті.

— Ойбай, мені құдай ұрыпты ғой, — деп бетін шымшып ұялған кемпір жүгіне отырып қалып, қызара бөртеп, — келінжан, айналайын кешір! — деп не істерін білмей қатты сасыпты.

...Келін келгенін есіткен қарт аға-жеңгелерім жалғыз биелерінің қымызын Әбділдәнің үйіне алып келеді. Әбділдә қой сойып тастайды.

— Қойыңды бекер сойдың ғой, бізге кеспе көже де болар еді ғой, — деп Ғайникамал Әбділдәге ренжіпті.

— Е, несіне ренжисіз, жеңеше, көкеммен келгенде қой сойып, өзім балалармен келгенде қой соймады — деп өзіңіз елге таратпасын деп әдейі сойып отырмын, — деп әзілге айналдырыпты Әбділдә.

Әбділдәнің үйі — қара шаңырағымыз. Ол үйдің төріне осы уақытқа дейін қаусаған кемпірлер де шықпайды, Ғайникамал бірінші барғанында:

— Тамағым ауырды, ангина болуы керек, басым ауырады, — деп төрге төсек салып, жатып алған болатын. Ол содан кейін «ерке келін» атанған болатын.

Бұл жолы да ауылдың үлкен-кіші келіндері іргедегі орынға таласып, қысылып - қымталып сыйыспай зорға орналасқанда, Ғайникамал қайнағаларымен қатар төрде отырады.

Алға ас келеді, төрге бас тартылады, сексендегі Ошақбай дейтін үлкен ағаммен Ғайникамал табақтас болады.

— Ал, келін шырағым, — деп Ошекең басты Ғайникамалға ұсынады. Ғайникамал бас ұстайды. Құйқасын турап, майын алып, мипалау істеп отырғанда, менің шешем Айхан келінінің бұл қылығын жақтырмай:

— Біздің елде келін бас ұстамаушы еді, — деп күңк етеді.

— Апа, келіннің де келіні бар, бас ұстайтын да келін бар, бас ұстамайтын да келін бар, сіз несіне намыстанып отырсыз? — дегенде отырғандар ду күліпті. Дәл осы кезде:

— Ассаламауғалейкум, — деп бір жас жігіт кіріп келіп, отырғандарға қолын ұсына бастайды.

— Ей, қайным, ас үстінде кісі қол бермес болар. Мұндағылардың бәрі қолдарын жуып отырған кісілер, алдымен барып қолыңды жуып кел, — дейді келген жігіттің ішіп келгенін байқаған Ғайникамал, жігіт ұялып шегіне жөнелді.

— Жеңеше, бұрынғыдан да әдеміленіп кетіпсіз, біздің елдегі ең сұлуы сізсіз ғой деймін, біздің ағамыз сізге... — деп жаңағы мас жігіт қалжақтап Ғайникамалды мазалай беріпті.

Оған ол кеш бойы шыдап отырыпты. Біздің елде ас алдынан шай береді, ас соңынан да шай береді, қонақ күтуді шаймен бастап, шаймен аяқтаймыз. Кейінгі шай соңынан Музей апа өзінің баласы Сапарбайға:

— Әй, Сапаш, менің кәл өшімді әкелші бері, — дейді. Музей апаның галошы көнелеу екен, соған көзі түскен мас жігіт кекетіп:

— Ия, әпке дос басқа, дұшпан аяққа қарайды деген сөз бар, келесі базарда жылтырак Әмірқан галош алыңызшы, — депті. Сапарбай мен Музей апа қысылып қалады.

— Әй, қайным, — дейді Ғайникамал, — өзің не айтып отырғаныңа түсінесің бе?

— Ия, жеңеше, мені ақымақ дей ойлайсыз ба, ата - бабамның айтып кеткен сөзін айтуымды неге айып көресіз?

— Түсінбейсің, ата-бабанды саудаға салма, шырағым, «дос басқа қарайды» деп айтқаны егер де басыңда миың болса, сенімен дос боламын деген мағынада. «Дұшпан аяққа қарайды» деген сөз сен аяғыңды қалай басып жүрсің деген мағынада айтылған, — дегенде отырғандар ду күліп жібереді.

— Жеңілдім, жеңеше, жеңілдім, — деп жігіт орнынан ұшып тұрыпты.

— Таяқтан жеңілген тұрар, сөзден жеңілген тұрмас, — депті Ғайникамал, отырғандар тағы да ду күлісіпті.

— Ал, жігіттер, мына ең ақырғы рюмканы алып қояйық, — деп үй иесі құйылған арағын ұсынады.

— Жоқ. Енді мен бұдан - бұлай арақ ішуден қалдым! — дейді әлгі жігіт.

— Ия, дұрыс қайным, арақпен ақымақ жолдас, асық сөз айтсам айып етпе, ақымақ бастан ақылды сөз шықпайды дегенге түсінгеніңе рақмет, қайным.

— Сіздерге де рақмет, жеңеше, осы кеш маған үлкен сабақ болды, — деп жігіт төмен қарап отырып қалыпты.

10.09.1962 ж.

ШАЛ ЖҮГЕРІ

Менің әкем Момыш жас кезінде біздің елдің пысық жігіттерінің бірі болған екен.

Біздің ата мекеніміз Алатаудың бауырында болады. Жеріміздің аты Мыңбұлақ деп аталады. Қысы қатты, жазы салқын келеді. Жері майда, шөбі тәтті келеді. Әулиеата (Жамбыл) базарында осы уақытқа дейін Жотаның қойы бар ма, Жотаның қымызы бар ма, Жотаның жемісі бар ма? — деп сұрайды. Жота деген биік деген түсінік. Біздің елі қара өлең басқан ойда емес, қырда.

- Мен тумаған кезде біздің ата қонысымызға орыстар келіпті. Қайсы жылы екенін қайдам, әйтеуір сол жылды осы уақытқа дейін «орыстар келген жылы» деп атайды.

Мыңбұлақтың бір бұлағына келген орыстар орналасыпты. Ол селоның аты мен ес білгелі бері Евгеньевка. Сол селода Клышовтар — бірінші орналасқандардың бірі. Клышовтардың бабасы Егор, оның менің әкеммен жасты баласы Егор, менен 10-15 жас үлкен немересі Егор.

Қазақтар ат қойғыш келеді, үш Егорға үш ат қойыпты. Қартты «шал Жүгері», оның баласын жирен сақал болғандықтан «қызыл Жүгері», немересінің бір көзі сәл қылилау болғандықтан «қыли Жүгері» деп атапты.

Орыстардың Егор Егорович дегеніне түсінбеген қазақ кей кезде оларды «қос Жүгері», «үш Жүгері» деп атайды екен. Сол жүгерілермен менің әкем тамыр-таныс болыпты. Біздің елде жексенбіні «базар күні» дейді. Ол кезде қазақтың бәрі бірдей базарға бара бермейтін кезі. Базарға барып келген кісілердің алдынан ауылдың кәрісі бар, жасы бар: «Маған не әкелдің, базарлық», — деп шуылдап шығады екен.

Ауылға құр қол барып ұялмайын деп әкем жолдан Егорларға соғады.

- Е, Мамиш, аманбысың? — деп Егорлар қарсы алады.
- Аман тамыр, аман.
- Жоғары шық, отыр.
- Рақмет, тамыр, рақмет... Миуаларың пісіп тұрған болар, маған бір қоржын алма, өрік, алқоры беруге қалайсындар, тамыр.
- Берелік, берелік, — деп Егорлар шуласыпты.
- Әй, Мамиш, жүр бермен, — деп тоқсандағы шал Жүгері әкемді шақырып бау-бақшасының ішіне алып кетіпті...
- Мынау алма, біреуін үзіп же!
- Өте жақсы, қып-қызыл алма екен, — деп біреуін үзіп алып әкем жепті.
- Ал, енді мына ағашты сілкісең, піскен алмалары түседі. Әкем бір ағашты сілкіп қалғанда, піскен алмалары топырлап жерге түседі. Ал, енді мыналарды жинап қоржыныңа салып ал. Әкемнің қоржынының екі басы алмаға толады.
- Бермен жүр, мынау өрік болады, біреуін үзіп жеп көр.
- Бұл миуаңыз да өте тәтті екен.
- Мұны сілкуге болмайды. Ал, енді бері жүр, мынау біреуі алқоры болады, біреуін үзіп жеп көр.
- Мынауыңыз алмадан да, өріктен де тәтті екен.
- Мұны да сілкуге болмайды, бұл әлі пісіп жетпеген. Мына шалдың өзі сараңдық істеп тұр ғой деген әкемнің ойын көзінен сезген шал Жүгері:
- Мамиш! — дейді.
- Ләббай, ата.
- Сен ақымақсың.
- Неге?
- Сенің әкең де, бабаң да ақымақ болған.
- Неге?
- Біздің осы жерге келгенімізге бес-ақ жыл болды, рас па?
- Рас.
- Ал, сендердің бұл жерде тұрғандарыңа жүз жылдан аспаса, кем емес, рас па?
- Рас. Атақонысымыз осы жер екені рас.
- Рас болса, сендер неге ағаш тігіп, үй салып, бау-бақша істемейсіңдер осы уақытқа дейін?
- Әдет болғандықтан ғой, ақсақал.
- Әдет жоқ, ақымақ өз пайдасын білмейді, рас па?
- Рас, — деп бұрын сасқалақтап тұрған әкем, күліп жіберіпті, шал Жүгері де күліп:
- Жер — құдайдың жері, жер қазаққа да, орысқа да бірдей, соған дұрыс түсін, қарағым,
- деп әкемнің арқасынан қағыпты. Шал Жүгеріден өстіп ұялғанын әкем өлгенінше күлкі өсиет ретінде айтушы еді.

10.09.1962 ж.

БІЗ ҮН ҚАТПАДЫҚ

(I нұсқасы)

Георгий Федорович Курганов...

Курганов бірінші жаһан соғысында батыр батарея командирі болған. Азамат соғыстарында — артиллерия дивизионының командирі болған адам. Ұлы Отан соғысында бірінші генерал Панфиловтың ақылгөйі болған полковник. Мен ол кісі туралы пікірімді «За нами Москва» деген кітабымда әлімнің келгенінше айттым да, жаздым да. Ол кісі — менің ұстаздарымның бірі.

Курганов биыл алпыс беске толыпты. Алпыс бес жауынгер үшін оңай жас емес. Шынын айту керек, Алматыдағы панфиловшылар үйіне шақырып, адал асымды алдарына қойып отырып Кургановты еске алдық... Ақша жинадық... Шалға сыйлық алдық.. Жұбайым мен балаларымды ертіп Ташкентке бардық. Адастық. Кургановтың адресі «Национальная 9». Мен оны шатастырып «Интернациональная 9» деп айттым таксидің шоферына. Адастық. — Такой улицы нет в Ташкенте, товарищ полковник! — деді маған шофер.

— Есінде болмайтын нәрселерді неге жазып алып жүрмейсің?! — деп ұрысты маған жұбайым Гайникамал.

— Ата! Вы часто забываете... — деді маған кенже қызым Мақпал. Машина жүріп келе жатыр. Мен қатты сасып отырмын. Қатын-балама мазақ болып отырмын.

— Я думаю, что эта улица в районе Луначарского, поезжайте туда, а там мы спросим у милиционера, — дедім мен шоферға.

— Простите, где тут улица Национальная?

— Вы по ней и едете.

— Где тут дом номер 9?

— Вам полковника Курганова?

— Да, Георгий Федоровича.

— Повернете вправо, проедете два квартала, зеленый забор с левой стороны — это его дом.

Қораның есігін қақтық.

— Ты кто? — деп біраз дағдарып тұрып: — А-а-а! Ты Бауыржан? — деді.

— Так точно Георгий Федорович! — дедім мен.

— Я тебя хотел видеть генерал-полковником, а ты все еще полковничаешь! Безобразие! — деп айқайлап карт мені құшақтап, аймалап сүйді.

— Мы солдаты, Георгий Федорович. Это — самое высшее воинское звание.

— Мы служим Советскому Союзу!

— Молодец, старик! Верно сказал. Мы полковники запаса, но мы не граждане в запасе..

— Верно сказано! Узнаю тебя... — деп шал көзіне жас алды.

— А я вас не узнаю! Курганов не должен плакать! — деп шалға айғайладым.

— Да, ты прав, но нервишки черт побери стали сдавать...

— Надо себя держать в форме и в норме...

— Ну, ладно, прости старика... Ведь мы с тобой 17-18 лет не виделись... Я никогда не думал видеть тебя таким — ты тоже постарел...

— За то у меня жена молодая, — деп Гайникамалды таныстырдым. — А эти мои коржуны, притом тяжелые кор- жуны, — деп Шапулька мен Макбусенькамды таныстырдым...

— Дедушка! Здравствуйте! — деді Мақпал.

— Айналайын, бөпем! — деп мейірімденіп, шал сәбиді қолына алып көтере құшақтап сүйіп аймалады...

Осы Ташкентте 50-60 панфиловшылар бар. Солардың барлығын шақырып, сенің келгеніңе той істеймін, — деп шал ай-шайға қарамастан телефонға жабысты.

Ертеңіне 20 адам келді. Жаюлы кең дастарханда кездесу болды.

— Адам баласы үш нәрседен жақындасады, — деп бастады үй иесі сөзін. — Бірге қан төгіп соғыста бірге айдалып қамауда, бірге ауырып жатып кесел ханада. Сендердің майдандас командирлерің, менің інім бала-шағасымен, жұбайымен мені іздеп әдейі келіпті. Слава богу, что мы живы. Я очень рад... За ваше здоровье мои боевые сестры и братья... — деп сөзін зордан аяқтады шал.

Біз, отырғандар, жүрек лебін жұтып, орнымыздан тұрып рюмкаларымызды соғыстырдық.

Кургановтың үлкен бау-бақша қорасы бар екен. Таза ауа жұттық. Қабаттасып жүрген бірекі панфиловшылардан мені оңаша шығарып алып:

— Інім, қатты айыпқа бұйырма, ағаңның көңілін қалдырма, — деді қарт.

— Что вы, что вы, Георгий Федорович, — дедім мен сөз тамырына түсінбей.

Курганов омырау қалтасынан паспортын шығарып алды да:

— Мақпал сенің кенжең көрінеді.. Я тебя очень прошу, Бауыржан, ей от моего имени купить в Москве какую-нибудь вещичку и сказать ей, что эту вещь подарил тебе дедушка Курганов.

«Э, мына шалдың кемпірінен жасырып жүрген 25 сомы Макбусенькаға бұйырған екен ғой» деп ішімнен ойлап ақшасын алдым.

— Ал, енді шайға жүргін, — деп қолтықтады мені шал.

Шай үстінде Курганов марқұм генерал Иван Васильевич Панфилов туралы бірнеше естеліктерін айтты. Олардың көбін мен «Биографические записи» деген еңбегімде пайдаландым. Сол себепті қайталамаймын. «Ағасы бардың — жағасы бар» деген рас екен. Курганов арақ ішпейді, көзілдірік кимейді, әлі де өз тізгіні өзіндегі шал. Ол өзі машина айдайды. Шалды шофер етіп, Ташкентті араладық. Балаларым рахаттанды. Курганов кемпірі екеуі бізді аэродромға шығарып салуға келді. Біздің самолет бір сағаттан аса кешігіп ұшатын болды. Он шақты Ташкенттегі қазақ жігіттері де бізді шығарып салуға келген екен. Уақытты қысқарту үшін ресторанға бардық. Ақсақал төрде отыр. Бір сездің кезегінде:

— Ты читал вчерашний номер газеты «Известия»? — деп маған сұрақ қойды Георгий Федорович.

— Жоқ! Оқығаным жоқ.

— Иә, — деп шал ыңырсыды.

— Өзіңіз айтыңыз, Георгий Федорович. Менің оқығаным рас.

— Там напечатана статья «И аксакалы бывают неправы». Автора я не запомнил, но какой-то должно быть казахский отщепенец. Я и моя жена были глубоко возмущены хулиганскою клеветой на казахский народ. Автор этой статьи — человек без национального самолюбия...

— Простите полковник, что я перебиваю Вас, — деп сөзін бөлді бір қазақ жігіті, — я читал эту статью, но на этого человека не стоит обижаться, полковник. Кургановтың қапаланып сөйлеп отырғанын байқаған Мақпал маған:

— Ата, дедушка сказал, что это дядя дурак, да? — деп сұрады менен.

— Что ты, доченька. Дедушка так не сказал, — дедім мен сасқалақтап.

— Недаром говорят, что устами младенца глаголет истина. Елін жамандап атағы шыққан мен бір кісіні білмеймін, — деді орыстың қарт полковнигі.

Біз үн қатпадық.

«АҒАСЫ БАРДЫҢ, ЖАҒАСЫ БАР»

(II нұсқасы)

Георгий Федорович Курганов... Курганов бірінші жиһан соғысында батарея командирі болған. Азамат соғысында артиллерия дивизионына командир болған адам. Ұлы Отан соғысында генерал Панфиловтың ақылгөйі болған полковник...

Курганов биыл алпыс беске толыпты. Алпыс бес жауынгер үшін оңай жас емес. Шынымды айтсам, ең әуелі Алматыдағы панфиловшыларды үйіме шақырып, қонақ асымды алдарына қойып отырғанда, Кургановты еске алғанбыз. Сол арада кеңесе кеп ақша жинадық, шалға сыйлық алдық. Көп ұзамай жұбайым мен балаларымды алып Ташкент тарттым.

Кургановтың адресі: Национальная көшесі, 9 үй болатын.

Қарт бізді қақпа алдында қарсы алды.

— Ты кто? — деп біраз дағдарып тұрып, А-а-а! Бауыржансың ғой!..

— Так точно, Георгий Федорович! — дедім мен.

— Мен сені генерал-полковник шенінде көремін бе десем, сен әлі полковниктен аса алмай жүрсің ғой. Безобразие! — деп айқайлап, қарт мені құшағына алып айналай сүйді.

— Біз солдатпыз, Георгий Федорович. Соның өзі ең жоғары дәреже емес пе.

— Мы служим Советскому Союзу!

— Дұрыс айтасың, қартым! Жарайсың! Біз запастағы полковникпіз, бірақ өмірден шет қалған жандар емеспіз...

— Дәл айттың! Сөзің өзгермепті... — деп шал көзіне жас алды.

— Ал, мен сізді тани алмай тұрмын, Курганов жыламаса керек! — деп шалға айқайладым.

— Иә, сенікі жөн, бірақ амал қанша, қарттық жеңейін дегені де...

— Сол итке көнбеу керек. Өзіңді әрқашан қолға ұста...

— Жарайды, кешір шалды... Екеуіміздің көріспегенімізге 17-18 жыл өтіпті... Сені осындай күйде көремін деп ойлап па ем, қартайыпсың...

Мен қартқа Ғайникамалды таныстырдым.

— Ал, мыналар қанжығаға байланған қоржындарым, — деп Шапулька мен Мақпалымды таныстырдым.

— Дедушка, здравствуйте, — деді Мақпал.

Шалдың жүйесі босап кетті.

— Айналайын, бөпем, — деп мейірленіп, шал сәбиді құшақтап бетінен сүйді.

Осы Ташкентте елу - алпыстай панфиловшылар тұрады екен. Солардың барлығын шақырып, сенің келгеніңе той істеймін деп шал ай-шайға қарамастан телефонға жармасты...

Ертеңіне жиырма шақты кісі келді. Жаюлы кең дастарханның басында кездестік.

Үй иесі түрегелді:

— Адам баласы үш жағдайда айнымастай достасатын көрінеді: қан кешкен соғыста, бірге айдалып қамауда жүргенде, ауырып бірге жатқан жағдайда. Достар, сендердің майдандас командирлерің, менің інім бала-шағасымен, жұбайымен мені әдейілеп іздеп келіп отыр. Бұдан асқан қуаныш бар ма!.. Бәріміз де солдатпыз, ал солдаттың тілі шолақ, көп айтатын не бар, ал, және бауырлас достарым, сендердің денсаулықтарың үшін... Біз орнымыздан тұрып рюмқаларымызды соғыстырдық...

Кургановтың бау-бақшалы кең қорасы бар екен. Астан кейін бәріміз сыртқа шықтық. Таза ауада сейілдеп жүрміз. Қасымда қаумалап жүрген кісілерден бір кезде қарт мені оңаша алып шықты:

— Інім, мені айыпқа бұйырма...

— О, не дегеніңіз, Георгий Федорович, — дедім мен не айтқалы тұрғанын түсінбей.

Курганов төс қалтасынан паспортын суырып жатып:

— Мақпал сенің кенжең көрінеді... Менің үлкен өтінішім бар: Москваға барған соң кенже қызыңа менің атымнан ұнатқан бір нәрсесін сатып әперіп, Курганов ағасының атынан сыйлағайсың, — деп қолыма бір нәрсені қысты.

«Е, мына шалдың кемпірінен жасырып жүрген жиырма бес сомы Мақпалға бұйырған екен ғой», — деп ойлап, ақшасын алдым.
— Ал, енді шайға жүрейік, — деп қолтықтады шал мені.

Шай үстінде Курганов марқұм генерал Иван Васильевич Панфилов туралы бірнеше естеліктерін айтты. Олардың көбін мен кезінде «Биографические записи» деген еңбегімде жазған-ды. Сол себепті бұл арада қайталап жатқанды артық көріп отырмын.
Курганов менен әлдеқайда үлкен, бірақ ол өзі арақ ішпейді, темекі шекпейді, көзілдірік кимейді, әлі де өз тізгіні өзіндегі шал. Өзінің машина айдайтыны да бар. Шалды шофер етіп біраз күн Ташкентті араладық.
Көріп отырсыздар: «Ағасы бардың — жағасы бар»...

1.04.1964 ж.
Алматы

МЕН БҰЛ ӘНГІМЕНІ ӨМІРДЕН АЛДЫМ

Прорезав красно-песчаные холмы река Селек вырвалась на простор степей.
Буйными своими течениями она разрушала граниты гор, известняки сопок, крошила в пески залежи мраморов, как в мукомолье она в кофейную гущу превращала порошок земли, мутилась, бесилась, незная покоя.
Селек — это сакское звание. Это значит по нашему — БЕШЕННАЯ.

*Менің ауылым Алатау қырқасында
Бірде қар, бірде жауын бұрқасында
Мойныңа ақ білекті орай салсам,
Өзім шешіп алмасам — қырқасың ба, —*

деп айтқандай, Селектің аты-жөні — қырқа мен бұрқадан шығады.

*Арнасы мол, аңырап ағып жатыр
Көп бенде бұйырғанын татып жатыр,
Селек дария сел болсам көп береке - ау
Сұғарылып жерлерім дамып жатыр... —*

дейді халық.

«Сен өлесің! Мен де өлемін!

Өлмек бар!

Тірілмек жоқ!

— Селек Нұқ пайғамбармен жасты деген сөз бар.

Ол ағып жатыр, ағады да!

Ол өлкемізге нәр береді!..» — деді маған бір шал. «Асау Селек! Аңқау Селек! Кейде түйе қарындай жарылып - жайыласың! Кейде танауыңды қусырып, түйе мойын қысыла, жыландай ирелеңдеп, тау мен тасты бұрандалап, тасып, қажап, бұрқырап, сырқырап, шашып, көбіктеніп, бақсыдай жынданып — бұзасың, бүлдіресің...» — деді сөзін жалғап қарт.

II

— Ата! Түсінбедім айтқаныңызға, — дедім мен.

— Өзім де түсініп отырғаным жоқ, шырағым... Алдына қара, балам... Жөндеп қара, шырағым...

Мен қарадым.

— Селек тау мен тасты жарып келіп, анау екі төбенің алдында тұншығыпты, булығыпты... Ол кезде екі төбенің арасы берік, егіз қозыдай екен... «Маған арна керек» деп ағайынды

екеуінің арасын ажыратыпты деген лақап бар. Ол рас болуы да керек. «Біреуінді оң жағамнан, біреуінді сол жағамнан жарылқаймын. Маған жол беріндер!» — депті дейміз. Ол да рас. «Бөгемейік, бөгемейік!» — деп, ағайынды екеуі жол беріпті Селекке. Селек бойы содан бастап, көсегесі көгерген диқаншылыққа айналыпты.

III

Селектің тау, тас, төбелер арасынан булығын, тұншығып, түйе мойындана қысылып шыққан жеңінен, даңғыл жолды жалғастыра көпір салынған. Көпірді жергіліктілер «өткел» дейді. Зымыраған машинелер, шабан есек арбалар, атты - жаяулар сол өткелден күні-түні өтіп жатады...

IV

Өзен!
Селек бойы!
Селек жалпақ даланы жадыратып нәр береді.
Сусандырады
Көгертеді
Гүлдендіреді...

V

Ағыстың сол жағында, өзенге іргелесе қамыс шатырлы, оқшау бір үй тұр...
Ол үйдің айналасы шырмауық, гүл, бау-бақша...
Шатырының үстінде көгершін жайлауы... Қарлығаш ұяларын төбел таңбадай үш дуалдың маңдайшасына салған...
Ол — Отан соғысы мүгедегі, жақында кемпірін қара жерге тапсырған, қарт Бейсенбайдың мекені.
Ағыстың оң жағында үлкен қыстақ: олардың үйлері ну өскен зәулім ағаштардан көрінбейді... Сол қыстақтың шетінде өзенмен іргелескен жалпайған там (үй)... Ол — Орман шалдың мекені...

VI

Мүгедек Бейсенбай жесір қалды. Қарт еркекке жесір қалу оңай емес. Оның соғыстан қайтып келгенде туған тұңғыш қыз баласы бар... Оның атын ол Украинка деп қойған. Ол неге Украинка?

Бейсекең соғыс басталарда әскер қатарында болған... Қоршауда қалған... Партизандар командирі болған... Оның көрмегені жоқ... Бір арпалыста қатты жарақаттанып қоршауда қалған... Қолға түсіп пенде болған... Жазылып, тұтқыннан қашқан... Ел алыс, қайтадан партизандарға барып қосылған...
Жаным — арымның садағасы, — деп аянбай күрескен... Тағы ауыр жарақаттанып, қансырап жатқанда, оны украинка кемпірі ажалдан сақтап қалған... «Елге қайтсам, балам болса — қыз туса атын Украинка, еркек бала туса атын Кобзар қоюға ант етем!» деген ол. Бейсекең елге қайтты. Жұбайы екі қабат болды... Қыз бала жарыққа келді... Тұңғыш бала! Әкеге қыз да бір, ұл да бір!... Сәбидің атын Украинка деп қойды...

VII

Украинка еркек мінезді болып өсті...
— Айналайын! Ұлым да сен, қызым да сен! Жалғызым! Жарық жұлдызым! — деп аймалаумен болды әкесі...

VIII

Украинканың ағасы да жоқ, інісі де жоқ, апасы да жоқ, сіңлісі де жоқ...

IX

Бейсекең мен қарт Орман нағашы жағынан бөле...

X

Орман — көпті көріп, көп өткелден өткен шал. Ол жас кезінде алданып бандит болған... Өзбектің басмашыларына қолбасшы болған. Кейіннен байып — он бір мың қой қожасы болып, жиырма сегізінші жылы кәмпескеленіп, Арал теңізіндегі «Барсакелмес» аралында бес жыл балық аулаған. Бәрін айт та, бірін айт демекші, Орекеңнің бір қылығына ғана тоқталық.

Орекең жиырма бестегі жігіт кезі... Тентек... Ерке... Қасына екі жігіт ертіп ел аралап жүр... Пәңгілікпен Өзбек еліне барыпты... Басмашылар оларды ұстап, тұтқынға алады... Өлтіреміз дейді... Хорбашыға алып барады... Хорбашы ренді, сұңғақ бойлы жігіт екен...

— Сен большевиксің бе?

— Жоқ! Мен мұсылманмын.

— Дәлелің бар ма?

— Қылышыңды бергін. Дәлелдеймін!

— Мә! — деп хорбашы қылышын береді.

Орман қылышты қарап, сипап, жалап, нұсқап тұрып:

— Жақсы қылыш екен, — дейді.

— Иә, бұл қылыш — болат қылыш.

— Бұл қылышпен менің басымды кеспексіз ғой?

— Мүмкін!?

— Бір өлмек! — деп Орекең ыршып барып хорбашының басын шауып жерге түсіреді.

— Тағы кім бар? — дегенде, қоршағандар:

— Сен хорбашы, сен хорбашы! — деп талтайып тұра қалыпты...

Көптен кейін «Жаңылдым, жаздым» деп Орекең он жыл түрмеде жатып, үйленіп, Өзбектің «Бай - Батшаларымен» араласып, НЭП кезінде дәулеттенеді... Келіншегі кешігіп Файзулла деген ұл табады. Жалғыз кіндіктен жалғыз ұл...

XI

Файзулла әскер борышын атқарып қайтқанда, кемпір-шал той істейді...

XII

Украинка он жылдықты бітіріп, аттестатын алып, қойнына қуанышы сыймай үйіне жүгіріп келе жатқанда, әкесінің егіл-тегіл болып жылап отырған даусы естілді...

— Үшеу едік, құлыным - ау, енді екеуіміз - ақ қалдық - ау... — деп анасының өлгенін баласына естіреді...

XIII

— Папа! Мамамның қайтыс болғанына үш жыл болды. Мен озат механизатормын. Мені ел бойжеткен қыз дейді... Сіз болсаңыз, елуден асып, алпыстың жағасынан алып барасыз ғой...

— Кемпір ал демекпісің, балам?

— Иә, соны көптен бері айта алмай жүр едім, папа. Кешіріңіз.

— Менің боларым болып, бояуым сіңген... Менің мүгедектігіме мамаң — құдай қосқан қосағым қайғыланып үйленген еді... Сен, балам, жарық көре салысымен «осылай шығар»

деп үйреніп едің... Мамаң мені есіркеп, аяушы еді... Бір жолы арықтан аттай алмай құлағанымда:

— Тау мен тасқа ыршыған Таутекем - ау! Арықтан аттай алмастан қор болдың-ау! Аяғым - ау, аяғым - ау!.. — деп еңіреп жылап, менің ағаш аяғымды құшақтап жылап еді...

— Кешіріңіз, папа! Мен кінәлімін...

— Жоқ! Сен кінәлі емессің, сәулем!..

— Жоқ! Мен сізді аяй білмейді екенмін ғой. Мен кінәлімін, папа, мен кінәлімін, — деп еңіреп Украинка әкесінің ағаш аяғын құшақтап, өкпесін баса алмай көп жылады. Шал «Құдайға шүкір, ұл бермей, қыз бергеніңе» деп қамығып отырып, үн қатпастан баласының бұрымын иіскеп, солқылдап жылап жатқан арқасынан сипап отырады.

XIV

— Балам, мен шаршап келдім. Басым ауырады. Пісімшілік кезі ғой. Совхозға обал істемелік. Тарыққан кезде нәр берген жер еді. Менің шамам жоқ. Локторға барып бостандық қағаз алмай-ақ қояйын. Ұят болар. Елдің барлығы тірлікте ғой. Жұмысқа адам жетпей жатыр. Екі-үш күннен кейін өзім де айығамын. Атыңды ерттеп, қарауылда менің орныма, — деді Файзуллаға Орекең.

— Хұп! Әке!

— Ташкенттің саудегерлері келіп, мені көп айналдырып еді... «Бір мәшине алма қағып алайық та, саған қалаған шапаныңды алып берейік», — деп еді. «Жас кезімде қаталасып, Шораларға зияным көп тиіп еді. Қартайғанда мен арамдық істей алмаймын», — деп мен оларды қуып жібердім. Сен, балам, олардың қармағына түспегін...

XV

Украинка бос кезде заправочный пунктке келіп әкесіне жәрдемдеседі... Үстінде комбинзон-жалаңбас, бұйра шаш, құралай көз, сопақ бет, ер мінезді... «Кімнің нәсібіне жаратқан екен бұл қызды», — деп ішінен әр шофер ойлайды. «Шын шешесіне тартқан екен балам», — деп қуанады әкесі...

XVI

Файзулла атқа мініп, әкесінің қызметін атқарып жүр. Шал айығар емес... Шын ауру...

— Ұғлым! Бау-бақша қалай? — деп сұрайды қиналып жатқан шал баласынан.

— Айтуыңыз бойынша...

— Құдайға шүкір... Ұлым! Шораларға менің істеген де жамандығым жетеді. Сен, балам, адал болғын. Адал болғын. Шоралар маған кешірді — Саған кешірмейді. Ұлым. Сен менің балам емессің — Шоралардың баласысың...

— Әке! Алжыдыңыз ба? Не айтып жатырсыз?

— Денем жанып барады, балам. Бұндай кесел менде болған емес еді...

XVII

— Папа! Менің подругам Гүлғайша тұрмысқа шықпақ. Келесі жексенбіде Комсомольская свадьба болмақ... Мен оған құр қол бара алмаймын ғой, а?

— Айналайын! Мамаң да сен сияқты еді, — деп Бейсекең қызын құшақтады. — Есте қалатын бағалы нәрсе алып барғын, балам. Жаңа ұяның төрінде ұстайтын нәрсе алып бар, балам...

Украинка жақсылап киінді. Сандық түбіндегі барлық ақшасын әкесінің рұқсатынша алды. Заправочный пунктке әкесімен ілесіп барды...

— Аллой! Шал! Жақсы бензин бар ма? — деп «Волга» таксиден орақ мұрын шофер шықты.

— Ия, тақсыр - көжеке, бар, — деді шал.
 Украинка жүгіріп шаланғаны алып, машинені өзі заправить етті.
 — Тақсыр-көжеке! Менің балам қалаға баратын шаруасы бар еді. Ала кетсеңіз қайтеді.
 Пұлын өзі төлейді, тақсыр.
 — Хұп! Пұлдың керегі жоқ!
 — Включите счетчик! — деді машинеге отыра беріп Украинка.
 — Сізді өз есебіммен алып барайын, ханым.
 — Сіздің есебіңіздің маған керегі жоқ. Вы обязаны по требованию пассажира...
 — Я впервые встречаю такую пассажирку...
 — Я поеду на другой такси...
 — Нет! Нет! Умоляю Вас, ханум... Міні счетчикті включать еттім.

Жол-жөнекей екеуі қағысумен болды...

Бір бұрылыста Украинка:

— Остановите машину, — деді
 — Вам же в Ташкент ехать, ханум, — деді қожа.
 — Здесь моя родная тетя живет. Я должна ее навестить.
 — Можете располагать... Я буду ждать Вас, сколько угодно...
 — По счетчику два рубля. Берите три...
 — Ханум!?
 — Сдачи не надо! — деп, берген бес сомынан екі сомын қайта алмастан Украинка машинеден шығып кетті.
 — Ханум! Я вас жду! — деп шофер кетпестен тұрып алды.
 Қолын көтеріп, бір бос келе жатқан таксиді Украинка тоқтатып мінді... Ташкентке тартты... Соңынан бұрынғы шоферы іле келеді...

Машине магазин алдына тоқтады... Магазинді «Не алсам екен» деп Украинка аралығы жүр... Ювелир бөлмесіне келіп, алтын, қауар сырға - сақиналардың алдында тұр... Алты қауар тасы бар сақинаға көзі түсті... Оны алып саусағына өлшеді... Дәл екен. «Оған да дәл болар» деп ойлады... Бағасы ескі ақшамен екі мың алты жүз сексен бір сом екен... Украинканың қалтасында екі мың екі жүз сом - ақ...

Қиналып тұрғанда «Қожа» шофер:

— Ханум! Не алғалы жүрсіз, — деп күтпеген жерден шыға келді.
 — Ақшам жетпей тұр.
 — Сізге қанша керек, ханум.
 — Үш күннен кейін қайтарып берем. Үш жүз сом керек.
 — Маңыз! — деп жігіт ақшасын суырып берді.
 — Рақмет, көжеке.
 — Қайтармасаңыз да болады.
 — Жоқ! Онда алмаймын.
 — Алың, қайтарғын.
 — Дұрыс онда.

Сақинаны алып:

— Ал, көжеке, мені ауылға апарып тастаңыз, — деді шоферге.
 - Құп!

Жолда қожа шофердің қылжақтарын көтерді... Үйіне тоқтамастан Орман шалдың үйіне келіп түсті...

— Файзулла! Мен мына қожаға үш жүз қарызданып келдім. Төлеуге мұршаң бар ма?
 — Мен өзім ақша ұстамайтынымды білесің ғой. Шал-кемпірден сұрап көрейін, — деп Файзулла үйіне жүгіріп кетті.
 — Ханум! Мен сізге миллион беруге даярмын...

— Қожеке, сізде миллион жоқ! Бар болса, сіз оны өзіңізге қимас едіңіз...
Файзулла ақшаны алып келді... Украинка Қожаға ақшаны ұсынып:
— Қожеке, артық бес сомы сізге шай пұл болсын, — деп қоштасты.

XVIII

Тірлік жүріп, жұмыс істеліп жатыр...

Орман шал ауырып жатыр...

— Әй, Файзулла! Мен бір грузовой машинемен келдім. Совхоздың жемісін аямағын. Саған мың, маған мың...

— Артымыз ашылып қалса, қайтеміз, қожеке?

— Мен жауапкермін... Ауру шалға сыбағасын алып берелік. Совхоз жемісін қорғап, ол қарт не рақат көріп еді... Сорпаларың әлі майлы емес қой... Кім жемей жатқан дүние? Адалдықтан әкең герой болмақ па?...

— Алыңыз, қожеке!

XIX

Комсомольская свадьба на юге.

— Жолдастар, ендігі сөз жас келіншектің подругасы, әріптесі, Украинкаға беріледі, — деді тамада - той басқарушы.

— Мен өзім бүгін күйеуге шыққандай болып отырмын, — деп сөзін бастағанда, отырғандар қыран күлкі болды.

— Е, кенже қалып жүрмегін...

— Е, Отанын қызғанғаннан саусың ба?...

— Неге қызғанбайын?... Қызғанамын да, қуанамын да, рас! Оның несі бар? Отта болса, біз түгіл Қыз Жібек қызығатын жігіт екені өтірік пе?

Отырғандар ду қол шапалақтасты.

— Орысша айтқанда, жолдастар! Я тоже не собираюсь остаться старой девой... Менің де пешенеме жазған тағдырым бар шығар...

— Қайсымызды таңдайсың? Айтшы!

— Атам заманда қызды жігіт таңдайды деуші еді... Ол заман өзгерді. Енді қыз жігітті таңдау заманы туды... Өзім таңдап аламын...

— Ей, мынаның «таңдап аламын» дегені қызық екен...

— Я, таңдап тимеймін, таңдап аламын...

— Сонда ол таңдаулың саған күйеу болмақ па, әлде...

— Өмірлік жолдас болмақ. Менің ешкімге қатын болар жайым жоқ!

— Мәссаған, керек болса...

— Ей, сенің қасыңа ешкім жоламас мына сөзіңе қарағанда.

— Жоламағандардың өз обалдары өзіне... Ондай қорқақтарды мен алмаймын да...

Отырғандар қыран күлкі.

— Өзілдің де орны бар, жолдастар. Енді сөзімді бөлмеңдер!

— Тыныш! Тыңдаңыздар, жолдастар. Сөйлеймін деушілерге сөз кезегінде беріледі, — деді тамада.

— Отто Юльевич Шмит деген советтік ұлы ғалым болған. Ол ұлт жағынан немец болған. Жүрегі коммунист. Совет Одағының Батыры... Күн мен айдың, жердің, жарқыраған жұлдыздардың ата-тегін дәлелдеп кеткен ғалым ол кісі... Ол кісінің төрінен көрі жақын кезінде Ұлы Отан соғысы басталды. Біздің әкелеріміз, ағаларымыз өлді, мүгедектенді — оған барлықтарымыз куәміз... Немістер — ұлы, өнерлі, синатты халық... Біздің аталарымыз, ағаларымыз неміс халқымен соғысқан жоқ, олардың құзғын фашистерімен соғысты. Оны жеңді. Ол — тарихи нәрсе. Опат кесірін, салдарын біздің ел көрді. Біз неміс

халқына өкпелемейміз. Оған дәлел бүгінгі той! Той істеп отырған келіншектің таңдаулысы бізбен бірге туысып, бірге оқып, бірге өскен Отто... Оттоның қайын атасы қадірлі ақсақалымыз. Ұлы Отан соғысының мүгедектерінің бірі. Оны сіздер білесіздер. Отто мүдірмей қазақша сөйлейді. Қазақ қызымен бір ұядан ұшып, екеуі өмірлік бастарын қосып отыр... Бірін-бірі жүрек лебімен, шын ақ ниетпен таңдап қосылғандардың бақыттары асып, өркендері өсе берсін!.. — Ду қол шапалақтау. Отырғандар орындарынан тұрып, кейбіреулер «Горько! Горько!» деп айқайласты...

— Сөз бұл үйдің анасы, қария Қабакеңнің құдағи, бәрімізге қадірлі, еңбек озаты мақтанышымыз Эльгита Рихардовнаға беріледі.

— Көзімнің қарашығы... Балаларым, ұлдарым, қыздарым!.. Тіптен жүрегім лүпілдеп соғып кетті ғой... Кешіріңдер, шырақтарым...

— Қуанғандықтан болар, апатай!

— Я, қуанышымның қойныма сыймағандығынан болар. Әлде артық ішіп қойдым ба екен?

— Жоқ! Мен манадан бері байқап отырмын. Алдыңыздағы бокал әлі орталанар емес қой, Эльге апай!

— Мұны бүгін бітіремін ғой, қарағым... Алдымен су ішіп алайыншы... Қадірлі туған құдам Қабек! Қариялар! Кемпірлер! Құрбы-құрдастарым! Біз де жас емеспіз! Мен ұлымды үйлендіріп, Қабекең болса, жалғзын құтты жеріне қондырып отыр... Біз екеуіміз үшін, біз төртеуіміз үшін, бұл үлкен қаны бет, арманымыз алдымыздан құшақ жайып шығып отыр... Мен бұрын «тетя» болсам, енді ене болдым... Қабекең бұрын «дядя» болса — енді ата, папа болды... Не күлерімді білмей, не жыларымды білмей... Не сенерімді, не сенбесімді білмей саскалақтап, не айтарымды білмей алжып тұрғанымды өздеріңіз көріп тұрсыздар ғой... Өте өкініште де отырмын. Бәріңізге мәлім, марқұм : Зейнеп, Қабекеңнің жұбайы реңді, зерек, еңбекқор кісі еді... Екеуіміз құрдас едік. Қыз күнімізден әріптес едік. Сол кісінің орны опырайып қалғанына өкінемін... Бір жолы екеуіміз мақта теріп жүріп, дем алып отырғанда ол маған «Эльгит! Сенде де арман бар ма?» деп сұрап еді. «Байың жақсы жігіт, ұлың бар...». «Ей, сен өзің не деп отырсың? Сенің байың да ешкімнен кем емес. Сенің де ұлға бермес қызың бар ғой» деп едім мен. «Құдай берсе ұл да туарсың...» дегенімде, «Пешенемізге жалғыз қыз баладан басқа бітпес енді» деп ол күрсініп еді!.. «Сенімен құдағи болсам арманым жоқ!» деп едім мен. Ал, бүгін мен жесір қатынмын, Қабекең де жесір кісі... Мен арманыма жетіп отырмын. Құда! Менің қайғым мен қуанышым пара-пар кеш бүгін... Мен алып отырған кісімін, сіз беріп отырған кісісіз... Алыстың берісі бар демеуші ме еді... Мен сізге өте қарыздармын... Тойға келгендеріңізге, дуылдасып отырғандарыңызға, халайық, көп рақмет... — деп Рихардовна сөзін аяқтап, алдындағы бокалын сіміріп салды...

— Ей, Эльгит, сенің өзіңнің Қабекеңде ойың бардан саусың ба? — деп сұрады бір құрбысы.

— Несі бар! Құдай қосқан құдама жесірлік азабын көрсеткім келмейді... — дегенде отырғандар ду күлісті.

XX

— Бейсежан қарағым, бір сөз айтсам айыпқа бұйыра көрме, — деді жұма намаздан кейін мешіттен шығып бара жатып Орман шал.

— Айтыңыз, Ореке.

— Көптен бері айтуға аузым бармай жүр еді, қарағым.

— Қиналмаңыз. Айтыңыз ақсақал.

— Бірақ та көңіліне ауыр алып қалып жүрмегін, шырағым.

— Сіз не айтсаңыз да көтеріміз ғой.

— Менде жалғыз кіндік, сенде жалғыз кіндік...

— Түсінікті, ақсақал, айтайын дегеніңіз түсінікті, — деп Бейсенбай шалдың сөзін күле бөліп. — Оны балалардың өздері шешсін. Біз екеуіміз жеңгетай болмалық, ақсақал, — деп шалдың қолын алып, шұғыл бұрылып кетті.
Ұрлық ашылды. Файзулла мен Қожа шофер түрмеге түсті. Екеуі екі жыл жатып шықты.

XXII

Отто главный механизатор, оның келіншегі прицепщик, Украинка озат трактористка.

XXIII

Орман шал баласы түрмеден шығып келгеніне той істеді. «Сыпайыгершілік, қарағым» деп келіп жатыр ел. Бейсекең де тойға барайын деп киініп жатқанда:

— Папа! Қайда бармақсыз? — деді Украинка.
— Қалқам-ау, ана шал мен кемпірге, Файзулла қайтып келіпті, балаларыңды аман-есен көріп, көзайым болдыңдар ма деп айту маған көршілік парыз емес пе?
— Парызыңызды қайдам, бірақ қарыз емес!
Ұрыны түрмеден шықтың деп құттықтау сізге жараспайды!
— Қалқам-ау!..
— Сіз Отан үшін кан төккен солдатсыз, папа! Саудагермен шаруаңыз болмасын! Сізден басқа да оларды құттықтайтын жандар аз көрінбейді! Шешін, әке! Бармайсың!
— Қап! Қайтемін енді... — деп тағы да күбірлеп Бейсекең бір киер киімдерін шешті. Украинка оларды шифоньерге іліп, құлыптап тастады.

XXIV

— Әке, мені қарғаңыз! Менің не жазығым бар? Қарғаңыз мені, қарғаңыз!
— Қинама, қалқам, қинама мені. Мен сені қарғай алмаймын, өтімде у толып тұр. Қайда ол уды шашарымды білмей, қиналып тұрмын. Кет, балам қасымнан, кет дегенде кет, балам!!!
— Кеттім, әке! Мен кеттім!.. Сабырлансаңызшы, әке!
— Құдай маған ашу берген, құдай маған сабыр бермеген!
— Кет, балам, кет, балам!
— Кеттім, әке, кеттім!
— Кетпе! Не болды? Соныңды айтып кет, балам!.. Мен сезіп отырмын қылығыңды! Алдама мені, балам, алдама!
— Әке! Шынымды айтайын ба?
— Шыныңды айт, балам! Анаң айтатын шыныңды айт қалқам! Мен ұрғашы емеспін! Шыныңды айт, балам, шыныңды айт!
— Әке! Сіз мені аясаңызшы..
— Сен түгіл, құдайды да аямаймын!.. Ұрпағым — сенсің! Сен ғанасың! Шыныңды айт, балам, шыныңды айт!
— Шынымды айтпаймын, әке!
— Онда өз обалың өзіңе, балам!..
— Мейлі!..

XXV

— Әке! Мен кісі өлтіріп келдім!.. Өлтір мені өз қолыңмен!
— Тәйт! Не деген сұмдық?
— Шын, әке!
— Ұрғашы!.. Балам!.. Мен сенбеймін саған!.. Мүмкін емес!..
— Ұрғашы екенім рас, әке! Ұрғашының да намысы бар емес пе?..
Мен кісі өлтіріп, алдына келіп отырмын!..
— Әй, балам, сен өзің ауытқығаннан саусың ба?
— Саумын, әке! Кісі өлтіргенім де рас!.. Жүріңіз, сенбесеңіз көрсетейін...

— Ас тапыр Алла, көрсеткенің аз еді, тағы да көрсет... — деп, Бейсекең қызының артынан ерді...

Қап-қараңғы түн...

— Міне, менің өлтірген кісім.

— Бұның басы қайда?

— Білмеймін, әке.

— Селек кімді жұтпады, балам?... — деп еңгезердей өлімнің бассыз денесін өзенге лақтырды...

Екеуі қараңғы түнде көп сандалып жүрді...

— Балам, үйге қайталық! — деді шал.

— Қайталық үйге, әке! — деді қызы.

XXVI

Екеуі де төңбекшіп жатыр. Ұйқы жоқ!

— Балам, мені аясаң - сырыңды айт!

— Мен де сізге айтқалы жатыр едім, әке...

— Түгел айт, балам...

— Бүкпей айтқым келеді, әке.

— Үшеу едік, екеу қалдық, қарағым, бүкпей айт... Ұлы сөзде ұят жоқ деп кеткен бабаларымыз... Бүкпей айт, қарағым.

— Ұрғашы болып туғаным мен айыпты емеспін... Сіз еркексіз. Ұрғашының намысы — нәзік намыс. Оған түсінбейсіз.

— Қайдам, қалқам...

— Қайдамды қойыңыз, әке! Сіз түсінбейсіз! Бірақ та апам қайтыс болған соң, мен сізге сырымды айтуға мәжбүрмін. Мен өлтірген қожа менің арымды арамдады. Оны мен өлтірдім! Қалай өлтіргендігімді айтайын ба?

— Ботам - ау! Сені адам өлтіреді деп мен де, шешен де ойлап па едік! Ботам - ау!..

— Жынданбаңыз, әке! Менің өлтіргенім рас! Сенбесеңіз, жүріңіз. Денесін суға өз қолыңызбен тастап едіңіз, басын ұмытып кетіппіз. Сізге басын көрсетейін саудагердің...

— Солай ма еді? Жүр балам, жүр, шырағым...

XXVII

— Міне, кәпірдің басы доптай болып жатыр...

— Қожеке! Жарықтық пайғамбардың тұқымы...

— Тартыңыз тіліңізді, әке!.. Пайғамбардың тұқымы сізге әулие болғанмен, маған әулие емес!.. Мен үшін бұл бас айуанның басы... — деп домалақ басты Украинка құшағына ала жөнелді... Шал да соңынан жүгірді... Қызы жеткізер емес... Шал шолтаңдап келгенше қожаның басы печкада үйітіліп жатыр екен...

— Тақсыр! Дозақтың оты дейтін осы болады... Қойдың басын қазақ жейді... Сенің басыңды сайтан жесін... Жақсылап пісіріп, қуырып берейін... — деп Украинка пыжылдаған басты көсеумен аударып төңкеріп, от үстіне отын қосып пештің аузында отыр...

— А! Тақсыр! От қалай екен? — деп үйітілген басты тағы да бір аударды көсеумен. Сарт еткен екі дыбыс естілгендей болды...

— Иісің сасық, Қожеке, миың қайнап, көзің жарылды ғой, а?

— Ботам - ау! Жындандың ба?

— Жоқ! Мен жынданбаймын! Мен өштесіп отырмын! Адал ас пісірген ошағыма, арамның басын жағып отырмын!..

— Мен жындандым! Соғыста көрмеген нәрсемді — сен көрсеттің, — деп шал сұлқ етіп құлады. Қызы оған қараған жоқ — от үстіне отын тастап, Қожаның басын аудармалап отыра берді...

XXVIII

— Әке! Бұл ошақтан піскен тамақ ішпелік — столовыйдан сіз де, мен де тамақтаналық, — деді таңертең бір шелек күл шығарып бара жатып Украинка.

— Дұрыс, балам, — деді шал.

Арада бір жеті өтті.

XXIX

— Балам, үйден күлкі де кетті, ұйқы да кетті... — дегенде, шалдың сөзін бөліп:

— Күлкі — түлкі! Ұйқы — тұйқы!.. Намыс — қамыс емес! Мен сылқылдап күлемін. Мен — қатып ұйықтаймын. Мен енді намыстанбаймын!

— О, Алла, балам, жындандың ба?

— Сіз жынданбаңыз!..

XXX

Бассыз дене Селектен қалқып шықты. Кім жоғалды? Қожа шофер жоғалды!.. Тексеру басталды. Докторлар бұдан бір жеті бұрын өлген деп қорытынды шығарды. Басы қайда?.. Екі жеті әуреленді...

XXXI

Файзулла тұтқынға алынды. Ол алты ай түрмеде жатыр.

— Бірге ұрлық істегеніміз рас. Мен оны өлтіргенім жоқ! Түрмеден шыға салып, қайтадан түрмеге түскеніме қарт атам мен қарт анамды аяймын, — дегеннен басқа жауап қатқан жоқ Файзулла.

— Сіз Украинкаға үйленемін деп уәде беріп пе едіңіз?

— Ойымда ондай пікір бар екені рас еді, бірақ та айтуға аузым бармай жүр еді.

— Мүмкін сіз оны Қожадан қызғанып, қожаны өлтірген боларсыз?

— Қожа реңді жігіт еді. Пысық жігіт еді. Түрмеде отырғанымызда екеуіміз өте жақын болып едік бір-бірімізге.

— Қызғаныштың аты қызғаныш қой.

— Жоқ. Мен Қожадан ешкімді қызғанбас едім.

— Сіз сол күні қайда болдыңыз?

— Мен ол күні үйде болдым. Нағашымның үйінде болдым.

— Қай сағатта?

— Күн батарда барып, сонда қондым.

— Ертеңіне қайда болдыңыз?

— Ташкентке бардым.

— Кіммен бардыңыз?

— Қожаның машинесімен бардым.

— Демек қожа тірі екен ғой?

— Өлген кісі машине айдай ма?

— Қаладан қалай қайттыңыз?

— Мені үйге Қожа алып келіп тастады.

— Сол түні Қожаны сіз өлтірдіңіз!

— Жоқ! Мен өлтіргенім жоқ!

— Кім өлтірді?
— Білмеймін.

XXXII

Украинка тұтқынға алынды. «Мен еш нәрсе білмеймін» деп ол тергеушінің алдында қасарысып отырып алды.

XXXIII

Бейсенбай тұтқындалды. Ол да «Еш нәрсе білмеймін» деп тергеушінің алдында қасарысып отырып алды.

XXXIV

— Өлімге өлім жазасы бар дегенді естігенмін.
— Оныңыз рас!
— Рас болса, әкемді, Файзулланы шақырыңыз. Мен солардың алдында шынымды айтайын, — деді Украинка тергеушіге.

— Бүгін емес, ертең, бетпе-бет істелік сіз бен оларды.
— Түсінікті сіздің ойыңыз. Менсіз оларды тағы да жеке тергеп алмақсыз ғой? Барлығының кілті менде. Бекер арам тер болып отырсыз... — деп Украинка шығып кетті.

XXXV

«Мына қыз не деп кетті?» деп тергеуші ойға қалды. Файзулла мен Бейсембайды шақырған жоқ. Түні бойы ұйықтамады.

XXXVI

— Ал, жазыңыз! — деді тергеушіге Украинка, — мен бүгін шынымды айтам. Жазыңыз айтқандарымды!
— Айтыңыз.
— Айтсам, мәселе мынандай болған еді... Файзулла Қожаны өлтірген жоқ! Оны босатыңыз! Менің әкем Қожаны өлтірген жоқ! Оны да босатыңыз. Қожаны өлтірген мен! Мені атыңыз! Қазір атыңыз, тез атыңыз!
— Қарағым - ау! Мен сені қалай атам?
— Рақмет сізге, аға. Тергеушінің де аузынан осындай сөз шығады екен ғой?
— Қарағым, өзің өр мінезді бала көрінесің. Мен жазбайын, өзің айтарыңды өзің жазғын. Мен саған мешайт болмайын, — деп сасқалақтап тергеуші кабинетінен шығып кетті.

XXXVII

Іс сотқа түсті.
— Мен сот болғалы отыз жылдан асып барады. Алпысты алып ұрып, жетпістің жағасына арпалысып отырмын. Мынау менің практикама — жаңа іс... Заңның аты заң... Заңды талқылай, дұрыс талқылай білу керек деген сөзді Ленин айтып кетіп еді. Ол кісі «Адамды көре білген — Әділ сот» деп еді ғой... Әділ болу маған қиын соғып тұр... Ол адам өлтірді. Кінәсіз екеуі түрмеде жатыр... Біреуі тап-таза, біреуі соучастник... Екеуі де, үшеуі де жата берсін... Тергеудің қамы қанбаған. Оны тергеушіге тапсыруға болмайды... Қыздың есі дұрыс па екен?.. Айтқандары рас па екен?.. Әкесін қорғап, ғашығын қорғап тергеушіні алдады ма екен? Заңның аты — заң... Оны аттауға болмайды... Тағы да тексеру керек. Тағы да тексеру керек... Дәлелсіз мен соттай алмаймын... Медициналық экспертиза керек... — деді қарт сот қатты қиналып.

Психиатор доктор әйелді шақырды.

— Доктор, мен қиын жағдайдамын. Бір тапсырмамды орындауыңызды сұраймын, — деп егде тартқан татаркаға істің басынан аяғына дейін айтып берді.

— Ағай судья, сол қызды маған на поруку беріңіз.

— Қашып кетсе қайтесіз, доктор.

— Қаша қоймас, судья. Мен оны больницаға салайын да, барлық жағынан тексертейін. Үлкен мамандарға көрсетейін, ақылдасайын — солардың қорытындысын сізге айтайын.

— Дұрыс, доктор. Анау екеуін қайтеміз?

— Олар қырқына шыдап, біріне шыдамайды дейсіз бе? Жата берсін. Мен жиырма күннен бұрын сізге ақпар бере алмаймын.

XXXVIII

— А, мені түрмеден шығарып, жындыханаға салыпты ғой, — деп Украинка докторлардың алдында қарқ-қарқ күлді.

— Шешініңіз!

— Мынау көйлек! Мынау дамбал! Мынау емшек! Мынау кіндік! Мынау қол! Мынау аяқ! Аяқтың арасындағы сіздердікі сияқты!.. Апаларым - ау! — деп Украинка еңіреп жылап жіберді.

— По-моему, она ненормальная, — деді орыс доктор әйел.

— Она глубоко травмирована, Клавдия Ильинична, — деді доктор грузинка.

— Она в полной норме, — деді доктор армянка.

— Я с вами согласна, Кима Аркашаковна, — деді доктор қазақ әйел.

— Нам не следует спешить с выводами. Пусть она отдохнет у нас немножко. Проверим. Посмотрим, — деді доктор өзбек әйел.

— Нечего меня проверять! Нечего на меня смотреть. Я стою перед вами как мать меня родила!

— Успокойся, девушка... — деді сары қатын грузинка.

— Спасибо, доктор! Вся трагедия в том, что я не девушка!

— Когда-то мы тоже были девушками. Такова судьба — все девушки должны выходить замуж...

— Я не вышла замуж... Стала женщиной.

— И так бывает в жизни, дорогая...

— Я не хочу такую жизнь!

— Ты горда, моя милая. Ты слишком самолюбива. Я понимаю тебя. Ты не убивайся...

— А, если за меня убьют ни в чем неповинных?

— Не убьют... Отдохни, побудь у нас, а мы скажем свое слово.

XXXIX

«...Всякое самоубийство и убийство есть результат психического отклонения...Она была глубоко оскорблена насилием... Эта травма у нее останется на всю жизнь...
... Если бы она не убила своего оскорбителя, она сошла бы с ума...
...Возмездие жизнью оскорбителя спасла ее от сумасшествия...» деген қағазды оқып отырып, қарт сот жылап жіберді... Бірақ та соттау керек! Заңның аты — заң!

XXXX

Сот басталды.

— Айыпты Украинка Бейсембаева! Сіз адам өлтірген кінәңізді мойныңызға аласыз ба?

— Жоқ! Мен кінәлі емеспін. Файзулла мен әкем де кінәлі емес! Кінәлі кісі — өлген Қожа! Өлтіргеніме қатты өкінемін, судья!

— Өкінішіңіз — мойындау деген сөз ғой, — деді прокурор.

— Жоқ! Сіз қателесесіз! Қожа тірі болса, мүмкін өз айыбын мойнына алар ма еді...

— Оны өлтірген сізсіз ғой!

— Мен сізге орысша жауап берейін: Я не убила, а казнила преступника обесчестившего меня!.. Менің сорлағаным не несчастье, а беда! Сіз прокурор «Неге басын шаптың? Неге басын жақтың?» деп маған сұрақ қойдыңыз. Ренжіп, жиіркеніп отырдыңыз. Біздің заманда миллиондап тірідей өртелгендер аз ба?.. Мен қылмысты қожаның басын жақтым... Өлген кісіге жану мен шірудің қандай айырмасы бар?.. Менің арымды төгіп, абыройымды ластаған кісіге сізше мен «Рақмет» айтуым керек пе? Осы сұрағыма жауап беріңіз, айыптаушы - прокурор! Жауап беріңіз!..

— Сіз оның басын балтамен шапқаныңыз рас па?

— Рас!

— Сіз оның басын отқа жаққаныңыз рас па?

— Рас!

— Ендеше қылмысыңызды неге мойындамайсыз?

— Прокурор! Орысшалап жауап беруге рұқсат етіңіз...

— Рұқсатты соттан сұраңыз.

— Қазақшалап айтайын... Қожа менің арымды шапты! Мен оның басын балталадым... Қожа менің болашағымды өртеді — мен оның басын адал ас пісірген ошағымда өртедім. «Положение меняет — нравы» деген сөз бар. Соған түсінулеріңізді өтінемін, көпшілік... Дұрыс түсінулеріңізді өтінемін, судья, прокурор... Мен айыпкермін. «Сорлылық емес, Бейшаралық» деген сөз бар... орыста.

Прокурор төмен қарап отырып қалды. Судьялар сасқалақтап сыбырласты...

— Прокурор! Судья - Ата! Сіздердің де ұл балаларыңыз, қыз балаларыңыз бар! Менің көргенімді олар көрмесін деп тілеймін мен!.. Әурелеместен мені ату үкіміне шығарыңыздар!.. Заңның аты — заң!..

Судьялар сыбырласты.

— Прокурор сіз не айтасыз?

— Айтарым жоқ, судья.

— Онда... Сот мәжіліске кетті үкім шығару үшін.

XLI

— Встать! Суд идет! Елдің барлығы орындарынан тұрды.

— «... Именем Казахской Советской Социалистической республики...

... Руководствуясь статьями УПК... Разобрали дело...

... Учитывая обстоятельства медицинской экспертизы...

... Признать ее... Виновной... А ее отца соучастником...

Файзуллу Орманова —... Оправдать!.. Украинку Бейсембаеву...

... Учитывая... приговорить на три года тюремного заключения

... Условно!.. Бейсенбая Тасанбаева, как соучастника приговорить к трем годам тюрьмы со строгой изоляцией...

XLII

Екеуі босанды. Біреуі түрмеде қалды...

XLIII

Іс облыстық сотқа түсті. Оның председателі өте қиналды.

— Меніңше, жолдастар, аудандық сот Тасанбаев Бейсенге әділет істемеген... Бәріміз де әкеміз ғой?.. Біз қайтер едік?

— Бейсекеңді ақтауға болмайды! Бірақ та ол кісі түрмеде қанша отырыпты?

— Алты ай!

— Үш күннен есеп қылғанда — он сегіз ай екен, а?

— Ол бір жарым жыл деген емес пе?
— Мүгедек шалды тағы да бір жарым жыл отырғызбақсың ба?
— Қайтеміз?
— Приговорить его на полтора года тюремного заключения со строгой изоляцией! — деді облысоттың орыс мүшесі.
— Благодарю Вас, Иван Иванович! — деді председатель.

XXXXIV

— Аталарымыз бізді атастырған екен — Оған сен, Украинка, қалай қарайсың? — деді Файзулла.
— Сен өзің қалай қарайсың?
— Менің тілегім сол еді!
— Құдай бермес тілекке әуреленіп қайтесің!
— Солай ма?
— Солай! Ұрыға тиер жайым жоқ! Бір ұрыны өлтірдім. Кезек сенікі болса — күте бергін!
— Ей, бетпақ қыз!
— Бетпақ қатын дегін! Мен қатынмын!
— Кешір, сәулем!
— Кешірмеймін. Үмітінді үз менен!
— Мен қайтейін?
— Сен ойлан!
— Сен өзің ойландың ба?
— Мен ойландым. Қатын басыммен біреуге қатын болар жайым жоқ! Дүниеден жалғыз келіп, жалғыз аттануға бел байладым! Төрден келсе, ажал әкемдікі, төтеннен келсе, ажал менікі!..
— Әй! Сен жынданғаннан саумысың?
— Сен өзің қалайсың, бейшарам?.. Еркексінесің, а?.. Мені өзіңнен кем санайсың, а?.. (Менде жоқ, сенде бар екі жүз грамм колбасаң адыра қалсын... Оның маған бұйырмағанына құдайға шүкір...)

XXXXV

— Әке! Көшелік!
— Қайда, ботам!
— Сіздің нағашыңызға.
— Олар қырғызда гой.
— Қырғыз — Қазақ еліміз... — деп әндетіп айтып Украинка жинала бастады..
— Ботам-ау!

— Бота боздайды, әке... Барып есебіңізді алыңыз... Коллектива рақмет айтыңыз... Бір грузовой-такси алып келіңіз... Мен бәрін жинап қоямын.
Шешесінің тұсқа ұстар кілемін, төсер сырмағын, дастархан, аяқ-табағын қызы жинап жатыр. Ол барлығын еңіреп жылап жүріп жинап жүр..
— Апамның иісі! Апамның иісі! — деп шешесінің құндыз шубасын қапқа салды.
— Әкемнің иісі! Әкемнің иісі! — деп жасын тоқтатып, тозған шекпенді оның үстіне салды. Отырды. ғда жылады.

«Бала — жас кезінде рақат,
Өскенде — жатқан бейнет» деген сөзді естіп едім. Мен мүгедек әкеме бейнет-масыл болдым ба?! — деп мұңайып жүк басында отырғанда сырттан:
— Балам! Дайынбысың? Көлік даяр! — деген әкесінің даусынан оянды.
— Барлығы дайын, әке! — деп жүгіріп шықты.
Файзулланы көріп:

— Ө! Сен бізді шығарып салғалы келдің бе? Рақмет! Тие жүктерді. Я очень рада видеть тебя! Помоги пожалуйста... Давай вдвоем постараемся осилить всю эту тяжесть...
Машинеге жүк тиелді. Украинка сатымен жоғарылап үй шатырына шықты. Қолындағы сауыттан қамыс шатырға бензин құйды.
— Не істемексің? — деп сұрады Файзулла.

— Қарлығаштың көгершінін, өзімнің ұямды өртемекпін. Ұям да менің махаббатымдай күйсін, өртенсін, — деп, шырпымен от қойды. — Мен ұямды, махаббатымды ешкімге сатпаймын. Өртенсін! — деп сатыдан түсті де, әкесімен бірге грузовиктің үстіне отырып:
— Жан, ұям, жан! Өртен, ұямыз, өртен! — деп лапылдаған жалынға қарап:
— Өртен! Өртен! Мен енді көрмеппін! Жала жалын ұямды! Жала жалын! Шофер дядя, поехали! Ура! — деп айқайлағанда, әкесі қол шапалақтады.

Машине зымырап барады. Үй будақ-будақ шудалана аспанға түтін атып жатыр.
— Адал тамақ пісірген, адам басын өртеген ошақ! Өртен! Өртен! Мен сені көрмен! Мен сені көрмен! Өртен, ұям, өртен, ошағым! Ха-Ха-Ха!.. Менің аяғым бұл жерді баспайды. Еркек кеудемді баспайды! Ант берем! Ант берем! Өртен, ұям! Өртен!.. Қош, қарлығаш, қош, көгершіндер!

Машине белден асты. Өрт түтіні көрінбей артта қалды. Машине зымырап барады...
Отстукивая эти строки на машинке — я плачу!
Жизнь есть жизнь! Мен бұл әңгімені өмірден алдым!

*14.04.1965 ж.
Алматы*

ТЕКЕБАЙ БИДІҢ ӨКІМІ

Менің бабам — Имаш. Баба нағашым — Текебай би. Әкем — молда Момыш. Менің бала кезім. Момынкүл дейтін әкемнің інісі кенже болғандықтан еркелеп өскен. Одан кейін менің апам (бабушкам) Үбікүл дейтін қыз туыпты. Ол кісі ұзын бойлы, өте реңді әйел еді. Она была настоящей красавицей... Одан кейін менің апам (бабушкам) бала туудан қалыпты...

Келімбет дейтін бір шалдың (ол кезде жасы 89-да екен) бір баласына жаңағы апамды (бізше әпкемді) беріпті... Екі жылдан кейін күйеуі өліпті. Жесір қалыпты... Әмеңгер ретінде қайнысы алыпты. Ол кісінің аты — Қыймәділ екен. Өзі шикі сары, көсе, ынжық кісі екені ойымда... Менің әпкем — красавица-царица... Оны қалай менсінсін... Іләж қанша... Әмеңгердің аты — әмеңгер... Байының қойнына жиіркеніп жатады екен... Әйелдің жайы бәрімізге белгілі ғой... Шорбайы жыбырлап, рахаттанбапты. Оған да жан керек.

Бір күні ойнас істеп жатқанда, үстінен шығып қалыпты... Менің әкем Момынкүлді «Таубұзар» дейтін. Шынында, жынды екені рас еді. Ол кісіні мен «Көке» деуші едім... Жындылық жағынан мен әкеме тартпастан, «Көкеме» тартқам... Мен депутат емеспін. Көкем депутат болған. Ол рас...
Көкем 47 жаста өлді... Ақылын жинай алмастан өлді... Өз обалы өзінде — ол кісіні мен өлтіргенім жоқ!.. Сол кісіге байланысты бірнеше сырларды балаларына айтқым кеп отыр. Олар мынандай:

Момынкүл был спортсменом. Он был сильным из сильнейших. Мой отец был всего лишь «маленьким — бір жапырақ қара шалом» (оған ол кісінің келіні Ғайникамал осы уақытқа дейін намыстанады. Мен намыстанбаймын...)

Момынкүл ерке, тентек, шаруамен оның ешқандай ісі жоқ... Жыны ұстаса, қаңғырып кетеді... Бір жолы қаңғырып Келімбеттің үйіне барыпты.

— О! Кенже құда! Жақсы келіпсіз, — деп шал мен кемпір құшағын жайып қарсы алады... Ертеңіне бір құдасы:

— Ей! Сен бері келші, — деп шақырып, апамыздың ойнас істегендігін айтыпты...

Көкем ашуланып, құдасын ұрып жығып, тепкілепті — Келіннің қылығын маған неге айттың дегені ғой... Ашуын баса алмастан далаға жүгіріп шықса — қарындасы қораны сыпырып жүр екен, бұрымынан ұстап алып, жығып салып, аузы-мұрнын қан қылып, тепкілеп, елдің көзінше әпкемнің масқарасын шығарыпты... Өзі күшті жігіт — арашалаған кісілерді ұрып жыға беріпті... Ешкім арашалауға жарамағаннан кейін, Келімбет ақсақал таяғына сүйеніп келіп:

— Әй, кенже құда! Сақалымды сыйла! Әпкеңнің күнәсін кеш! Балам! Сақалымды сыйлағын! — деп алдына жүгінігі отырыпты.

— Сіз араласқан жерде мен жоқпын, ақсақал...

— Бәрекелде! Имаштың баласы екенің рас екен... Сен мені сыйласаң, сені, қарағым, Құдай сыйласын...

Көкем ашуланып, атына мініп ауылға қайтыпты. Әкем інісіне ұрсыпты...

Апамыз бір жігітпен қатын үстіне қашып кетіпті... Таубұзар көкем намыстанып, күлді ауылға бүлік салыпты...

— Аттарымызды ерттегін! Жынды! Мен сенің туған ағаң боламын. Оттамағын. Билікті маған бергін, қарағым...—депті менің әкем...

Біз шымырмыз. Шымырлар екіге бөлінеді: Шынғожа, Бекболат деп аталамыз... Шынқожадан дарынды Керімбай болыс шыққан. Ол кісі дүрілдетіп елді билеген, Абай Құнанбаевты әдейі іздеп барып танысқан... Келешекте бізден Бауыржан дейтін батыр шығады. Ол Ғайникамал дейтін қызыңды... алады, — деп ескерткен...

Қарияның алдына жүгініп отырып, былай депті:

— Құрметті Кереке! Намыстанып, алдыңызға келіп отырмын. Мен сіздің жиеніңіз боламын... Ана жәлеп те сіздің жиеніңіз! Мынау отырған тентек те сіздің жиеніңіз (Момынкүл)... Ақыл сұрап келдім, ақсақал...

Керімбай қатты қиналып, бір ауыз үн қатпай отырып, жерді шұқи беріпті...

— Ия, қарағым Момыш, келгеніңе рақмет!.. Бір қатынның шор байына таласу біздің Шынғожаларда болмап еді... Мен билік айта алмаймын... Менің ағам, сенің нағашың Текебай би тірі... Билікті сол кісіге бердім. Бізден атшапан айып, оны мен көтеремін...

Әкем мен көкем Текебайдың аулына барыпты... Текебай би құсалап, жарылайын деп отыр екен... Қолында қорғасын сапты қамшысы бар екен... Текебай мықты феодал. Қастасса, ұры жұмсап, бір үйір жылқысын тартып алады. Оған көнбесе, бандиттерін жұмсап, адам өлтіреді...

— Әй! Шіріктер!.. Ағайынды екеуің барып... Ана қаншықты өлтіріп, оның басын менің алдыма алып келіңдер!—деп приказ беріпті.

— Я, биеке, мен өзім өлтіремін, — депті Момынкүл.

— Сабыр, тақсыр. Сабыр! Сабыр етіңіз, Таеке! — деп менің әкем алдына жүгініпті.

— Айт, айтарыңды Момыш!.. Түрегеп тұрып айт!

— Тақсыр!.. Біз өлтірмейміз... «Әкем байым болсын деп қарғанған әйелдің екі ойнасы болады» деген сөзді мен шығарған емеспін. Сіздің бабаларыңыз шығарған...

— Ой! Иттің баласы! Сен не деп оттап отырсың! — деп Текебай би менің әкеме қамшысын ала жүгіріпті...

— Алдияр, тақсыр! Сабыр етіңіз!.. Жеңешемнің де қойнына біреу барған шығар... — дегенде Текебай би күліп жіберіп:

— Ой! Иттің баласы!.. Сөз тапқанға қолқа жоқ дегендейін, сен мені оңдыртпадың ғой... — деп қорғасын сапты қамшысын лақтырып тастап. — Өзің біл, қарағым. Өзің біл, — деп менің әкемді құптақтап сүйіп, еңіреп жылапты.

Текебай биді жеңген, Үбікүлдің жанын алып қалған бір жапырақ қара шал — Ғайникамалдың туған атасы болады...

Оның баласы батыр — Б.Момышұлы.

12.08.1968 ж.

АНА ДҮНИЕДЕН РАДИОГРАММА КЕЛІПТІ

Менің кіші апамның үлкен қыз баласы Бегімше. Бала кезінде Бегімше менің әкешемнің қолында өскен болатын.

Осы кезде ұзын бойлы, сұңғақ, атжақты, шоқтай қара көзді, байсал мінезді жеті-сегіз баданың анасы, жұбайы моп-момын келген орта бойлы, қара мұртты, тәмпіш мұрын, пысықша озат тракторшының біреуі. Олардың үй-жайы, қора-шарбақтары ешкімдікінен кем емес. Олардың ауылы біздің ауыл мен Жамбылдың қақ ортасында. Әрі-бері өткенде сол үйге түсіп, не шаймен, не қымызбен сусындап шығамыз. Ол үйге соқпай өтіп кете алмаймыз.

— Көкем кепті, жеңешем кепті, атам кепті, ақсақал кепті, Мақпал кепті, — деп күтпеген жерден біз қорасына кіріп келгенімізде, барлығы шуласып қарсы алып, қуанысып, сасқалақтап қалады. Мен жиенім Бегімшені де, оның балалары — жиендерімді де жақсы көремін. Мақпал болса, қонақтық правосын пайдаланып, жиеншелерді бір шыбықпен алдына салып айдайды. Олар барын бізден аямайды, біз де құры қол болмаймыз. Москвадан қайтып келе жатып, ауылға түсіп бала-шағаны алып машинамен Жамбылға тарттық.

— Бегімшенің үйінен шай ішелік, тамағым кеуіп келеді, — деді жұбайым. Мен оған келістім.

Машинамен қораларына кіргенімізде улап-шулап, мәз-мәйрам болған бір топ адам өздерінің қоқым-соқымдарымен алдымыздан шықты. Жамбылда тұратын олардың әжесі — менің кіші апам Әлиман да опыр-топыр қарсы алушылардың ішінде қалбалақтап жүр. Ауылға келгенмен, үлкен Үбианның сағы сынық, түрі солғын болатын.

— Халіңіз қалай, әпке? — дегенімде.

— Жасыратын не бар, шырағым. Көріп тұрсың ғой, құдай кәріліктің қорлығын басыма сала бастағанын, — деп қамығып жауап берді.

— Е, қашанғы жас болмақсыз, асарыңызды асап, жасарыңызды жасап, немерелі - шөберелі болдыңыз, өзіңізде ынсап жоқ екен, қашанғы құдайға масыл болмақ едіңіз? — дегенімде, жалпы күлкіге апам да күліп жіберді.

— Немене, менен құтыла алмай жүрсің бе? — деп зекірді маған.

— Апа, оның несін көңіліңізге аласыз, — деп жұбайым кемпірді құшақтады.

— Несін көңіліме алайын, шырағым, құдай сендердің алдарыңда алсын мені, бірақ кәріліктің қорлығын көрсетпей алсын, — деп апам тағы да қамықты.
— Ей, Мәскеуден маған не алып келдің? — деп қызғаншақ тана сұрады сексендегі шешем.
— Өзіңе шай, қант, балаңа костюм, келіңізге тон алып келдік қой...
— Маған неге тон алып келмедің?
— Өзіңнен әбден ынсап кетіпті ғой, саған тонның керегі не?
— Өзім кием, өзім өлген соң, мені жуған кісі киеді, неге маған тон алып келмедің, бұлардың көрері құдай бұйыртса алда.
— Өлуін сен өлсең, көмуін біз көмейік, кімге не беретінімізді уақытында көре жатармыз.
— Қайдам, өзің біл, — деп, шешем төмен қарап отырып қалды.

— Апа - апатай, балаңыздың сырын білесіз ғой, — деп жұбайым әжесінің қасына барып бірдемелерді сыбырлап кемпірге түсіндіріп жатыр.
Сол екі «өлесі» кемпірлердің әсері ме, Бегімшенің үйінде шай үстінде отырғанда кіші апам маған өте жас реңді көрінді, үстінде бостоннан жақсы тігілген костюм, басында ақ жібек орамал, аяғында жылтырауық кебіс, мәсі.
— Өзің өте әдеміленіп кетіпсің ғой, әпке, — дедім мен.
— Құдайға шүкір.

— Өзіңе ешкім сөз салып жүрген жоқ па?
— Қойшы қайдағы пәленді... астапыралла, бұған не дерсің, — деп апам қысылды.
Отырғандар ду күлісіп, апамды қара терге түсірді.
— Екеуіміз бір әке, бір шешеден ғой, егер де шынымен тұрмысқа шыққың келсе, бізге де біраз дайындық керек қой, мысалы азын-аулақ жасау - масау істеуіміз керек.
— Немене осы, қойшы қай - қайдағы пәленді, бала-шағаның алдында.
— Мына түріңе қарағанда, сен өзің біреуге қырындап жүрген кемпірден сау емессің, шығар ішіндегі күшігіңді, — деп әдейі ақырдым апам. Ду күлді.
— Ей, бай болғыр, сен осы мені келемеждеуіңді қашан қоясың? Сен де бір ата баласының қариясы болдың ғой, келін - ау, бұған не дерсің?

— Тек әзіл ғой, апа. Әкем Момыштың ең жақсы көретін баласы сен едің, ә?
— Рас, әкем жарықтық мені бәріңнен де жақсы көретіні рас болатын, — деп кемпір мақтанып бірнеше әңгімелер айтты. Сонсоң бұлар маған өш, — деп аяқтады сөзін.
— Олай болса, әкеңнен радиограмма келіпті, — дедім мен.
— Қойшы, — деп шошынды апам, — онысы не дегені?

— Шын. Сенбесең оқып берейін, — деп, қалтамнан бір телеграмманы шығарып өзіне көрсеттім. Басқаларына естіртіп оқи бастадым: «Айхан мен Үбианның ауру екенін есіттім. Бауыржан әлі де болса жас, ол байғұс соғыста нені көрмеді тек Үбиан мен Айхан әзірше тұра тұрсын асықпасын тек Бауыржанның кезегі бәрінен кейін, ал ең жақсы көретін балам Әлиманды өте сағынып жүрмін тек» Міне, әкеңнің телеграммасы,» — дегенімде, отырғандар ду күлісіп жіберді. Кемпір болса, төмен қарап көзінің жасын бір сығып алды. Жалтақтап жан-жағына қарап еңіреп жіберді.

— Апа, сенбеніз, ойпырым-ай, осындай да дөрекі әзіл болады екен. Сенің үлкен кісімен мұның не, ей! — деп жұбайым маған ала көзімен бір қарады.

— Әзір барғың келмесе, жүз жасап алжып барып өлгін, апа.
— Е, өлім сұрап келеді ғой дейсің бе, шырағым, — деп апам көз жасын тыйып, — қап жаңағы телеграммаға сеніп жылап отырған менде де ақыл жоқ екен, жан тәтті деген рас екен-ау, — деп қарқ-қарқ күлді.

«БАЙҒҰС ПОЛКОВНИК»

Мен өз қолыма ақша ұстамайтын жанның бірімін. Тапқан-таянғанымды әкелген бойда жұбайымның алдына тастай салам.

— Сабыр етші, мына ақшаларды есептеп, қалай жаратуды ақылдасып алайықшы...

— Балалар — сенікі, бай — сенікі, үй — сенікі... басымды қатырма, маған десең, өртеп жібер!

Әйел — үй қожасы, одан басқа ешкім біздің семьяда ақша ұстамайды.

— Мама — у нас самый главный человек, — дейді кенже қызым.

— Дұрыс айтасың, балам, — деп мен оны қостап қоямын.

Москваны көрсін деп биыл жазда балаларды алып бардық. Кремль, МГУ, Третьяков галереясында болып, астананың тағы басқа да мақтаулы орындарын аралап, балалар бір жасап қалды.

Мақпал — сәби, Шапулька болса бойжеткен қыз бала.

Бір күні кешке Кремльдің Съездер Сарайына театрға билет алып келдім.

— Кішкентаймен екеуің үйде қаласыңдар, біз Шапулька екеуіміз барамыз, — деді жұбайым маған.

— Мен неге бармаймын? — деп шатақ шығарды Мақпал.

— Жаным - ау, ол жерге сәбилер мен шалдарды жібермейді екен, мен шалмын, сен әлі баласың, екеуіміз үйде қалатын болдық.

Мақпал басқа түскен шарасыздыққа көнгендей боп, бұрышқа барып мұңайып отырған-ды. Мен аяп кетіп қасына барып, басынан сипаған соң, кішкентай қызым:

— Байғұс полковник, — деп мені аяғандай болмасы бар емес пе. — Бар ақша мамамда. Ол бізге ақша да бермейді, Кремльге де жібермейді.

Мен рақаттана қарқылдап күліп, кішкентай қызымды көтеріп ап, бетінен сүйдім. Ол мені аймалап:

— Байғұс полковник!.. — деп күрсінді.

ХАТ

Батыста көп шабуылдың бірі.

Аспанды қапылыста қара бұлт қаптап, солтүстіктің сайтаны ұстап, ызғарлы жел долдана соққанда, өңімнен өтіп барады.

Жел кейде айдаһардай ысқырып, ұйтқыта итеріп өте шығады. Кейде аңдай ұлып ышқынып, ішін тартып, үрейлендіре перідей соғып, астымыздағы жануарды тәлтіректетіп, иығынан екпіндей жұлып, бізді ер үстінен ауытқыта жаздайды. Кейде саябырсып, баяулап, сыбырлай жаяу аяндап, жер бауырлап, орман жапырақтарын сылдырлата желіп, бізді мазақтағандай сылқ-сылқ күліп майда желіске салып, мәймөңкелей жөнеледі.

— Уа, табиғат. Сен де бүгін сағат сайын құбыла құтырып қажыттың - ау, — деді қасымдағы жолдасым қатарласа беріп, — жолдас гвардия полковнигі, алдағы сарайды паналап, біраз тыныс алып, темекі тартсақ қайтеді, — деді.

— Жарайды, — болды менің жауабым.

Жау оғынан шоқының басындағы орды пана етіп, жерден мойынды қылқыта ғана бас көтеріп, дұшпан бағытын дүрбімен біраз шолып өтіп, жерге отыра беріп, картаны болжау үшін планшеткамды — шанашымды аша бергенімде, күтпеген жерде көк конверт жерге түсті...

Қалай аман-сау жүріп жатырсың ба? Сенен хат алмағалы көп уақыт болды. Қайда жүргеніңді кім білсін. Тек ұзын құлақтан амандық хабарыңды есіткенде ғана көңілім жай тапқандай болмаса, сенен ешқандай анық - қанық хабарым жоқ.

Ағайдың әдрісіне бірнеше рет хат жазып едім, алған алмағаныңды білмеймін. Бірге болсаңдар ол кісі тапсыратын адам еді ғой. Неге хат жазбайтынына түсінбеймін. Сенімен уәдеміз басқа еді ғой, мен соны күтумен жазды өткіздім... Қалайша бұлай болғанына, тіпті, көзім де, ойым да жетпейді...

Мүмкін бұдан бұрын қателескен де шығармын, олар сен сияқты кісілер емес еді ғой. Тап осы жолы қателесе қойған жоқ шығармын деп ойлаушы едім...

Әр кезеңнің әртүрлі кезі бар екенін білемін. Әйткенмен сенің жүрегіңнің бір бұрышында жүргеніме ешқандай күмәнім жоқ — сенемін. Өлімнен ұят күшті, жаным арымның садағасы дегендерді қатты түсінемін — қазақтың баласымын. Әйелмін — менің апам Мамыр ғой. Бұларды мен сені түсінеді деп жазып отырмын, басқа бірдеңемен я сені қызғанғандықтан айтып отырғаным жоқ. Әйелдердің бәрібір болады екен ғой деп ойлама. Сендердей адамдарды аттарыңды есіткен жандардың бәрі сүюі мүмкін (өзінді я атағыңды). Сенің бірақ жүрегің бар, өзіңе айтып едім ғой еш уақытта қызғанбаймын деп — айтқаным айтқан. Менің қазым өзіңсің — сені сүйген жүрек қандай жаза тартса да бәріне риза... Сүйгеніңнен тарт деген қарғыс та есіткен шығармын. Бұл кінә емес, әншейін наз — сағынғаннан айтамын. Саған айтпағанда, кімге айтайын, кім түсінер... Жақында күтпеген жерде бір ескі кітапқа көзім түсіп, мынадай бір ғажайып сөздер оқыдым — бақытты махаббатқа былай деп ұйғарыс беріпті... Союз одинаково мыслящих... ой-пікір, ниет, мінез-құлық бір-біріне орынды жерде ақылғой, бірінің ойына бірі ой қосатын жұбайлар шынында бақытты болуы рас шығар, олар тел қозыдай табиғаттың егізі емес пе, адам баласының шын махаббаты, адамгершілігі үйдің, елдің көркі емес пе? Сенің дос ақыныңның бір кезде «Ойыңа ой қосады ақылдассаң» деген сөзін мен әлі ұмытпаймын... Сондайлар біздің елден мыңнан екеуі табылар ма екен — әйтеуір мен айналадан көре алмадым.

Тек анда-санда Іскендірлермен сөйлескенде ғана көңіл көтеріліп қалады. Білесің ғой, шынында екеуін көрсем мейірімденіп қуанам. Олардан саған сәлем, әсіресе, жеңгейден. Биыл жүрегім ауыратын болып жүр — ыстықтан ба, әлде жер биіктігінен бе — меніңше, бас себеп сен бе деп ойлаймын, емін өзің тап. Саған арнап көп хаттар жазып едім, бірақ та оларды жібергенім жоқ, жолыққанда оқырсың.

«Мен сенің ашуыңнан қорқамын» деуші едің, қорықпайтын болғансың ба, қалай. Осы хатыңнан басқа хат алғаным жоқ», — деп аяқтап, «сүйдім» депті. Артынан қол қойыпты Майда жазумен мына өлеңдерді жазыпты:

Жас едім жазығым не сүйген жүрек,
Көп күндер күте - күте жүрген тілеп.
Қара түн, қалын орман куә еді ғой,
Кіршіксіз қосылғанда ыстық тілек.

Құр сүлде, жан шыққан жоқ, дене мұздай,
Көз жұмсам көрінеді шың терең құздай.
Аталса сенің атың, сәуле жаным,
Дәрмен жоқ отыруға өңді бұзбай, — депті.

Үш жолға «зет» белгісін қалың, батыра сызғаннан кейін майда жазумен:

Өмірімнің бар қызығын,
Бәрін саған арнадым.
Еш адам жоқ түсінер бір,
Жалғыз өзім зарладым.
Талай түндер кірпік қақпай жасаған,
Жазығым не?
Неге қатты қарғадың, —

деп жолды бітіріп:

Өзің кешір, бірақ сені сүйіп ем,
Өзің куә саған басты иіп ем.
Оқты көзің өн бойымды өрлеген,
Өзің сөндірі өз отыңа күйіп ем...

Менің биыл жаз бойындағы үйде жатып, шығарған өнерім ғой — келмеген жерін түзерсің, бірақ та еш адамға көрсетуші болма... деп хатын аяқтапты.

Жолдасымның бетіне тесіле қарап:

— Мына хатқа жол болсын, менің қағаздарымның арасына қайдан түсіп жүр? — деп хатты ұсынғанымда, түрі құбылып:

— Мана сіздің қағаздарыңызды жинағанымда, асығыста жаңылыс араластырып алған болармын, — деп төмен қарады.

— Мен де абайсызда оқып қойыппын. Айыпқа бұйырмассың, ерім — әйткенмен, жаман адам жазған хатқа ұқсамайды...

КУРЛЯНДИЯДА

(Офицердің архив жазбаларынан үзінділер)

Курляндия — елдің аты емес, жердің аты. Ол — Балтық теңізінің шығыс іргесі. Балтықтық елдердің атақоныс Отаны. Балтық теңізі — күллі Европаға ортақ теңіз, қарым-қатынас жүзбелі арнасы. Ол беталысқа қалың орыс қанат жая алмастан отыра алмаған. Балтиканың жағасына шығармау үшін атам заманнан бері Финляндия, Эстония, Латвия, Литва, Пруссия секілді батыс еуропа елдері мемлекеттері табан тіресе арпалысуда болған. Қысқасы, Курляндия екі жаққа да стратегиялық маңызы зор өлке болған...

Шведтердің ұлы королі Карл мен орыстың патшасы Бірінші Петрдің көп күш салған кескілескен қырғын шайқастары да сол Курляндия өлкесі үшін болғандығы да тарихта тұжырымды, баршаға белгілі... Петр Карлды жеңген, бірақ та одан өзі де бірнеше рет жеңілген... Бір шайқаста Петрдің өзінің үстіндегі кебенегі де Карлдың оқтарынан шұрық тесік болған.

Бір жеңілісінде шегініп бара жатқандарды көріп тұрған Петр жауының ерлігін бағалап:

— Карл! Карл! Ты славен! — дегені аңызға айналып кетіп, біздің құлағымызға дейін жетті. Демек, Петр Балтық жағасына көп жылғы күрес, белуардан қан кешу арқасында жетіп, Петроград қаласын фин жайылмасының тапа тұмсығына орнатып, теңіз жағасындағы өлкелерді өзіне бағындырды.

— Ұлы мәртебелі алдыяр тақсыр! Сіз Европаға қарайтын терезе аштыңыз! — депті сонда Француз елшісі. Оның айтқан сөзі де аңызға айналып, біздің құлағымызға жетті.

Елші бүкіл әлемнің ойын білдірген тұжырымды сөз айтқан. Ал, ашылған терезеден жел соғады, ол қапырықты жояды. Үйдің іші салқиндайды. Ол — Европаның басқыншыларына ұнамайды. Олар Россия үшін Европаның дарбазасын жапқысы келеді.

Ұлы Октябрь революциясы басталғанда, бұрыннан қауіптенгендер Антанта күштерін төгіп жіберіп, Курляндияның буржуазия өлке ретінде сақталуына көмектеседі.

Ұлы Отан соғысының алдында Курляндия өлкесіндегі республикалар — Эстония, Латвия, Литва халықтарының қалаулары бойынша Совет Одағының құрамына қосылған еді.

Отан соғысының алғашқы күнінен бастап Гитлер өз күштерінің сол қанатын Курляндия арқылы Ленинградқа төкті. Ленинградқа аяусыз блокада құрды.

— Егер де Курляндия біздің уысымызда мықты тұратын болса — ол Россия үшін Европаға жол жабық деген мәселе... Курляндия — Россияның Балтық теңізінің жағасындағы форпосты саналатын Ленинград алып, содан соң оңды - солға қанат жайып, біздің күштерге Россияның европалық бөлімдерінің солтүстік өлкелерімен орталықтарын жаулап алуға мүмкіндік туғызатын плаңдарым деп есептеу керек... — деп Гитлер өзінің стратегиялық жоспарын айқындады ...

Кейіннен Совет қарулы күштері өзінің ұлы қарсы шабуылдарын бастап, неміс армиясын барлық фронттарда батысқа қарай тықсыра бастады.

— Қайткенде де Курляндияны қолдан шығармау керек. Орыстар балтық жағалауына шыкса — сол іргеміз қирағанмен тең... Онда Финляндия, Швеция, Норвегия, Польша, Дания, т.б. біздің құрамнан шығады да, Шығыс Пруссияға негізгі ауыртпалық түспек... Одан кейін зор қатерлі қауіп бүкіл империяға төне бастайды, — депті Гитлер ойбайлап тұрып. Ол рас. Гитлердің сол бұйрығы бойынша Курляндияда алғашқы кезде бір миллион әскер тұрақталып, соғыс аяқтар кезде онда жарты миллиондай әскер болды.

Курляндияның беткейлері аз, өзендері, шалшықтары көп, ормандары қалың... Онда аяқты шідерлеген аттай кібіртіктеп қана басасың. Жүгіре алмайсың, тартпа шалшық аяқ басқан сайын сүріндіреді... Біз тарапынан Курляндияда үш майдан болды: Ленинград майданы, бірінші және екінші Балтық жағалауы майдандары. Үшеуі де үстін-үстін шабуыл жасаумен болды. Бірақ та құлаштарын алысқа сілтеп, қадамдарын ұзарта алмады... Тек табаны тірескен жау шебін кеміріп мүжумен болды. Кейбір ілгері басылған екпіндер тойтарысқа ұшырап, әйтпесе, жеткен жерінде доғарылып, көпке дейін дағдара тоқтаумен болды.

Нарком бір приказында: «...Курляндская группировка немцев нашими войсками доколачивается...» деп жазды. «Кто, кого доколачивает?» деген сұрақ солдаттар арасында күлкіге айналып кетті.

Әсіресе, қиын жағдайлар кейінгі жылдары болды. Біздің Белорустық, Украиндық майдандардағы қарулы күштер өз бағыттарында, өз тараптарында батысқа қарай жауды күйрете тықсырып барады. Соларды кідірту үшін неміс командованиясы қауіпті аздау тараптардан оперативтік, стратегиялық маневрлер ретінде мол қарулы күштерді ауыстырып, біздің майдандардың алдына қарсы орналастыра бастады. Курляндияда күштер ауыстырып отырды.

«Алдыңдағы жауды неге басқа тарапқа жіберуге мүмкіндік бердің?» деген сөгістерді біздің Курляндиядағы майдандар жиі алумен болды. Жауды жағасынан ұстап жібермеу шаралары ретінде әр тарап дұшпан шебіне шабуылдар көбейте бастады. Дайындыққа уақыт тар, күштер аз болғандықтан, аса ілгері баса алмаса да, жаудың мол күштерін Курляндиядан басқа тарапқа босатпауға олар көп себеп болды.

Жалпы жағдай осылай еді.

Енді төменде бірнеше эпизодтарға тоқталайық.

II

Дұшпан күштерін басқа майданға ауыстыртпау операциясына мен басқарған дивизия да қатысты. Бұл жолы дивизия қарамағына қосымша күш ретінде артиллерия, минометтер, танктер бригадалары берілді...

Мен бакылау пунктiнiң блиндажында, қолымдағы сағатыма карап отырмын.

— Бес минуттен кейiн басталсын! — деген командашының қарлыққан даусы телефонная естiлдi. Далаға шықсам, таң бозарып келедi екен. Таңғы сарынның тұншыға, булыға гүрсiлдеген үнi дүбiрлей дабыл қағып күркiредi. Найзағай атқандай алда жарқ-жүрқ, тарс-түрс етiп жарылған снарядтар мен миналар жердi қопара көтерiп, будақтата қою кара түтiн шудаларын құйындата аспанға көтердi. Үдеу үстiне үдеу, атыстардан аспан күңiренiп, жер солқылдап тұрғандай ...

— Тағы да отыз минут осылай ұсталсын, — деп бұйырдым да, блиндажға ендiм. Сағатыма карап: — Бес минуттен кейiн танктер тұрған орындарынан қозғала бастасын, — дедiм.

Танктер гусеницалармен кесек атқылап, жер бетiне жыланбауыр iздерiн тастап барады... Жарақтарын серт ұстап танктер соңынан жаяулар ере бастағанда, артиллерия құлашын алысқа сiлтеп, атқылауын бастады. Атака басталды. У-шу, ың-жың. Дұшпанның алдыңғы шептегiлерi есiн жинап алғанша мұрша келтiрмей, басып өтiп кетiп бара жатқанын көрiп, политотделдың бастығы Коньковский:

— Славьте, значить атака не захлебнулась, — дедi.

Бiздiң дивизия екiншi эшелонда бiр жарым ай болды.

Қор жинап жаттық. Менi армия штабына шақырды. Командашының түрi солғындау, бiр жақтан шаршап келiп отырғандығы ап-анық.

— Дивизияңыз қалай тынықты?

— Жақсы демалды.

— Соғыс кезiнде кез келген дивизия бiр жарым ай демала бермейдi, — деп командашы езуiн жиды. — Демалыста жүрiп соғысты аяқтау да әр дивизияның маңдайына жазыла бермеген.

— Бiз қор жинап, тынығып ұрысқа қайтадан кiру үшiн демалдық қой, командашы жолдас, — дедiм мен.

— Өзiңiз бiлетiндей, кеше, 2 май күнi жау ордасы — Берлин құлады. Ал Курляндиядағы немiстер әлi қол көтерген жоқ. Маршал Говоров ультиматум тапсырды. Қол көтерген жауға жансауға: бүтiн киiм, тоқ тамақ, баспаналар қамтамасыз етiледi... Әдептi қарым-қатынас... Бейбiтшiлiк шартынан соң елiне қайтуға рұқсат берiледi т.б. шарттар қойылып, уәделер берiлiп жатыр... Егер де ультиматумды қабылдасам, онда күш жұмсап, тiзе бүктiруге мәжбүр болмақпыз. Бiз шабуыл жасаймыз, олар қарсыласады. Ойран қанды ұрыс басталады. Қарсыласқан жауды жояр болар. Бұл — соғыстың қатал заңы... Соғыстың аяқталғаны шешiлген мәселе болса да, кейбiр жерде фашистер құрамалары қарсыласуда деген хабарлар да бар. Егер де бұлар сөйтетiн болса, күш жұмсауға тура келедi... Сiздiң дивизия тыныққан, толыққан дивизия. Қысқасы, сiзге бұйрық мынандай: (мен орнымнан тұрдым).

— Дивизия мына НТП ауданына шоғырлансын. Алғашқы сигнал бойынша жау қамалын ХЦЩ бағынына қарай бұзуға дайын болсын. Қосымша күштер сіздің қарамағыңызға бару үшін орындарынан қозғалды...

— Түсінікті, командашы жолдас.

Командашы менімен бірге далаға шықты. Біздің самолеттер тырнадай тізбектеле сап құрып батысқа ұшып барады. Оларға қарап тұрып:

— Кешелі бермен теңізде кемелердің жүрістері көбейіпті. Болжауымызша, бағалы нәрселермен жоғары дәрежелі офицерлерді арман қарата тасып жүрулері керек.

Мына самолеттер теңіз жүзіндегілерін бомбылап сөндіруге ұшып барады, — деді командашы.

— Демек, төрі үркіп көше бастапты ғой.

— Ия, солай. Бұл жағадағы порттар — өте маңызды ірі порттар. Онда көп бағалы мүліктер бар. Соларды біздің қолға түспесін деп істеп жатқан әрекеттері болуы керек.

Мен дивизияға келіп, бұйрық бердім. Тарап - тарапқа жетекші ретінде тағайындалғандар тарап кетті.

— Күшіңіз мол екен. Сапарыңыз сәтті болсын. Ақылыңызды күшке билетпеңіз, комдив жолдас, — деді ақсақал Коньков.

— Қол көтерсе, жауға серт, қол көтермесе, маған серт.

— Оныңыз дұрыс қой. Бірақ та соңғы күні, соңғы сағатта өлім, шығын аз болғаны абзал, комдив.

Жадыраған көктем күні. Құлпырған гүлдер. Мен машинамен алдыңғы шепке келе жатырмын. Көктем, гүл, соғыс... Төрт жыл бойы көрген өлім аз ба?

*Көктем күні жарқырайды,
Сәулесімен жарқыратып дүниені.
Барлық жәндік ұйқысынан оянып,
Тіріледі, аяқ-қолын созады,
Қанатымен желді қағып ұшады.
Былтыр қалған ұрықтар,
Нәр алады, көгереді,
Жапырақтанып құлпырады,
Гүлін жерге шашады.*

Ал, мейірімсіз адам бірін-бірі өлтіреді, көкті де, шөпті де, гүлді де аяғына таптайды деген ойлар үстінде мен машинамен алдыңғы шепке келе жатырмын.

Алдыңғы шеп. Екі жақ бірін-бірі арбап аңдуда, бірін-бірі нысанаға алуда... Бұрынғы соғыс жылдары бұндай қылықтар кәдімгі әдетке айналған заңды қылық еді, ал бүгін болса, барлықтары күндізгі сағат үшті күтіп жатыр. Сағат үште атыс екі жақтан да тоқталады екен деген хабар оларға мәлім. Келісім бойынша үшке дейін атысу заңды, үштен кейін заңсыз деп табылады. «Соған жетсем» деген арман әркімнің ойында. Бірақ та... Комдив приказал! — деген сөзбен оқтар атылады, зеңбіректер снаряд құсады, танктер соңына жыланбауыр ізін тастай, жолындағының барлығын жаншып алға жөнеледі; самолеттер түнере шоңқыйып төбеден ажал құмалақтайды, жер қанға боялады, аяқ асты өлім болады... Мен комдивпін, қарсыласқан жауым да комдив. Екеуіміз ғана неге жекпе-жекке шықпаймыз?

Ол біздің заманда заңға жатпайды. Екеуіміздің қарамағымызда он мыңдаған жауынгер бар. «Жеңгеннің желкесінен алмайын — келіселік!» деп ұсыныс беріп отырмыз біз.

«Қабылдасаң, қалқан болуға жараймын, қабылдамасаң, талқандаймын!» — деп отыр біздің қолбасшымыз. «Бұйрықты кім берсе, жауапты да сол береді. Мен кішкене командирмін». «Бұйрық бұзған қаспен тең». Мен екі бұйрықтың біреуін орындауым керек...

— Гвардия полковнигі жолдас, дивизия бұйрығыңыз бойынша орналасты. Жауға қару сілтеуге әзір, — деп орынбасарым алдымнан шықты.

— Менің орным қайда?

— Сіздің орныңызды жөнді дайындай алмадық. Алғы шептен өте жақын жерде, көп болса жүз елу метрден аспас, жер жағдайына қарай қолдан келгені сол болды...

Бір төмпештің үстіне қазылған үш-төрт адамдық орды көріп:

— Геннадий Фадеевич, есіңіз дұрыс па? Комдив әскердегі үлкен тұлға емес пе? Мұныңыз не? — деп комиссар қатты ренжіс білдірді.

— Оқасы жоқ, Иван Михайлович! Мен қоян-қолтық айқастың командирімін. Басқа жерге көшіп-қонуға уақыт жоқ.

— Әйтсе де шектен аспау керек қой. Әркімнің өз орны, өзінің алғы шебі бар емес пе? — деп комиссар тағы да шамданды. — Комдив, қолбасшы. Оның орны кемпірдің шорбайындай кең алақан қусырма екен! — деп Коньков құсасын жеңе алмай бұрылып кетіп қалды.

— Сіз де барыңыз, — дедім мен көзін жыпылықтатып сасқалақтап тұрған Шляпинге.

— Мен қасыңызда болсам деп едім.

— Гв. Полковник! Батыр! Сіз менің әлі бұйрықтарымның көбін орындаған жоқсыз! Бар дегенде барыңыз!

— Құп! Комдив жолдас, — деп Шляпин бұрылып жорта жөнелді. Шляпиннің шалағойлығына ақсақал комиссардың ызаланғаны орынды. Біреуі — батыр, біреуі — карт большевик. Мен олардың бастық командирімін.

Мен жатқан алдыңғы шепте басқа дивизияның бір батальоны сирек тосқауыл ретінде жатыр. Дұшпан қол көтермесе, біздің дивизия соның үстінен аттап өтіп шабуыл жасамақ. Демек, дивизия артта топтанып ыршуға дайындалып тұр. Екінші қабатта дивизия, бірінші қабаттағылардың қатарында комдив терең қазылмаған окопта отыр. Коньковтың құсалануы өте жөн. Шляпин болса, ұяла жорта жөнелді.

«Әскер адамы өз есептерін ең қауіпті жағдайға құруға үйренген ғой», — деп еді командашы. Жау қол көтерместен сенуге болмайды. Барлығымыз өз орындарымыздамыз. Қауіптеніп, тұншығып, күтіп отырмыз. Таудан табанына қарасаң — жап-жақын, басына қарасаң — өте алыс дегендейін жеңіс жап - жақында, сезесің, күткенде бір сезесің. Қашу мен күту адамды бірдей шаршатады. Сағатқа қарай беруден тозатын болса, сол күні сағат бір мен үштің арасында менің сағатымнан еш нәрсе қалмаған болар еді...

Екі жауынгермен жамбас тіресіп бір шұңқырда жатқанымә ішімнен біресе күлемін, біресе қапаланамын.

Біз жатқан төмпештің бауырына қарай бір ротадай жауынгерлер бұға жүгіріп, құлай еңбектей келеді.

— Ложкин! — дедім адъютантыма. — Мыналар кім болды екен? Біліңіз. Басқаларды тоқтатып, командирін бұнда ертіп келіңіз, — деп жұмсадым.

Капитан келіп, қатар жатып:

— Мне приказано вести разведку с боем, — деді.

— Что, вам не терпится умереть?

— Мне приказано.

—Кто вам приказал?
—Наш командир полка.
—Я командир девятой гвардейской дивизии. Наступление на участке вашего полка поручено мне. Я здесь хозяин...
—Мне приказано достать языка во чтобы то ни стало — деп жыламсырап капитан сөзімді бөлді.

—На какой черт вашему командиру полка нужен язык?
—Ол кісінің өзінен сұраңыз. Мүмкін, ол кісіге де жоғарыдан бұйырған болар. Мені кідіртпеңіз, полковник жолдас.
—Ложкин, сбегайте командиру полка и передайте ему, что я роту здесь задержал. Если он будет брыкаться как этот капитан, то скажите ему, что по приказанию командующего он находится в моем оперативном подчинении. В данных разведки с боем я не нуждаюсь.
—Стороны договорились в три часа прекратить огонь, а вы лезете! Нечего разведовать и терять людей, — деп зекірдім капитанға Ложкин кеткен соң.
—Так-то конечно так, но раз приказано — дело наше солдатское... Но самовольничать над чужими...

—Капитан! Потрудитесь молчать! За свои распоряжения я отвечаю! — деп айкайладым.
—Есть! Құп! Үн қатпадым, полковник жолдас.
Біздің жақтан дүркін-дүркін атыс басталды. Көктен самолеттер өтіп барады.
«Бұнысы несі екен? Әлде жау ультиматумды қабылдамады ма екен?... Олай болса, белгіленген сигналдар қайда? Олар неге берілмейді?...» деп танданып:
—Радио сол керекті толқында ма? — деп сұрадым.
—Сол толқында, полковник жолдас, — деп жауап беріп, байланысшы құлағын жапсыра тыңдады. — «Сигнал уактылы барлық арнамен бірден беріледі» деп орталық станция қайталап тұр, полковник жолдас, - деп таңдана қарады.
— Біздің ротаның қимылын қамтамасыз еткелі істелген әрекет болар, — деді капитан.
—Әлде, Ложкин полк командиріне жетпеді ме екен?
—Қайдам... Мына опай - топайды пайдаланып, алға ырши ұмтылуға рұқсат етіңіз, полковник жолдас.

—Капитан жолдас! Сіздің өз жеке басыңызға ұмтылмаған түгіл ұшсаңыз да рұқсат! Рота орнынан қозғалмайды. Не забываете: вы находитесь на поле боя при мне. Я обличен правами высшего командира. Я обязан пресекать всякое ослушание младших.
—Ұқтым, полковник жолдас.
—Пошлите бегом одного из ваших командиров взводов к командиру полка. Пусть он скажет: комдив приказал немедленно прекратить огонь.
Капитан шегіне жүгіре жөнелді.
Біздің жақтан атыс саябырси бастағанда, жау жағынан дүркіндете атқылау басталды. Жауабы қарқынды. Артиллерия дабылы сарынды. Байланысшы маған алакөзімен бір қарады.
—Немістерге атуыңды тоқтат деп бұйыра алмаймын, бауырым. Жаңағыдан кейін олар қалай қарап жатсын?
—Шляпинді шақырғын.
—«Сұңқар!», «Сұңқар!» «Мен — Арыстан!», «Мен — арыстан!» жиырма тоғызды отызыншы тез шақырды... деп радист айкайлап болды - дағы, маған трубкины ұсынды.
—Мен тыңдап тұрмын, — деген Шляпиннің даусы естілді.
—Тырна мойындар қалай?
—Орындарында, дайын.
—Он бес минут. Дүркін атыс. Алдағылардың үндерін өшірсін. Ешкім бұйрықсыз орнынан қозғалушы болмасын. Менің сағатым 14.30.

—Түсінікті.

—Ал, енді орталықтың толқынына көшкін, — деп трубканы радистқа бердім. Дабылға дабыл, сарынға сарын косылды. Айнала күңіреніп, жер сілкініп барады. Радист маған тағы да состыя, таңдана қарады.

—Атпа дегенім де рас, ат дегенім де рас. Екеуі де дұрыс.

Радист маған тағы да қарады. Орысша айтқанда на этот раз его глаза были совсем незащищенные как у наивного юноши, не умеющий скрывать свои смущения или презрение, в глазах которого можно было все читать: он как солдат был смущен, как человек презирал меня.

—Ничего, братец! Я тоже недоумеваю как ты... Одним словом, после разберемся, — дедім мен оған.

«Өзіңнің денің сау ма?» дегендей ол маған тағы да қарады.

—Плотнее прижми наушники! — деп мен оған ақырдым. Солдат төмен қарап, жүрелей теріс қарап отырып, екі құлағын да қомағайлана тыңдап жүгініп отыр.

—Вот так сидеть и слушать! — мені тыңдамай отырған радистке тағы айкайлап, ішімдегі басымды айналдырып бара жатқан зәрімді сыртыма шығардым... Тұншығып - булыққанда бір тыныс алу қандай нәр болса, зәрім тарқағаны тынысымды ашып, кеудеме самал ендірді.

Смерть — это врожденное право каждого. Біреудің ажалы октан, біреудің ажалы оттан дейді қазақ. Біз одан неге қорқамыз? Бізден жақсылар да, бізден ержүректер де өлген жоқ па бұл соғыста? Желание жить, бороться за жизнь до последнего вздоха тоже врожденное право каждого живого! Это весьма сложный процесс прежде всего приметов природного инстинктов: самосохранение, потребление, отправление, размножение... А честь долг были бы пустозвонством без этих первородных двигателей... Да, и нам нечужды все присущие человеку — и недостатки, и достоинства. Ничто нам не чуждо... Все чувствуют скорого конца войны. Осталось несколько минут! Каждый под благовидным предлогом хотят в безопасности пережить эти несколько минут. Никогда на войне человек не боролся за время как за три, два, один час, за сорок, тридцать, двадцать, пятнадцать, десять, пять минуты до прекращения огня. А время так шло медленно, червяком ползло проклятое! Тиканье секундных стрелок так цинично стучали медленным молоточком по вискам каждого чего не мог придумать рекордсмен самых утонченных пыток... То, что из-за безответственности, недисциплинированности одного самодура — старшего офицера командира полка, завязалась настоящая артиллерийская дуэль и я комдив беспомощный остановить их, вынужден был «подливать масло в огонь» приказав всей силой своей артиллерии обручиться и подавить ответный огонь противника... Все это грохочать принесся жертвы сторонам, которых возможно было бы избежать при взаимной выдержке. «Комдивы сторон приказали — расстреливать все боеприпасы на огневых позициях до обусловленного времени». Все это тяжело сознать, ибо последний час войны — это не первый час войны...

Опай - топай атыстан бас көтере алмай жатқанымызда, күтпеген жерден біреу радист екеуіміз жатқан шұңқырға дүрс ете құлады. Демін зордан алып, еңтігіп жатқанға қарасам, ақсақал Коньков екен. Оған тіл қатқанша ұмарлай - жұмарлай үшеуіміздің үстімізге зілдей дене опыра - жанши құлады. Менің оң иығымды салмағымен ұршық ұясынан шығарып жібере жаздады. Қолым қатты ауырып, шымырлап ұйып барады. Оны бір – екі - үш рет сілтеп, құлағанға қарасам, өзімнің адъютантым капитан Лошкин екен.

— Әй, сен қайда жоғалып кеттің? — деппін ғой тағы да талып қалған қолымды сермей беріп.

—Сіздің тапсырмаңыз бойынша...
—О, құрып кет, құрып кеткір! Сені өлімге ғана жұмсау керек екен!..
—Оныңыз рас, полковник жолдас. Мен содан кайттым, — деді ол енгіге сөйлеп.
—Бұрын екеу едік, енді төртеу болдық, бауырым, — дедім мен радистке. — Енді көңілділеу болар.
—Фу! Жарко! Жарище! — деп ақсакал Коньков белдігін шешіп, түймелерін ағыта бастады.
—Шляпинді көрдіңіз бе, Иван Михайлович?
—Көрдім. Екеуіміз тағы да кезілдісіп қалдық.
—Неге?
—Дивизия орнында, ал комдив болса жоқ. Лежит на переднем крае без особой надобности и отсюда варит какую-то кашу... — деп кекете сөйлеп, ақсақалдың өті сыртына шығып көгеріп кетті.

— Абайлап сөйлеңіз, Иван Михайлович!
—Да, простите комдив. Через 15-20 минут потушиться огни... Победителей не судят! — деп ол тағы да мені кекете сөйледі.
— Кейіннен ұялып жүрмеңіз, Иван Михайлович. Отты тұтатқан мен емеспін. Большой пожар гасится взрывной волной... Радист! Передайте немедленно прекратить огонь артиллерии!.. Стрелкам тоже молчат!
Атыс дабылдары саябырсып, талықсып барып тоқтады. Немістерде де үн жоқ. Құлаққа ұрған танадай тып-тыныш.
—Ваше, как видите, ваше взяло вверх, Иван Михайлович. Вы теперь довольны? — деп мен де ол кісіге кекете сұрақ қойдым.
—Я доволен, комдив. Спасибо вам, комдив, — деп қарт большевик күрсінді.
—Иван Михайлович! Сіз бұнда неге келдіңіз?

—Жан-жақтан опай-топай басталды. Әлгі Шляпин байғұстың шәт - шәлекейі шығып жүр. «Комдив осылай деген деп әркіммен арпалысуда... Әлгі артиллерия мен танктар бригадасымен жағаласуда ... Дәтім шыдай алмастан осында келе жатсам, жолда капитан Ложкин жолықты. «Комдивтің тілін алмай отыр мыналар» деді. Мен барсам, бір жас полковник маған ақырып: «Ваш комдив сорвал пашу боевую разведку!» дейді. Қасында сүмірейіп бір капитан тұр. Қыскасы, бұйрықты кім берсе, сол жауап береді. Комдив принял на себя свою ответственность! Я как его заместитель по политической части тоже принимаю на себя всю ответственность на данном участке. У нас семь полков, а вы восьмой полк. Потрудитесь подчиняться нашему комдиву! Не вам, а ему поручено судьба данного участка... — деп зекірдім полк командиріне.

—Дұрыс істепсіз, Иван Михайлович. Рақмет сізге. Не комдив, а вы будете ему докладывать о ваших делах... Немедленно свяжитесь с нашим штабом и действуйте по нашему указанию. Вы находитесь в нашем оперативном подчинении!.. А вы, капитан, следуйте за мной — я иду к комдиву...
—Ал, капитан қайда?
—Капитан елу қадам жетпестен қаза тапты. Ана жерде жатыр. — ол көрсетті. Бүге жығылған күйінше томпайып жатқан денеге көзім түсті...

«Он так рвался в бой. Его настигла шальная пуля. И когда?..» деп ойлады.
— Капитан Ложкин! Принимайте командование этой ротой. Командирсіз рота құрсаусыз шелек, жесір қатын, жетім баламен тең... Капитанды құрметтеп жерлеңіздер... Кейіннен маған баяндарсыз. Барыңыз капитан.

—Құп! Жолдас полковник.

«Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» дейді қазақ. Пәлен участокта опай-топай ұрыс болып жатыр. Екі жақтан да атыс ұлғаю үстінде. Дұшпан көнер...

ЖАУЫНГЕРДІҢ ТҮЛҒАСЫ

Ерлерді ел танысын деген мақсатпен «жауынгердің түлғасы» деген теманы қолдан келгенше жазып, тілдің жеткенінше айтып, (қалам ұстаған жазушыларға) көзбен көріп, қолдан өсірген (әрине, әскери мағынада) ел азаматтары — жігіттер — жауынгерлердің, олардың әскери мамандықтары — кәсіптерінің әр түрінен (майдан — соғыс оқиғасына байланыстырып) болған ақиқат мысалдар келтіріп, аттарын қағаз жүзіне қалдырып, істерімен елді қысқаша таныстыру ниетімен күнделікті дәптерге найзадан қол босаған кезде, шала - шарпылау етіп асығыста жазып жүргендерімнің бірнешелері осы одағай, көркемсіз түрінде сізге тарту болсын. Аманшылық болып, қол тисе, теманың қалған әңгімелері кейіннен жазыла да, айтыла да жатар. Барлығы 20 әңгіме былай доғартылмақ. Мәскеу өлкесіндегі қырғын соғыстың кезі.

Ноябрьдің 26 жаңасы. Жерге шідеріден жоғары қар түскен. Солтүстіктен соққан қара жел қарып жеп, кісінің өңменінен өтіп барады. Немістің басым күшінің алдына көлденең түсіп, Мәскеуге қарай жібермей бөгет болып, күніне үш-төрт шабуылын тойтарып С. қыстағының маңайында жанталасып соғысып жатқанымызға төртінші күн болғанда, мені күтпеген жерде дивизияның штабына шақырды.

Барсам, штаб начальнигі полковник Серебряков мейірімді жүзбен күлімдей қарап:
— Жүріңіз, аға лейтенант жолдас, командирге ертіп барайын, сізді шақырған сол кісі еді,
— деді.

Көптен ұйқы көрмеген генерал карт қажыңқырап - ақ қалған екен. Менің сәлемімді алып:
— Отырыңыз, — деп орындыққа қарай басын изеді де, темекі тұтатып, тартып, біраз ойланып, менің басымнан аяғыма дейін екі рет қарап, бір нәрсені ұмытқан адамша жуық арада сөз бастай қойған жоқ. Ондай мінезді мен бұрынғы бірнеше рет жолығуымды генералдан көрген де, сезген де емес едім. Не болған деп таң қалып, мен де үн шығармай отыра бердім.

Жұлып алғандай:

— Бүгін түн ортасында десятидворкада жатқан 120 немістің бірін қалдырмай қырып тастағаныңызға жол болсын. Ең болмаса он шақтысын тірі ұстап алып келмегеніңіз бе? Одан кейін, ол жерге сізге баруға мен рұқсат берген емеспін. Менің қай жер болса, сол жерге жұмсап, шаша беретін командирлерім жоқ. Мейлі, абырой болып, аман-есен қайтқаныңызға шүкір, бірақ та бұдан былай сізге әр додаға кірісе беру жарамайды. Ай, жастық, жастық, кейде алды-артын ойлатпайтын жастық. Егер де жазатайым бола кетсеңіз, сонда (жаман айтып жақсы жоқ деген ғой) батальонды кім меңгеріп, кім басқармақ? Сол жағын аттанардың алдында сіз ойладыңыз ба? — деді.

— Менен басқа адам құрып қалды дейсіз бе? — деген сөз аузымнан қалай шыққанын сезбей қалыппын. Генерал қатал дауыспен:

— Сізден басқа адам құрыған жоқ, бірақ та сіз сықылдылар көп те емес. Соны еске алу керек. Сіз — батальон командирісіз. Сіз сықылдыларды қазақ мыңбасы дейді. Қай қазақтың мың басшысы, мыңды тастап, он басының қызметін атқаратын еді? — деді де, түсін жылыта беріп: — қой, шырағым, қызулықты. Шошаңдамай өз орнында отырып, карамағыңдағы командирлеріңді жұмсап басқарып, меңгергін.

— Ойпырмай, жолдас генерал, не бүлінді менің түнде жорыққа барғанымнан? Мен қыздың қойнына барғаным жоқ қой, дұшпанды қыруға бардым, — деп және бір әдепсіздік істедім.

Сәті түскен іске генералдың айтқан сөздері маған ұрыскандай көрініп, ішімнен аздап кұсаланып отырғанымды сезгендей мейірімдене, күлімсірей қарап:

— Болған оқиғаны толығынан баяндаңызшы, мен тек шет жағасын ғана естіп едім, — деді генерал.

— Кеше неміс бізге үш рет шабуыл жасады, онысына біздің жігіттер тиісті сыбағасын беріп тойтарды. Жау ет жемесе де, сорпа ішкендей болып, беті қайтып, өршуі басылып, ымырт жабыла шабуылын тоқтатты. Ол туралы полк командирі сізге айтқан болар, мен оған толығынан айтқам. Сағат кешкі тоғызда менің бақылаушыларым десятидворканың әр үйіне 20-30-дан неміс даланың суығына шыдай алмай, қонуға барды деген хабарды жеткізді маған.

Батальонды орынбасарыма тапсырып, бетінен барсақ сезіп қояр деген оймен, қасыма 10 жігіт ертіп, бір пулемет, бір миномет, бір кішкене зеңбіректі шанаға тиеп, 12 километр орайлап айналма жолға салып, түнгі сағат екі шамасында немістер жатқан қыстақтың дәл артынан шықтық. 500-600 метрдей жақындағанда қару-жарақтарды қыстаққа кезеп, орналастырдық. Әбден ұйықтап жатқан немістер шошып оянып, оларды опыр-топыр үйден далаға шығару мақсатымен зеңбіректің болат тесетін он оғын жарқыратып, бірінің артынан бірін дамылдата жібердік.

Күтпеген жерден шүйдеден соққан қандай жаман, кешікпей-ақ немістер орындарынан қарғып тұрып, у-шу болып көшеге шыға келгенде, кезеп қойған пулеметке сөз беріп, 500 оқ шығардық. Оның үстіне миномет құрбақаша бақылдатып 70 минаны «қайдан шықсаң, онан шық» деп немістерге сәлемдеме жіберді.

Біз келген жолымызбен қайта сызып тұрдық. Қыстақтан біз екі километрдей ұзағанда, баяғы біз тұрған жерге немістің барлық ауыр минометтері таң атқанша әуілдеп атып, мина жаудырумен болды.

Батальонға келе салып 20 шақты автоматчиктер жіберіп едім, олар барып 120 немістің өлігін санап, документтерін алып келді. Оны полктің штабына тапсырдық... Бұл істі басқаруға қарамағымдағы командирдің біреуін жіберуге, әлде көңілдегідей істей алар ма екен деген қауіппен батылым бармай, өзім бардым.

Кейінгі сөзіме күліп:

— Иә, жазықтысыз, аға лейтенант жолдас, — деді, — дұрыс - дұрыс, сәті түскен жұмыс болып, түнде жолыңыз болған екен. Сіздің мұныңыздан үш пайда тауып отырмыз: бірінші — немістердің саны 120-ға кеміді, екінші — олар таң атқанша бірнеше жүз ауыр миначын айдалаға атып, бекерге шығын болды, енді шабуыл жасаса, ол атылған миналар біздің жігіттердің басына түспейді, оның мина қоры азайды. Үшінші — маңдайдан тимей, шүйдеден тиген соң, немістер артымызда дұшпан жүр екен деп, үрейленіп, көп ойға қалып, тыныш ұйықтамай, желкесін қорғауға күшін бөліп алақтайды — ол да бізге үлкен олжаның бірі, — деп қорытты қарт генерал...

— Генерал жолдас, қол қоюыңызға даяр, — деп полковник Серебряков бір жапырақ қағазды ұсынды. Генерал орнынан тұрып, еңкейіп оқып, қол қойды да, маған қарап:

— Соғысқа батальонмен жиырма жеті рет дұрыс ұрыс өткіздің, бес рет дұшпанның қоршауын қақ жарып алып шықтың. Қырғын соғыста сан рет сыннан өттің, жас та болсаң, әскер атағың кіші де болса сеніп, жоғарылатып, жаңа орынға тағайындап отырмыз. Барлық қызыл әскердің ішінде полкті басқарып, командир болған жалғыз сен - ақ деп айта

алмаймын, бірақ та біздің армияда сенен басқа полк командирі аға лейтенант жоқ. Құтты болсын, ақылға салып, абыройлы іс істейді деп сенем, — деп қағазды маған ұсынып, қолымды алды. — Жолың болсын, — деп бата беріп аттандырып жатып: — Сен полк командирі болдың, ол — полктың ақылы, миы, басы, өз ұлтыңның «білек бірді, ақыл мыңды жеңеді» деген мақалы әр уақытта да есінде болсын, — деп қайталады әскери ақсақал.

Арада он шақты соғыс өтті. Ресейдің қылшылдаған қысы малдас құрып, өз тағына түнере мелшиіп отырған кезі. Аяз бетті қарып, түкірген түкірікті жерге түсірер емес. «Мың қабат торқаңнан тоқтышағымның терісі артық» деп қазақ айтқандай, бізді суықтан сақтайтын тоқтышақтың терісі — шолақ тон, содан тіккен қолғап, аяғымыздағы киіз етік, оның үстіне қызуы бітпей жатқан ұдайы соғыс.

Бұдан үш күн бұрын алты сағат, бұрнағы күні 12 сағат, кеше 18 сағат дамылсыз босағаны күйрете келе жатқан екпінді жаумен табан тірескен соғыс болды. Кейінгісінде маған оқ тиіп, жарақаттанып қос басында (командный пункте) жатырмын. Батальондармен байланысым телефон арқылы ғана — өзім барып, болып жатқанды көзбен көруге дәрмен жоқ — соғыс саябыр тауып тынар емес, хабар онша қуанышты да емес, екі жақтан да шығын мол...

Бұдан екі апта бұрын полкке тағайындалғанымда, өз батальонымды, от пен суды бірге кешіп, тар жол тайғақ кешуден, сұм майданның бірнеше күз-қияларынан бірге өткен ерлерімді кімге тапсырармын деп көп ойлап, толғанып, сенімді адам іздеп, екі күн ұйқы көрместен басымды қатырып — кіші лейтенант Мұқаметқұл Сламқұловқа тоқтап, соны бірінші батальонның командирі етіп тағайындағанмын. Басқалары бұрынғыдай әрқайсысы өз орнында.

Мұқаметқұл соғыстан бұрын Қазақстанда газет қызметкері болып істеген, орта бойлы, кең маңдайлы, жайнаған дөңгелек мөлдір көзді, салтанатты, келбетті жігіт еді. «Түсі жақсыдан түңілме» дегендейін, табанды, сабырлы, ісін ақылға салып, түбін ойлап істейтін, жүректі командирлеріміздің бірі еді.

Немістер барлық күшін жинап, таң ата 35 самолетімен бізді бес рет бомбалады. Барлық зеңбірек, минометтер күні бойы оғын біздің үстімізге жаудырып, айналамыздағы жерді қопарып жатыр. Түске дейінгі төрт шабуылын біздің жігіттер тойтарды. Шабуыл үсті-үстіне өршіп тынар емес. Мәскеудің босағасына жақын жердегі ерегіс соғыстың қызған күнінің бірі. Біз «К. стансасын бермейміз» деп Мәскеудің қақпасына тіке алып баратын темір жол мен қара жолдың түйіскен жерінде дұшпан алдына көлденең бөгет болып, аз да болсақ дұшпанның көп күшін алға бастырмай, табан тіресіп, жауға қарсылық көрсетіп жатырмыз.

Жау «Қайтсең де аламын, күйретемін де, қиратып басып өтемін» деп, күштің үстіне күш салып жатыр — ешқандай шығынмен санасар емес.

Егер де бұл жерден кейіншектеп қозғалсақ, жолда соғысуға ыңғайлы жер жоқ. Мәскеудің тап босағасына барып бір-ақ тоқтамақпыз, сол себепті — «Мәскеуге не бетімізбен барамыз, дұшпанды өкшелете артымыздан ертіп. Жігіттер сүйегіміз қалса да, не болса да, осы жерде болсын. Бір адым кейін шегінуге жол жоқ» деп жарлық еткен болатынмын. Өзімнің жарақаттансам да емделуге кетпей жатқанымның себебі сол еді.

Екінші батальонный, командирі телефонмен:

— Өзіммен жеті-ақ адам қалды. Не бұйырасыз? — деп баяндады.

— Елге қайта ғой деп айта алмаспын. Мұхаметқұлдың қарамағына жеті адамыңды алып, он басы ретінде соғыса бергін, — дедім.

Жиырма шақты минуттан кейін үшінші батальонның командирі телефонмен:

— Жалғыз өзім - ақ қалдым. Не бұйырсыз? — деді.

— Жалғыз қалсаң, қолыңа мылтық алып, Мұхаметқұлдың қарамағына барып, жай рядовой (бұқара) әскер қатарында соғысқын, — дедім.

— Ойпырмай, үлкен басымды сонша кішірейтерлік мен не жазып едім? Капитан едім ғой. Кіші лейтенанттың қарамағына жұмсадыңыз - ау, — деді ол.

— Батальон қырылып, оның жалғыз командирі тірі қалғанына мен сенбеймін. Қарамағындағыларға ие бола алмай қалсаң, өз обалың өзіңе. Солдат болып соғыс, шенінді міндет қылмай, — деп зекірдім.

Жарты сағаттан кейін Мұхаметқұл барлық жағдайды толығынан баяндады. Дұшпан оң, сол жақтағы көршілерімізді шегіндіре - шегіндіре түріп тастап, барлық салмағын біздің маңдайша мен босағамызға салғанын айтты...

— Дұрыс, шегінуші бірде-бір адам болмасын, — дегеннен басқа еш нәрсе айтпастан, қарамағымдағы зеңбіректердің оғын Мұқаң тілеген жаққа жаудыру әрекетін істедім. «Тағы да оңға таман... Солға таман... қақ ортасынан түсті, беті қайтты оң жақтағылардың... уһ! беліміз бір көтеріліп қалды ғой...» деген сияқты хабарлар Мұхаметқұлдан келіп жатты. Түс қайтып, бесін кезінде дұшпан қатты бомбылап, тары да бізді тықсыра бастады.

— Жан-жақтан құмырскаша өріп, қаптап келеді. Оларға қарсы тұратын дәрмен бізде қалмады — деді Мұхаметқұл. Даусынан қасындағылардың азғырып айтқызып тұрғанын сездім.

— Әрине, неміс бізден көп болмаса, шабуыл жасар ма еді. Олар көп, олардың күші мол. «Төртеу түгел болса, төбедегіні алады» деген. Қасындағы үрейленген әзәзілдердің ықпалына көніп, сенің де екі көзің алақандай болған екен ғой...

— Тіптен болар емес, — деді тұтығып.

— Кімдер болар емес? — деп ақырдым. — Дұшпан ба, жоқ үрейленгендер ме! «Жаман елге қатын қожа» ете алмаспын мен.

— Әсіресе, дұшпан. Менің айтып отырғаным сол ғой, — дей бергенде:

— Ей, Мұхаметқұл! — дедім. — Қазақтың «Қоянды қамыс, жігітті намыс өлтіреді» деген мақалын білуші ме едің...

— Иә, білем — деді.

— Білсең, менің приказым сол! — деп телефонды тастай салдым.

Бес минут өтпей телефон шыңғыр ете қалды.

— Бәуке, Баукеш, — деген Мұхаметқұлдың даусы естілді.

— Мен, мен, не демексің? — дедім.

— Тұрдым, тұрдық не болса да. Айтайын дегенім осы еді.

— Жақсы, жолың болсын. Зеңбіректерді қайда жұмсайын, айтып тұрғын. Дұшпанның тобына сілте. Бір жүз, екі жүзін өздерің пулеметпен, мылтықпен - ақ үлгеріндер...

Сөздің қысқасы, біздің полк сол күні тағы да бірнеше дұшпан шабуылын тойтарып, табандылық, тапқырлық көрсетіп, немістерді қырғынға ұшыратып, діңкелетіп, кеш бата қарсы шабуыл жасап, біраз уақыттан кейін Мұхаметқұлдың батальоны бір қыш - кирпич заводынан немістерді қуып шығып, басып алды. Кейіннен тексеріп қарасақ, борандай борап тұрған оқ, зеңбіректердің жарылған оқтарының ішінде екінші, үшінші батальон командирлері адасып, адамдарын таба алмай қалған екен.

Ол батальондардың жігіттері орнынан қозғалмай күшпен соғысқа қатысып отырғандары айқындалды.

Сондай қиыншылық жағдайда, дұшпанның кара құрымдай қаптаған күшінен қобалжыған кезде қуат та, медет те, себеп те болған қазақтың ер намысына тидіре айтқан екі ауыз мақалының күші.

Жүз жиырма адам алты жүз дұшпанды жеңді дегенге кім сенер. Тек осылай дей салсақ, жағасын ұстап, «шырағым, өтірігің бар болсын» естіртіп айтпағанмен, ішінен айтушылар көп-ақ болар. Сондықтан әңгімені уақыт ерік берсе бастан шертелік.

— Темір жол мен тас жолдың айқасқан жерін «түйін» делік. Біреуімен біріне-бірі тіркеліп поезд жүреді, біреуімен машиналар, арбалар жүреді. Ресейдің қалың орман қаптаған шалшық саз, жолсыз жерімен машине, ат арба түгіл, салт атты адамның ұзақ жолға жүруі де мүмкін емес, сол себепті ақыры атты, жаяудың қимылы жолмен ғана болады.

Соғыс кезінде дұшпанның бос жатқан жабайы шалшық орманның ішінде әкесінің ақысы бар ма — оған да жол керек, басып аламын деп келе жатқан қыстақ, қалалар да тек жол бойында. Қорытып айтқанда, Волоколамск қаласының шығыс жағында егес, тартыс, барлық жағаласып, арпалысып, қан төккен соғыстар, ылғи жол үшін, жол бойында болды деп айтсақ, қателесе қоймаспыз да. Жолды бөгеп, қолдан шығармай көлденең түсіп жатсаң (әрине, күшпен, қару-құралмен), айналаға құшақ жайып, жаяу болмаса, танкпен өкпе түс бүйректен соғуға дұшпан үшін жер жағдайсыз - ақ.

41-ші жылдың ноябрінің 17 жаңасы елдің көбінің есінде болар — жалпы майдан жағдайына тоқтаудың керегі аз болғандықтан, сол күнгі көзбен көрген көп оқиғаның біреуін шала-шарпы болса да жазайын деп отырмын...

Екі жолдың айқасқан жері М. стансасын лейтенант Филимонов басқарған 120 атқыштар үш күннен бері қорғап жатыр.

Жігіттердің беліне қыстырып жүретін кішкене күректерінің тоңған жерге «тісі» өтіп, еш болмаса белуардан жерошақ сықылды шұңқыр окоп та қазып ала алмады.

Азанда он бес самолет келіп стансаны бомбалап, атқылап ойран салған. Есімізді жинап алғанша, зуылдап ұшып, гүрсілдей жарылып, зеңбірек, миномет оқтарының түрлі - түрлісі жауа бастады. Тоқтар емес. Ызылдап ұшқан шойын жаңқа бас көтертпейді. Күндізгі сағат 12-ге дейін істеген қылығы атқылау мен бомбылау болды.

Зеңбіректің оғынан, жерошақтай шұқыр жерді паналағанның жаны қалады — тап үстіңнен дәл түспесе, қасыңа келіп гүрс етіп жарылғанда, ауа толқыны келіп жаңқа соғып, құлағыңды шың еткізіп, қопарылған топырақпен тірідей көміп, біраз уақыт есінді есеңгірете шығарып, басып қалғаны болмаса, қан шығарып залал етпейді, сол себепті сондай атыстың астында әскерлердің «жусаннан жоғары, бетегеден төмен» болып, жер бауырлап ой-шұқыр іздейтіндері қорқақтық емес, тіршілік, аман қалудың, соғыстың заңды бір әдісі, айласы деп тану керек...

— Неміс қояр емес қой. Не көрінеді? — деп сұрады Филимоновтан.

— Иә, қояр емес. Бізді атқылап - атқылап топырақпен араластырып, күлімізді көкке ұшырып, ойы шамамда тапа өлігіміздің үстіне келмек қой деймін, — деді ол.

— Жау әскері көріне ме?

— Орманның шетінде бес-алты жүздей, жиналып жатыр. Мына қоймай атып жатқаны — шабуыл жасап, жаяу әскерін шығынға ұшыратқысы келмегені ғой...

— Олай болса, тапа соның ойындағыдай - ақ болсын. Соның ақ тілегі орындалсын. Шығынсыз алам деген стансасын алсын. Ротаңа бет-бетімен бытырап «үрейлене» жоғары көпірге қарата қашыңдар деп бұйрық бергін, — деп ем, Филимонов таң қалып:

— Не деп тұрсыз, комбат жолдас? — деді.

— Солай, жаңылыс есіттім деп тұрсың ба, солай менің бұйрығым, барғын, — дедім.

Жүз жиырма жігіт орындарынан тұра салып, бет-бетімен алды-артына қарамай стансаны тастап, зытып берді.

— halt, halt (тоқтат)! — деген дауыс неміс жақтағы орманнан шықты.

Демнің арасында зеңбіректер мен минометтер атуын тоқтатты. Немістер орманнан шығып, төрт-төрттен қатар тұрып, лек-легімен (роталармен) салтанаттанып, қыстақ пен стансаға кешікпей-ақ кіріп келді. Біздің жігіттер көпірдің астына жиналды. Ол кезде немістер солдаттарына:

— Мына қыстақты, қаланы алсақ, барлық бағалы нәрселер сенікі — талап алуға еріктісің, барлық сұлу келіншек, сұлу қыздар сенікі — зорлап басуға еріктісің, — деп еді соғысқа салатын айуан мінезді құзғындарына.

«Стансаны қорғап жатқан қызыл әскер бес сағат есінен таныта атқылағаннан кейін қашып кетті, ешқандай қауіп жоқ» деп ойлады білем, немістердің сормандай командирі келе салысымен-ақ солдаттарын елді тонауға үй-үйге таратып жіберді. Кейбіреулері тауықты қуып, кейбіреулері шошқаны қуып ұстай алмай жүр. Ақыры қыстақтың шет - шетіне қарауыл да қойған жоқ. Тапа нағашысының үйіне келгендей болып, бейғам жатыр.

30-40 минут өткеннен кейін, «қызыл тұмсық болып қызығына батты - ау» деген кезде, көпір астындағы 120 жігітті үшке 40-тан бөлдім. Әр қырық жігітке Филимонов, Рахимов Хабибулла, Бозжанов Жалмұхамбет бастық болып тағайындалды.

— Ал, жігіттер, біз стансадан 200-300 метрдей жерде тұрмыз. Мылтықтарыңды серт ұстап, қыстақтың үш жағынан бір мезгілде жүріп бара жатып, атқылап «ура» деп дауысыңмен барынша айғайлап, шабуыл жасап тиіндер.

Немістер мына бейғамдығының игілігін жақсылап көріп, сендердің оқ - найзаларыңның дәмін татсын. Барыңдар, жолдарың болсын, тәуекелге бел байладық, — деп жарлық еттім. Күтпеген жерден жайбарақат, талаудың қызығына батып жатқан дұшпанға үш жақтан бірден тарсылдап атылған мылтықтардың, пәрменінше «ура» - лап айқайлап жүгіріп, қарсы шабуыл жасап келе жатқан 120 жігіттің ащы дауыстары, күннің күркіреуінен, жердің сілкінуінен оңай әсер еткен жоқ. Үрейленбеске шама қанша, немістер үйден дүркірей үркіп шығып, кейбіреулерінің аузындағы асы тамағынан өтпей түйіліп, кейбіреулері талаудан алған заттарды құшақтай, кейбіреулері шалбарының түймелерін асығыста салуға шамасы келмей, қолымен түре ұстап, командирлерінің «һалт» деген ойбайына бой бермей, тыңдамастан бет-бетімен қыстақтан орманға қарай алды-артына қарамастан, алты жүз адам жығыла-сүріне сасып, дегбірлене зытқанын көріп қуаныштан жүрегім жарылып кете жаздады.

— Иә, бабамның аруағы, қолдадың ба? — деппін.

Орманның шеті қыстақтан 500-600 метрдей еді.

Немістердің окқа ұшқандары қалпақтай ұшып, жалпасынан түсіп, сұлап жатқан жерінде қалып, амандары дедектеп безіп барады. Біздің жігіттер атқылап, қуып жеткенін шанышқылап, соңынан өкшелеп қалар емес.

Темір жолдың төмпеш қырына шыға берісте Курбатов дейтін бір орыс жігіті (соғыстан бұрын Алматы қаласында кіре тасып қызмет еткен) еңгезердей бір неміс офицер қуып жетіп, атып, я, шаншып өлтірудің орнына етегінен ұстап тартады. Неміс артына жалт қарап, торғайдай кішкене Курбатовтың тұлғасын көріп, «тіптен басындыңдар - ау» дегендей, өзінше бір нәрсені былдырлап айтып, құсаланып келіп, Курбатовтың жағасынан алып, қылқындыра ұстап, тұмсықтан жұдырықпен періп - періп жіберіп, жығып, үстіне мініп алып буындыра бастайды. «Өлді деген осы, менің шынымен-ақ талқаным таусылған екен, қап, бұл итті неге атпадым, неге шаншымадым кезі келіп тұрғанда, мені ажал айдап мұның етегінен ұстатқаны болар» деген өкініштермен Курбатов тырп етуге шамасы келмей, өгіздей немістің астында жатыр.

«Еш болмаса әрекет істеп өлейін» деген оймен ышқына жұлқынып, дұшпанның жағасынан ұстап, көтеріле бергенде, немістің оң аяғы тайып, екеуі құшақтасып ылдиға қарай домалайды. Төмен қарай әңгірлеп барады. Бір-бірінен айрылар емес.

Күшінің жетпейтініне көзі жеткен Курбатов сұқ қолымен ортан қолын айырша ұстап, кеңсірікті дәлдеп, немістің екі көзін шұқып шығарады. Неміс «ой» деп Курбатовты босатып, екі қолымен көзін басып қалғанда, ол оны найзамен шаншып, қалған немістердің соңынан басқаларды қуып кете барады...

Қысқарта айтқанда, немістердің 300 өлігін санадық. Қалғандары орманға зытып, алды-артына қарамай безіп кетті. Олардың қаншасы жарақаттанғанын, қаншасының сау екенін айта алмаймыз...

Торт станковый пулемет, екі зеңбірек, жеті радио аппараты, 24 қол пулеметі, екі штаб машиналары барлық документтерімен, тағы басқа олжаларға ие болдық.

Бұл соғыс — біздің жігіттердің жалпы батырлық, батылдық көрсеткенінің бір дәлелі.

Бұл — соғыста дұшпанға жем тастап, жемтікке тоя бергенде, аз күшпен желке бүйірлерінен соғып, жеңісін, жегенін желкесінен шығарған тактикалы әдістің сәті түсе қолданылған істің бірі.

Бұл — соғыс дұшпанның араны ашылған басқыншылық мінез-құлқын өзіне таяқ етіп жұмсаған ұрыстың бірі.

Бұл соғыс — ата-бабамыздың айтып кеткен «білек бірді, ақыл-айла мыңды жеңеді» деген мұра, соғыс дәстүрінің халық тәжірибесінен шыққандығына дәлел деумен доғарайық.

АЙТЫС

Оңтүстік Қазақстанда айтыс ұйымдастырылып, жергілікті жазушылардың конференциясы шақырылыпты. Күтпеген жерден өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Зенков қол қойған телеграмма үйге келіпті. Ол телеграмманы жұбайым Ғайникамал маған қызмет істеп жатқан тауға алып келіп отырып қиналып:

— Міне, Крайком сені әдейі арнап шақырып отыр... Қайтеміз?... Қызмет үстінде едің... Бұдан бір қол үзсең, саған қайта оралу қиын ғой... Бастаған нәрсең көпке созылып кете ме деп қорқам... Сен өзің қайта орала білмейтін кісің ғой, — деді.

— Крайкомның аты да, заты да — Крайком. Сыйлап шақырған екен. Онысына рақмет. Көкірегінен қалай итермекпіз?

— Барасың ба?

— Әрине, барамын.

— Үй – бүй - ау!.. Бастарыңды бастап қойып, қашан аяқтамақсың?

— Жыным ұстаса, қайтып келгеннен кейін бір жетіде аяқтаймын.

— Ай, жының ұстамайды - ау деп қорқамын.

— Оны кейіннен көре жатармыз.

— Қайдам.

— Қайдамыңды қойғын. Мен барамын.

— Қанша боласың онда?

— Бірге боламыз ғой.

— Мен де барамын ба?

— Бірге баралық. Сен де қайын-жұртыңды бір көріп қайт.

Айтыс та, конференция да жақсы ұйымдастырылған екен. Әбділдә Тәжібаев баяндама жасады. Мұхамеджан Қаратаев пен Асқар Тоқмағамбетов жақсы сөйледі. Шымкенттің театрына адам сыймай, мәжіліс үш күнге созылды. Мен де сөйледім. Көп кездесулер болды.

Шымкенттік жолдастар бізден кешкі қонақ астарын аяған жоқ. Мәжілістен кейін күнде әр үйге қонаққа барып жүрдік. Көңілді отырыстар аз болған жоқ.

Жұбайым Ғайникамал маған қонақтан қайтып келгенде:

— Сен неге былай дедің? Сен неге былай отырмастан, былай отырдың. Сен неге былай қарамастай былай қарадың? — дегендердің астына ала бастады. Мен ішімнен тынып:

— Иә, сенікі дұрыс! — деуден басқа жауап қатпадым. Ол оған ызаланғанын сезбегенсіп жүрмін. Ол да менің ішімдегі: «Мына бәлені бекер алып келіппін - ау» деген ойымды сезіп жүр. «Қайтер екен?» деп мен кейбір жолығыстарда біреулерге қырындап қоямын. Жұбайым шыдамды. Шыдамдылық та түпсіз болмайды ғой.

Бір кеште кездесу үстінде бір жігіт өте қызық, өте ұнамды әңгіме айтып отыр. Барлығымыздың құлағымыз соның аузында. «Ойпырмай! Мына жігіттің реңі мен ақылы сайма-сай екен ғой. Осындай азаматтар барлығына сансыз тәубә!» деген түрде менің жұбайым да оны шын ниетімен тыңдап, мейіріммен оған қарап отыр.

— Сөз Баукене беріледі! — деді күтпеген жерден тамада. Отырғандар қол шапалақтасты.

— Дұрыс. Жақсы әңгіме — жарым ырыс деген сөз бар. Інімнің сөзін тыңдап отырып бір жасап қалғаным рас, — деп айтарымның арқауы табылмастан сөзімді бастадым.

— Иә, солай, жолдастар. Өздеріңіз байқаған боларсыздар — менің бір көзім інімде, бір көзім жұбайымда болды... Бір ауыз өлең айтып берейін...

— Айтыңыз! Айтыңыз! — деп отырғандар қол шапалақтады.

Мен Ғайникамалға қарап:

— Қатын - ау, сен отырсың қайда қарап?

Жүрмін ғой әжесіңе көптен жарап.

Біреудің оқасына көз салғаныша,

Алсаңшы самайыңның шашын тарап, —

дегенімде, отырғандар ду күлісті.

Ғайникамал орнынан ұшып тұрып, әндетіп:

— Байым - ау, мен келмесем нетер едің,

Соңынан көп қатынның кетер едің.

Он шұқып бес кемпірді қайтып келіп,

Байғұс-ау Крайкомға не айтар едің? —

дегені бар ма.

— О, келінжан! Дұрыс айттың, қарағым. Бұл тентек полковникке сол керек! — деді Әбділдә. Отырғандар қыран күлкі.

— Жеңілдім мен, жеңілдім! — деп мен екі қолымды көтердім.

Ақсақал Омарбай Малқаров «Бөрік кигеннің намысы бірге» салып маған:

— Батыр-ау, бұның қалай? — деді.

— Омеке, батырға да жан керек! — дедім мен.

ДАҒДАРЫС

Рдей көлінің көлемді аймағын Рдей ойпаңы деп атайды. Ойпаң шалшыққа ну өскен орманды. Қар астындағы су қатпайды. Шаңғыдан түссең, қарға малтыға суға аяғыңды тығып малшып аласың. Пимаң мен шұлғауың суды сорып алады. Оларды кептіретін от жоқ. Сирек кездесетін хуторларға тоқтамай өтіп барамыз...

Түн ортасы ауа бір хуторға ендім. Бөлменің бұрышында автоматтың құндағына тізесіне тірей жоғары түндікке қарата серт ұстап, дуалға сүйене еңгезердей қара жігіт шалқая ұйықтап отыр. Мен дыбыс бергенде, ол шошына оянып, шүріппеге басып қалғанда, автоматы тарсылдай үш-төрт оқ атты. Құйқам шымырлап, денем селт ете қалды. Мені танып ол шүріппені босатты да, сасқалақтап орнынан ұшып тұрды.

— Басымнан асыра атып, оқтарыңды маңдайшаға тидірдің ғой, — дегеніме ол әлі есін жинай алмай:

— Ұйқылы көзіммен... қалай басқанымды өзім де білмеймін... Құдай сақтап қалды, шүкір... кешіргін, бауырым! — деді.

— Мен сенің бауырың емеспін, командиріңмін! Бұнда неғып ендің? Неге мүлгіп отырсың?

— Күн бата аяғымды қар астындағы суға малып алып едім... Кептіріп алған соң суық сорған бойымды жылылыққа билетіп алып, қалғып кеттіппін...

— Топтарыңды тез қуып жеткін! — деп мен оның сөзін бөлдім.

Түс қайта бір хуторға жақындай бергенде, сол жақтағы орманнан бір топ біздің жауынгерлер жүгіре жүре атқылап, хуторға енер - енбесте, жаудың тобы қаша жылғаға түсіп, орманға зыта жөнелді. Біздің топтың алдында түндегі еңгезердей қара жігітті таныдым.

— Бұлар болмағанда, біз дұшпанның азуында болмақ екенбіз ғой, — деді адъютантым жауды қуып бара жатқан олардың соңынан қарап.

Рдей ойпаңынан өткен соң ашық алаңға орналасқан селолар кездесе бастады. Оларды алу үшін полкті жинақтап, батальондардың бастарын қоса ұстауға тура келді. Жау қорғаныстары, көбінесе бекімі осалдау болғандықтан, табан тірес ұрыстар аз болды. Кейбір қыстақтарды ат үстінен алып барамыз. Дұшпан жол бойы тосқауылдар қалдырып, негізгі күштерін кейінге тартып барады. Қос жігіт аязы бұрынғыдан да танауымызды қусыра, сай сүйекті сырқырата, сықырлата қыса бастады. Қатты аязда ашық даладан гөрі орман іші де жылылыққа жатады. Дала жонында жалданып жатқан ормандар жолымыздан қашықтау қарауытады.

Алдағы бір топты қуып жетсем, кешегі еңгезердей қара жігіт алдында командирмен қатар келеді екен. Тізгін тартып сөйлесіп тұрмыз. Оның беті бозара көгерген, жауап қатқанда тістері сақ-сақ етеді. Қалтылдап тұр.

Менің киімім жылы еді: аттан түсіп шешіндім де, оған тон ішінде бешпет орнына киіп жүрген мақталы сырып тігілген ұсынып:

— Мынаны шинеліңнің ішінен киіп алғын. Жаудың оғынан аман қалып, аязға ұшып өліпті деген ат жаман болар, — дедім.

— Өзіңіз тоңасыз ғой...

— Шешін! — деп өзім киіне бергенім сол еді, ол жалма-жан шешініп жатқанда, Николай:

— Бұл телогрейканың арқасында мына мақтасы шығып тұрған тесікті көріңіз. Бұл — командирге тиген оқтың ізі. Ең алғашта білінер-білінбес еді, енді күннен-күнге ұлғайып барады екен, — деп телогрейканы оған ұсынды.

— Аштықта жеген құйқаның дәмі кетпес дегендей, бұныңыз есте қаларлық болды, — деп ол киіп алды.

Олардан озып, алдыңғы бір үлкен селоға кіре берісте біреу бізді қол былғай шақырды. Үйді паналап жүріндер дегендей ишарат көрсетті.

— Генерал осында отыр, — деді маған лейтенант.

Аттан түсіп үйге ендім.

— Рдей ойпаңындағы әр шоқының басындағы хуторларды тінтимін деп күллі дивизияны бытыратып, әлі басын қоса алмай, өзім де сандалып, осында келдім, — деді генерал.

— Батальондардың топталғаны болмаса, полктің басы әлі де түгелінен қосылған жоқ, генерал жолдас.

— Сіздің бір батальон осы селоны алды деген соң, мен осында бұрылып едім...

— Мен де сол батальонның соңынан жете алмай келемін...

— Иә, араларыңды өте шалғайлатып, бытыратып алған екенбіз. Жау да біраз шегініп барады. Мына аяздың қысымына о да шыдар емес... Алға асығу өте қажет, етек-жеңінді жинап алмай, асыға да алмайсың... Бородино мен Соколовадай бір бекініске кез болсақ, роталап, батальондап тиісу — жанып жатқан пешке біртіндеп шыбық салғанмен тең... Қомағайдың құлқыны асамға толмас ет тығумен тең — ол шімірікпей жұта салады... Жер жағдайы өте ыңғайсыз, шалғай. Мына құмалақша сирек шашылып жатқан селолар мен хуторлардың түйінін шешуге тұратындары аз, — деп генерал картаға қарады, — алғандарымыздың көбінде гарнизондары аздаған топтар ғана емес пе? — деп менен сұрады.

— Бір ротадан асар-аспас тосқауылдар екені рас.

— Солай. Аз күшпен әр бағыттан бөгет істеп, ол күшінің бастарын құрастырып, уақыт ұтып, негізгі қарсыласты мына алдағы Холм, Локня қалаларының маңайында ұйымдастырмақ. Барлығын сол маңайға тартуда. Менің болжауымша, ол бізге сол маңайда «Қош келіпсіздің» анық әкемізді танытпақ... Мына майда жағалас жанжалды қойып, біз де негізгі күштерімізді солай қарай тіп - тікелей тартқанымыз жөн болар... Демек, сіз де саусақтарыңызды тарбита бермей, полкті жинап алып, солай қарай бейімделуге кірісіңіз. Староруссо — Холм жолымен тартып отырыңыз. Дұшпан да сол жол бойымен шегініп барады... — деп генерал Чистяков бұйрығын аяқтады.

Полк бөлімдерінің басын жүре қосып алдық. Жол бойындағы селоларды ұрыспен алуға тура келді, бірақ та қасарысқан қарсыласулар сирек кездесуде. Түс қайта қар жапалақтап жауған. Новички селосы үлкен орманның ортасындағы алаңда. Таң ата солай қарай бет алуға бұйрық берілген. Сәскеде он шақты аттылармен алдыңғы батальондарды қуып жеттім. Барлықтары жол бойы ығысып, тоғысып жүр екен.

— Неғып тоқталдыңдар?

— Қалың қар астында миналар бар көрінеді.

— Арттағы саперларды күтіп тұрмыз.

— За мной по два галопом марш! — деп қасымдағы аттылардың алдына түсіп, алға шаба жөнелдім... Елу-алпыс метрдей озып келген соң, артыма қарасам, аттылардың бәрі де шауып келеді екен. Тағы елу метрден кейін орағыта, құйындата шауып, полкқа жолдың екінші шетіменен бұрылды. Тұрғандарға келіп, тізгін тартып тура қалып:

— Ал, біз салған екі ізбен полкті бастап алға тартыңыздар.! — деп бұйыра ақырдым. Роталар жалма-жан сап құрып қозғала бастады... Бір ротаның алдыңғы қатарында төмен қарап бара жатқандардың арасында еңгезердей қара жігіт — біздің полктің комсоргін таныдым.

ЖАЛП ЕТЕ ҚҰЛАДЫ

Январьдің 29-ы. Күн ашық. Екі-үш градус жылылық. Қар аздап еріп, үйлер шатырларынан тамшылар сорғалап ағып, бұрыш мұржаларының түбіндегі мұз төбешелерін жуып, шайқап жатыр.

Менің басымда сусар бөрік, үстімде көк елтірі жағалы кең бикеша, аяғымда көк мәуіті бурка - етік.

Совет министрствтың поликлиникасындағы доктордан өмірімде естімеген сөздерді естіп: «Е, ол маған жасыңыз келген кісісіз ғой бірнеше рет айтты. Демек, жеңгейлерге қырындаудан шабандап жүрсің дегені ғой», — деп доктордың сөздерін көңіліме қатты алып, иығым төмен түсіп, үйге «кемпір қайдасың» деп келе жатырмын.

Дзержинка мен Комсомол көшесінің бұрышындағы сүт магазинінің бұрышына жақындай бергенімде, тапа мұз жалтырап жатқан бұрыштан үстінде құндыз жағалы пальтосы бар, сұңғақ келген бір сұлу келіншек шыға келді. Мен оған қарадым. Ол маған қарады. Мына мұрты түксиген, қазақша киінген шал кім болар екен деген көзбен қарап, екі-үш қадамын аяқ астына қарамастан кербездене басты да, мұзға тайып, маған жақындай бергенде жалп етіп құлап түсті...

Мен сасқалақтап, аяқ астыма құлаған келіншекті қолтықтай көтеріп, орнынан тұрғыздым... Мен күткен «Рақмет ағай» жоқ!

— Қарағым - ау! Елдің көзінше жалп етіп құлаудан көрі, өзіме айтсаң да түсінер едім ғой!

— дедім мен оған.

Қазақша жақсы білетін келіншек болуы керек — қызара жанып ол тұра кеп жөнелді.

Кемпіріме соны айтамын деп пәлеге қалдым.

ЯНИНА

НЕКЕ — тең праволы еркек пен әйелдің ерікті одағы. Махаббат — ол некелесудің негізгі шыңы.

Осылай ма? Жоқ, әлде басқаша ма, білмеймін. Жыныстық қатынастың бақытын іздеу — табиғи талаптан туындаған бақытты неке құру.

Материалдық негіз жанұя құрудың басты факторы болып табылады. Алайда материалдық негізге құрылған некенің ғұмыры қысқа, әрі соңы жиі қайғылы жағдайға әкеледі. Өзіне өмірлік серік іздеген кезде махаббатты жүректің түбіне жатқызып, материалдық пайда басым болып шыға келеді де, есеппен үйлену, пайда жағын іздестіру басталады. Бұл бассыздықты көбісі «өтпелі кезең» деп, біраз жүре тұрсын, өз серігін тапқан соң қояды, — дейді кейбіреулер. Бұл жастарды надандыққа, өнегесіздікке, бұзақылыққа тәрбиелеу болып табылады.

Жас кезімізде біздің басымыздан нелер өтпеді?

Сібірде әскери борышымды атқарып жүргенімде, көзінің жасын көл қылып бір әйел баласын әскерге шақырмауымды өтінді. Себебін былай түсіндірді. Ол келесі жылы институтқа емтихан тапсырмақшы және сүйген қызы бар көрінеді. Осы жылы үйленбекші.

— Сіздің балаңыз әскерге барғысы келмейді ме, әлде сіз өзіңіз сұранып тұрсыз ба?

— Сүйген қызы егер сен әскерге кететін болсаң, мен сені күтпеймін депті.

— Ал, оған сіздің ұлыңыз не деп жауап беріпті?

— Ол мені сізге жіберді.

— Мен әскери адаммын, әрбір сылтауды айтып әскерге барғысы келмейтіндерді жек көремін. Әскерде жүрген жігіттерін күткісі келмейтін қыздарды одан әрмен жек көремін.

— О, не дегеніңіз? — деп шошып кетті әйел.

— Сабыр етіңіз! Мен военкомға сіздің балаңызды биыл шақырмау туралы бұйрық беремін.

Осы кездесуден кейін 10 айдан соң, біреулерден ерке-тотай, әрі мансапқұмар қыздың бухгалтердің жанұясын менсінбей, ақшасы көп 40 жастағы өлкелік партия қызметкеріне 2-ші әйелі болып күйеуге шығып кеткенін естідім. Бірақ та оның жақсы әйел болатынына күмәнім бар.

Осы жылдың қаңтар айында Москвада, кешкі аста дәрігер әйелдермен отырдым. 2 бокал шарап ішкеннен кейін, олар менің бар екенімді ұмытып, әйел тазалығы туралы әңгіме бастады. Қыз арын қалай сақтау керек деп дауласа бастағанда, 17 жасар Ленинградтық қыз (үй иесінің сіңлісі) былай деді:

— Сіздердің айтып отырғандарыңыз қазіргі заманда модадан қалған, ол жайында...

— Светлана, ас үйге бар, — деді ашулы әпкесі.

Жағдайды бір қалыпқа келтіру үшін біраз қазақтың қызықты әңгімелерін айтып бердім.

Майданда Я.Ш. деген түр - сипатымен, әрі ақыл-айласымен сүйкімді бір хирург әйел болды. Мені көрген кезде ол өзге қыздар секілді қуанатын. Ол менің майдандағы сопылығымды құрметтейтін. Менімен сөйлескенде өзін еркін, ашық ұстайтын. Жазған әңгіме, өлеңдерімді қызығып оқитын. Бірде мен ауырып медсанбатқа түскенімде, Яна өте жиі келіп, қызықты әңгімелер айтып, орманнан жинап алған жеміс-жидектерін әкеліп беріп тұрды. Ол мені ауру ағасын күткен қарындастай қамқорлыққа алды.

Менің естуімше, Янинаны Панфилов дивизиясынан басқа бөлімге ауыстырған. Соғыс аяқталды. Менің штабым 70 шақырымдық Каунастың қасындағы Мариямполь қаласында орналасқан еді.

Күздің күні мені Ригадағы әскери Майдандық Кеңеске шақырды. Қайтып келе жатып, әдемі, бала көңілді, әрі ақылды Яна есіме түсті. Оны қатты көргім келді.

Шоссенің бір бұрышында «Тельзиг 150 км» деген тақтайша тұр еді, мен жүргізушіге солға бұрыл дедім. Жүргізушім маған таңырқай қарап: — Бізге тіке жүру керек емес пе? — деді.

— Солға! — дедім өз бұйрығымды қайталап.

Өз жолымыздан бұрылды. Жүргізушім де, адъютантым да, мен де үнсізбіз.

Күзгі Литва табиғаты қандай әсем, бірақ мен оған көңіл аудармадым. Мотор ызыңы мен дөңгелек тақылынан менің есіме Янина түсті.

Бірде медсанбат командирі майор Варвара Ивановна Великанованың блиндажында кешкі шайды ішіп отырғанда, Янина өзінің көңілін тапқысы келген еркектердің қалай меселін қайтарғаны туралы айта отырып, олардың қылықтарын келемеждеп, келеке түрінде өте дәл жеткізіп берді.

Менің танысым 45 жастағы генерал онымен танысу жолын іздеп, жақындасуды ойлап ауырып қалады. Жағымпаз, әрі жеңгетай начсандив терапевті емес, хирург Янинаны шақырады. Генерал төсекте аһілеп - уһілеп жатыр. Яна-терапевт ауруды өте тиянақты түрде тексереді. Тамақ, ауыз, өкпені тыңдаған кездерін айтып жатқанда, Варвара Ивановна ішек-сілесі қата күлді. Медициналық терминдерді түсінбесем де, Янинаның дене қимылына қарап, біраз нәрсені ұққандай болдым. Менің түсінігімше, бұл оқиға былай болған.

«Ауру» дәрігерді алдамақ болған, ал білімді, әрі ақылды терапевт өз рөлін жақсы ойнап шығады. Генералға сізде «ангина», «атросклероз», «гастрит», «холицистит» және

«бронхыңызға қатты суық тиген» т.б. деп жазуын аяқтап, Яна орнынан тұрады да, сізге тез арада емханаға жату керек дейді.

— О не дегеніңіз, жолдас капитан, бөлімшеде шиеленіскен жағдай..

— Мен сізге дәрігер ретінде айтып тұрмын!

— Сіздің өзіңіз емдесеңіз қалай болады?

— Мені операциядан кейінгі аурулар күтіп отыр. Госпитальға жатыңыз, жолдас генерал, — дейді де блиндаждан шығып кетеді.

— Генерал қандай? — деп сұраған начсандивке ол:

— Бүгін болмаса, ертең өледі, — дейді.

— Не?

— Мен терапевт емеспін, хирургпін. Екінші рет мұндай ауруларға шақырушы болмаңыз. Сіз жеңгетай емес, дәрігерсіз, — дейді. Сонан соң медсанбатқа қалай жеткендігі туралы айтты.

— Бұл туралы ешкімге айтушы болма, — дедім мен.

Жолымыздан бұрылып, оған қарай келе жаттым. Есіме Янинаның бір мойындауы түсті. Мен одан: — Дмитриймен дос екенің шындық па? — деп сұрадым.

— Ха! Ха! Ха! Сізге де жеткен бе?

— Маған бүкіл дивизияны шарлап біткен соң жетеді.

— Ха! Ха! Ха! Сізге менің Бауыржанның көңілдегі екенім туралы өсек жеткен жоқ па?

— Жоқ.

— Бұл онда дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома болғандықтан, сізден жасырған ғой. Ха! Ха! Ха! Не істесем екен? Сіз не, мені Дмитрийден қызғанып тұрсыз ба?

— Қызғаныш — қарсыласыңның басымдығын мойындау.

— Қалай, қалай?

Мен қайталадым және қостым.

— Ол — менің окоптық досым, жауынгерлік жолдасым, маған өте қымбат адам. Иә, Дмитрийден де осыны естіп едім. Сонымен сіздер бір - бірлеріңізге қарсыластыққа жарамайсыздар.

— Иә, жарамаймыз.

— Ол да осылай деген.

Ары қарай ол майор Сорокиннің көңілін тапқысы келгендігін, біз туралы екеуі де үйленген, екі-екіден балалары бар, ал ол болса бойдақ деген әңгімелер айтқанын баяндады.

— Несі бар, меніңше, жақсы, сүйкімді, ақылды, батыл жігіт.

— Дұрыс, мұның бәрі шындық. Бірақ онымен әңгімелесу қызық емес сияқты. Ол бізде 10 күн жатты. Екеуіміздің көзқарасымыз әртүрлі ме, түсінісе алмадық па, білмеймін, әйтеуір бірдеме етіп түсіндірдім - ау деймін майорға.

— Қандай адамға бұйырар екенсің? — дедім тісімді шықырлатып.

— Ашуланбаңыз, полковник. Бұл сізге де, маған да зиян.

— «Еще принадлежат к причинам болезней и пристрастия души наши: поныне довольно известно, что за вред нечаянное испуганье, гнев, печаль, боязнь и любовь нашему телу нанести могут». Бұны кім айтқан, табыңызшы, — деді күлімсіреп Яна.

«О, діндарлар, жаман сөз, артық ас пен судан сақтаныңыздар!» — бұны кім айтты?

— Ломоносов.

— Жоқ, Магомет.

Екеуіміз де күлдік.

Жолдан бұрылып оған бара жаттым.

Бірде жесір қалған қамқор Янинаға Москвадағы үш бөлмелі үйінің иесі болуын, өзінің оған ғашық екендігін, аспандағы айды әперетіндігін айтып хат жазады.

Янина оған мен сіздің қызыңызбын, өзіңізге басқа бір адам тауып алыңыз дейді.

Бірде оның маған айтқан мына бір сөзі есіме түсті.

Егер де мен дәрігер болмай, соғысқа келмегенде, күйеуге шығып, сүйікті жарымның жанында бала туып, жанұямның қасында отырар едім.

— Бәрібір де сен өз тағдырыңнан қашып құтыла алмайсың ғой, — дедім мен.

— Солай болар, — деді көңілсіз күліп.

Оның сұр көздері жылулық пен соңына дейін айтылмаған мұңды шашып тұратын. Оның сырт бейнесі өзіне магнитше тартатын.

Менің есіме Дмитрий түсті. Ол минаға жарылған болатын. Досы инженер - архитектор Латиф Князь Кавказский Норыманбеков снаряд жарықшақтарынан Дмитрийдің қолында қаза табады. Дмитрий Князьдің миын бір шөкімдеп, аққан қанынан жиіркенбей жинайды. Еңіреп жылап жүріп, Князьдің басын көтереді. Князьдің тіріліп келуін тілейді. Осы кезде Янина жүгіріп келіп, алғашқы көмек береді. Өзі ол кезде хирург болғандықтан, Дмитрийдің аяғын кесуге келісім бермей, Янина оның аяғы үшін күреседі. Дмитрийдің адъютантын маған жібереді. Мен Қорғаныс Министрлігінің медицина басқармасына телефон соқтым. Дмитрийді Москва госпиталіне алып кетті. Янина да қасында болды.

Арада біраз уақыт өтті, мен оны кездестірдім, бірақ та танымай қалдым. Ол өте арықтап кетіпті. Дмитрийдің аяғынан басқа ештемені ойламайды. Ол маған алғыс айтты, мен болсам қызғана қарадым. Ол менің көзқарасымды байқап қалды.

— Біз екеуіміз де Дмитрийді сүйеді екенбіз ғой!

— Иә, Янина, менің көзімді дұрыс оқыдың.

— Сіз оны ағасындай жақсы көресіз.

— Ал, мен, мен әйелмін.. — деп айқайлап жіберді.

— Сен Хауасың, әйел емессің. Сен әскери адамсың. Жан аузыңды! Мен саған бұйырамын.

— Құп болады, жолдас гвардия полковнигі!

Кейін естуімше, оны өз еркімен майдан даласын тастап кеткені үшін қатты жазалапты. Дмитриймен еріп жүремін деп, барлық әскери атағынан, наградаларынан айрылып, дос қыздарына күлкі болып, «Джульетта» деген келемеж атқа ие болыпты. Жетекші хирургтығынан төмендетіліп, жай дәрігер қызметін беріпті. Өзі үйренген жақын туыстай болған батальонынан қуылып, әр батальонды қаңғырып, санитар дәрігер дәрежесінде жүр екен.

Міне, осылайша тамаша хирургтің намысы тапталып, қорланып, терең психологиялық зақым алады.

Мен Янинаға келе жатырмын. Мені қорқыныш пенен алаңдаушылық меңдеп алды. Мен оны көруге құштарланып келемін, алайда көргім де келмейді.

Алакөбеде Тильзиттің шетіне келдік. Янина тұратын үйді тез тауып алдық. Аулада Янина үш офицердің қоршауында көңілді әңгіме айтып тұр екен. Офицерлер мені көріп, қолдарын шекесіне апарды. Янина теріс қарап тұрған еді, бері бұрылды. Қуанып, әрі абыржып қалды. Барлығымен амандасып болғаннан соң, Янинаның басынан сипадым.

— Жолдас полковник, күтпеген едім, қайдан келесіз?

— Саған келдім.

— Өте қуаныштымын, жолдас полковник. Менің бөлмем жиналмаған еді, рұқсат болса, жылдам жинастырып шығайын.

— Бара ғой.

— Жолдас полковник, сіз мені танымадыңыз ба? — деді капитан. Әрине, таныдым. Сіздің атыңыз, әкеңіздің аты, жасаған қателіктеріңіз де есімде.

— Жолдас полковник, — деп ұяла, әрі жалына күмілжіді капитан. Екі майор да күліп жіберді.

— Ол менің полкымда әскери қызмет атқарған.

— Мен сіздің тірілердің қатарында жүргеніңізге өте қуаныштымын, — дедім.

— Мен де сіздің деніңіздің саулығына қуанып тұрмын.
Бұдан ары қарай залалсыз әңгімелер айтылды. Мен бір әңгіме айтып тұрдым, бірақ ойым басқа жақта болатын.

1942 жыл. Біздің полкке бойшаң, атлетті дене құрылысты, көк көзді, сопақ бетті, қызғылт томпақ ерінді, артиллерия аға лейтенанты келді. Оның үстіндегі киімдері ескілеу (көнетоз) еді. Өзін жоғары ұстап, әдепсіздік танытпай таныстырды.

— Аға лейтенант Брелаукс сіздің қарамағыңызға келіп тұр.

— Латышсың ба, әлде литвалықсың ба?

— Біздің фамилиямыз прибалтикалықтардікіндей, бірақ таза орыспыз.

Әңгімелесіп болғаннан соң, оны батарея командирі етіп тағайындадым. Жұмысқа жаман емес.

Үш ай өтті. Маған оның қисынсыз жерде рота командирімен төбелескендігі туралы хабар келді. Екеуінің кінәсі бірдей еді. Мен оларды шақырып алдым, екеуі де сұп-сұр болып тұрды. — Екі адам бір-бірімен төбелесе, екеуі деп оңбаған! — деп айқай салдым комиссардың көзінше. — Екеуің де бір қызмет істейсіндер, бірге соғысып жүрсіндер, сендердің мағынасыз ұрыстарың үшін бөле алмаймын. Менен шыққаннан кейін бір - біріңнен кешірім сұрайсыңдар! — деп бұйрық бердім.

Олар кеткеннен кейін комиссар еркін демалып, күліп жіберді.

— Фу! Мен оларды қызметтен босатып немесе шенін төмендететін шығар деп ойлап едім.

Біздің полкта Анна деген төртбақ тәпелтек, дөңгелек қара жүзді, қалың қара шашты санитарка болатын.

Бір күні Анна мен Брелаукс келіп тұр. Екеуі бір-бірінің қолын ұстап, тіп-тік тұрып қалды да, маған бір парақ қағаз ұсынды. Бұл рапорт болатын. Олар менің полк командирі ретінде екеуінің үйленуіне рұқсат беруімді сұрап, полкке олардың заңды некеге тұратындығы жөнінде бұйрық шығаруымды сұраныпты. Қағазды оқып біткеннен соң, көзімді жоғары көтеріп оларға қарадым. Екеуі құдды шіркеудің ішінде некелерін қидыратын жас жұбайлар секілді қатар тұр екен. Аннаның пилоткасы ұзын бойлы, денелі Брелаукстың шынтағынан сәл - сәл ғана келіп тұр.

— Сонымен үйленеміз дендер.

— Иә, солай жолдас командир — деді екеуі бірге.

— Ал попты қайдан табамыз?

— Поп ол не үшін?

— АХАЖ-дың меңгерушісін қайдан аламыз?

— Олардың керегі не, сіздің бұйрығыңыз болса болды емес пе?

— Менің бұйрығым... Неке кию мен бұзақылыққа жезөкшелікке рұқсат беруге кім маған уәкілдік беріпті? Отырыңдар, мен сендермен дұрыстап сөйлесемін. Олар отырды.

— Анна, сен соғысқа күйеуге шығуға келдің бе, әлде соғысуға ма? Жауап бер!

— Әрине, соғысуға.

— Өз еркіңмен бе?

— Иә, өз еркіммен.

— Онда өз орныңа бар да, бұрынғыша соғысқа қатыс. Тұр! Марш өз орныңа. Брелаукстың төсегін ұмыт. Анна шығып кеткен соң, үстелді жұдырықпен бір ұрдым.

— Ал енді сен жауап бер.

— Жалғыздық, жолдас командир.

— Жалғыздық дейсің бе?

— Дәл солай.

— Ал махаббат ше?

— Мен оны сүйемін, жолдас капитан.

— Алдайсың. Сен өзіңнің әдемі дене бітіміңмен, көркіңмен қыздың басын қатырып жүрсің. Біраз думандап, сайран салып, бір-екі аптадан соң оны тастап кетесің.

— Жоқ.

— Бір айдан соң.

— Жоқ.

— Өзіңнің арам пиғылыңды мойындауға жігерің жетпейді. Сен ақымақ қана емес, жексұрынсың да.

— Тіл тигізбеуіңізді сұранамын.

— Сен өз-өзіңді қорлап жүрсің. Бар, ертең осы уақытта келесің. Медсанротаның командирі жүгіріп келді.

— Жолдас командир, Анна жылап жатыр, атылып өлемін дейді.

— Пистолеті бар ма?

— Жоқ. Біз оны тартып алдық.

— Бекер.

— Неге?

— Дәрігер, ешқашан өзін-өзі өлімге қиған адам өз шешімін біреулермен ақылдаспайды. Пистолетті қайтып беріңіздер де, алғы шепке жіберіңіздер.

— Ертеңіне Брелаукс келіп, рапортын қайтарып беруімді сұрады. Мен онымен әскери сопылық жайлы әңгімелестім. Ол өзінің арам пиғылы мен қателігін мойындап, басқа полкке жіберуімді сұранды. Мен штаб бастығын шақырып алып, оған былай жаз дедім: «Аға лейтенант Брелауксты сіздің қарамағыңызға қолайсыз жағдайға ұшырап, менің полкымда қалуына болмайтыны үшін командировкаға жіберемін».

Офицерлерге мағынасы жоқ әңгіме айтып тұрып, осылайша Брелаукстың біздің полктағы қызметін есіме түсірдім.

Янина келді де, жүріңіз деген белгі берді.

— Сіздерді өзіммен бірге шақырмаймын, Янинамен жеке әңгімелесуіміз керек, — дедім де, офицерлермен қоштасып, Янинаның соңынан ердім.

Шағындау бөлме жаудан қолға түскен мүлікпен жабдықталған. Еденге түкті кілем төселінген, ортада дөңгелек үстел, диван, кресло, вен орындықтары, айна, үлкен сағат, алтындатқан рамада табиғатты бейнелейтін картина, екі адамдық төсек, кішкене сервантта сервиздер мен статуэткалар. Мен креслоға отырдым да, темекі шектім. Янина маған күлсалғышты берді де, менің аяғымның жанына еденге отырды. Менің сұраулы көзқарасыма ол еркелей жауап берді.

— Медсанбатта тапшанда отырып, сізді жеміс-жидекпен тамақтандырғаным есіме түсіп кетті.

— Екі сағат бұрын мен де соны есіме түсіріп, саған бұрылдым.

— Шын ба?

— Шын.

Ары қарай фронттағы достар мен жолдастарымыз жайлы сұрасып, қысқаша бұрынғы өткен күндерді еске алдық.

Яна арықтап кетіпті. Көзінде терең мұң, жағы солып, мұрны сүйірленіп, иегі үшкірленіп кетіпті.

— Сіз мен туралы не ойлайсыз?

— Мен сен туралы дауыстап ойлаймын....

Яна менің тіземді құшақтады да, жаймен ғана былай деді:

— Сізге бар сырымды ақтаруыма болады ма?

— Жоқ, керек емес, Яна... Одан да әміршіңді шақыр. Яна орнынан атып тұрып, терезеге барып, — Коля, сені полковник шақырады, — деп айқайлады.

— Жолдас полковник, сіздің бұйрығыңыз бойынша капитан Брелаукс келіп тұр, — деді ол.

— Міне, сенің бар сырың осы, — дедім күліп Янинаға. Ол ұялып, басын жерге түсірді.

— Ал ішетін бірдемелерің бар ма?

— Ондай ештеме болмай тұр.

— Онда менің адъютантыма бар да айт, мұнда кішкене қобдишаны әкелсін, Ригада екі бөтелке коньяк әкеле жатырмын (Дивизиядағы жолдастарыма сыйға тартсам ба деп едім).

— Керек емес, — деді Янина.

— Бар!

— Күп болады! — Брелаукс жылдам бұрылды.

— Ана екі майорды да ертіп кел, жүргізушіме кешкі ас ұйымдастыр, — дедім мен артынан.

Үстел бетіне ақ дастархан төселді:

— Егер Николай әскерден босанса, мамандығы жоқ. Ал, әскерде қалатын болса, тағы да қаңғырыс. Мен болсам, ары қарай білімімді жетілдіруім керек. Соғыс маған үлкен тәжірибе болды, — деді Янина.

— Ал, ол қалай ойлайды?

— Ол болса: «сен өз жұмысыңды тастай алмайсың, ал менің мамандығым жоқ», — дейді.

— Біздің елде мамандық деген күрделі нәрсе емес. Үш ай оқы да, жүргізушінің, трактористің, каменщиктің, комбайнердің немесе үш-төрт жыл сырттай оқы да инженердің дипломын ал.

— Міне, бұл тамаша идея! — деді Янина қуанып. — Мен оған сіздің осы сөзіңізді айтамын.

— Мен сіздерді ұлы жеңіспен құттықтаймын, — деп бастадым өз сөзімді. — Осы жеңіс күніне аман-сау жеткенімізге біз өте бақыттымыз. Соғыстың аяқталғанына үш ай болмай жатып, кейбіреулер бастықтарының рұқсатынсыз үйленіп жатыр. Жарайды, осылай шешкен екенсіздер, семьяларыңыз берік болып, жастық жалындарыңыз лапылдап жанып, махаббаттарыңыз мәңгілік болсын. Бақытты болыңыздар!

Қорытынды сөзді кексе майор айтты. Алдымен мені мақтап алды да, былай деді:

— Біздің маңдайымызға өте қиын кезеңде өмір сүру жазылған екен. Соғыс кезінде адамдар бірін-бірі жақсы тани алады. Бір ұрыстың өзі сенің қандай адам екеніңді көрсетеді. Соғыс көптеген адамдарды бір-бірінен ажыратса, кейбіреуін мәңгілікке қосып жатыр. Сендердің сезімдерің темірдей қатты болсын. Аңғал, жылдам жалындап өшетін махаббат өмір өткелдерінен өте алмай, жарым жолда қалып жатады. Ал сендер болсаңдар, жанұя атты кішкентай мемлекеттің желкенін дауылдарда да, ашық күндерде де құлатпай тік ұстайсыңдар деген сенімдемін. Ыдыс-аяғы сылдырламайтын жанұя жоқ, әрбір үйдің өзінің ішкі түсініспеушіліктері болады. Сендер барлық қиындықтарды жеңе алады деп ойлаймын.

Брелаукс түнгі бірде мені машинамың алдына дейін шығарып салып тұрып:

— Өткенім үшін де, бүгінгім үшін де сізге үлкен рақмет, — деді.

Шығыс Пруссияның бетондалған тас жолымен келе жатырмыз. Ешкім бізден озып, ешкім бізге қарсы кездеспеді. Жол шетінде жарықтан көздері шағылысып, қайда қашарын білмей аңтарылып тұрып қалған қояндардың көздерін байқап отырмын.

— Жарықты сөндірі, — деп бұйырдым жүргізушіме.

Айнала жым-жырт. Қою қараңғылық орнады. Қараңғылықтың тұңғығына еніп бара жатқандаймыз. Жүргізуші де, адъютантым да, мен де үндемей отырмыз. Қою қараңғылыққа сіңіп барып, тежегішті басып, тоқтай қалдық. Қарсы алдымызда қирап қалған көпір. Картаға қарап қайда келгенімізді болжап, біліп алдық. Артымызда бір шақырымдай жерде жол торабы бар. Бұл жолды айналып өткеннен соң он бес шақырымнан кейін кең тас жолға шығасың. Тура жолдың ортасында үлкен елді мекен. Кейін қарай қайттық.

Қаланың көлеңкесі қарауытып көрінеді. Тым-тырыс, өлі қала. Адамның өмір сүріп жатқанын білдіретін ешқандай да белгі жоқ. Күндіз де, түнде де көшелермен өтіп бара жатып қираған қалаларды көріп, қай үйге қандай бомба тасталғанын ой елегінен өткізіп, қандай жағдайға ұшырағанын пайымдайтынмын. Ал, бұл қала қиратылмаған, бұл қаланы адамдары тастап кеткен. Қала көшелері, үйлер, тротуарлар — бәрі шыршаға жылжымалы шамдармен безендірілгендей бір керемет күйге бөленген. Жаман, әрі қорқынышты болды. — Өшір, — дедім мен жүргізушіме.

Қалада, адъютант та, жүргізуші де, мен де үнсізбіз. Мотордың мұнды үні мен дөңгелектердің дыбысынан басқа ешқандай дыбыс естілмейді.

Ну орманға келіп тірелетін үлкен жолға шықтық. Ұшы-қиыры жоқ үлкен құз жартасты аңғармен келе жатқандай болдық. Ол кездері Литваның ормандарында қарақшылар топтары көп еді, сондықтан жарықты өшіріп жүрдік. Адъютант автоматын ұстап, күтпеген жағдайға дайын отырды.

— Тоқта! — деп арт жақтан біреу айқай салды. Жүргізуші жылдамдықты қосты. Жанымыздан оқ зу етіп өте шықты. Мен артыма қарадым. Адъютантым қарсы оқ атуға дайындалып жатыр екен. Мен:

— Тоқтат! — дедім.

Қараңғылық патшалығы. Айнала жым-жырт. Өлі қала, қиратылған көпір, орманның кескіні теңіз түбіндегі маржандардай көрініп, су асты патшалығында келе жатқандай әсерде болдық.

Таңды орманның қарама-қарсы шетінде қарсы алдық.

— Ал, енді темекі шегуге болады, — дедім мен. Біз темекі шектік.

Машиналардың дабылынан оянып кеттім. Үлкен жол үстін ірі қара мал, асыл тұқымды сиырлар басып алыпты. Сиырлар өте жақын сығылысып келе жатты. Орнымнан тұрып алдыға қарасам, сиырлар колоннасы жүз бес - жүз он километрге созылып барады екен. Жол ауыр жүкті көтере алмай тұрған түйедей майысып жатыр. Сиырлар машиналардың қайта-қайта дабыл бергенін елер емес, жолды бергілері жоқ. Жүргізуші қатты ашуланып, дабылын қайта-қайта басты. Сиырлар болса, жаймен ғана жүретін тасбақалардай маң-маң басып кетіп бара жатты. Ақырын ағатын өзеннің үстімен жүзіп келе жатқан ағаш бөренелерін көз алдыға әкелгендей әсерде болдым. Сиырлар аяқтарын әзер басып, аянышты мәңгіреп келеді. Қарындары қабырғаларына қабысып, бөкселері ішке кіріп, бірнеше күн аш келе жатқандықтарын білдірді. Үйірдің ортасында қамшы үйіріп жүрген бірнеше аттылар бар. Қалың үйірден жол көрінбегендіктен, амалсыз тоқтауға мәжбүр болдық.

Карта бойынша он-жиырма километрде айналып өтетін жол жоқ екенін, айналаның бәрі құрғатылған каналдар екенін білдік.

Қалың отардың ортасынан бір атты шығып, бізге көңіл бөлместен қалып қалған сиырларды ортаға қарай қуып әкеле бастады.

— Әй, бері қарай кел! — деп айқайлады мен.

Салт атты бұрылып та қарамастан, қалып қалған бірен-саран сиырларды қазақша әкешесінен кезек-кезек қайырып жатты.

— Әй, қазақ, бері келгін, — дедім мен.

Салт атты өз құлағына өзі сенбей, атының басын бұрып тоқтай қалды. Мен қайтадан өз сөзімді қайталадым. Салт атты атының басын бұрып, әріптесіне қарай шаба жөнелді. Атын тоқтатып, оған біз жақты көрсетіп бірдемелерді айта бастады. Бір минуттай ақылдасып алды да, бізге қарай шапты. Атта отырысына қарап екінші салт аттының қазақ екенін білдім. Алға қарай еңкіштей отырып, атының жонына қамшыны салып кеп қалды. Ауыздықты өзіне жақын ұстап, аттың жалына жабысып алды.

Он қадамдай жерге келді де, түсіп сәлем берді. Мен өзімді деп таныстырып едім:

— Опырмау, Қазақстанда генерал бар екен ғой, — деді қысық көз, үйрек мұрынды, жұқа ерінді, сирек мұртты қазақ.

Ал, екіншісі ұзын бойлы, үлкен көзді, тік мұрынды, қалың ерінді сержант екен.

Сержант мына сиырлардың соғыста түскен олжа, оларды Кенигсбергтан Каунасқа дейін айдап барулары керек екенін айтты. Ол жақта сиырларды жүк вагондарына салады деді. Сержант сиырлардың тұяқтарының айырылғанын, олардың әзер жүріп келе жатқандықтарын, сиыр айдаушылардың тамақтары мен темекілерінің біткенін айтып наразылық білдірді.

Мен адъютантыма айтып, оларға бір қорап беломор - канал бергіздірдім.

— Менің штабыма дейін екі жүз километр. Ал, Каунасқа дейін екі жүз жетпіс километр.

Сендер мына түрлеріңмен сиырларды белгіленген жерге жеткізе алмайсыңдар.

— Не істейміз, шығысқа қарай кетіп барамыз.

— Сендер сиырларды тас жолға емес, жолдың жиегіне қарай айдандар. Сиырлар шөп жеп, жайылып барады.

— Біздің сиырлар сияқты жайыла алмайды екен.

— Бұлар — мал қорада ұсталған сиырлар. Оларды қорада ұстап, жем-шөпті беріп баққан,

— деді адъютантым.

— Соншама малды қорлағандары несі, — деді солдат.

— Менің байқауымша, олар алдыңғы аяқтарын кең ашып, шөптің жоғары жағын ғана жейді, — деді сержант.

— Жолдастарды сыйлап жіберетін чемоданымызда не бар екен? — дедім мен адъютантыма.

Ол біраз үндемей тұрды да, біраздан соң жауап берді.

— Бірдеме бар ғой деймін.

— Онда әкел бері қарай.

Адъютант чемоданды ашқан кезде мен аң-таң болдым. Онда бір бөтелке коньяк, екі банка шпрот, кірпіштей нан бар еді.

Янина қулығын асырыпты. Коньяктің біреуін ашып графинге құйып, үстінен спирт араластырып, тола бір графин коньякті үстелге алып келген екен. Біз әңгіменің қызығына кіріп кетіп, оны байқамаппыз да.

Бұндай ойда жоқ нәрсені тек Янинадан күтуге болады, — дедім мен разы, әрі ренішті көңілмен.

Ол қолымен мені чемоданның жанынан итеріп, «ештеме деме» дегендей қолын ерніне апарды.

— Ә, екеуің қылмысты бірге істеген екенсіңдер ғой?

— Өз еркіммен емес, полковник жолдас.

— Жарайды, артқы орындыққа жасандар, ертеңгі асымызды ішейік.

— Сендерге бұйырған тамақ бар көрінеді. Аттарыңды айқастырып машинаның қасына келіңдер, — дедім жігіттерге.

Машинаның қасына келсем, Семен (жүргізуші) менің кавказша қара кебенегімді астына төсеніп, етпетінен жерде ұйықтап жатыр екен. Біз оны оятпадық. Дастархан жасап жатқан капитан Ложкин Семенға қарап:

— Соловьи, соловьи, не тревожьте солдат, Пусть солдаты немного поспят, — деп әндетіп айтты.

— Иә, Семенушка біраз демалсын, — деп мен күлдім де, — Оған дәмнен қалдыруды ұмытпаңдар, — дедім.

Ложкин жартылап үш рюмкаға құйды.

— Төртіншіге неге құймайсыз?

— Шалығып келе жатқанда ұйықтап қалам ба деп қауіптенемін, жолдас полковник.

— Ал, жігіттер, денсаулықтарың үшін, — деп соғыстырып іштім.

Олар да қағып салды. Тамаққа қолын соза беріп бет - аузын тыржыйтып:

— Уһ! Тіптен кеңірдегім мен ішек - қарнымды өртеп барады ғой, — деді солдат. Күлістік. Олар қомағайланып, бірақ өздерінің аш екендіктерін көрсеткісі келмей тамақты жей бастады. Менің белгім бойынша Ложкин екінші консервіні ашты да, коньятан құйып қойды. Солдат:

— Өте исі қоңырсыған ащы екен, басыма шауып барады, — деді де коньякты ішпей қойды.

— Сиырларды қанша адам айдап бара жатырсыңдар?

— Он екі.

— Қазан-ошақтарың бар ма?

— Қайдан болсын. Котелоктар ғана.

— Араларыңда офицер бар ма?

— Бар, бірақ та ол лейтенант фаэтонға мініп, алға кетіп қалды.

— Онда сендер мына ірі қараларыңды жолдан шығарыңдар. Жол жағасының бәрі шабылмаған шөп. Соны талғажау етіп жылжи берсін. Тасырқаған жануарлардың тұяқтарына жер жұмсақ. Мына жолмен олардың бәрібір қадымдары ұзармайды.

— Ойбай-ау, әлгі лейтенант неге тез айдамайсыңдар деп қуырып - пісіріп, бәріміздің сары суымызды сыртымызға шығарады, — деді солдат.

— Жолда жолықса, лейтенантпен өзім сөйлесемін. Ол жігіт «Қой бақпаған қуып жүріп өлтірер» дегеннің бірі болар.

— Иә, сүйтіңіз.

— Штабқа жете салысымен, сендерге бір походная кухня жібергізем, керек заттарды мына капитанға айтыңдар, жазып алсын.

— Әрине, алдымен нан.

— Етші? — деп солдат сержанттың сөзін бөлді.

— Мына қалың қараның ішінен союға жарайтын бір тайынша табылар, — дегенімде, лейтенант:

— Егер де бір сиыр жоғалатын болса, сотталасыңдар деген, — деп солдат сөзді бөлді.

— Иә, оныкі де дұрыс болар. Бұл — үкіметтің сендерге тапсырған аманаты. Аманатты сақтау керек.

— Онда неге сойып жеңдер деп отырсыз?

— Ашықпаңдар дегенім ғой.

— Ойбай-ау, бір тайыншаға бола елге қайтар алдында түрмеге түспекпіз бе?

— Мына құрғырыңа жаңағы екінші рюмканы бекер іштірген екенбіз ғой, — дедім сержантқа.

— Иә, ішсе, өзінің кекірендеп кететін әдеті бар.

— Жүдә! Менің көргенім аз ба, мені жамандай бересіз. Онсыз да тіптен еңсем төмен түсіп, салым суға кеткендей болып жүрмін... — деп солдат жыламсырады.

— «Жүдә», «тіптен», «салы суға» дегеніне қарағанда, бұл оңтүстіктің қазағы болып шықты ғой деп ойландым да:

— Әй! Сенімен тұз - дәмдес боламын деп пәлеге қалдым ғой. Тыныш отыр!

— Құп! Бірақ та ...

— Жап дегенде, жап аузыңды! — деп солдатқа зекірдім.

Сержант керектерін айтып отыр, Ложкин жазып отыр.

Алға қарасам, қарақұрым сиыр тобы бізден бір километрдей ұзаған екен.

— Сиырлар да серкенің соңынан ерген қойлардай. Барлықтарың мына қарақұрымның алдына шығып тосқаулап, топтың басын қақ жарып жолдан айыра бұрындар. Соңынан киліксеңдер, оған сиырлар көне қоймас. Сиырларда айуандық сезім ғой, — деп жолды босатуға бір сағат уақыт бердім де, дастарханға қарап:

— Жаманнан жарты аяқ ас қалады болмасын, мынаның қалғанын құйғын, капитан! — дедім Ложкинге. Ложкин екі рюмкаға толтыра құйды. Мен өз рюмкадағының жартысын үшінші бөліп құйып солдатқа:

— Боқты жесең, тойғанша же деген. Мынаны да алып қойғын, азаматым, — деп ұсындым.

— Құрғырдың өзі көз алдында тұрған соң кісіні тарта береді екен, — деп солдат қағып салды.

Аттарына бара жатқанда қызу солдат:

— Жасым қырыққа жеткенде сиыр бақтым,
Бұл дағы бір саласы келген бақтың,
Қан кешіп белуардан қан майданда,
Қырық жыл қырғын соғыста аман қаппын, —

деп әндетіп, сәл тәлтіректеп бара жатқанда сержант оның бүйірінен түртіп қалды.

Қарсы алдымыздан пар ат жеккен үлкен солқылдақ фаэтон екпіндете ұшып келеді. Жақындағанда мен қолымды көтеріп, тоқтау белгісін білдірдім.

Фаэтон қарқынын баса алмастан бізден өтіп барып тоқтады. Ложкин машинеден секіріп түсіп барып, қыйқалаң басқан лейтенантты ертіп келді. Ол тілі күрмеліп рапорт беріп, өзін лейтенант Вялкин деп таныстырды.

Лейтенанттың беті күп болып іскен, көзі қып-қызыл, ерні көкпеңбек, үстіндегі киімінің барлығы мыж-тыж еді...

Қыз бенен делбешіні шақыр! — дедім Ложкинге. Ол оларды ертіп келді. Еңгезердей дәу мұртты өзін қатардағы жауынгер Сыпченкомын деп таныстырды.

— Ал, сен кім боласың?

— Ол осы жердегі анау көрініп тұрған деревняның адамы. Орысша бір ауыз сөз білмейді, — деп ыржалаңдай ол үшін делбеші жауап берді.

— Кімнің қатыны?

— Кім біледі, жолдас полковник? — деп делбеші аңқаулана өтірік күліп, лейтенантты көрсетіп көзін қысты.

— Бүгін қайда түнедіңіз, лейтенант?

— Деревняда.

— Мынаның үйінде ме?

— Иә, жолдас полковник.

— Шнапсты өлгенше ішіп, түні бойы оны жақсы көрдің ғой?

Лейтенант үндемеді. Ақсары шашы жатық таралған әдеміше келген әйел үлкен сұр көздерін адырайта делбешінің қасында қорқыныштан діріл қағып тұр.

— Шпрехин зи дойч? — немісше білесіз бе? — деп сұрадым одан. Ол көзін жыпылықтатып, басын изеді.

— Ложкин, бізден қорықпасын деп айтыңыз оған дедім. Біз оған ешқандай жамандық жасамаймыз.

Ложкин менің сөзімді оған аударып берді. Ол жылап тұрып, асып-сасып өзі жайлы айта бастады. Шешесі, кішкене сіңлісі үшеуі тұратынын, кедей де, бай да емес екендіктерін, кеше кешкісін лейтенанттың үйіне келгенін, құрметті қонағындай күткендігін, түнде оның өзін зорлағанын, шнапс үшін үлкен сиыр беремін деп уәде бергенін, олар оны шнапспен, тамақпен, тұздалған қиярмен сыйлағанын, енді сол сиырды алуға келе жатқанын шапшаң айтып шықты.

— Ол өтірік айтады, жолдас полковник, — деді лейтенант.

— Өз кінәңізді мойындауға ерік-жігеріңіз жетпей тұр ма?

— Мен кінәлі емеспін, жолдас полковник.

— Өз командаңызды тастап, ірі қара малдарды тастап, фаэтонға отырып алып, хуторлар мен деревняларды аралап арақ ішіп, ойыңызға келгенді істеп, трипер мен сифилис жұқтыруға құмарланып жүргеніңіз күнә емес пе? Жексұрын!

Әйел бірдемелерді айтып жылап тұр. Ложкин оның сөзін аударды: Шешеме не деп айтамын, сиыр қайда десе, не деймін. Шнапсты тегін бергені ме сонда.

— Сізде ақша бар ма, лейтенант?

— Бар.

— Қанша?

— Мың бес жүз ғой деймін.

— Оған бес жүз сом беріңіз.

Лейтенант аспа сөмкесінен бес жүз сомды санап алды да, әйелдің күртешесінің қалтасына салды.

— Оған айтыңыз, бұл кешегі ас-суыңыздың ақысы, ал махаббат түні жақсы көру өз еркіңмен болған деп дедім. Зорлады деп өтірік айтып тұр. Сиыр көзін сүзбесе, бұқа жібін үзбес еді деген сөз бар. Қазір енді үйіне кетсін.

Әйел кеткеннен кейін, Ложкин менің бұйрығым бойынша лейтенанттың қару-жарағын алып қойды. Лейтенанттың, қарсыласқанына мен былай деп жауап бердім:

— Құдайға мың да бір шүкіршілік деңіз, менің сізді атып тастамағаныма. Сіз қамауға алындыңыз. Делбешіге өз командасына барып қосылуды бұйырдым. Лейтенанттың орнына басқа офицерді жіберетінімді де айта бар дедім.

Мариямполедегі біздің дивизияның штабына келгеннен кейін Ложкин лейтенант Сыпченконы дивизияның прокурорына алып барды. Менің тылдағы орынбасарым Кузнецов Федор Степанович ширақ, әрі адал аға лейтенант Селихов бастаған алты адамды бір жүк машинасына керек-жарақтарын әзірлеп салып, сиыр айдаушыларға аттандырып салды.

Барлық істелген іс-шаралар соғыс тылының бастығына баяндалды. Ол менің бастауымды дұрыс деп тауып, шешімімді бекітті.

Ұзақ сапардан кейін есімді жиған соң, кешкі асқа өз достарым Шляпин Геннадий Федорович пен Великанова Варвара Ивановнаны шақырдым. Шляпиннің ұқыпты кесілген шоқша сақалы бар еді. Оған дивизиядағылар «жирен сақал», ал Варвара Ивановнаға санитарлық минимумды әрқашан да сақтауды талап еткені үшін «қатал дәрігер» деген лақап ат берген.

Әңгімелесіп отырып жолда көргендерім туралы әңгімеледім. Олар үлкен ықыласпен тындап, сұрақтар қойып отырды. Янина туралы айта бастағаннан - ақ, Варвара Ивановна бозарып шыдамсыздана темекісін шеге бастады.

Әңгімемді аяқтап болған соң, бір рюмка арақты ішіп алып, қолдары дірілдеп, абыржи бастады.

— Мен Янина туралы көрген, естігендерімді сізге айтуға міндеттімін, себебі ол — біздің ортақ досымыз, әрі сіздің оқушыңыз.

— Айтқаныңыз өте дұрыс болды. Оның соғыстан кейінгі жоспарлары мүлдем басқа еді... Жарайды, ол туралы сосын айтамын. Қобалжып, абыржыған қалпы келесі бөлмеге барып пианинода Бетховен сонатасын ойнай бастады. Шляпин мен дивизияда болмаған кездегі оқыс оқиғалар туралы айта бастады.

Бұрыштан атқан оқтан екі солдат өліп, төртеуі жарақат алыпты. Аиспуттан Каунасқа келе жатқанда оның машинасын автоматпен атқылапты. Пренеді екі офицер метил спиртімен уланса, бесеуі триперді, үшеуі сифилисті жұқтырыпты.

— Иә, сіздің баяндамаңыз құлаққа жағымсыз екен, — деп қайғыра күрсіндім де, Шляпинмен стақанымды соғыстырып, бір рюмка арақты ішіп салдым. Ал Варвара Ивановна әлі пианинода ойнап жатты.

Түнде өте нашар ұйықтадым. Шатасқан түстер көрдім. Көшеде ұрыс жүріп жатыр, мандаймен жер тірей құлаған солдаттың танауынан қан құйылып ағып жатты... Варвара Ивановна шашы қобырап, санитарлық дорбасымен өртеніп жатқан үйден жүгіріп шықты. Шляпин сұр атпен шоқырақтап шауып, өзіміздікілерді де, өзгелерді де атып келеді. Янина шаршап-шалдыға Брелаукстың жансыз денесін сүйреп келеді. Удай мас капитан Ложкин тұрпайы боянған жартылай жалаңаш әйелді төсекке сүйреп жатыр. Аспанда найзағай ойнап, күн батарда шөп жалындап жана бастады. Мариямполе монастырының бастығы апостолдардың жалауын қолына ұстап, негізгі көшенің ортасында монахтар алдында өлі денелерден аттап келе жатты. Мен оны атып едім, өлген солдаттардың үстіне тас болып құлады. Монахтар мен ту жоқ болып кетті. Оянып кеттім. Денем сыздап, біреу ұрғандай болып ауырады. Ертеңгі асқа штаб бастығы полковник Калугин мен политбөлімнің бастығы полковник Коньяковты шақырдым. Олармен әңгімелесіп, ертеңгі шайды ішіп біткен соң, оқыс оқиғалардың бәрін тиянақты тексеріп, шешімдерін айтуын бұйырдым.

Варвара Ивановнаны шақырып алып:

— Сіз Янинаны өзіңіздің туған сіңлі жақсы көргеніңізді білемін. Оның тағдыры сізді алаңдатпай қоймайды. Соғыс жағдайындағы операция мен хирургтардың қиын жұмысы сіздерді өте қатты жақындастырды. Сондықтан да сіздің оның өз жоспарынан ауытқуына қатты қапаланғаныңыз түсінікті. Менің машинамады алыңыз да, екі-үш күнге барып, өз көзіңізбен көріп қайтыңыз, — дедім.

Үшінші күні Варвара Ивановна қайтып келді. Кешкі ас үстінде мен оған монастырь бастығымен кездескенімді және басқа да жаңалықтарды айттым.

— Сіз осы әңгімелеріңізді бекер айтып отырған жоқсыз ғой, Янина туралы нені айтып, нені айтпау керек екенін ойлансын деп маған мүмкіншілік беріп отырсыз - ау деймін, — деп күлді. — Неге оның әңгімесін тыңдамадыңыз?

— Менің оған қонаққа келуім күтпеген және кенеттен болған келіс еді. Бөлмесіне кіргеннен бұл қыздың бөлмесі емес екенін түсіндім де, күйеуге қалай шыққандығы жайлы сұрамадым.

Янина жаңа бөлімшеге келген соң бір майорды кездестіріп, әдемілігіне қызығып тұрмысқа шығады. Ал, майор болса, қыз құмар, есерсоқ екен. Бір айдың ішінде оны күңіне айналдырып алады.

«Янина, жылдам аяқ киімімді тазала», «планшеткамды әкел», «лейтенант Н - ді шақыр», «суға барып кел», «аяғымды жу», т.б. бұйрықтар беруден бір шаршамайды. Көпшілік жиналған жерде Янинаға көңіл бөлмек тұрмақ, боғауыз сөздер айтып қорлайды. Ол оның соңынан көңілсіз, қорланып жүре береді. Ал, ол болса, көлденең кездескен қыздардың бәрімен ойнап-күліп, ойына келгенін жасайды. Шыдамның да шегі бар демекші, Янина одан кетіп тынады. Басқа полкке ауысқысы келсе де, басшылар рұқсат етпейді. Ал майор болса, оққағарын оған күнде жіберіп, түнде кел деп мазасын алады.

— Әлсіз, тәжірибесіз жас әйелге не істеу керек?

— Комдивке айту керек еді, ол оны басқа бөлімге ауыстырар еді.

— Ол комдивке барыпты. Генерал болса: «Қызым, мен сендерді қосқан жоқпын, ажырата да алмаймын», — депті. Күйеуінен қатты көңілі қалған, ар-намысы тапталған жалғыз басты, қам көңілді жас әйелді осылайша өмір Брелаукстің құшағына итереді. Оған кімге де болса күйеуге шығу керек болады. Өз бақытын, сүйген адамын дұрыс таңдамай, алдамшы сезімге берілген Янина осылайша тығырықтан шығудың жолы бірінші кездескен адамға күйеуге шығу деп шешеді. Өмірде бұдан да сорақы жағдайлар кездесіп жатады емес пе? Мені қуантатыны — Брелаукс оны өте қатты сүйеді. Әйел бақыты үшін бұл — өте маңызды фактор. Ол — өте әдемі, әрі ақылды жігіт. Жақында дүниеге жас нәресте келеді. Олар бақытты өмір сүріп кетеді, — деп аяқтады Варвара Ивановна әңгімесін. Ары қарай Варвара Ивановна жалпы әңгімеге көшті. Міне, қараңызшы. Соғыс көп жанұяларды бұзды, миллиондаған жүректерді жаралады. Миллиондаған жесірлер, миллиондаған жігіттерін жоғалтқан қыздар осы тығырықтан шығу жолын іздейді. Олар бірінші кездескен жігіттерге тұрмысқа шығады, ал, кейбіреулері жеңіл жүріске түседі. Еркектер өздерінің аздығын пайдаланады. Соғыс адамгершілік негіздерінің тас-талқанын шығарды. Адамдар тазалық, адалдық, адамгершілік туралы айтады, ал, бірақ өздері белдеріне дейін батпақта отыр. Көбісі махаббатты өткінші құштарлықпен шатастырады. Соғысқа дейін есеппен, бір көрген танысына тұрмысқа шығу немесе үйлену, әдепсіздік таныту деген сияқты қылықтар бірен - сараң еді. Ал, енді ақша мен шен, адамның азғындауы мен намыс, арын сатуына, таза да тұнық сезімді лайлап, адамгершілік пен өмірге деген махаббаттың быт-шытын шығарып, жарымжан, мүгедек етіп отыр. Соғысқа дейін қыз бен жігіт бір-бірімен ұзақ уақыт таныс болып, сезімдерін тексеріп, ғашық болып, онсыз тұра алмаймын деген уақытта тұрмыс құратын. Ал, қазір болса асығыс танысып, үйленіп жатқандары. Соғысқа дейін өзінен 10-15 жас үлкен адамға күйеуге шығу деген мүлдем болмаған, оғаш қылық деп саналған. Болған күннің өзінде есеппен үйленгендер деп саналған. Бірге қартаюдың өзгеше бір әсемдігі бар. Біртіндеп өшетін құмарлық пен достық сезімінің нығаюы, бір-біріне әбден беріліп, үйренісуі, әкелік, аналық парызды атқару, жарға деген жанашырлық сезім. Қазіргі кезде болса еркегі елуде болса, әйелі жиырма бесте, қырық бесте болса, жиырмада. Кіші қатын, кісі қатын. Керісінше, ақшалы әйелдер өздеріне жас жігіттерді күйеу етіп алады. Қыздың арын сақтауы — оның болашақта жақсы жанұя құратынының кепілі. Соғысқа дейін де моральдық жағынан азғындаған, мінездері үйлеспей ажырасқан жанұялар болды, бірақ... олар аз болатын. Әркім — өз бақытының иесі. Қозғалғанда сылдырламайтын аяқ-табақ болмайды. Өмір жолы қиындық пен кездейсоқтықтардан тұрады. Тек аңқау адам ғана некеден тек қуаныш пен ләззат алуды ойлайды. Міне, осылар өмір өткелдерінің сынынан өте алмайды. Адамдардың барлығы бірдей махаббаттың күдіретін өз бастарынан өткермейді. Көбісі ақша, шен, арзан ләззат құшағында жүреді. Бұның бәрі — уақытша, алдамшы нәрселер. Біраз уақыт өткен соң ішің пысып, жиіркеніш сезімі пайда болады. Нағыз адам барлық жақсылық, әдемілік атаулыны жақсы көреді. Адамға сәулесін шашқан күн, батып бара жатқан ай, жымыңдаған жұлдыздар, шуылдаған қамыс, үнсіз мүлгіп тұрған орман, жаңбыр, қар, ұйтқымалы жел, кең дала, сылдырап аққан бұлақ, буырқанған қол, әнші құстар, кітап, музыка, театр, кино,

алыс қалалар, елдер, бүкіл әлем керек. Барлық мақсат, арман күрес арқылы келеді. Махаббат, материалдық жағдай, бірдей көзқарас, сенім, адалдық, достық, өмірге тура қараушылық — бәрі бір-бірін түсінушілік, өзара қатынас, бірінің кемшілігін бірі толтыру арқылы табысқа жетеді. Жанұяның беріктігі — моральдық деңгей мен өнегелі жетілу, адал махаббат, парыз, жауапкершілік бәрі қосылып келіп, отбасындағы қарама-қайшылықтарды жеңуге көмектеседі. Махаббат күші мен махаббат беріктігі адамдардың ішкі жан дүниесінің қарқыны мен моральдық және эстетикалық жетілуіне байланысты. Өмірлік жар таңдау өте қиын. Бет әлпетін көреміз, ал жүрегін ұғына алмаймыз. Жар таңдауда ішкі себептер ақырында қиратып жібереді немесе бірдеме жасап шығарады. Өмірде бірдеме жасап шығару бәрі жақсылық болатынына сендіреді. Адамға керекті нәрселерді жинайды, оянады, күресе жүріп оқиды, шынығады, ес кіреді, жарық сәуле шашады. Ешкім бұзық болып тумайды. Ешкім мейірбан болып тумайды. Өмір, жағдай, орта бірінен соң бірі адамды тұңғыққа батырады немесе аспанға көтереді.

— Қыз кезінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады?

— Жігіт кезінде бәрі жақсы, жаман күйеу қайдан шығады? — деп Варвара Ивановнаның сөзін бөлдім. Ол күліп жіберді.

— «Мен барлығын ұмытқым келеді» деді Янина қоштасарда, — деп Варвара Ивановна қайғыра күрсінді.

БАТА

Қонақта отырмыз. Түскен үйіміздің қонақ күтіп көрмегендігі, ағайын арасында ынтымақтары аздығы, шал-кемпірлерінің қадірі жоқ екендігі, келіншек - кепшік, бала - шағаларының берекесіз бейбастақ екендігі жүріс-тұрысынан, қарым-қатынастарынан көріне бастады...

Сыйлап отырса да, көп алдында қонағының қадірін кетіріп, күлкі қылуға тырысып жыр тақта жатыр. Жұмыс кезі болса да бәрі ауылда, баққаны сөз, аңдығаны әр үйдің түтіні, ескі өмірдің әлі өлмей келе жатқан ескі көзіндей көрініп, жынымды келтіріп отыр.

Шай алдымызда, қой сойылып, еті асылып жатыр. Әдеп сақтап зорға шыдап отырмыз.

Тамақ алдында бір жігіт жанындағыларға көз қысты да:

— Ляумиін! — деп бізден бата сұрады, табақтас шал төмен қарап тұқырайып отырып қалды. Осы тұста:

— Батаны батыр берсін, — деді ауылдың бір қуы. Шынымды айтсам, мен де не дерімді білмей біраз сасқалақтап қалдым. Қасымдағы бата білмейтін жазған шалға:

— Ақсақал, жол сіздікі еді ғой, — деп оңай құтылғым кеп еді.

— Жоқ, батаны батыр берсін, — деді тағы да жаңағы қу жігіт тықылықтап.

Абырой болып баяғы бір ескі батаның негізгі арнасы сап етіп есіме түсе қалмасы бар ма. Қолымды жайып сол батаны өз кәдеме жарайтындай етіп, біраз өзгертіп тақпақтай жөнелдім.

— Илля, құдая! — дедім. Отырғандар да қолдарын жайды. — Тілегімізді қабыл ет, иманымызды кәміл ет. Дозақтың отынан сақта (кемпір-шалдар мүлгиді). Қаңғыған оқтан сақта, парақор соттан сақта (қатарымдағы халық сотына қарап отырғандар ду күлісті). Кірлі сумен жуыстан сақта, ынтымақсыз туыстан сақта. Қара жүрек батылдан сақта, көк долы қатыннан сақта. Колхозды жеген бастықтан сақта (отырғандар ду күлісті). Адамды қадірлемес есерден сақта, нанды басқан кесірден сақта, кеудесін керген келіннен сақта, мезгілсіз келген өлімнен сақта. Татымсыз тұзыңнан сақта, ұятсыз қызыңнан сақта. Қайырымсыз жекжаттан сақта, жалқау бала тек жат тексізден сақта. Түнере атқан таңнан

сақта, жаңбырсыз шаңнан сақта. Жастарында әдеп жоқ, өлгеніне батуа жоқ, құр айғай шат - шәлекей даңнан сақта. Өлгі қу жігіттер бірін-бірі саннан шымшып, қызарақтасып қалды.— Я, алла тағалам! — деп мен де тақпақтап соза түстім батамды кемпір-шал еріндері жыбырласып қалғып-мүлгіп, бастарын шұлғысып отыр:

— Өмір берсең, жайлы ғып бергін. Дәулет берсең, сайлы ғып бергін. Еңбегіміз өністі болсын, қамбамыз астыққа толсын, көсегеміз көгере түсіп, мыңғырған мал өріске толсын, әйел берсең әдепті, жанға тыныш жайлы ғып бергін. Келін берсең келісті ғып бер. Ағаш берсең жемісті ғып бер. Тұлпар берсең шабысты ғып бер... Жомарт болсаң осы айтқандарымның барлығын үйіп-төгіп бір-ақ бер. Аллаһу - әкпар, — деп батамды аяқтадым.

Осы батадан кейін аттанып кеткенімізше сөз жарыстырып жыртаңдап, тықылықтаған қулар бәсеңсіп қалды. Сірә, сөз өтсе керек. Сөз түсінгендеріне де шүкірлік еттік.